

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

MARX ÖTESİ MARX

grundrisse üzerine dersler

Antonio Negri

ingilizceden
çeviren:
münevver çelik

MARX ÖTESİ

MARX

Antonio Negri

Otonom 8
Politik ekonomi 1

Antonio Negri
ISBN 975 6056 04 5

1. Basım: Mayıs 2006, İstanbul (1500 adet)

Kitabın özgün adı:

Marx Beyond Marx: Lessons on the Grundrisse

© 1991 Autonomedia, Inc.

© Türkçe yayım hakları Otonom Yayıncılık, 2005

İngilizceden çeviren

Münevver Çelik

Yayıma hazırlayan

Münevver Çelik

Kapak ve İç Tasarım

Barış Eroğlu-Ulaş Kantemir

Baskı ve Cilt

Mart Matbaacılık Sanatları Tic. ve San. Ltd. Şti.

Tel: (0212) 321 23 00

Otonom Yayıncılık

Yeniçarşı Cad. Kalkan Han No: 56/6 Galatasaray/Beyoğlu

İstanbul

Tel: 0212 244 87 09

Faks: 0212 292 23 66

e-posta: iletisim@otonomyayincilik.com

www.otonomyayincilik.com

MARX ÖTESİ

MARX

Grundrisse Üzerine Dersler

Antonio Negri

İngilizceden çeviren

Münevver Çelik

İÇİNDEKİLER

Sunuş	7
Editörün Önsözü	9
Yazarın Önsöz(ü)leri	19
Giriş	23
Ders Bir: Grundrisse, Açık Bir Çalışma	51
Ders İki: Para ve Değer	75
Ders Üç: Antagonist Eğilim Yöntemi	101
Ders Dört: Artı Değer ve Sömürü	123
Ders Beş: Kâr, Kriz, Felaket	155
Ders Altı: Toplumsal Sermaye ve Dünya Pazarı	181
Ders Yedi: Ücret Teorisi ve Gelişimi	207
Ders Sekiz: Komünizm ve Geçiş	237
Ders Dokuz: Kapitalist Gelişme ve Devrimci Sınıf	259
Sonsöz	283
Dizin	324

SUNUŞ

Daha önce Negri'nin *Yaban Kuraldışılık* ve *Yıkıcı Politika* kitaplarını Türkçede yayımladık. Şimdi de *Marx Ötesi Marx*'ı yayımlıyoruz. *Yaban Kuraldışılık*'ta Spinoza felsefesinin devrimci düşüncenin önünü açma yönünde sunduğu olanakları araştıran Negri, *Yıkıcı Politika*'da kapitalizme karşı yeni bir politik öznelğin kuruculuğunu açıklamaya girişir. Bu iki kitabın arasındaki dönemde yazdığı *Marx Ötesi Marx* ise *Grundrisse* üzerine yapılmış bir yeniden okumadır ve Marksist kavramları komünizmin güncel olanakları üzerinden konuşurma çabasıdır.

Negri'nin Hardt'la beraber yazdığı *İmparatorluk* kitabının, politikanın içinden değil, akademik ve teorik zeminlere sıkıştırılarak tartışıldığını ve eleştirildiğini düşünüyoruz. Bu yüzden yukarıdaki kitaplar, Negri'nin *İmparatorluk* kitabında ortaya atmış olduğu tezlerin alt yapısını oluşturan önemli uğraklardır. Bu uğraklardan geçmeden Negri'nin günümüz kapitalizmde emperyalizmin iktidar işleyişinden imparatorluğun iktidar işleyişine geçildiği tezi anlaşılabilir ve siyasetin önünü açacak bir zeminde eleştirilemez.

Marx Ötesi Marx'la Negri'nin politik düşüncesinin anlaşılmasına ve üretken bir zeminde toplumsallaşmasına katkı sunabilirsek ne mutlu bize...

Otonom Yayıncılık

İNGİLİZCE BASKIYA EDİTÖRÜN ÖNSÖZÜ

Bu kitap, Avrupa Marksizmi içinde yer alan en önemli kaynaklardan birinin İngilizce çevirisidir. İtalyan solunda daha çok *Autonomia* adıyla bilinen çok renkli hareketin bir parçası olarak Antonio Negri tarafından yazılan bu çalışma, sınıf mücadelesinin teori ve pratiğine dair çok güçlü bir dizi yeni olanağın gerçekleştirilmesinin önünü açar. 1970’li yılların dünyasında, özgürleşme için İtalyan *Autonomia* hareketinden daha fazla devrimci potansiyel taşıyan bir başka hareket olmadığı gibi, bu hareketin tarihinin hiçbir ifadesi, dönüştürücü güç ve kavramsal berraklık açısından Negri’ninkini aşmamıştır. Bu kitap, neredeyse Negri’nin tüm çalışmaları gibi, entelektüel açıdan emek gerektirir ve ortalama bir okuyucuya büyüsel, fazla nadide ve anlaşılmaz gelebilir. Bu durum bir yanıyla, “tecrübeli” Marksist okuyucunun, ezber bozucu ve de kahince bulacağı, açık ve kesin ama aynı zamanda yeni olan bir dizi karşı-terimden kaynaklanır. Diğer yanıyla kitabın güçlüğü, Negri’nin savaş sonrası göstergebilim ve yapısalcılık kuramları ile bu kuramları doğuran daha önceki yaklaşımların ortak mirası olarak dilin kendisinin politik etkililiğine verdiği önemden kaynaklanır. Fakat bu kitabı okuma güçlüğüünün Negri’den kaynaklanan yanı, eşzamanlı ayrılma ve birleşme metaforu içinde, “dönüştürme” olarak adlandırılabilir bir süreç gibidir. Tüm farklılığı yaratan, alt üst olma, devirme, aşma, ters çevirme, yani değişimdir. Fakat Negri’ye göre “ötede” olan bu süreç, nihai olarak sadece Marx’tır.

Bu kitap, Negri'nin 1978 baharında Louis Althusser'in davetiyle École Normale Supérieure'de verdiği seminerlerin bir ürünüdür. Bu konu hakkında orijinal baskıda yayımlanan yazarın kendi önsözünde (bu önsözden sonra yer almaktadır) ve Negri'nin Amerikalı okuyucular için hapisshanede iken yazdığı yazıda daha fazla bilgi bulunabilir. Kitabın İngilizce çevirisi 1979'da basılmış olan Fransızca ve İtalyanca baskılarından Harry Cleaver, Michael Ryan ve Maurizio Viano tarafında tamamlanmıştır. Sözü edilen yazarların her biri bu kitap hakkında okuyucu için bir şeyler yazmışlardır. Harry Cleaver öncelikli olarak militan ve eylemci okuyucular için yazmış ve günümüzde Amerika'daki hareketler için Negri'nin çalışmasının doğrudan ve dolaysız sonuçlarına dikkat çekmeyi amaçlamıştır. Michael Ryan, Negri'nin diğer çalışmalarının geniş bir özeti içinde *Autonomia* hareketinin tarihsel ve kuramsal içeriğine yoğunlaşır ve özellikle *Autonomia* hakkında az bilgiye sahip olan okuyucuyu hedef alır. Maurizio Viano ise "bilimsel" ve hepsinin ötesinde "sosyalist" metinlerin gereksiz ifadelerinden, yeknesaklığından, "merkeziyetçiliği"nden söz ederek yaratma ve hayal etme, ya da "kurma" olarak politikaya dair ön açıcı bir yorum sunar. Bu parçaları okumaya niyetlenen okuyucular, bu niyeti hemen ve seçtikleri yönde gerçekleştirmeliler. Burada bazı temel kavramların kısa bir açıklamasını yaparak ve kitaptaki alıntılar hakkında bilgi vererek devam edeceğim. Fakat İngilizce'de başka bir kaynakta bulunmadığı için, kitabın anlaşılmasını kolaylaştıracığını düşündüğümüzde *Marx Ötesi Marx* kitabının oluşumunu sağlayan olaylara değinmek, Negri'nin kısa bir biyografisini sunmak uygun olacak.

Antonio Negri 1933 yılında Padua'da (İtalya) doğdu. 23 yaşında Alman tarihselciliği üzerine yazdığı tezle felsefe bölümünden mezun oldu. 1957-1958 yılları arasında Napoli'de Benedetto Croce Enstitüsü'nde Chabod ile çalıştı. 1959'da, o zamanlar İtalyan standartlarına göre oldukça genç yaşta iken, Hukuk Felsefesi alanında profesörlük unvanı aldı. 1967 yılına kadar Padua'da öğretim görevlisi olarak çalıştı ve aynı yıl Devlet Doktrini alanında profesör oldu. Paola Meo ile evlendi, 1964'te bir kız, 1967'de de bir erkek çocuğu oldu.

1960'lı yılların sonlarından itibaren Sergio Bologna, Luciano Ferrari Bravo, Ferruccio Gambino, Guido Bianchini, Sand-

ro Serafini, Alisa del Re ve feminizm üzerine yazdığı yazılarla uluslararası alanda canlı bir tartışmayı başlatan MariaRosa Dalla Costa gibi tanınmış akademisyenlerin bir araya gelmesiyle Padua'da belli bir grup oluşmaya başladı. Bu grubun varlığı, Siyasal Bilimler Enstitüsü'nü radikal düşünce açısından ulusal ve uluslar arası bir kavşak haline getirdi.

Akademik yaşamının yanı sıra politika ve gazetecilik de Negri'nin yaşamının yoğun bir kısmını dolduruyordu. 1956'da, Padua Üniversitesi'nde öğrenci temsilciliğinin dergisi olan *Il Bo*'nun başına geçti. 1959'da İtalyan Sosyalist Parti'den belediye meclisine seçildi. Parti'nin Padua seksiyonunun yayın organı olan *Il Progresso Veneto* dergisini yönetti. Negri, ilk merkez sol koalisyonun kurulduğu (Hristiyan Demokratlar ve Sosyalist Parti koalisyon hükümeti kurdular) ve kendisinin sosyalistlerden ayrıldığı yıl olan 1963 yılına kadar bu dergiyi yönetti. 1963 yazı çok "sıcak" bir yaz oldu. İtalya'nın Veneto bölgesi uyusuk bir taşra olmaktan çıkıyor ve hızla kentleşmeye ve endüstrileşmeye doğru bir dönüşüm geçiriyordu. İtalya'da Komünist Parti'nin dış politikaya dair hedeflere yöneldiği (örneğin İtalya'yı NATO'dan çıkarmak gibi) bu dönemde, İtalyan işçi sınıfı sendikasılaşıyor ve güçlükle örgütleniyordu. Negri'nin ilişkilene başladığı işçiler işte bu işçilerdi. 1963 Ağustos'unda, *Il Progresso Veneto* dergisinde, *Potere Operaio* (İşçilerin Gücü) adıyla bir ek yayımlandı. Yine Ağustos ayında Negri, Paola Meo ve Massimo Cacciari (daha sonra Komünist Parti'den parlamentoya girecek olan tanınmış bir filozof) Porto Marghera petro-kimya merkezinde çalışan işçiler için Marx'ın *Kapital*'i üzerine bir okuma çalışması başlattılar. Aynı dönemde, Milano, Roma ve Padua'dan destek veren editörlerle birlikte Torino'da, *Quaderni Rossi* ("Kızıl Defterler") yayımlanmaya başladı. Rainiero Panzieri ve Romano Alquati'nin yönettiği bir dergi olan *Quaderni Rossi*, herşeyden önce işçi sınıfı otonomisi teorisinin sesi oldu. Negri, Sergio Bologna, Mario Tronti, Alberto Asor Rosa ve tanınmış pek çok solcu İtalyan aydın, bu derginin yayımlanmasına katkı sundu ve *Quaderni Rossi*'den sonra yayımlanan *Classe Operaia* ("İşçi Sınıfı"), *Contropiano* ("Karşı-Planlama") ve diğer pek çok dergi *Quaderni Rossi* ile aynı teorik alanı adres göstermekteydi. 1967'den itibaren *Potere Operaio*, Marghera petro-kimya tesislerinde çalışan işçilerin gazetesi haline gelmişti. Negri'nin bu gazeteye yaptığı katkı, editörlüğünü Enzo Paci'nin yaptığı *Aut-Aut*

ile hukuk felsefesi üzerine makaleler yayımlayan ve demokrat hakimler tarafından çıkarılan *Critica del Diritto* gibi düzenli yayımlanan pek çok yayında da devam etti.

Fransa'da oldukça hareketli yaşanan ve devrime bir adım kaldı dedirten 1968 yılı, İtalya'da aslında 1967 yılında başladı ve yaklaşık on yıl boyunca devam etti. Avrupa'nın diğer yerlerinde yaşanan deneyimlerin aksine, İtalya'da öğrenci ve işçi mücadeleleri beraber yürüdü. 1969 yılındaki "sıcak sonbahar" dan sonra Negri politik çalışmalarını kitleleşmiş fabrika üzerine ve sendikalar tarafından pek az ele alınan iş güvenliği, üretim bantlarının hızının azaltılması ve işçi disiplini gibi meseleler üzerine yoğunlaştırdı. 1969 sonbaharı İtalyan Komünist Partisi'nin solunda yer alan Lotta Continua ("Mücadele Sürüyor"), Avanguardia Operaia ("İşçilerin Öncüsü"), Movimento Studentesco ("Öğrenci Hareketi", daha sonra "İşçi ve Öğrenci Hareketi" adını alır) ve Potere Operaio gibi grupların oluşumuna sahne oldu. Çıkardığı derginin ismiyle anılan bu politik oluşumun en tanınmış teorisyeni Negri'ydi. Bu grup, İtalyan Komünist Partisi'nin, yönetimdeki Hristiyan Demokratlarla "Tarihi Uzlaşma" denilen stratejik işbirliğine girmesinin etkisiyle, daha az gelişmiş benzer grupların kendi kendini feshettiği 1973 yılına kadar varlığını sürdürebilecekti.

1973 yılında artık Negri'nin temel kavramları iyice oturmuş durumdadır ve *Autonomia*'nın doğuşu, ister sağ ister sol olsun bütün ideolojilere ve partilere karşı tahammülsüz ve düşman olan daha genç ve daha militan bir işçi kuşağının bulunduğu fabrikalarda "otonom komiteler" in kurulduğu bu dönemle başlatılabilir. Altmışların örgütsel biçimlerinin artık verimsiz ve klişeleşmiş bulunarak reddedilmesi ve gündelik yaşamı emek zamanından özgürleştirecek yeni ihtiyaçlar ve amaçlar tarif edilmesi, pratikte çok farklı olan otonom grupları birleştiren anlayışlardı. Geleneksel "işçi sınıfı" analizlerinde görmezden gelinen kadın grupları, öğrenciler, işçiler, radikal gençlik grupları, kültürel oluşumlar, çevreciler ve ekolojistler, "otonom" kolektifler olarak ortaya çıkıyordu. Bologna'daki "Radio Alice" gibi bağımsız radyo istasyonları, sendikalar ve Komünist Parti de dahil olmak üzere herkesi "işçi sınıfı" olmaya zorlayan "kemer sıkma" ve "kurban etme" politikalarına karşı protesto eylemleri yapmak üzere bu otonomist grupların çoğunu sokaklarda bir araya getiren Bahar İsyanı'nın örgütlenmesinde önemli bir rol üstlendi.

Negri'yi çok yakından etkileyen bu protesto oldu. Padua'daki üniversitede yapılan gösteriler oldukça gürültü koparttı ve yıkıcı olmaya başladı, Siyasal Bilimler Enstitüsü'nde bulunan eşyalar kırılıp döküldü. Protestolar kentin diğer bölgelerine yayıldığı zaman Negri ayaklanmayı kışkırtmakla itham edildi ve hatta ulusal ölçekte şiddetin körükleyicisi olmakla suçlandı. Yoğun bir politik baskı ve ağır suçlamalar ile karşı karşıya kalan Negri İtalya'yı terkederek Paris'te École Normale'e gitti. 1977 yılının sonlarında Negri bu suçlamalardan aklandı, ve yılın sonunda ders vermek üzere Padua'ya geri döndü. Yine de 1978-79 yıllarının büyük bir bölümünü Fransa'da ders vererek geçirdi.

Marx Ötesi Marx bu karışık dönemin tüm izlerini taşıyordu, ama takip eden aylar daha pek çok şeye gebeydi. 1979 yılının Nisan ayında Fransa'dan Milano'ya dönen Negri, Aldo Moro'nun İtalya'da 1970'li yıllarda ortaya çıkan bir diğer politik grup olan Kızıl Tugaylar tarafından öldürülmesi ile ilgili suçlamalardan tutuklandı. Üstelik Negri'nin Kızıl Tugaylarla hiçbir görüşme bağı yoktu. Kızıl Tugaylara katılan pek çok kişinin ilk politik formasyonlarını Potere Operaio gibi gruplarda elde ettikleri bilirse bile, elit bir "silahlı komando" örgütlenmesini tercih eden yaklaşımların ve taktiklerin, katılımcı otonom "hareket" içinde çok az etkisi vardı. *Marx Ötesi Marx* yayımlandığında (edebiyat dışı en çok satan kitaplar listesine girdiğinde) Negri hapisteydi ve "bölücülükle" suçlanıyordu. İtalyan gazetelerinin baş sayfaları pek çok çirkin suçlama haberleri ile doluydu. Tıpkı Negri gibi, *Autonomia* hareketi ile ilişkilendirilen yirmiyi aşkın profesör, yazar ve gazeteci tutuklandı. Tutuklananların pek çoğu daha sonra Kızıl Tugayların ve İtalya'da son on yıl içinde gerçekleşen "terörist" eylemlerin "gizli beyin"leri olmakla itham edildi. Negri'nin ilk sorgulamalarında, İtalya başbakanı Aldo Moro rehin olarak kaçırıldığı zaman, Kızıl Tugaylar ile Moro'nun eşi arasında geçen telefon konuşması kaydında Negri'nin sesi olduğu ileri sürüldü.

"7 Nisan" tutuklamaları, özellikle Negri'nin tutuklanması medyada sansasyon yarattı ve daha sonra da bir "örnek dava"ya dönüştü. Faşist bir hukuki mirasa sahip olan İtalya'da, on iki yıl kadar süren "normal" prosedürlerde yargılama öncesi tutukluluğa izin veren hükümler asla başarıyla ya da tamamıyla değişmemişti. Haftalar ve aylar boyunca süren tutukluluk halinin uzaması, İtalya'da ceza sisteminin işleyişinin politik olarak

kötüye kullanılabileceğine dair spekülasyonların çıkmasına neden oldu. Pek çok kişinin kafasında, Negri'nin İtalyan merkez solunun ve hatta Komünist Parti'nin daha ötesinde bir politik yaklaşımı desteklediğine dair çok az soru işareti vardı, çünkü Negri'nin politik yaklaşımı herhangi bir yazısından kolayca anlaşılabilirdi (ve Negri'ye yapılan iftiralar için de bunlar sağlam birer delil olarak kullanılıyordu). Fakat suçluluğun hukuki olarak geçerli kanıtı bir türlü bulunamıyordu.

Negri, Radikal Parti tarafından örgütlenen bir kampanya sonucunda, ulusal seçimlerde Radikal Parti'nin listesinden İtalyan Parlamento'suna girmek için yeterli oy aldığı tarih olan 1983 yılının yazına kadar hapiste kaldı. İtalyan hukukunda parlamenterlerin dokunulmazlığını onaylayan bir hükmün varlığı ve bu hüküm etrafında yürüyen çekişmeli tartışmalar sonucunda Negri serbest kaldı. Negri'nin meclis üyesi olup olamayacağı üzerine parlamentodaki tartışmalar devam ederken, Negri 1983 yazının sonunda düzenlenen mitinglerde konuşma yapıyordu. Sonuçta Eylül 1983'te tartışmalar Negri'nin aleyhine döndü ve Negri yeniden hapis haneye geri dönme korkusu yaşamaya başladığı için ortadan kayboldu. 1983 yılı sonbaharı ve 1984 yılının ilk ayları boyunca Negri'nin tekrar Paris'e gittiği kanısı hakimdi. Politik sürgünden ne anlaşıldığına bağlı olarak Negri *Marx Ötesi Marx*'ın Amerika'da yayımlanacak baskısına yazdığı ön-sözdeki hem mahkum hem de özgür adam olarak görülebilir.

Autonomia hareketinin genel sözcük dağarcığına yabancı olan okuyucular için bazı terimler yararlı olabilir. *Quaderni Rossi* işçi sınıfının *yeni bileşimini* oldukça erken bir dönemde yakalamıştır ve bunu İtalya'da farklı bölgelerdeki farklı politik geleneklere ve 1960'lı yılların başında güneyden gelen göç dalgası ile sonuçlanan işçi hareketliliğine borçludur. Sermaye ile olan ilişkileri tarafından belirlenen statik ve pasif bir işçi sınıfını ima eden "hegemonya" kavramının aksine, *sınıf bileşimi* (ve sınıfın *politik olarak yeniden bileşimi*) işçi sınıfının toplumsallaşma sürecine ve işçi sınıfının *sermayeye antagonist olan eğiliminin* mücadelesi içinden ve *aşağıdan* genelleştirilmesine, birleştirilmesine ve genişletilmesine karşılık gelir. Yeni ve kolektif bir işçi sınıfı öznesi veya tarihsel değişimin aktörünü araştıran bu yaklaşım, *döngülere* veya farklı sınıf bileşimlerinin, -partiler veya sendi-

kalar gibi- örgütlenme biçimleriyle kurulan farklı ilişkilerin olduğu kadar “devrim”e dair yeni stratejik içeriklerin ve hedeflerin damgasını vurduğu daha “ileri”, daha toplumsallaşmış mücadele alanlarına dikkat çekti. 1960’lı yıllarda, “kitle işçisi”ne seslenen örgütsel biçimlerin pek çoğu, Keynesçi planlı kalkınma stratejisi, “sosyalist” üretkenlik ve “emeğin değeri” içinde görüldüğü için, partilerin ve sendikaların dolayım biçimlerinden *otonom* olmak, fabrikanın ötesine geçen kapitalist ilişkilerin toplumsallaşmasına ve yaygınlaşmasına veya *toplumsal fabrika* veya *toplumsal sermayeye* karşı mücadelelere dayalı günümüz dönemine denk düşen bir politik biçim olarak görüldü. Eğer Sovyetler zamanında sosyalizm “üretken emeğin kendini gerçekleştirmesi” idiye, bu ancak “üretici güçlerin planlı gelişmesine” veya *kapitalist sosyalizme* neden olmuştur. Fakat son dönem, “ihtiyaçların gerçekleştirilmesi”ni amaç edinmelidir ve bu *işin reddi* ile olacaktır. Eğer işçi tarafından yapılan iş kapitalist için artı değerın kaynağı ise –Marx’a göre emek sermayenin dışında bir değere sahip değildir- işçi sınıfının otonomisi, emeğe tabi kılınmış ihtiyacın “genel toplumsal çıkarı”na dayalı bir mücadele olarak değil, günümüzde ayrı bir patikadan yoluna devam eden, toplumsal bütüne karşı ve antagonist bir anti-kapitalist mücadeleyi ifade eder. İşin reddi etrafında biçimlenen bu *eğilim*, *içkin komünizm* stratejisine dayalı kapsamlı bir yönelimdir. Mücadelenin bugünkü döneminde bu stratejinin olmaması durumunda, komünizm süresiz olarak ertelenmiş olacaktır. Komünizme yönelen hareket, sınıfın maddi çıkarlarını yeniden *kendisine mal etmesine* yönelik bir mücadele olarak ortaya çıkan *sınıfın kendini değerli kılması* olacaktır. Kriz yönetimi ile biçimlenen sermayenin yanıtı ise işi *toplumsal komuta* ile yeniden değerli kılmaktır. Örneğin ücretli işi ve devlet aygıtları ile karşılığı ödenmemiş artı çalışmayı dayatmak gibi. Bu, “toplumsal işçi”yi, yani “kitle işçisi”nin sermayenin toplumsal olarak yeniden üretim alanına doğru yayılmasını gerektirir. Burada yürütülen mücadeleler “karşılığı ödenmeyen emek”, evde çalışma, okula gitme, kapitalist toplumsallaşma, her türlü ücretsiz çalışma ilişkisi üzerine kuruludur. Üretim alanında veya fabrikada mücadele, “politik ücret” elde etme ekseninde veya işin niteliklerinin ve adlarının bölümlenmesi ve hiyerarşi içinde tanımlanmasına karşı çıkmak için yürütülür. Ücretli çalışma ilişkisini zorla yeniden dayatma anlamında, sermayenin kriz “yönetimi” *kriz-devletine* karşılık gelir. Bu giriş, zor ve

zorlayıcı kavramları açıklamaya yönelik acelece hazırlanmış bir giriştir. Okuyucu için kitabın anlaşılmasını kolaylaştırmasına rağmen, *Autonomia*'nın geniş literatürü üzerine yapılacak ciddi bir okumayı desteklemek konusunda yetersiz kalacaktır.

Kitabın sonunda Antonio Negri'nin temel çalışmaları ve İngilizce'de yayımlanmış çalışmaları hakkında bir bibliyografya vardır. Okuyucular, daha sonraki okumaları için veya bu kitap için İngiltere'de Conference of Socialist Economists, Red Notes ve New York'ta Semiotext(e) tarafından yayımlanan seçkilerden yararlanabilirler.

Bu çeviri için *Grundrisse*'den yapılan alıntılar *Grundrisse*'nin Penguin Books baskısından alınmıştır. Bu baskının ön-sözü Martin Nicolaus tarafından yazılmış ve kitap İngiltere, Amerika, Yeni Zelanda, Avustralya ve Kanada'da basılmıştır. Yine *Grundrisse*'den yapılan alıntılar kitabın 1953 Dietz Verlag tarafından yayımlanan Almanca baskısına da referans vermektedir. *Kapital*'in birinci cildinden yapılan alıntılar Ernest Mandel'in ön-sözü ve Ben Fowkes'in çevirisi ile Vintage Books tarafından New York'ta yayımlanan baskıdan alındı. Marx/Engels karşılaştırmalı alıntılar Saul K. Padover'in *The Letters of Karl Marx* (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall, 1979) kitabından alındı. Daha önce çevirisi olmayan bölümleri kendimiz çevirdik. Rosdolski'den yapılan alıntılar yazarın Pete Burgess tarafından 1977'de çevrilen *The Making of Marx's Capital* (Londra: Pluto Press) kitabından yapıldı. Negri'nin alıntı yaptığı İtalyanca kaynaklar ise şunlardır: Vitalij Vygodski, *Introduzione ai "Grundrisse" di Marx*, La Nuova Italia, Floransa, 1974; Sergio Bologna, *Moneta e crisi: Marx corrispondente della New York Daily Tribune*, Bologna-Carpignano-Negri, *Crisi e organizzazione operaia* (Feltrinelli, Milano, 1974) içinde. Orijinal metnin yazılış koşulları muhtemelen daha az referans vermeyi zorunlu kıldı ve yazarın yapmak durumunda hissetmediği şeyi biz de yapmadık. Bu açıdan ve genel olarak bu baskının diğer tüm sorumluluğu temel olarak bana aittir.

Bu kitap çalışmasına önemli katkı sağlayan kişilere teşekkür etmeliyim. Çevirmenlere, Harry Cleaver, Michael Ryan ve Maurizio Viano'ya büyük minnettarlık duyuyorum. Harry Cleaver aynı zamanda kitap için bir dizin hazırladı ve kitabın dü-

zeltmelerini büyük oranda üstlendi. Sylvie Coyaoud yayın hakları ile ilgili sayısız sorunu çözdü. Bergin&Garvey Yayıncılık'tan Jim Bergin kitabın konusu ile yakından ilgilendi ve tamamlanması için çaba harcadı. Ferruccio Gambino, Silvia Federici, George Caffentzis ve John Downing çeviri sorunlarını giderdiler, yorumlarda bulundular ve öneriler getirdiler. Peter Bell Bibliyografya üzerine geniş bir taslak hazırladı. Peter Linebaugh Londra'daki Red Notes ve Conference of Socialist Economists'le ilişkileri sağladı ve Les Levidow ile Ed Emory bu kitabın yazışmalarını benim yapabileceğimden daha iyi yürüttüler. Aynı zamanda Red Notes ve CSE'ye sağladıkları materyaller için minnettar olduğumu belirtmeliyim. Sylvere Lotringer ve Christian Marazzi tarafından basılan Semiotext(e) baskısı bu projenin gerçekleşmesi için çok işlevli oldu. Ve bu kitap projesinin başlatılmasını ve yürütülmesini sağlayan Lewanne Jones'a teşekkürler.

Ciltli Basım için not

Otonomist Marxist geleneğin çalışmaları, Autonomedia/Pluto tarafından basılmak üzere gözden geçirilmiş, genişletilmiş ve güncellenmiştir.

Yazar Paris'te sürgündeyken, yazmaya, ders vermeye ve örgütlenme çalışmalarına devam etmiştir.

Elinizdeki basım için Ann Beach'e, Roger Van Zwanenberg'e, Michael Hardt'a, Brian Massumi'ye ve Gayatri Spivak'a yardımları için teşekkür ederiz.

YAZARIN ÖNSÖZ(Ü)LERİ

I

Bu derslerde, 1978 yılının bahar döneminde École Normale Supérieure’de *Grundrisse* üzerine verdiğim dokuz seminerde kullandığım materyalleri bir araya getirdim. Öncelikle bu semineri vermek üzere beni davet eden Louis Althusser’e ve seminerin düzenlenmesine dostça yardım eden Roxanne Silberman’a, Yann Moulier’e, Daniel Cohen’e, Pierre Ewenzyk’e, Danielle ve Alain Guillerm’e teşekkür etmeliyim. Benim düşüncelerimin ve önerilerimin onların yaptığı eleştirel müdahalelerden daha önemli olup olmadığını bilmiyorum. Gerçek olan şu ki her şeyi bu metnin içinde bir araya getirmek zorunda kaldım. Paris’te kaldığım süre boyunca tanık olduğum diğer tartışmalar da benim için faydalı oldu. Ayrıca Felix Guattari’ye ve Université Paris Septième (Jussieu)’de beraber çalıştığımız yoldaşlarıma yaptıkları katkılar için minnettarım. Son olarak beni Fransa’ya göç etmek zorunda bırakıp, çalışmalarımı öncesinden daha iyi toparlamama katkıda bulunan o malum ahmaklara da teşekkür ederim.

A.N

Milano, 1978

II

Yazarın İngilizce baskıya önsözü

Sevgili okurlar,

Marx Ötesi Marx üzerine bir an için yeniden düşünmemi sağladınız. Elitizme ve Diktatör Althusser’in 1978 bahar döneminde Paris’te

École Normale’de okuttuğum seminer derslerinin notlarından oluşuyor. Şimdi bana üzerinden bir yüzyıl geçmiş gibi geliyor. Kitaba yeniden geri dönüp baktığımda hoşuma gitti. Ama kitabı sanki ben değil de bir başkası yazmış gibi hissettim. Ben uzun yüzyıllar boyunca hapiste iken özgür bir kişi tarafından yazılmış gibi. Bu kitabın yazarı ile konuşmak için üst soyutlama yapmak zorundayım. Kitabın yazarı özgür; ben ise mahkumum. *Marx Ötesi Marx*’ın özgür bir adam olan yazarı ile mahkum arasında bir diyalog kurmayı deneyeceğim.

Özgür Adam: “Bu dersler sadece derstir ve bu dersler bir geçiş ve tefekkür anı olarak ele alınmalıdır.”

Mahkum: “Bu bana da böyleymiş gibi geliyor. Bence sen bu deneyim ve geçiş üzerine düşünüyorken, tüm bunlar çok yakın gibi görünüyordu, sanki komünizm halihazırda capcanlı bir tözdü.”

Özgür Adam: “Kesinlikle. Hâlâ öyle düşünüyorum. Bu derslerin bir sınırı olmasına rağmen yine de çok önemli bir avantaja sahiptir: canlı ve kirletilmemiş olmak. Bu canlılık analizinin geliştirilmesine ve olgunlaşmasına önemli bir katkı sundu.”

Mahkum: “Sonra bir geçiş çalışması. Fakat nereye varmak istiyordun? Yeniden ziyaret ettiğin Marx seni nereye götürdü?”

Özgür Adam: “Marksistler tarafından biçimi bozulan Marksizmin ötesine. Marksizm, Marx’ı bir militan olarak değil bir profesör olarak gösteriyor. Üstelik Marksizm, Marx’ı günümüzün toplumsal kapitalizmini ele alma konusunda yeterli olamayacak ve sadece eski rekabetçi kapitalizm hakkında söz söyleyen bir yazar gibi sunuyor. Bu saptırılmış yorumlardan ve mumyalaştırmalardan nefret ediyorum.”

Mahkum: “Sana ve çıkış noktana katılıyorum. Fakat bu mümkün mü?”

Özgür Adam: “Marx klasik değer kuramını ele alır, ama bunun da ötesinde Marx’ta artı değer yasasının eleştirisini buluruz. Ancak Marx klasik bir yazar değildir, tüm bunların daha da ötesindedir.”

Mahkum: “Fakat değer yasasının eleştirisi, artı değer yasası biçiminde sunulursa felakete neden olur. Seninki de, Marksizmin aşırı yorumlarından biri değil mi?”

Özgür Adam: “Değer ve/veya artı değer yasasının eleştirisi şüphesiz, felakete neden olacak çağrışımlara yol açtı, fakat bu felakete yol açacak çağrışımlardan *Marx Ötesi Marx*’ta uzak durulur.

Bu kitapta ısrarla üzerinde durulan, değer yasasının krizi ile beraber gelişen bir süreç olarak komünizme geçişte özneliliğin tanımıdır.

Mahkum: “Belki hapiste olduğum için çok iyi anlayamadım. Biraz daha açıklamak ister misin?”

Özgür Adam: “Kesinlikle. Marx’ın *Grundrisse*’si değer yasasını inşa eder ve sonra da söküp atar. *Grundrisse*’de Marx, klasik değer yasasının kuramsal sınırlarını zorlayan ve komünist umutları haklı çıkaran komünist bir militan olarak görünür. Sürecin dolaysızlığı ile kendini kandırmaz, fakat öznel gerekliliğini de açığa çıkarır. Ve sen, benim mahkum arkadaşım, ukalalık ediyorsun. Eğer aynı fikirde değilsen niçin hapishaneye katlanıyorsun?”

Mahkum: “Fikirlerin kendisiyle değil de, kimin söylediğiyle uğraşan tartışmaları hiç sevmem ve dışarıdaki insanlar için bunu yapmak her zaman çok kolay. Hapishanenin gerçekliğinde, ben hem değer yasasının hem de artı değer yasasının hükmü altındayım. Uçsuz bucaksız bir egemenlik sisteminin keskinleştirdiği dayanılmaz bir baskıda somutlaşıyor bu.”

Özgür Adam: “Söylediklerin *Marx Ötesi Marx*’ın içinde zaten söylenmiş şeyler, nasıl olup da bunu anlayamadığını anlamıyorum. Değer yasasının kapitalist biçimde aşılması–Marx’ın gerçek boyunduruk altına alma dediği şey - bir bütün olarak sömürü ilişkilerinin yerini değiştirir. Sömürüyü küresel bir toplumsal ilişkiye dönüştürür. Hapishane fabrika demektir.”

Mahkum: “Dünyanın bir hapishane olduğuna ikna edilmeye ihtiyacım yok, ama bu hapishanenin dışına nasıl çıkılacak?”

Özgür Adam: “*Marx Ötesi Marx*’ta dile getirilen temel sorun, gerçek boyunduruk altına almada antagonizmanın tanımını yapmaktır. Sadece çalışma zamanı değil canlı emeğin tüm zamanı sermayenin boyunduruğuna girdiğinde sermayeye karşı mücadele etmek ne anlama gelir? Yeniden üretim, üretim gibidir, yaşam da bir fabrika gibi. Bu aşamada, sermayeyi parçalamak hapishaneyi parçalamaktır.”

Mahkum: “Bence bu sözde post-modern teoriler sermayenin toplumsal gücünü açığa çıkarıyorlar ama sermayenin toplumun bütününe kapladığını teslim ederken bu aşamada sınıf mücadelesinin olanaklılığını reddediyorlar.”

Özgür Adam: “Doğru, post-modernistler mistikleştirirler. Aslında, gerçek boyunduruk altına alma antagonizmanın varlığını ortadan kaldırmaz, ancak antagonizmayı toplumsal düzeye taşır. Sınıf mücadelesi yok olmaz, gündelik yaşamın her anında

var olur. Proletaryanın gündelik yaşamı, bir bütün olarak sermayenin tahakkümünün karşısına yerleşir. Gerçek boyunduruk altına alma antagonizmayı ortadan kaldırmak yerine onu son derece zenginleştirir.”

Mahkum: “Tamam, değer yasasının eleştirisi, yalnızca toplumsal düzeyde geçerliliği, tahakkümün eşzamanlı olarak sökülüp atılması ve sınıf mücadelesi... Tüm bunlar pratikte nasıl işliyor?”

Özgür Adam: “Gündelik yaşamın bütünlüğünde işliyor: ‘Benim yaşamım seninkinin karşısında, toplumsal Efendinin peşini bırakmazsın! Benim zamanım seninkine karşı!’ Sömürünün yarattığı tüm sorunlar, artık doğrudan politik meselelerdir. Artı değer eleştirisini ancak gerçek boyunduruk altına alma kavramının içinden düşündüğümüzde, zamanımızın temel tahakküm planlarının komünist eleştirisini sunma kapasitesine sahip oluruz.”

Mahkum: “Post-modern dünyada sınıf antagonizması. Belki sen haklısın. Bu noktada o zaman bu, iktidara karşı mücadeleye maddi bir içerik kazandırmak anlamına gelir.”

Özgür Adam: “Kesinlikle. Üretimin, işgücü piyasalarının, çalışma saatlerinin, enerjinin yeniden yapılandırmasının, aile yaşamının, vb. kapitalist örgütlenmesine karşı mücadele, insanı, topluluğu ve yaşam biçimi tercihini kapsar. Bugün komünist olmak, bir komünist *gibi yaşamak* anlamına gelir.”

Mahkum: “Bu, sanırım bu hapisanede bile mümkün. Ama dışarıda, en azından siz hepimizi özgürleştirene kadar mümkün değil.”

Özgür Adam: “Doğru söylüyorsun. *Marx Ötesi Marx*’ın söylediği de bu. Ama kuramın baş etmeni sağladığını gayet iyi bilirken tam bir sabırsızlık taslama.”

Diyalogun sonu. Yalnız kaldıklarını hissedenler doğal olarak umut ederler. Gerçeği söylemiş olma ve gerçeğin devrimci olduğu yönündeki umut. Hepinizi kucaklıyorum.

A. N.
Rebibbia Hapishanesi

GİRİŞ

I

Her şeyden önce, Antonio Negri'nin *Marx Ötesi Marx* kitabı devrimci militanlar için bir kitaptır. Esasen kitap Marx'ın *Grundrisse*'sinin bir okumasıdır-Marx'ın 1857 elyazmalarının temel çıkış noktasının ve özgün gelişiminin köklü bir yeniden yorumudur. Fakat bundan daha fazlasıdır da. *Marx Ötesi Marx*, her şeyin ötesinde *Grundrisse*'nin nasıl devrim ve sınıf mücadelesinin eylem içindeki bir Marksist bilimi içerdiğini göstererek, Marx'ın ortodoks yorumlarına alternatif sunmayı tasarlayan tutkulu bir politik çalışmadır. Negri bunu göstermek için hem *Grundrisse*'nin detaylı incelemesini ve yeniden yorumunu hem de ona yönelik hararetli bir polemik birliğinde örer. *Marx Ötesi Marx* zor bir kitaptır ve bu zorluk kitabın sadece akademik Marksistler tarafından okunması ve çalışılması tehlikesini içinde barındırır. Bu trajik bir durum olur. Bu kitabı İngilizce konuşan Marksistler raflarına bir kitap daha eklesinler diye değil, işçi sınıfı militanlarının eline heyecan verici yeni bir silah vermek için çevirdik ve yayımladık. *Marx Ötesi Marx* her ne kadar zor olursa olsun -ki zorluğu bir yanıyla *Grundrisse*'nin kendi karmaşıklığından, diğer yanıyla Negri'nin kuramsal dilinden kaynaklanır- içinde bulunduğumuz krizde işçi sınıfı mücadelesini ciddi biçimde ele almak adına Marksizmi anlamak ve kullanmak için yeni yollar arayan her militan için bir okuma gerektirir.

Negri'ye göre *Grundrisse* "Marx'ın devrimci düşüncesinin doruk noktasıdır" ve devrimci politik pratik için güçlü bir temel sunabilir. Negri, *Grundrisse*'yi tutucu politikaları haklı çıkarmak üzere genellikle nesnelci ve belirlenimci bir yöntemle yorumlanan *Kapital* ile karşılaştırır. Negri bu tür bir yorumun *Grundrisse* üzerinden yapılmasının daha zor olduğunu ileri sürer. Bu elyazmalarında, daha az gösterişli ama 1857 krizinin karanlık ıssızlığında hararetle yazan daha tutkulu bir Marx keşfediyoruz. *Grundrisse Kapital*'e giriş, daha sonra olgunlaşacak bir çalışmanın bir taslağı değildir.

Aksine daha kapsamlı ve tamamlanmış bir çalışma olan *Grundrisse*'dir ve Marx'ın kapitalizmi hem kuran hem de sonunda yıkan bir sınıf mücadelesi anlayışının en tamamlanmış ve zengin halini *Grundrisse*'de buluruz. Bu anlamıyla Negri'nin *Grundrisse* yorumu, daha önce E. Hobsbawm veya Roman Rosdolski gibi *Grundrisse* üzerine çalışmış olanların yorumlarından farklıdır ve onlara karşı çıkar.

Negri *Grundrisse* üzerine yaptığı yorumlarına, Marx'ın kriz ve para ilişkisiyle sınıf mücadelesi ve para ilişkisini incelemek için nasıl Alfred Darimon'un para teorisi analizini bir vesile olarak kullandığını ele alarak başlar. Negri'nin Marx üzerine yazdıklarını okuyacak olan pek çok kişi, Negri'nin *Grundrisse* yorumunun da kendi sınıf mücadelesi analizine zemin hazırlamak için vesile olduğu yönünde karşı çıkabilir. Negri, Marx'ın düşüncelerinden sadece kendisine uygun bulduklarını ele almış diye itiraz edilebilir. Negri'nin Marx üzerine çalışırken analizin bir kısmını (örneğin üretken emek) reddetmesi; kimi yerlerde analizin eksikliğinden (örneğin işçi sınıfının öznelliği ve ücret üzerine ayrı bir bölümün olmaması) dolayı hüznü duyması; (tarihsel gelişimin genel yasası gibi) kimi kısımları felsefi süreç olarak görüp kabul etmemesi ve analizin yer yer sınırlılık ve belirsizliklerine dair vurgu yapmış olması, Marx'ın düşüncelerinin temel noktalarını birleştirecek bir yorum yaparken kendine göre seçici davranmış olduğunu gösterir. Bu bize, Marx'ın düşüncelerini seçerken ve bir araya getirirken korkak olmamız gerektiğini hatırlatır. Açıkça dile getirsinler veya getirmesinler, Marksistler bunu hep yapmışlardır. Geleneksel Marksistler politik eğilimleri ile uyumlu bir tercih olduğu için her zaman Marx'ın nesnelci düşünceleri üzerine yoğunlaşmışlardır. Eleştirel teori, kriz dö-

nemlerinin neden olduğu kökleşmiş bir kötümserlik nedeniyle, Marx'ta özne olarak işçi sınıfı teorisini yok sayma eğilimi taşır. Devrimci pratiğin yeniden kurulması gerektiği konusunda Negri ile aynı düşünceye sahip olan bizler, kendi mücadelemizi beslemek üzere Marx'ın düşüncelerinin bu yönlerini vurgulayabiliriz. Nesillerdir Marksistler, bize tahakküm mekanizmalarını kavrama alışkanlığını verdiler. Bugün ihtiyacımız olansa, özgürleşme mekanizmalarını keşfetmek için Marx'ın düşüncelerinden yararlanmaktır. Negri'nin Marx üzerine söylediklerinin *gerçekten* doğru olup olmadığını tartışma işini Marksizm uzmanlarına bırakabiliriz. Negri'yi Negri olarak okuyabilir, Negri'nin yorumlarının keskinliğini kendi içinde değerlendirebiliriz. 5. bölümün sonunda Negri kendi yorumlarının doğruluğunu sorguladığında, fark etmez demek isteriz. Eğer Marx aslında Negri'nin yüklediği anlamı kastetmemişse, bu Marx'ın sorunudur. Bu bana, aslında "Marx'ın ötesine" geçebileceğimiz bir Marksist patikaya girmemizi sağlayacak yegâne ruh hali gibi geliyor.

Negri'nin *Grundrisse* okuması, Marx'ın her kategoriye ve ilişkiyi "sınıf mücadelesinin antagonizmasının doğasını açığa çıkarmak ve onunla ilişkilendirmek" için nasıl detaylıca incelediğini göstermeye çalışan *politik* bir okumadır. Negri aynı zamanda işçi sınıfının politik stratejisi açısından analizin anlamını inceler ve açmaya çalıştığı polemiğin temeline bu oturur. *Marx Ötesi Marx*'ın ilk bölümlerinden itibaren, iktidarın bir eleştirisi olarak Marx'ın para analizi üzerine yaptığı çalışmada Negri için Marx'ta ayrı bir "politik" alan tarifi olmadığını görürüz. Sınıf mücadelesinin alanı olarak anlaşılan politika her zaman her yerdedir; tüm kategoriler politiktir. "Politik" pasajlar bulmak için *Marx Ötesi Marx*'ı didik didik aramaya gerek yoktur. Her satır politik bir uğraktır. Okuyucuyu okumaya, zor pasajlardan geçerek sınıf mücadelesinin somut analizlerine doğru ilerlemeye davet eden politik bir heyecan vardır.

Bu yaklaşım, politikayı diğer alanlardan, özellikle ekonomiden daima ayrı görmeye eğilimli olan ve politikayı üstyapının tavan arasına sıkıştıran geleneksel Marksizmden radikal biçimde farklıdır. Marksizm yıllarca böyle algılandı ve kapitalist hegemonyanın ve "hareket yasaları"nın eleştirisine indirgenerek kısırlaştırıldı. Fabrikadaki baskının kurulmasının, kültürel tahakkümün sağlanmasının ve işçi sınıfı mücadelesinin araçsallaştırılmasının kapitalist mekanizmalarıyla uğraşan Marksistler,

gerçek bir antagonist öznenin varlığına karşı körleştiler. Kapitalist sınıf onların fark edebildiği tek özne haline geldi. İşçi sınıfı mücadelesine gözlerini çevirdiklerinde, bu mücadeleyi tamamıyla sermayenin kendi gelişiminden türetilmiş bir şey olarak gördüler. Kapitalist gelişmenin gerçek dinamiği mütemadiyen, rekabet halinde olan kapitalistlerin bu tür “içsel” çelişkileri ile açıklandı.

Negri'nin *Grundrisse* okuması, kapitalizmin tarihinde tek değil, her zaman *iki* özne olduğuna dair bir hatırlatmadır. Negri'nin politik okuması defterlerin kronolojik gelişimini birbiriyle ilişkili iki düzeyde takip eder; aynı anda hem Marx'ın kategorilerinin politik içeriklerinin analizini yapar hem de bunları geliştirirken Marx'ın çalışmasının yöntemini inceler. Her iki düzeyde de gözlemlediğimiz şeyin sermayenin diyalektiği ile işçi sınıfının antagonist ayrılma mantığı arasında giderek artan bir gerilim olduğunu ileri sürer. Diyalektik, kozmik gelişmenin metafizik yasası değil, aksine sermayenin, işçi sınıfı mücadelesini dondurmaya çalıştığı bir biçimdir. Diğer bir deyişle, sermaye işçi sınıfının öznelliğini kapitalist gelişmenin boyunduruğu altına sokmayı başardığında, diyalektik ilişkinin çelişkili birliğini dayatmış olur. Ama işçi sınıfı mücadelesinin dondurulması, diyalektik ilişkinin çelişkili birliğinin dayatılması, kendi ayrı mantığına göre hareket eden ve gelişen bu diğer öznenin - işçi sınıfının- sermaye tarafından alt edilmesi gerektiği anlamına gelir. Negri bu mantığın diyalektik olmayan bir mantık olduğunu söyler. Bu ayrılma ve antagonizma mantığı, diğer sınıfı kontrol etme yolları araştıran bir sınıfı değil, kendini özgürleştirmek için diğerini yıkan bir sınıfı niteler. İki farklı ve karşıt sınıf için iki farklı mantık.

Negri, Marx'ın her zaman kapitalist toplumun tarihsel gelişiminin, ayrı ve antagonist bir özne -sistemi krize sokma ve onu yıkma gücünü geliştiren bir özne- olarak işçi sınıfının gelişimini gerektirdiğini görmüş olduğunu belirtir ve *Grundrisse*'de, her iki öznenin (işçi sınıfı ve kapitalistler) eşzamanlı gelişiminin izini sürdüğüne dikkat çeker. Marx aynı zamanda, sermayenin para aracılığı ile üretimin biçimsel tahakkümünü kurmasından, üretim ve dolaşım alanlarını doğrudan tahakküm altına almasına, krizlere ve dünya pazarı aşamasına kadar sermayenin gelişiminin izini sürer ve eşzamanlı olarak tahakküm altındaki canlı emekten başlayarak işçi sınıfının gelişimini, sanayi prole-

taryası aşamasından toplumsal yeniden üretim aşamasında devrimci bir sınıf olarak gelişmesine kadar takip eder. Birinin diğerini tahakküm altına alma gücü sayesinde birbirine kilitlenmiş, ama bununla beraber her biri harekete geçme ve sınıf mücadelesinde inisiyatifi ele alma gücü ile donanmış *iki tarihsel özne*.

Kapitalist hegemonyaya ne oldu? Sermayenin hareket yasalarının nesnelliğine, kapitalist gelişimin köklerini kapitalistler arasındaki rekabetçi etkileşimde bulmaya ne oldu? Gelişen işçi sınıfı öznesinin bakış açısından kapitalist hegemonya, işçilerin mücadelesi ile sürekli parçalanarak anlık ve silik bir denetimdir. Kapitalistlerin bugüne dek, meydan okunamaz hegemonya kavramı ile denetimi yeniden ele geçirmiş olmaları kafamızı karıştırmamalı. Antagonist iki öznenin var olduğu bir dünyada, tek nesnellik bu iki özne arasındaki çatışmanın sonucunun kendisidir. Fizikte, iki vektörel güç tarafından yaratılan bir bileşik gücün yönünün ve büyüklüğünün bu her iki vektörel güçten farklı olması gibi, sermayenin gelişimini kuran sınıf mücadelesinde de “hareket yasası”, karşılaşmanın planlanmamış sonuçlarıdır. Bununla birlikte öznelliklerin çarpışması ile ilerleyen bu süreçte, işçi sınıfının, emeği sermaye tarafından tahakküm altına alınmış bir sınıf olmaktan devrimci bir sınıf olma yolunda gösterdiği sürekli gelişme (işçi sınıfı vektörünün göreceli gücünde bir büyüme), kapitalist denetimi zayıflatır ve toplumsal gelişmeyi kendi yönelimi doğrultusunda etkiler. Bu yüzden kapitalistler arasındaki rekabet, harekete geçirici bir güç olmaktan daha çok, hangi yöneticilerin işçi sınıfına daha iyi disiplin yöntemleri uygulayacağı üzerine yapılan tartışmalar, Negri’nin deyişiyle “çirkin aile kavgaları”dır.

Negri’nin çalışmasını, mücadele içindekiler için dolaysız bir şekilde anlamlı kılan, bu işçi sınıfı öznelliği analizidir. Sermayenin işçi sınıfına karşı finansal ve para politikalarını bir silah olarak elinde tutmayı ve kullanmayı denediği günümüzde, Negri’nin analizi, kapitalist krizin her zaman sermayenin işçi sınıfını denetleme yeteneğindeki bir kriz olduğunu görmemize yardım eder. Negri’ye göre bugün olduğu gibi küresel bir kriz, ancak, en yüksek toplumsallaşma aşamasında üretim ve yeniden üretimde eşzamanlı olarak işleyen dünya işçi sınıfının birleşik ve birbirini tamamlayan mücadelesi tarafından üretilebilir. Negri’nin okumasında, 1857’de krizin tam ortasında Marx’ın

genel ve soyut olarak yazdığı her şeyi buluruz. Fakat aynı zamanda Marx'ın bu soyutlamalarını, kapitalizmin bugünkü aşamasında içinde bulunduğumuz durumun somut sonuçları ve mücadeleler açısından da değerlendirebiliriz. Negri'nin çalışması böyle tasarlanmış bir projedir. Ve Marksizmin de her zaman en heyecan verici yanı, yaşayan özneler olarak kendi dönüştürücü gücümüzü keşfetmede bize sunduğu olanaklar değil midir?

Negri'nin Marx okuması Marx'ın para, kriz zamanlarında para ve nihayet güç olarak para üzerine yazdığı ilk notlar ile başlar. Marx paranın içinde ve ardında, değer ve toplumsal üretim ilişkilerinin olduğunu keşfeder. Toplumsal düzeyde para, (her şeyin ötesinde) emek üzerindeki kapitalist iktidardır. Emek üzerindeki kapitalist iktidar, insanları emek piyasasına girmeye, sermaye için çalışmaya ve üretmeye zorlama ve emek sürecinde artı emek yaratımını zorla örgütlenme yeteneğidir. Sermayenin ulusal ve uluslararası düzeyde para politikalarını işçi sınıfının tüketimine karşı bir silah olarak kullandığı günümüzde, bizi bundan daha çok ilgilendiren ne olabilir? Üstelik, tüketime yönelik parasal saldırı politikaları, insanları doğrudan çalışmaya zorlamak ve kârları (artı emek) artırmaya yönelik olarak emek ile sermaye arasındaki değişimi kontrol etmek amacını taşıyor.

Bu aşamada bile Marx'ın argümanları ve Negri'nin Marx analizinin- taşıdıkları güncellik, bugünü biçimlendirme güçleri dolayısıyla şaşırtıcıdır. Marx eğer burada durmuş olsaydı, sadece kapitalist sömürünün doğasına bakmakla yetinen Marksistlerden biri olurdu. Ama değil.

Negri'nin dikkat çektiği gibi Marx, sermayenin artı emeğe zorla el koyma gücünün, kendi etkin özneliği sermayenin tasarımlarının boyunduruğuna sokulması gereken "öteki"nin üzerine uygulanan bir güç olduğunun son derece farkındaydı. Marx bu özneliği inceledi ve bunun sınıfların ilkel birikimiyle savaştığını gördü: zor yoluyla emek piyasasının yaratılması ve insanların işçi gibi yaşamaya boyun eğmeye zorlanması. Marx bu özneliği inceledi ve bu özneliğin *çalışmaya zorlanmaya karşı mücadele ettiğini* gördü.

Marx, kapitalist kontrol altındaki ölü emek tarafından tahakküm altına alınan canlı emeğin gerçek ve korkunç hikâyesini anlatmasına rağmen, canlı emeğin tamamıyla ortadan kaldı-

rılamayacağını, yoksa sermayenin kendisinin de yok olacağını açıkça belirtir. Kapitalist yeniden üretimin ironik olan yanı, yaşayan öznenin sürekli yeniden üretimini güvence altına almak zorunda olmasıdır. Sermaye geliştikçe, antagonizma daha yoğun biçimde yeniden üretilir. Canlı emeğe karşı hayaletimsi ölü emeğin çağrılmasıyla başlayan korku hikâyesi zamanla, işçi sınıfının artan düşmanlığına ve gücüne karşı kendi varlığını korumak için sermaye tarafından umutsuz bir girişime dönüşür. Sermaye asla ve hiçbir zaman tam anlamıyla kazanamaz. Sürekli olarak kendisini yıkmakla tehdit eden yabancı bir öznenin varlığına tolerans göstermek zorundadır. Ne görüş ama: kendisinin yarattığı düşman sınıfın üzerindeki denetimi sürekli kaybetme korkusuyla yaşayan sermaye! Bu, geleneksel Marksizmin barışçıl kapitalist egemenliğinin ters yüz edilmesi ve egemen sınıfın kabusu haline gelmesidir.

Artı emek (değer) para biçiminde kâra dönüştüğünde, toplumsal sermaye düzeyinde toplumsallaşmış artı değere dönüşmüş olur. Artı emek (değer) sermayenin antagonist gelişiminin hem bir kutbu hem de ölçüsü haline gelir. Bu noktada *Grundrisse*'de kapitalist kriz yasası, gerekli emek olarak işçi sınıfı ile artı emek olarak sermaye arasındaki sürekli çelişki olarak ortaya çıkar. Bu yasanın en temel dinamiği, kâr oranlarının düşme eğilimini üretir. Çok uzun süre boyunca Marksistlerin mistikleştirdiği bu eğilim, Negri'nin Marx yorumunda, kapitalist gelişmenin önünü kesen işçi sınıfı mücadelesinin açık bir ortaya konusu haline gelir. Negri'nin formülasyonunun bir bölümünü eleştirebilir olmamıza rağmen (işçi sınıfı mücadelesi, nispi artı değer stratejisi yoluyla sermayenin organik bileşimini artırmaya zorladığı sürece, bu mücadelenin gerekli emeği artırdığı fikrini savunmak zorunda değiliz), buradaki temel kalkış noktası derinlikli ve anlamlıdır. Çelişkileri derinleştiren ve krizi yaratan, işçi sınıfının sermaye üzerine yaptığı sürekli baskıdır. Sermaye işçilerin taleplerine sabit sermayeyi genişleterek ve emek süreçlerini yeniden düzenleyerek her yanıt verdiğinde, işçi sınıfı yeni bir mücadele döngüsüyle kendisini politik olarak yeniden oluşturur. Bu sürecin tam anlamıyla açılımları Negri'nin, Marx'ın makineler üzerine yazdığı kısma dair okumasında belirgin hale gelir. Çılgınca artan sabit sermaye birikiminin, sermayenin çalışmayı dayatma ve artı çalışma elde etme olanaklarını gittikçe daralttığını ve böylece çok temel kapitalist komutayı nasıl baltaladığını

görürüz. Sermaye ne kadar çok değeri hareketlendirirse, el koya-bileceği artı değer oranı da o kadar azalır. Günümüzde sermaye, hem tehdit altındaki hem de kendisine yönelik bir tehdit unsuru olarak gördüğü sanayi işçilerinin yerine robotları yedekleme yolunda ilerken, Marx'ın *Grundrisse*'de görmüş olduğu sorunla karşı karşıya kalır: insanları toplumsal olarak denetim altına almak için onları çalışmaya itecek yeni yöntemler bulmada karşılaşılan ve giderek artan güçlük.

Üretim noktasında özne olarak işçi sınıfı analizinin yerini daha sonra Marx'ın dolaşım alanını analizi alır. Negri burada, Marx'ın dolaşım alanını sadece üretimin birbirinden ayrı uğraklarını değil, aynı zamanda yeniden üretimin tüm toplumsal koşullarını birleştiren ve organize eden temel kiriş olarak analiz ettiğini dikkatle gözler önüne serer. Dolaşım sermayenin toplumsallaşmasını, yani sermayenin toplumsal sermaye olarak ortaya çıkışını içerir. Yine de burada bize kalan, kapitalist hegemonyanın kapsayıcılığına düzülen bir övgü değildir. Negri, Marx'ın ücreti iki boyutlu niteliği ile analiz etmesini ele alarak, ücretin işçi sınıfı için nasıl bir işlev gördüğünü ortaya çıkarır. Bu, küçük ölçekli dolaşım alanıdır: emek gücünün ücret ile değişiminin ve bunu takiben kullanım değerlerinin -yani işçi sınıfının ihtiyaçlarını karşılayan gerekli emeğin ürünlerinin- ücret ile değişiminin alanı. Burada ücret, işçi sınıfının ihtiyaçlarını karşılamak için sahip olduğu güç olarak görünür ve bu gücün kapsamı sadece sınıf mücadelesinin kendisi tarafından belirlenir.

Bir kere daha, kendi projesinin farklılığı ve sürekli genişlemesi yönünde çekince duymayan ve aynı zamanda artı emek kullanımı yoluyla kurulan kapitalist denetimi reddeden işçi sınıfının otonom gelişimini ısrarla içermek için uğraşan sermayenin, alışılmamış ama yaratıcı vizyonunu inceleyebiliriz. Yine analizin en çağdaş uğrağında değil miyiz? 1960'lı ve 70'li yıllar kapitalist işin reddi ve otonom ihtiyaçların eşzamanlı patladığı yıllar değil de neydi? Peki 1980'li yıllar, ihtiyaç patlamasını içermek ve ihtiyaçları ücret ve tüketim üzerine şiddetle saldırarak geriye itmek isteyen yeni bir kapitalist saldırıya tanık olmuyor mu?

Negri, Marx'ın analizinin en yüksek gelişme aşamasına, ülke içindeki sınıf mücadelesinin yarattığı engellerden kaçan

kapitalist emperyalizmin sınıf antagonizmasını küresel ölçekte yaydığı dünya pazarı aşamasına ulaştığını belirtir. Bu aşama dünya pazarının, ama aynı zamanda küresel fabrikanın ve uluslararası işçi sınıfının ortaya çıktığı uğraktır. Bu noktadan sonra, sermaye işçi sınıfının saldırısına ancak modern endüstriyel aygıtları uluslararası düzeyde yeniden örgütleyerek ve emeğin küresel yeniden üretimini ve emek piyasalarını yeniden organize ederek yanıt verebilir. Günümüzde kriz içinde bulunan sermayenin halihazırdaki projesi de bu değil midir? “Yeniden endüstrileşme” adı verilen şey, aslında gelişmenin yeni koşullarını yaratmak ve işçi sınıfının krize neden olan gücünü çözmek için tasarlanan kapitalist yeniden yapılandırma değil midir? Sermaye kesinlikle pek çok ülkede ve değişik yollarla bunu gerçekleştirmeye uğraşıyor.

Kriz devam ediyor çünkü sermaye bugüne kadar bu çözülmeyi gerçekleştirme konusunda başarısız oldu. Ve bu başarısızlık, aynı zamanda işçi sınıfının kazandığı mevzileri koruma ve hatta kimi yerlerde karşı saldırıyı geri püskürtme gücünün ölçüsüdür. Kapitalist güce ilahiler söyleyen geleneksel Marksizmin monoton nakaratlarını dinlemek, kıyamet günü tellallığı yapmaktır. Negri’yi ve Negri’nin gözünden Marx’ı okumak, işçi sınıfının hareketi ve dinamizmi ile güçlenmektir. Bu, kapitalist denetimin zayıflığını ve bu denetimi yıkmamanın somut ve gerçek olanaklarını görmektir!

Bu kitabın sonunda Negri, işçi sınıfının öznelliğinin açığa çıkması ile ortaya çıkan temel meseleyi ele alır: *devrim*, yani kapitalizmin sonu ve yeni bir toplumun yaratılması. Negri’nin bu konular etrafında yürüttüğü tartışma, *Komünist Manifesto*’yu anımsatır; çünkü Negri *Grundrisse* üzerine yaptığı okumada yeni bir toplumun -Komünizmin (Negri Marx’ın bu sözcüğünü saklı tutar)- oluşumuna dair açıklamaları sunar ve diğer modern pozisyonları reddeder.

Geleneksel Marksist dilde, yeni bir toplumun oluşması ve devrim, daima sosyalizm yoluyla komünizme “geçiş” sorunu olarak algılanmıştır. Negri, ısrarla bu düşüncenin Marx’ın *Grundrisse*’de yaptığı analizle tam bir tutarsızlık içinde olduğunu savunur. Bu çalışmadaki tek “geçiş”, devrimci özne tarafından tüm kapitalist belirlenimlerin devrilmesi ve yıkılmasıdır. Sermayenin temel toplumsal tahakküm aracı, işin ve artı çalış-

manın dayatılması, gerekli emeğin artı emeğe tabi kılınması olduğu için, Negri işçi sınıfı mücadelesinin iki temel boyutundan birini *işe karşı mücadele* olarak görür. Kapitalist gelişmenin ve denetimin ölçüsünün kâr olduğu yerde, Negri işin reddini, sermayenin dışına çıkmanın ölçütü olarak ele alır. Kapitalist ilişkisinin tersine çevrildiği ve artı emeğin tamamıyla işçi sınıfının ihtiyaçlarına tabi kılındığı yerde işin reddi, yeni bir üretim biçimi yaratan kurucu praksis olarak ortaya çıkar.

Devrimci mücadelenin ikinci pozitif boyutu, işin kendisini dönüştürme ve işten özgürleşme sürecinde işçi sınıfının öz-belirlenimli çoklu projelerinin olgunlaşmasıdır. Negri işçi sınıfının bu öz-belirlenimli projesine kendini değerli kılma (*self-valorization*) adını verir. Yani komünizm, hem sermayenin dayattığı bütünlüğü yıkan işin reddi hem de farklılığı ve “zengin, bağımsız çok taraflılığı” oluşturan kendini değerli kılma tarafından kurulur.

Buraya kadar anlatılanlardan Negri’nin en iyi ihtimalle kapitalizmin en gelişmiş biçimi olarak “sosyalizmi” reddettiği anlaşılmış olmalıdır. Negri’nin temel itirazı şudur: Gelir ve mülkiyetin planlı yeniden dağıtımı olarak anlaşılan sosyalizm, ne yazık ki işin planlı olarak dayatılmasını her zaman korur ve böylece artı çalışmaya kapitalist el koyma dinamiğinden ve ihtiyacın birikime tabi kılınmasından kaçınma konusunda başarısız olur. Varolan herhangi bir sosyalist rejim veya sosyalist parti örnek olarak alınabilir. Fakat buradaki mesele, Sovyet çalışma kamplarını veya İtalyan Komünist Partisi’nin kemer sıkma uygulamalarına destek vermesini eleştirmenin daha ötesindedir. Bu, sosyalizm kavramının gerçek meseleyi, yani işin ortadan kaldırılmasını veya toplumun üretim fetişizminden özgürleştirilmesini asla kavramamış olduğunu doğrular. Sosyalizm ancak piyasa kapitalizminin çöküntüsüne karşı baskıcı bir alternatif kurar- kapitalist planlamanın devlet düzeyinde gerçekleştirilen en gelişmiş aşaması. ABD’de ulusal planlama, endüstrinin uluslaştırılması ve “daha çok iş” yaratılması için çağrı yapan “sosyalist” hareketin büyüdüğü günümüzde, Negri’nin argümanları daha yakın bir ilgiyi hak ediyor.

Negri aynı zamanda kapitalizmin sonu kavramsallaştırmasına dayalı *ütöfik* yaklaşımları da reddeder. Marx’ın ütopyacılık eleştirisi geleneğine sadık kalan Negri, her ne kadar övgüye değer olsa da, önceden belirlenmiş bir amacın gerçekleştirilmesi

anlamında bir geçiş fikrine karşıdır. Bu noktada bilimsel Marksizm bugünden bir hareketin geleceğe yönelmesini gerektirmekle kalmadığı gibi, Negri'ye göre bu hareketin aynı zamanda belirlenim ve teleoloji olmaksızın ortaya çıkacağını da fark etmemiz gerekir. Bu Marx yorumunda, hem ütopyanın körleştirici romantizminden hem de belirlenimciliğin felç eden ağırlığından eşzamanlı olarak özgürleşiriz. Geleceği kuracak bugünden bir hareket, sermayenin belirlenimlerini tersine çeviren ve kendini değerli kılan devrimci öznenin hareketi olacaktır. İşçi sınıfı antagonist ayrılma mantığı, sermayenin diyalektiğini yıktığı ve havaya uçurduğu zaman sonuca ulaşacaktır. Negri'nin söylediği gibi, bu mantık diyalektik kabuğu yırtarak; insan ihtiyaçlarının ve projelerinin sürekli değişimini ve çok boyutluluğunu özgürleştirerek tüm ikili formülleri yıkar.

Devrimci öznenin hem zengin çok taraflılığını hem de kendi kendini kurma potansiyelini keşfettiğimiz zaman geleneksel parti örgütlenmesi biçiminden de özgürleşiriz. Burada devrimci elitlerin yorumlayacağı sınırlayıcı “sınıf çıkarı” formülasyonlarına yer yoktur. Sadece otonom olarak belirlenen ihtiyaçların ve projelerin çeşitliliği vardır. Negri burada devrimci örgüt meselesini ele almamasına rağmen –bu noktada Negri'nin projesi bu değildir- parti konusunda belli bir biçimi şiddetle reddeder: Devrimci bir yerden kendini değerli kılmanın maddi temelleri üzerinden örgütlenmiş olmayan ve kapitalist şiddeti sadece olumsuzlayan voluntarist bir şiddet, *terörizm* kategorisine girer. Negri'nin çalışmasında bu nokta, Negri'yi hapse atmak için bahane arayan İtalyan devletinin kendisini işbirliği yapmakla suçladığı silahlı “öncüler”e olan uzaklığını ve karşıtlığını gösteren noktalardan birisidir.

Özetle Negri, Marx'ın *Grundrisse*'de geliştirdiği argümanı şöyle ifade eder: Kapitalizm, bir öznenin (sermaye) diğerini (işçi sınıfı) *işin dayatılması* ve artı çalışma yoluyla denetlediği, içinde *iki öznellik* barındıran, toplumsal bir sistemdir. Bu denetimin mantığı, kapitalist kendini gerçekleştirme sınırları içinde insan gelişimini sınırlandıran *diyalektiktir*. Bu nedenle, bağımsız bir özne olarak işçi sınıfının mücadelesinde temel olan, *işin reddi* yoluyla kapitalist denetimin kırılmasıdır. İşin reddinin mantığı, antagonist *ayrılma* mantığı ve bunun gerçekleşmesi sermayenin diyalektiğinin altını oyar ve yıkar. İmha ile elde edilen bu

uzamda, devrimci sınıf kendi bağımsız projelerini kurar-*kendi-ni değerli kılar*. Demek ki, *devrim eşzamanlı* olarak sermayenin yıkılması ve *yeni bir toplumun kuruluşu, yani komünizmdir*. İşin reddi, çok boyutlu yeni bir toplum üreten yeni bir biçimin kuruluşu temelinde işin planlı olarak bozulmasıdır.

Marx'ın analizinin kategorilerini politik olarak okumayı öğrenmenin ne tür açılımları vardır? *Kapital*'e yeniden işaret edebiliriz. Negri *Kapital*'in genellikle nesnelci bir bakış açısından yorumlandığı konusunda tamamıyla haklıdır. Fakat artık, bir alternatif olduğu açıkça anlaşılmış olmalıdır. Bir kere nesnelliğin tuzaklarından kaçmayı, onları fark etmeyi ve Marx'ın kategorilerinin politik ve sınıfsal analizini yapmayı öğrendiğimizde, *Kapital*'i (veya Marx'ın herhangi bir yazısını) bu şekilde okuyabiliriz. Marx'ın *Grundrisse*'deki analizinin pek çok boyutu *Kapital*'de çok daha dikkatlice ve tamamlanmış bir şekilde yer alır. Bu materyal üzerine yapılacak bir çalışmadan kesinlikle çok şey kazanabiliriz. Benim başka bir yerde yapmayı denediğim gibi, *Kapital*'i politik olarak okuduğumuzda, sadece Negri'nin kitabının ana çizgileri ile tamamıyla tutarlı bir yorum türetmekle kalmayız, aynı zamanda Marx'ın - 1857-67 yılları arasında yaptığı on yıllık bir çalışmanın ürünü olarak *Kapital*'in birinci cildinde ortaya çıkan - analizini keskinleştiren ve zenginleştiren bir yorumu da üretiriz.

Sınıf mücadelesinin içinden Marx'ı politik olarak okuduğumuzda ve kendi ihtiyaçlarımıza göre Marx'ı değerlendirdiğimizde, "Marx'ın ötesinde" Marx'ın yolunu izlemiş oluruz. Negri'nin yapmaya çalıştığı şey tam da bu tür bir okuma ve eleştiridir. Onun çalışmasını değerli ve heyecan verici kılan da budur.

Harry Cleaver

II

Marx Beyond Marx, tarihsel ve kuramsal bağlamından ayrı tutulduğunda tam olarak anlaşılamaz. Bu çeviriyi izleyen sonuç bölümünde, Negri'nin bu kitap için sunduğu kuramsal bağlama yönelik diğer yazılarını açıklayacağım. Burada, tarihsel bağlamın çok kısa bir özetini ve "otonomi" nosyonunun kısa bir tanımını vereceğim.

İtalya'da "parlamento dışı" yaşam, parlamenter çalışmalara angaje olan komünist ve sosyalist partilerin aksine, 60'lı yılların başında *Quaderni Rossi* dergisinin ve *Classe Operaia* gazetesinin yayımlanması ile yükselişe geçti; bu yayınların teorisyenleri Mario Tronti, Raniero Panzieri, Sergio Bologna ve Antonio Negri idi. (1967'de Tronti Komünist Parti'ye katıldı.) Bu dönemde aynı zamanda, 1950'li yıllarda emek cephesinde yaşanan uzun bir barış döneminden sonra fabrikalarda yeni bir militanlık ortaya çıkmaya başladı. 1965'te merkez-sol koalisyon hükümetinin ilk girişimi Keynesçi planlamayı İtalya'ya sokması sonucunda, 1960'lı yıllarda, parlamento dışı veya sol eleştiriler "planlamacı devlete" yöneltildi. Sol eleştiriler, kapitalizmin planlama tarafından düzeltilebilecek yanlış bir planlama biçimi olduğu nosyonuna karşıydı; bu eleştiriye dayalı analizler kitle işçisine odaklanmıştı. Fabrikalarda (özellikle otomobil sanayisinde) yükselen bağımsız işçi hareketi ile birleşen 1960'lı yılların sonlarındaki öğrenci hareketi, *Lotta continua* (sürekli mücadele) ve *il Manifesto* gibi grupların oluşumu kadar *Potere operaia*'nın (işçilerin gücü) oluşumuna neden oldu. *Potere operaia*'nın sloganları "işin reddi" (somut olarak işe gelmeme ve işi sabote etme biçiminde açığa çıkıyor ve ilkesel olarak çalışma saatleri ile ödenen ücretler arasında yanlış bir eşitlik kuran ve üretilen değerle ödenen ücretler arasındaki gerçek eşitsizliği işleten değer yasasının reddine dayanıyordu) ve üretkenlikten bağımsız olarak fazla ücret almayı gerektiren "fordizm" kavramına "sosyal" ücret verildiği *Potere operaia*

kendisini “isyan partisi” olarak adlandırdı. 1970’li yıllarda, hareket hem ekonomik baskı hem de polis baskısı ile karşı karşıya kaldı. 1973 yılından itibaren fabrikalarda geniş çaplı baskı uygulanmaya başlandı. 1974’te, savaş sonrası dönemde İtalya’da ilk defa çok büyük işsizlik yaratan petrol krizi işçilere karşı kullanılmaya başlandı. 1973’de *Potere operaia* kendi içinde çözüldü ve Autonomy Movement (Otonomi Hareketi) oluşmaya başladı. (Bu bölünmenin nedenleri için *Potere operaia*’nın 1973 yılının Kasım ayında yayımlanan 50. sayısına bakınız)

Aynı zamanlarda Negri gibi teorisyenler, değer yasasının sonunun geldiğinden ve kapitalist sömürünün kapitalist tahakküm ile yer değiştirdiğinden söz etmeye başladılar. Artık mücadele sadece politikti. Sermaye ile emek arasındaki bağ, bundan sonra değişimin demokratik modeli bağlamında değil, ancak doğrudan bir güç ilişkisi bağlamında tanımlandı. Bu noktada Negri bir de “toplumsal işçi” kavramını formüle etmeye başladı, bu kavram sadece endüstri işçilerini değil gençleri, öğrencileri, işsizleri ve eksik istihdam edilenleri de kapsıyordu. (Kadınlar da ev işçisi olarak bu kategoriye dahil edildi, fakat hiçbir zaman işsiz veya ücretsiz işçi olarak görülmekten daha geniş bir anlamda ele alınmadılar. Bu mesele ilgili tartışmalar için iki ayda bir çıkan *rivista dell'autonomia femminista*’nın 4. sayısındaki (Ocak-Nisan 1977) “*le operaie della casa*” yazısına bakınız. Politik veya toplumsal ücret, fabrika işçileri ile işsizleri bir araya getirmek için dayanak haline geldi. Farklı bir devrimci öznenin bu formülasyonu gerekli görüldü; çünkü 1960’lı yıllar boyunca endüstri işçilerinin ücret mücadelesine yoğunlaşması, kapitalistlerin enflasyonu kullanmaları ve emek gücünün yeniden üretiminin maliyetlerini artırmaları yoluyla etkisiz hale getirildi. Bu yüzden mücadeleyi, enerji maliyetlerinin azaltılmasını, politik alış-veriş (zenginliğe doğrudan el konulması), kamu harcamalarını ve kamu hizmetlerini içerecek biçimde genişletmek gerekiyordu. (Bu değişim, *Fiscal Crisis of the State*’i yazan Jim O’Connor’ın aynı dönemde İtalya’daki hareket için niçin önemli olduğunu da açıklar.) Buna ek olarak, yeni strateji, nihai olarak üretken işçilerin gelişmesini sağlayacağı için parti destekli kapitalist gelişme anlamına gelen ve İtalyan Komünist Partisi tarafından sahiplenilen “üretken emek” ideolojisine karşı olmak anlamını taşıyordu. İşsizliğin ve eksik istihdamın olduğu sektörler, daha fazla kapitalist gelişme için daha fazla verimlilik

elde etme yönünde kemer sıkma programlarını (işsizliği negatif olarak etkileyen kamu harcamalarında kesintiler) kabul eden parti tarafından görmezden gelindi.

Otonomi'nin eski sloganlarının yenilgiye uğramasını işaret eden yıl olan 1975'e kadar büyük gelişme olmadı. İşçilerin sahip olduğu gücün düzeyi azaltılmış olduğu için daha az çalışmaya daha fazla para talebi ile yapılan çağrı uzun sürmedi. Enflasyon ve yüksek işsizlik kendi çanlarını çalıyorlardı. Ayrıca, baskı yeni düzeylere ulaşmıştı ve girilen askeri darbe faşizmi gerçek bir alternatif haline getirmişti. Yeni-hippi kent Yerlileri tarafından temsil edilen yeni bir toplumsal özne ortaya çıktı. Bu özne, uyuşturucu ilaçlar, komün hayatı, ihtiyaçlar ve alternatif hayatta kalma biçimleri ile karakterize ediliyordu. Disiplini, önderliği ve teoriyi reddediyordu. Kadın hareketinin yanında bu yeni özne geleneksel sol örgütlenme modelinden temelden bir ayrılışa işaret ediyordu. Bu gelişmeler Otonomi Hareketi içinde bir değişime neden oldu.

Negri'nin liderlik ettiği kanat daha az Leninist, Franco Piperno'nun önderliğindeki kanat ise daha Leninist idi. Negri fabrika ortamında pazarlık etmenin daha fazla mümkün olmadığını; sadece baskıya başvurulabileceğini, çünkü devletle olan ilişkinin artık sadece katıksız zora dayalı bir ilişki olduğunu dile getirdi. Devletin doğrudan ele geçirilmesinin gerekli olduğunu söyledi. İş üzerinden pazarlık edilemeyeceğini, onun yerine artık fabrikalara el koymak ve üretici güçleri özgürleştirebilecek, komünizmi gelecekte temsil edebilecek özgür alanlar yaratarak karşı-güç uygulamak gerektiğini ifade etti. İşin reddi için yapılan çağrı boğulmuştu; çünkü çalışmanın düzenleyici yasası olarak değer yasası daha fazla devam ettirilemezdi. Sermayenin işçilere artık ihtiyacı kalmamıştı çünkü teknoloji işçileri gereksiz hale getirmişti. Grevin önemi, işçilerin yerine makinelerin kullanılması ile etkisizleştirildi. Negri'nin yeni stratejik formülü "kendini değerli kılma" idi. Bu, bir sınıf olarak kendisi için çalışmak ve kendi ihtiyaçlarını sermayenin ihtiyaçlarının önüne koyarak değer üretme hakkını savunmak anlamına geliyordu. "Kendini değerli kılma" pek çok biçimde 1970'li yılların sonunda ortaya çıkan yeni toplumsal öznelerin programlarına teorik açıklama sağladı. Otonomi Hareketi içinde son büyük militan dalga 1977'de ortaya çıktı; liderlerinin tutuklanması ile hareketin doğrudan bastırılması 1979'da oldu.

Otonomi Hareketinin de bir parçası olduğu parlamento dışı hareket daha geniş bir komünist geleneğin içindedir, fakat aynı zamanda bu geleneğin reddini temsil eder. İşin reddi, bir yanıyla Leninizme (Taylorizasyonu ve işin özgürleştirilmemesini temsil eden yanına) ve farklı bir biçimde sadece kapitalist gelişmenin temsilcisi olan Üçüncü Enternasyonal sosyalizmine karşı yöneltilen bu reddedişi anlamak için önemli bir kavramdır. Bir teori ve hareket olarak otonomi, kapitalizmin planlama yoluyla rasyonel hale getirilebilecek irrasyonel bir sistem olduğu nosyonuna karşı çıkar. Bunun yerine, devrimciliği harekete geçirecek ve komünist toplumu tek başına kurabilecek işçi sınıfı etkinliğine öncelik hakkı tanıyan işçilerin bakış açısını üstlenir. Ekonomi tamamıyla politik olarak görülür; ekonomik ilişkiler, sınıf özneleri arasındaki doğrudan siyasal güç ilişkileridir. Ve siyasal değişimin inisiyatifi, parti gibi yabancılaşmış bir siyasal biçimde değil, toplumsal işçinin ekonomik kategorisinde yatar. “Otonomi” sözcüğü bu tarihsel teorik bağlamın ışığında anlaşılmalıdır. Bu, yeniden üretim etkinliklerinin alanı ile bireysel radikalizmin bileşimini belirtir. “Otonomi” sözcüğü öncelikle işçi sınıfının kapitalist gelişmeden ayrılmasını ve bağımsızlaşmasını ifade eder. Kendine öncelik tanımakla, kendi ihtiyaçlarını değerli kılmakla sınıf, işçilerin tabi kılınmasına dayalı sermayenin kendini değerli kılmasını ters yüz edebilir. Sözcük, “üretken” işçi sınıfı kavramını sahiplenilen kurumlardan -sendikalar ve politik partiler- bağımsız proleter kaygıların, mücadelelerin ve örgütlenmelerin alanı olarak ek bir anlam kazanır. Ve sonuç olarak otonomi, kendine ait çok yönlü üretken potansiyelden kurulu komünist toplum içindeki öznenin temel özelliğinin adıdır.

Michael Ryan

III

Harry Cleaver bu dokuz dersin militanca önemini gösterdikten ve Michael Ryan, giriş ve Sonsöz bölümlerinde Negri'nin yazılarının tarihsel ve metinsel gelişiminin altını çizdikten sonra, benim yapacağım giriş bilgilendirici olmaktan çok gayri resmi bir kışkırtma niteliğinde olacaktır. Amerika ve İtalya arasındaki hayali bir sınırdan durup, sesleri, daha doğrusu her iki yönden duyduğum *kimi* sesleri çağıracağım (kışkırtacağım). Bu yüzden bu giriş, ne çok kendine özgü bir politik okuma önerisi ne de metnin tespitlerinin bütünlüğünü kapsama yanılması içinde, bağlamı somutlaştırma çabası ile diğer kültürel nesnelerle *Marx Ötesi Marx* arasında bir bağlantı sunma önerisi olacaktır. Aslında bağlamın amacı sanki tüm ifadeler-en azından akademik çalışmalarda önemli olanların- herhangi bir öznel alımlamaya karşı metni şekleştiren “doğru” okumayı sağlaması için, orda mevcut olabilecekmişçesine, tüm parçaların bir araya oturduğu bir alanı kuşatmak değil de nedir? Bir bağlam değil bir vesile, bilgi değil kışkırtma; sözcüklerimin akışı doğrusal ve mantıklı bir açıklama değil, galiba düzensiz, nereye varacağı belli olmayan bir gezi olacak.

Başı boş gezinmek, yerleşik inanışlardan ayrılan ve düzensiz bir seyir içinde ilerleyenlerin işidir; varacağı sabit bir yeri olmayan, ama hareketsizliğe tenezzül etmeyenlere özgüdür. Spinoza da, kurucu bir praksis ile negatif bir düşüncenin (“pars destruens”) gayri meşru birliğini tasavvur edene kadar kendi dönemindeki kurumların damarlarında gezinmiş görünüyor. Ve Marx'ın da, komünizmin çok yönlülüğünü tahayyül ederken, “İnsanı” aradığı yolda başı boş gezindiği söylenebilir. Nitekim Negri'nin de, ortodoks felsefi düşüncenin sınırlarının ötesinde, doygunluğa ulaşmış bir varlıkbilimin dinginliği ve sanki doğru koordinatlara sahipmiş gibi hareket edenlerin teleolojisi arasındaki zordengede dolaştığını düşünüyorum. <https://rantey.org>

Başı boş gezinmek: neon ışıkları gibi insanın gözlerini titreştiren ve yanıltan, partinin düşünce çizgisinin göz alıcı renklerine karşı gözlerimi kapayarak, sözcüklerimin yan yana getirdiği görüntülere, tıpkı sesli bir film gibi, eşlik edebilen sesleri kaydetmeyi deneyeceğim. Ve her iki ülkeden sesleri duymak için açtığım kulaklarım, kendilerini “halkın sesi” zanneden ve kamuoyunun düşüncesini biçimlendiren bilgi bütünlüğünü kuran kurumsallaşmış İtalyan medyasının –tekelleşmiş kanalların etki gücü- aralıksız vızıltıları karşısında hemen dikkat kesiliyor.

Bu medyanın etkisine tipik bir örnek elinizdeki giriş metnini yazdığım günlerde bize ulaşıyor: Gazeteler ve televizyon kanalları Franco Piperno’nun Kanada’da tutuklanmasına odaklanıyor ve onu *Autonomia*’nın lideri veya liderlerinden biri olarak tanımlarken, ona karşı yöneltilen suçlamaları “tarafsızca” rapor ediyor. Yine, terörizm ve *Autonomia* haber yapımcıları tarafından birbiri ile ilişkilendiriliyor; ve yine ulusun kolektif imgesi, *Autonomia* ve Kızıl Tugaylar arasında bir bağ olduğu fikri yönünde biçimlendiriliyor; kamuoyu *Autonomia*’yı yeniden problem haline getiriyor ve onu baş sayfa tehdidi olarak algılıyor. Sağ basından sol basına kadar tüm basın dünyası yaz bitiminden sonra sonbaharda teröristlerin sözüm ona, kurumlara saldırı düzenleyeceklerini ilan ettiklerini hayal etmekte ve bunun hakkında konuşmakta ısrar ediyor: “Kızıl Tugaylar ne hazırlıyor? Bizi kim savunacak?” diye soruluyor yaygın bir okuyucu kitlesi olan “ilerici” *Espresso* dergisinin kapağında. Hatta teröristlerin yaz tatiline girdikleri gibi saçma bir fikrin yanı sıra (bu fikir İtalyan yaşam ritminin varsayılan “doğallığı”nı pekiştiriyor), tüm bunların pratik sonucu, henüz yakalanıp hapse atılmamış olan tüm militanlara karşı insanları “savunmayı” amaçlayan bir dizi “koruyucu” polis operasyonu yapmak için zemin hazırlamak oluyor. Sayısız *Autonomia* temsilcisi, kesinlikle bu tür terörist operasyonların sonucunda, “demokratik güçler” olarak adlandırılan yaygın kayıtsızlık adına hapiste tutuluyor; terörizm, açıkça, halkı terörün akıldışı kucağına fırlatmak anlamına geliyor; belirli politik fraksiyonları özellikle ve yüksek sesle şeytanlaştıran ve bu ülkede radikal militanlığı davet eden toplumsal belirlenimleri görmezden gelen bir terör (ve böylesi bir militanlığın içinde, şiddet barındıran bu tür “çocukça” bir kanadın varlığı da son derece kaçı-

nılmazdır). Mafyanın infazları sonucunda her gün insanların öldüğü, insanların artık alıştıkları skandal ve rüşvet olaylarını yeni bir şey olarak algılamadığı, büyük kentlerde yaşanan şiddetin toplumsal yaşamı yavaşça değiştirdiği ve Bifo'nun dediği gibi “yasanın, olağanüstü bir durumun ve kitle iletişim araçlarının bir bileşimine dönüştüğü, kitle iletişim araçları ile tanımlanır hale gelen bir olağanüstü durum olarak varolduğu” bir ülke. Otonomistlerin ve daha sonra Napolili C.D.O (Örgütlü İşsiz İşçiler Komitesi) gibi hareketlerin, silahlı grupların stratejisini açıkça reddetmiş ve Kızıl Tugaylarla devlet arasında her ikisinin de insanların ihtiyaçlarının ne olduğuna yukarıdan karar veren merkezi bir güce sahip olmaları anlamındaki suç ortaklığını açığa çıkararak onları “silahlı reformistler” olarak tanımlamış olmaları da bir şeyi değiştirmez. Hiç fark etmez, çünkü sorun silahlı mücadele değil toplumsal antagonyizmadır.

Sonuçta, bir engizisyon korusu edasıyla İtalyan trajedisini öne çıkaran medyanın dönüp dolaşıp Toni Negri'yi adres gösterdiğini fark ediyoruz. Olayların yeniden kurgulanışı konusunda o kadar ısrarcı ve haddini bilmez davrandılar ki, yankısı Atlantik'in ötesine sıçradı ve Amerika'da kendilerine eşlik edecek benzer bir ses bulabildi, her ne kadar Amerikan ideolojisi ihtiyaç duyduğu stratejiye göre bu sesi biçimlendirmiş olsa bile. Negri *Autonomia*'nın lideri olarak gösterildi. Adı daha önce geçen Piperno'da olduğu gibi, Negri'nin böyle gösterilmesinde tam anlamıyla temel bir çarpıtma vardı; yani, *Autonomia*'yla ilişkili gruplar ile resmi basın/ideoloji arasındaki anlayış farkının bir örneği. Aslında, bu “kapalı” zihinler için *Autonomia*'nın iz bırakan önemli figürleri olduğunu ama hiçbir biçimde bir *lidere* ve bir merkezi sözcüye sahip olmadığını anlamak zordur. Otonomist militanlığın noktacılığı¹, partinin ve ihtiyaçların hiyerarşik kodlanmasının her türlü biçiminin reddi, bu heterojen hareketin

¹ Pointillism: Renklerin kusursuzluğu birbirine girmemesiyle sağlanacağından ötürü, noktalar halinde yanyana getirilmesine dayalı Türkçesi noktacılık olan bu resim/fotoğraf tekniğinde, saf renkli küçük dokunuşlar, birbirine çok yakın bir şekilde uygulanırlar. Uzaktan bakıldığında, bu renk noktaları birbirine karışırlar ve bir palette fiziksel olarak birbirine karıştırılmış boyalardan çok daha parlak gözükürler. (ç.n.)

belirgin özellikleridir ve Toni Negri'nin yazıları, yeni bir bileşim kazanan proletaryanın çok yönlülüğüne ve farklılık kavramının yüceliğine anıştırma yapmasıyla bunun dışında değildir. Geleneksel antropolojiden radikal bir *ayrılmaya* yönelen eğilimi işaret eden kategorilerin benimsenmesi anlamının önünde bir engel yaratır, fakat böylesi bir iletişim bozukluğu *Autonomia* cephesinden gelen sesleri anlattığımız zaman daha iyi görülecek.

Egemen enformasyon endüstrisinin, Negri'nin çalışmaları, onun ve arkadaşlarının toplumsal araştırma yaptığı üniversitedeki bölüme ve her tür alternatif deneyimin meylettği merkeziz bir nokta olarak *Autonomia*'nın kendisine dayattığı yorumlara da "geri çekiliş" (*reflusso*) hattı damgasını vurmuştur. Son yıllarda "geri çekiliş", "toplumsal işçiler" in siyasal mücadelelerinin durumunu yenilgiyi kabul eden bir yerden tarif etmek için uydurulmuş merkezi bir terim olagelmıştır. "Toplumsal işçiler" in (yeni toplumsal özneler) yetmişli yıllar boyunca yarattığı siyasal ve kültürel mücadelelerin ardından, ağız birliği içindeki medyanın parolası da, Hareketin bir bütün olarak tıpkı bir medcezir gibi "geri çekiliş" içinde olduğuydu. Yani bu, terörizm ve idealizme yol açan "hatalar" ın bir kez farkına varıldı mı tüm yeni toplumsal özneler için tövbekâr bir geri çekiliş dışında başka bir seçenek olmadığı anlamına geliyordu. Bu tür bir bakış açısının, yaşamı, aynı olanın sürekli bir tekrarı olarak gören geleneksel inanç nedeniyle dayatılabildiğini söylemeye gerek bile yok: bir şeyin ancak kendisine özdeş bir şekilde geliştiği oranda iyi ve canlı olduğu yönündeki geleneksel görüş, tekrarın yokluğunun ölüm, sönüş anlamına geldiği ve yalnızca kendisiyle durağan bir özdeşliğin bölünmez bir organizmanın yaşamını nitelediği yönündeki inanç. Belki de böylesi bir durağanlık kişinin yaşamını olağanlaştırır ve güvenli bir ontolojik alan yaratır, fakat bu yorumlama zemininin Harekete uygulanması su götürmez bir şekilde Hareketin özünü deforme eder. Hareket bölünmez bir organizma değildir: gerçekliği, hiçbir yöne sapmadan tek bir mücadele modeline, tek bir varoluş modeline bağlı *kalmamasında* yatar; gerçekliği her şeyin ötesinde, antenlerini ihtiyaçlar ve boşluklar her neredeyse, sermaye mantığından bir ayrılma nerede mümkünse oraya yükseltme çabasıdadır. (Perugia, Napoli, Frankfurt'ta) Avrupa-füzelerine karşı, (Zürih'te) gençliğe yönelik toplum merkezlerinin kurulması için, (Berlin, Amsterdam

ve depremde sonra Güney İtalya'da) ev ve bina işgallerinin ve (Napoli'de) örgütlü işsiz işçilerin tanınması için eylemler, bunların tümü Hareketin kendisinin, iddia edilen kimliğinin gerektirdiği yerden başka bir yerde olduğunun kanıtıdır.

Bugünlerde “pişmanlık”ın İtalya'da sıkça karşımıza çıkan bir diğer sözcük olması ve kültürel atmosferin pişmanlık dolu bir günah çıkarmaya dönüşmesi hiç de rastlantı değildir: (aşırı-solcu çağrışımları açısından) komünist olduğu için pişmanlık duyulmalıdır çünkü komünist ilkelerin kabulü tersine çevirme olanaklarına inanmayı gerektirir. Cennete giden bir yol anlamında geleneksel *geçiş* kavramının gizeminin kaldırılarak açıklığa kavuşturulmasının yanı sıra iyimserlik anlamına da gelen bir komünizmden pişman olunmalıdır. Karamsar bir bakışın hemen ardından bir neslin, bir dönemin kolektif imgesinde kültürel bir model olarak yalnızca gençlik düşlerine dair bir “pişmanlık” sunulurken, kendini değerli kılma istencinin iyimserliği olarak komünizmden pişmanlık. *Autonomia*'nın birçok sesi tarafından yüksek sesle duyurulan komünizm arzusu, varsayımsal bir iktidarın ele geçirilmesi açısından değil, kayıtsızlık dünyasında, değişim değerlerinin eşdeğerliğiyle (eşdeğer-şiddetinde) “doğallaştırılmış” bir varoluşun katılığında dondurulan bir gücün -burada, kapitalist bir dünyanın yarıklarında- gelişiminde kendini şekillendiren bir ihtiyacın ifadesidir.

Marjinal seslerin homojen bir “geri çekilmesi” ve değişimi arzulamış olmaktan, bu değişimi mümkün kılabilecek kavramsal silahları aramış olmaktan dolayı duyulan “pişmanlık.” Eğer bu ülkenin kendine dair hakim tasarımının, etrafında döndüğü temel notalar buysa, belki de İtalyan halkının sesi olarak görülmek istenen bu sesler içinde daha derin bir mistikleştirme seviyesi tespit edilebilir. Sağ, Sol ve Merkez'de paradoksal bir şekilde ortak olan, “doğal” ve sağduyulu mantığın bir parçası olarak bu seslerin benimsenmesidir. Bir şekilde müzikte tonalitenin oynadığı role benzer bir rol oynayan bu “doğal” mantık bizim düşünme biçimimizin içinde öylesine gömülüdür ki fark edilmeden geçilebilir, tamamen kategorik bir tercihin sonucu olarak varlığını rahatlıkla gizleyebilir. İç mekanizması açısından ikiliğe dayalı (toplumsal antagonizmalar tarafından konuşulan dilin karmaşıklığının zorunlu olarak enformatiğin evet/hayır modeline indirgenmesi) bu “doğal” mantığın ayırt edici özelli-

ği, yeni toplumsal öznelerin nasıl çok-kutuplu mücadele seviyesine yükseldiğinin yorumunda doğrusal bir nedensellik kullanmasıdır. Önderler ve önderlik edilecekler arayan ve Negri'yi korkunç bir örgütün beyni –yani, bir organizmanın en yüksek organı, bedenin sorumlulukların atfedilebileceği, aklanmaların uygulanabileceği bir parçası- olarak tarif eden doğrusal bir nedensellik.

Burada Negri'nin silahlı mücadeleye ne yönden gerçekten katılıp katılmadığı konusunda bir yargıya varmak gibi bir derdim yok, mahkeme jürisi değilim. Beni ilgilendiren ne kadar karmaşık olurlarsa olsunlar, altüst edici etkilerin sorumluluğunu, sanki nedensel bir soykütük her düzeyde sermaye ilişkisine karşıtlığı oluşturan moleküler antagonizmaları açıklayabilirmiş gibi, tanımlanabilir bir nedene bağlamak. Nedensellik ilkesinin kendi kültürel yaratımları olduğunu unutarak nedensel bir bağ kurma ihtiyacı. Her şeyi bir gösterge, başka bir şeyin bir sonucu olarak görme ihtiyacı ve böylece tam da bu nedensel ilişkilerde özdeşliğin açık bir olumlaması; bu şekilde bir şeyin kendi göstergesi dışında başka bir şey olmadığı yönündeki karşıt nosyon kendisiyle özdeşliğin korunması uğursuzca, çelişkili özü, yani kendisiyle özdeş olmama anlamına gelecektir. Nasıl ki ebeveynler çocuklarının kötü bir davranışını kötü bir dış etkene bağlamaya çalışırlarsa (ve bunu yaparken ailenin temel yeniden üretme mekanizmasını olabildiğince sorgulamadan bırakırlarsa), burada da kolektif imgelem tek bir fikre girmiştir: Protestonun (ve bu geniş protesto yelpazesi içinde terörizmin de) ve bedenle zamanın alternatif değerli kılınmalarının tepeden kötü niyetli bir merkezi güç tarafından yönlendirildiği fikri. Bu, tarihin işleyişinde tipik teleolojik bir model tasarısıdır (“her şeyi yaratan Tanrı”). Eğer ABD’de imgelem terör ağı ile “uluslararası komünist komplo” arasında bir bağ kurmaya yönelmişse, burada, toplumsal mücadelenin soykütüğünün kimi liderlere, kanserli hücrelere dayandırılan İtalya’da da işler yalnızca yüzeyde farklıdır. Sanki on yıldan fazla bir süredir sıkı kurallar dayatan toplumsal dokunun kapalılığında potansiyel gedikler açmaya çalışan devasa literatür göz ardı edilebilirmiş gibi, kansere yol açan bu bozucu hücrelerin arasında Negri’nin yazıları da vardır. Oysa ki, bu ses yalnızca Negri’nin akademik ve anlaşılması zor eserleriyle sınırlı kalmayıp komünist, militan geleneği otonom sesleri ile zenginleştiren “toplumsal işçi” yığınının ürünü olan antagonizmanın “sokak dili”dir de.

Kulağıma çalındığına göre, İtalyan Komünist Partisi *Marx Ötesi Marx* gibi eserlerin kendini zenginleştirdiğini düşünmüyor. Ortodoks komünizm cephesinden duyduğum sesler aslında otonom hattın en uyuşmaz davacıları arasındalar ve her ne kadar geleneksel komünistler kendilerini karşı taraf olarak düşünmek isteseler de, dalga boyları yukarıda kaydetmeye çalıştığım “doğal” mantığın alanına gayet iyi yerleşmiş görünüyor: Kadın ve erkeklerin hayvansı yönüne dair iyi tanımlanmış modellerin tekrarına (yeniden üretimine) öylesine bağlı bir mantık ki bu, geleneksel komünistler emeğin özgürleşmesini vurgularken, *Autonomia* çizgisi daha çok emekten özgürleşmeyi hedefler (emek, insanın kendini gerçekleştirmesini sağlayabilecek ontolojik öz olmaktan çıkmıştır). Yakın dönemden böylesi bir çarpışmaya dair bir örnek *Autonomia*’nın özellikle kimi mahallelerde belli bir güç kazandığı Roma’dan gelir. Otonomistlerin İtalyan Komünist Partisi’nin hegemonyasını başarıyla sarstığı S. Lorenzo/ Üniversite bölgesinde, İtalyan Komünist Partisi günlük gazeteleeri *L’Unità*’nın sütunlarında otonomistlere karşı iftira köpeklerini iplerinden boşaltma konusunda hiç tereddüt etmemiştir. 1981 yazında mahallenin otonomistleri Villa Mercedes’yi (yanındaki bankaya ait bahçe içindeki yıkık dökük bina) işgal etmişlerdi ve oraya bir toplum merkezi inşa temek için insanları dahil etmeye çalışıyorlardı. Bu, birleşmiş proletaryanın o günkü sınıf düşmanlarına, yani suç/pişmanlık kültürüne ve eroine karşı daha iyi mücadele edebileceği bir toplum merkeziydi. (Bu ikisi “toplumsal işçilerin” potansiyel gücünü boğup dağıtmanın paralel stratejileriydi: her şeyin fiyatı tavana vururken, eroinin fiyatı on yıl öncesiyle aynıydı!). Burası, Negri’nin sıklıkla bahsettiği proletaryanın *ayrı* kurumlarının yaratımı yönündeki bir ilk adım oluşturacak, o bölgenin çocukları için *ücretsiz* bir anaokulunun olacağı bir merkezdi. Ancak Otonomistler, o bölgeye hakim olan ve orayı bir oy rezervine çevirmiş parti komünistlerinin hasetçi güvensizliği ve açık provokasyonlarına karşı da savaşmak zorunda kaldılar. *Unità* Otonomistleri faşist olarak nitelemeye devam etmiş ve her akılcı ve siyasal argümanı olmayanın yaptığı gibi otonomistleri ahlaksızlıkla suçlamıştı.

Göz ardı edilen bu tür aktif, yerel direniş örneklerinin yanı sıra, bize şimdiye kadar duyulan seslerin “halkın sesi” olmadığının, nüfusun tamamını temsil etmediğinin istatistiksel olarak güvencesini veren bir işaret bulunmakta ve işaret tam da

Roma'dan gelmekte. Parti kavgalarının geleneksel oy rezervi olan Roma'dan. Tüm toplumsal olayların varolan siyasal coğrafyanın yeniden üretimi için araca dönüştüğü devasa bir metropol olan Roma'dan. Haziran 1981 seçimleri sırasında oy kullanmayanların yüzdesi görülmemiş bir şekilde %15'lere fırladı (oyuna dahil olmamayı, mantığı kabul edilemez bir söylemin aracı haline gelmemeyi vurgulayan Hareketin "seçim kampanyası" "OY VER-ME!" idi) -ve ABD'nin aksine seçmenlerin katılımının İtalya'da %92-95 olduğunu hatırlarsak, kuruluşu parti-yönelimli basın tarafından dikkatle susturulan yeni, parti olmayan bir partinin nasıl oluştuğunu fark ederiz.

Bununla kabaca *Autonomia* olarak tanımladığımız alandan gelen uyumsuz seslere kulak vermeye başlıyoruz. Bunlar akortsuz bir enstrüman gibi uyumsuzdur ve bu uyumsuzluklar fark ve çok taraflılığı yüceltmek adına antropolojik bir ilandır; kolektif imgelemi şekillendiren ve ifade eden, şekillendirirken ifade eden seslerin çoğunun paylaştığı az önce söz ettiğimiz mantık tarafından kodlanan ihtiyaçlar sisteminden ayrılmayı talep eden bir ilan. Şimdi sıra daha önce bahsettiğimiz iletişim-sizliği daha iyi tanımlama vakti. Aslında bu otonom sesleri her dinlediğimizde çarpıcı olan, bunları diğer temsili kaynakların çoğunluğundan ayıran dilsel uçurumdur. "Il linguaggio duro delgi autonomi" ("Otonomistlerin çetin dili"): Hareketin çeşitli kanatlarının ortak olarak paylaştıkları söylemsel biçim, İtalyan toplumsal yaşamın dikkatli gözlemcileri tarafından böyle tarif edilir. Ve burada "çetin", hem "yumuşak olmayan, "sert", "zaman zaman şiddetli" anlamına geldiği gibi, "anlaşılması zor" anlamını da taşır. Peki bu dil gerçekten zor mu? Bizce bu zorluk temelde otonom söylemin, kendi kurallarını apriori herhangi bir aşkın ilkedan *ayrı* tanımlayan ve kendi etimolojisine sadık kalan bu söylemin harekete geçirdiği farklı kavramsal kategorilerde yatıyor. Örneğin Negri'yi, bir metnin her türlü fetişleştirilmiş okumasına karşı, bu ışıktaki *Grundrisse*'yi okumaya iten neden, bu tarihsel konjonktürde (Planlama Devleti'nden Kriz-Devleti'ne geçişte) yeni sınıf bileşiminin ve ortaya çıkan ihtiyaçların dikkatli bir gözden geçirilmesidir. Otonomist söylemde, nesnelleştirilmiş ilişkilerin iktidarına karşı öznelliğin gücü çağrılır ve böylelikle dikkat niceliksel emek zamana değil, niteliksel açıdan önemli herşeyi kapsayan yaşam zamanına çevrilir. Sonuç ise,

aksi takdirde kayıtsız olacak bir gerçekliği, farklılıklarının zenginliği ile dölleyecek kadar kudretli bir öznenin potansiyelinin “yaban”, “kuraldışı” keşfidir. Dölleme, öznel kendinin kılma: pratiği, toplumun sermaye tarafından *gerçek boyunduruk* altına alınması koşullarında üretilen-dolaşıma sokulan-tüketilen her şeyin halihazırda varolanın yeniden üretimi çarkında yalnızca bir dişlisi olduğunun farkındalığından kaynaklanan *kendini değerli kılma*. Kullanım değeri ve arzu değerini değişim değerlerinin eşdeğerinden ayırmayı reddedişini duyuran bir *kendini değerli kılma*. Libidinal ekonomiyi hepçil Devletten çekip çıkarmaya çabalayan bir *kendini değerli kılma*. Dahası, bu otonom söylem kendisinin Marksizme dahil olduğunu açıkça bildirir ve nihai amacının komünizm olduğunu söyler. Ama Otonomistlerle Hareketin davranışlarını ve analizlerini kendi sistemlerine tercüme edemeyen geleneksel konumdakiler arasında hakiki bir anlaşamama perdesinin bulunması hiç de sürpriz değildir. Aslında komünizm burada kurumlara yönelik doğrudan bir saldırı değil, onları kuşatan bir iktidarı kuşatma çabasına girişmiş yeni toplumsal öznelerin “bilimsel” bir örgütlenmesi anlamına gelir. Marksizm’e ise Marx’tan öte, mesihçi bir geçişin damarları tıkanmış peygamberi olarak dondurulmuş Marx’ın ötesinde ayrıksı bir biçim verilir. Bu daha çok, Hegelci ve pozitivist okumaları reddeden, Spinoza ile kuraldışı bir bağın peşine düşen bir Marksizmdir; diyalektik teriminin, kendisinin de aşılması gereken nihai olarak negatif bir şeye işaret eden bir kavram olduğu bir Marksizm; diyalektiğin, karşıtlıkların bir tür sentetik bir birlik içinde, ama proleter bedenin toplumsal fabrikanın tinin içinde soğurulması uğruna yeniden birleşmesi anlamına geldiği bir Marksizm.

Hareketin uyumsuz seslerinin ortaklaştığı şey, “fark”, “yerrinden etme”, “ileriye sıçrama”, “imgelem” gibi sözcüklerin süreklilik, birlik, nedensellik ve özdeşlikten oluşan geleneksel mantık ağını yapı bozumuna uğratma projesinde önemli yer tuttuğu bir terminolojidir. Bunu belki de en iyi örneklendiren dergi, her ne kadar Hareketin tek taraflı bir sözcüsü olmaktan uzak olsa da *Metropoli* idi ve hâlâ da öyledir. Bu dergi, etrafında dönen sürekli fırtınanın (kurumların onu susturma çabalarına işaret eden yasal baskı fırtınası) yarattığı negatif reklam sayesinde en popüler yayındı. Negri de diğer tutuklu militanlar gibi bu dergiye yazar. *Metropoli*’de ortodoks komünist perspektif tamamen yok

olmuştur: Rus sosyalizmi devlet kapitalizminin en yüksek aşaması haline gelmiştir; İtalyan solunun alışlageldik hedefi olan ABD, her zaman tek taraflı bir eleştiriye tabi tutulmaz. Aksine dünyanın en gelişmiş kapitalist ülkesinde gerçekleşen “otonom” deneyimlere özel bir ilgi gösterilir. Eğer ABD’ye bu ilgi yalnızca *Metropoli*’ye özgüyse, bu derginin benimsediği terminoloji söz konusu deneyimleri *Autonomia*’nın uzamından gelen sesler olarak konumlandırır; sembolik düzenin gerçekliğe uydurulmasını mükemmelleştirme çabası, yani artık etkisiz bir formüller içinde sınırlandırılmayan çok yönlü gerçeklikle kuram arasındaki uçurumu küçültme çabasının ifadesi olan bir terminoloji.

Tam da bu noktada bu kitabın ABD’deki okuyucuları tarafından ileri sürülen bir karşı çıkışı duyuyorum sanırım. Muhtemelen *Marx Ötesi Marx*’ın da somut olarak gösterdiği otonom dilin asıl hedef olduğu iddia edilen gerçeklikten son derece soyut olduğu izlenimine kapılınabilir. Negri’nin kitabının ortalama bir proleterin özümsemesinden uzak olduğunu söyleyen sağduyulu, mantıklı protestoları duyar gibiyim. Bunun okuyucuyu bu alandaki ilgisini sürdürmekten alıkoymasını umut ederek, bu itiraza iki yönlü bir yanıt vermek istiyorum. İlk önce, yeni sınıf bileşiminin analizinin “toplumsal işçi” kavramını ortaya çıkardığını ve öğrenci ve aydınların bu biçim değiştiren kavramın görünümüleri olduğunu unutmamak gerekir. O zaman Negri’nin sesinin -Paris’te bu dersleri veren ve bunları örgütleyen sesin- bu yeni bileşim içindeki sınıfın belli bir kesimine seslendiği anlaşılır. Bu, herhangi bir suçlama olmaksızın, Negri’nin entelektüel jimnastiğini takip etme fırsatı olmasa da Negri’nin çalışmalarına büyük saygı duyan Napolili işsiz işçiler gibi Hareketin entelektüel olmayan öğeleri tarafından açıkça itiraf edilir. Bir kitabın geniş toplumsal özne yelpazesinin tümü tarafından eşit şekilde tüketilip özümsenebileceğini varsaymak, kökleri burjuva evrensel insan nosyonuna giden idealist bir hata olacaktır. Dahası İtalya’daki kitapevlerinde aynı söylemin “tercüme edilmiş” (yani, “öteye getirilmiş”) koşut örneklerini bulmak mümkündür: Hareketin tüm iletişim damarlarında akademik olmayan sesler duyulabilir ve Negri’nin özenle işlenmiş dili de *farka*, yani devlete ve devletin düzleştirici, homojenleştirici stratejilerine karşı duran güçler içindeki otonom, ayrı bedenlerin paha biçilmez varoluşuna hürmetten başka bir şey değildir.

İkinci olarak, bir metnin zorluğu sosyo-kültürel bağlamının işleyişiyle, yani kültürel politikaların açığa vurduğu yönle ilişkilendirilmelidir. Bizim şimdiye dek “normal”, “doğal” seslerin dilini dinlemiş olmamız, söylemlerinin tonal (ses perdesine ait makamsal) müzik kategorisine ait olduğunu gösterir: yani akılda kolay kalması için melodi ve nakaratları tekrar edil-meyen ve herkesin ulaşabileceği pazar tekeline sokulmayan bir müziğe göre onları dinlemenin daha kolay olduğunu. Kelime dağarcığı (ve kategori) edinme süreci tarafsız bir süreç değildir ve *Autonomia*’nın terminolojisinin sıklıkla maruz kaldığımız bir şey olduğunu söyleyemeyiz. Genelde *Autonomia*’nın ve özelde Negri’nin dili (Negri sonuçta zaten halihazırda “çetin” olan bir dile yalnızca tamamlayıcı, akademik bir zorluk ekler) sembolik yeniden üretim sistemi tarafından sınırlarda konumlandırılır. Daha doğrusu, sınırlarda konumlandırılırlar ve -pratik ve söylemsel olarak- merkezi devlet ideolojisinden politik bir ayrılma projesi olarak ve *kendi kendilerini sınırlarda konumlandırılırlar*. Ve şimdi bu iki yönlü yanıtın açılımlarının dikkate alınmasıyla, Amerikalı okuyucuların *Marx Ötesi Marx*’ın ortaya attığı “çetin” sorunlarla karşılaştığında eleştirilerini yumuşattıklarını da duyar gibiyim. Güvensizliklerini yatıştırdıklarını ve bu derslerde kendi öznelliklerini (özel-etkinliklerini), kendi güçlerini zenginleştirebilecek her ne varsa bunu “yaban” bir kuraldışıılık içinde benimsemeye yöneldiklerini. Belki de o kadar farklı görünmeyecek.

Maurizio Viano

DERS BİR GRUNDRISSE, AÇIK BİR ÇALIŞMA

Bir metnin öznel doğuşu: “yaklaşan kriz”, analiz başlangıç noktaları. • Metnin biçimsel bir anlatımı. • *Grundrisse* ve *Kapital*’in taslağı: “yöntemin büyüleyiciliği mi, araştırmanın kapanması mı?” • Dilbilim alanından daha tözsel bir alana geçiş: iki yol; artı değer keşfi, dolaşım bağlantıları: toplumsal sermaye-öznellik-komünizm. • *Grundrisse*, açık bir çalışma: okuma için sunulan diğer bazı hipotezler, • Marksist yöntemin “çoğul” evreni: *Forschung*,¹ *Darstellung*,² *neue Darstellung*.³ • Geleneksel yorumlar: (a) bir esrime olarak *Grundrisse*? (b) *Diamat*’ın yenilenmesi? (c) *Kapital* ile benzeşik mi? (d) “yukarıdan devrim”? • Teoriye havale edilmemiş olan. • İçsel tarihinde olduğu kadar devrimci projesinde de Marksist düşüncenin dinamik merkezi olarak *Grundrisse*. • Bir okuma taslağı. • Marx ötesi Marx?

Eric Hobsbawm, *Grundrisse* notlarının “entelektüel, kişisel ve genellikle çözülemez bir stenografi” olduğunu söylemiştir. Bu yargının haklılığı, *Grundrisse*’nin fevkalade İtalyanca çevirisinin önsözünde Enzo Grillo tarafından teyit edilir. Hiç kuşku yok ki onların *Grundrisse* okumaları ve çevirilerini göz önünde bulundurduğumuzda şu sonuca varırız: *Grundrisse* çok zor

¹ araştırma (ç.n.)

² sunuş (ç.n.)

³ yeni sunuş (ç.n.)

bir çalışmayı oluşturur. Fakat belli bölümlerine dikkat çekerek, *Grundrisse*'nin anlaşılması zor niteliğini abartmamak gerekir. Aslında zorluk *Grundrisse*'deki akıl yürütmenin gerçek özünden ziyade elyazmalarının biçiminden, karışık bir şekilde işlenmesinden kaynaklanır. Eğer Marx'ın projesini bütün kapsamı ve derinliği ile incelersek, temel hat açıkça belirgin hale gelir, ancak aceleyle yazılmış bir metnin zorlukları, bazı polemiklerin geçici karakteri ve bazı gelişmelerin deneysel boyutu ile karmaşıklılaşabilir. Marx'ın düşüncesinin bu ilk önemli politik sentezinin doğumuna neden olan acil bir durum vardı: Marx, 13 Kasım 1857 yılında Engels'e yazdığı bir mektupta "Amerika'daki kriz- derginin 1850 Kasım sayısında New York'ta patlak vereceğini öngördüğümüz kriz- çok büyüktü" diyerek şöyle devam eder: "para durumum bir felaket olsa bile, 1849'dan beri kendimi hiç bu patlamada olduğu kadar 'rahat' hissetmemiştim", "ekonomi üzerine yaptığım çalışmayı düzenlemek ve tufandan önce *Grundrisse*'yi tamamlamak için geceleri deli gibi çalışıyorum." (Engels'e mektup, 12 Aralık 1857) "Bir mahkum gibi çalışıyorum. Bazen sabahın dördüne kadar. Bu ikili bir çalışma: 1) ekonominin bazı temel boyutlarının ayrıntılandırılması... 2) var olan kriz." (Engels'e mektup, 18 Aralık 1857). Ryazanov, *Grundrisse*'nin editörleri, Rosdolski, Vygodski ve son olarak Sergio Bologna (hiç kimse ondan daha iyi olamaz), her biri *Grundrisse*'nin doğumunu, *Grundrisse*'nin oluşumunun Marx'ın *New York Daily Tribune* için yaptığı çalışmalarla olan ilişkisini, 1857-58 krizinden doğan politik durumu, Marx ve Engels'in umut ve beklentilerini fazlasıyla açıkladılar. Okuyucuya ancak bu tartışmalara bakmasını önerebilirim.

Üzerinde ısrarla durmak istediğim bir başka bileşen daha var. Bu, Marx'ın projesinin teorik-pratik düzeyi üzerine yaptığı *sentezin* temeline dair bir mesele. Yaklaşan kriz, yalnızca tarihsel öngöründe bulunmak için uygun bir fırsat değildir; bu pratik-politik bir sentez haline gelir. Felaketin yaklaşmakta olması, bu sadece *parti olanağına*, parti kurma olanağına yol açtığı sürece sermaye için felaket getirir. Yaklaşan krizin tanımlanması aynı zamanda, "halki sosyalizm"e, komünizmin tüm mistifikasyonları ve karikatürlerine karşı girişilen bir polemiktir. "Mahkumun kuramsal alandaki çalışması", pratikteki karanlık noktaların sabırsızlıkla reddedilmesidir: Eğer bu pratik verili değilse - *Mektuplar*, tamamen bu sancılı doğumun izlerini sürer- analiz, krizin içinde barınan devrimci

özneliği açığa çıkaran bir analiz olduğu sürece, pratiği açığa çık-tığı biçimiyle yeniden keşfetmek zorundadır. Marx'ın çalışmasının sentetik niteliği tufan ile öngörü arasındaki bu ilişkide bulunmalıdır: Sermayenin felaketi partidir, komünist özneliğin yayılması, ve devrimci irade ve örgütlenmedir. Kriz, özneliği yeniden harekete geçirir ve üretici güçlerin gelişimi tarafından belirlenen düzeyde özneliğin devrimci potansiyelini bütünüyle açığa çıkarır. Sentez; krizin şaşmaz ve felakete gebe niteliği, gelişme yasaları ve öznelilik dinamiği arasındaki bağlantıları gösterir. Bu farklı terimlerin bir-birine bağlandığı yerde diyalektik işler. *Grundrisse*'nin doğumuna, bir Amerikan dergisini hedef alan bir tarihçinin ve polemikçinin çalışmalarının ve politik ekonomi kategorilerinin eleştirilmesinin yanı sıra Hegel'in düşüncelerinin gözcülük ettiğini bulmamız tesadüf değildir: "Geriye kalan bölümde oldukça ilerleme kaydettim. Örneğin, şimdiye kadar var olan kâr teorisinin hepsini bir kenara bıraktım. *Yöntemle* ilgili olarak, bir rastlantı sonucu Hegel'in *Mantık* kitabının sayfalarını yeniden karıştırmak bana büyük yarar sağ-ladı." (Engels'e mektup, 14 Ocak 1858) "Rastlantı sonucu" ama "sey-rek değil" diyen Marx şöyle devam eder: "Eğer bu tür bir çalışma yapmak için yeterli zaman bulmuş olsam, Hegel'in yönteminin ne kadar rasyonalite ve mistifikasyon barındırdığını, sıradan insan ze-kâsının anlamasını sağlamayı çok isterdim." Marx'ın burada araştırdığı rasyonel-metodolojik unsur, devrimci isyanın teori-pratiğidir. Yaklaşan kriz bu rasyonaliteyi gerektirir. Marx Hegel'le uzun zaman önce hesaplaşmıştı; burada söz konusu olan sadece eleştirel ve bilimsel biçimde Hegel'e geri dönmedir. Bu, Hegel'in indirgene-mez katkısını oluşturan şeyi pratik olarak anlamayla ilgili bir so-rundur; yani teorik-pratik sentezin tinini.

Şimdi Moskova'daki Marx-Engels Enstitüsü'nün 1939-41 yılları arasında *Grundrisse der Kritik der politishen Oekonomie* (Ekonomi Politikin Eleştirisi için Ön Çalışma) adıyla yayımladığı metin, daha doğrusu metinler üzerine çalışmaya başlayalım. Buradaki tarihler ve bölümler Grillo'dan alınmıştır (*Prefazione ai Lineamenti I*, s. x-xi):

- 1) 1857 yılında, 23 Ağustos ile Eylül ayının ortaları arasında yazılmış olan ve tek bir defterden oluşan (M) *Einleitung*.⁴
- 2) Birincisi dışında hepsi Marx'ın kendisi tarafından nume-ralandırılan ve tarihlendirilen 7 el yazmasının notlarının

⁴ [Alm.] Giriş (ç.n.)

(*Grundrisse*) sırası aşağıda verilmiştir:

Defter I: Ekim 1857

II: Kasım 1857

III: 29 Kasım-Aralık ortası 1857

IV: 1857 yılının Aralık ayı ortası ile 1858 yılının Şubat ayı

V: 22 Ocak 1858 ile 1858 yılının Şubat ayı başları

VI: 1858 yılının Şubat ayı

VII: 1858 yılının Şubat-Mart sonları, Mayıs ayı sonunda ve Haziran ayı başında

Anhang'ı⁵ oluşturan ve önceki metinlerle doğrudan bağlantılı olan ikincil metinler aşağıdadır:

3) *Einleitung*'dan önce Temmuz 1857'de yazılan *Bastiat und Carey*'in taslağı. Orijinal olarak bu metin *Grundrisse* notlarının üçüncü bölümünün ilk yedi sayfasını oluşturur.

4) Haziran 1858'de yazılan, *Index zu den 7 Heften*'de,⁶ *Einleitung*'un da içinde bulunduğu M notlarının içinde yer alır.

5) *Urtext* Ağustos 1858 ile Kasım 1858 arasında yazılır. Tarih atılmamış iki bölümden oluşur: birinci bölüm B' ile adlandırılır, yine iki ayrı bölümden oluşan ikinci bölüm ise B'' ve B'' II adını taşır.

6) M (*Einleitung*), II-VIII (*Grundrisse*) ve (*Urtext*)'in içerikleri ile ilgili olan *Referate*, 1859 yılının Şubat ayında yazılır ve B'' notlarının sonunda yer alır.

7) *Planentwurf*, taslak plan, 1859.

8) 1850-53 yılları arasında yazılmış olan 24 defterin dördüncüsünde bulunan ve Ricardo'nun para teorisi üzerine yazılmış olan özetlerin kısa bir dizisi. Tarih: Londra, Kasım-Aralık 1850.

9) Ricardo'nun *On The Principles of Political Economy* (Politik Ekonominin İlkeleri Üzerine)'nin üçüncü baskısının sistematik özetlerinin daha uzun bir dizisi. Nisan-Mayıs 1851 arasında yazılmıştır ve yukarıda söz edilen dizinin sekizinci defterinde yer alır. Çok kısa iki metin tarafından öncelenir: Ricardo'dan alınan kategorilerin bir listesi ve *Principles* (İlkeler)'in içeriğini sunan bir tablo. Engels'in 1851 diye tarih verdiği ve *Das vollendete Geldsystem* (Tamamlanmış Para Sistemi) adı verilen elyazmalarının son bölümünü içeren bu bölüm hâlâ yayımlanmadı.

Ben asıl olarak, Ekim 1857 ile 1858 ilkbaharı arasında yazılmış olan yedi defter ve M defteri üzerine yoğunlaşacağım. *Bastiat ve Carey* üzerine yazılmış olan özet de çok önemli, çünkü bu metin Proudhon'a karşı yürütülen polemiği Marx'ın "Amerikan" çalışmasına bağlar. Göreceğimiz gibi, *Index* ve *Referate* bölümleri metnin

⁵ [Alm.] Ekler (ç.n.)

⁶ [Alm.] 7 defterin dizini (ç.n.)

içinde, alıntılarda ve özet bölümünde genel olarak ele alınmıştır.

Einleitung'u şimdilik bir kenara bırakırsak, *Grundrisse* ilk bakışta büyük oranda tamamlanmamış ve parçalı bir çalışma olarak görünür; fakat bu *Grundrisse*'deki defterlerin bir odağı ve güçlü bir dinamiği olmadığı anlamına gelmez. Tartışmanın yürüdüğü uğraklar şunlardır: I. Defterde paranın analizinden değişim (değer) biçiminin tanımına doğru geçilir; II. Defterde parasermayeye geçiş vurgulanır; III. Defterin konusu artı-değerden toplumsal sermayeye geçiş sürecidir; en önemli kısmı dolaşım halindeki sermayenin kritik süreci olan IV. Defterde artı-değer ve kâr konuları ele alınır; V. Defterde kapitalizm öncesi biçimleri ele alan uzun bir parantez açıldıktan sonra (bu materyalin niçin eklendiğini daha sonra göreceğiz.), analiz tekrar dolaşım süreci ve toplumsal sermayenin yeniden üretiminin koşulları sorununu ele alır; altıncı bölümde kolektif bir güç ve işçilerle kapitalistler arasındaki kolektif antagonizma olarak sermaye teması üzerinde durulur; yedinci defterde, değer yasasının krizi ve dönüşümleri (bir kere daha kâr teması) açıklanarak, sermaye üretiminin nesnel ve öznel koşullarının krizine dair daha açık bir tanım sunulur. Dolayısıyla *Grundrisse* boyunca, *teoride ileriye doğru bir atılım* görürüz ve gittikçe zorlayıcı hale gelen bu hareket, *kolektif işçilerle kolektif kapitalistler arasında* var olan ve kriz biçiminde açığa çıkan bir *antagonizma* tarafından kurulan temel uğrağı algılamamıza olanak tanır. Burada iki temel teorik geçiş vardır: *Grundrisse*'nin ilk bölümünde *artı-değer biçiminde tanımlanan değer yasası*, diğer bir deyişle artı-değer yasasının geliştirilmiş ilk formülasyonu yer alırken, ikinci bölümde, *sömürü teorisinin* (artı-değer yasası) *sermayenin dolaşımı ve yeniden üretimi mekanizmaları içinde genişletilmesi* ve böylece sömürü yasasının komünizm için yürütülen sınıf mücadelesinin ve kriz yasasının diline tercüme edilmesi söz konusudur.

Grundrisse'nin sıra dışı önemini değerlendirmek için işte tam da bu noktada durabiliriz. Ancak *Grundrisse*'nin önemi, şu bakımdan da vurgulanabilir: *Grundrisse*'de Marx'ın gelecekteki çalışmasının bir taslağını, yani *Kapital*'in taslağını okuyabiliriz. Burada Rosdolski'nin hazırladığı çalışmayı ödünç alacağız. Bu çalışmada Marx'ın öngördüğü taslakların bir listesi ve *Grundrisse*'nin taslağı (Rosdolski buna "orijinal yapı" adını verir) ile *Kapital*'in taslağı (veya "değiştirilmiş yapı") arasındaki çok önemli değişikliklerin bir özeti yer alır (Bkz. Tablo 1).

Tablo 1 Kapital Taslakları ve Değişiklikler

(1) Eylül	1857	<i>Grundrisse</i> , s. 108
(2) Ekim	1857	<i>Grundrisse</i> , s. 227-228
(3) Kasım	1857	<i>Grundrisse</i> , s. 264
(4) Kasım	1857	<i>Grundrisse</i> , s. 275
(5) Şubat	1858	Lassall'e mektup, 22, Şubat 1858, <i>Selected Correspondence</i> , s. 96
(6) Nisan	1858	Engels'e mektup, 2 Nisan 1858 <i>Selected Correspondence</i> , s. 97-98
(7) Haziran	1858	<i>Grundrisse</i> , Almanca baskı, s. 969-978
(8) Ocak	1859	<i>Katkı</i> , s. 19
(10) Aralık	1862	Kugelman'a mektup, 28 Aralık 1862, <i>MEW</i> , c. 30
(11) Ocak	1863	<i>Teoriler I</i> , s. 414-416
(12) Temmuz	1865	Engels'e mektup, 31 Haziran 1865, <i>MEW</i> , c.31
(13) Ekim	1866	Kugelman'a mektup, 13 Ekim 1866 <i>MEW</i> , c. 31
(14) Nisan	1868	Engels'e mektup, 30 Nisan 1868, <i>Selected Correspondence</i> , s. 191-195

orjinal plan
(6 kitap)

Değişmiş Plan

I. SERMAYE ÜZERİNE

a) Genel olarak sermaye

1) Üretim Süreci

2) Dolaşım süreci

3) Kâr ve faiz

b) Rekabet

c) Kredi sistemi

d) Sermaye

II. TOPRAK MÜLKİYETİ ÜZERİNE

III. ÜCRETİ EM EK ÜZERİNE

IV. DEVLET

V. DIŞ TİCARET

VI. DÜNYA PAZARI

'SERMAYE' (3 Cilt)

I. Sermaye üretim süreci (Kısımlar)

1) Meta ve para

2) Paranın sermayeye dönüşümü

3-5) Mutlak ve nispi artı değer

6) Ücret

7) Birikim

II. Sermayenin dolaşım süreci

III. Bir bütün olarak kapitalist üretim süreci

1-3) Kâr ve kâr oranı

4) Ticari sermaye

5) Faiz ve kredi

6) Toprak rantı

7) Gelirler

KAYNAK: Rosdolsky, 55-56, İngilizce Baskı. Vigodski'ye de bakın. Çok önemli

NOT: Düz çizgiler: İlk üç kitap içindeki değişiklikler Kesik çizgiler: Sermaye üzerine kitap içindeki değişiklikler

Fakat bu dilbilimsel yaklaşım doğru mudur? Bazı şüphelerim var. Ancak bir an için bunu bir yana bırakacağım; bu araştırma ilerledikçe söz konusu şüphelerimin olumlu sonuçlara varıp varmayacağını göreceğiz. Bu noktada dilbilimsel düzen ile ilgili şüphelerimden sadece birini dile getireyim: Marx'ın tüm araştırmasının belli başlı konularını yeniden ayrıntılarıyla özetleyen bir kitap olarak, Marx'ın tamamlanmış bir eseri olan *Kapital*'i düşünmek doğru mu diye kendi kendime soruyorum. Bana göre, çok ünlü ve birikimli yoldaşlarımız tarafından *Kapital*'in oluşumu hakkında bize söylenenler, *Kapital*'i Marx'ın analizinin en gelişmiş aşaması olarak varsaydığından dolayı geçersizdir. Onların buna inandıklarını görmek için, örneğin sadece Rosdolski'nin (s. 61-62) Marx'ın ücretli emek üzerine özel bir cildi yazmaktan niçin "vazgeçtiğine" dair yaptığı açıklamaya bakmamız yeter. *Grundrisse*'de ücretli emek üzerine olacağı duyurulan bu kitap elbette yok ve bu kitap için bir araya getirilmiş olan materyaller sonunda *Kapital*'in I. Cildinde birleştirilmiştir. Fakat bu, Marx'ın bu kitabı yazmaktan vazgeçtiği sonucuna dair yeterli bir kanıt sunar mı? Eğer bu dilbilimsel şüpheyne başka şüpheleri, daha esaslı şüpheleri de eklersek sorun daha da içinden çıkılmaz bir hal alır. *Kapital*'in ilk cildinde ortaya çıktığı biçimiyle ücret, bir yandan sermayenin bir boyutu olarak ele alınırken diğer yandan sermayenin üretimi-yeniden üretimi sürecinde bir motor işlevi görür. Günlük çalışma saatlerinin azaltılması için yürütülen mücadelenin anlatıldığı sayfalar, özellikle de üç açıdan bu sorun için temeldir: gerekli emek ve artı emek arasındaki diyalektik, ücretin reformist işlevi, günlük çalışma saatlerinin değiştirilmesi/yeniden düzenlenmesinde devletin üstlendiği rol. *Grundrisse*'de yer alan bu üç yaklaşım daha sonra, antagonizmanın işçi sınıfı kavramına yansımaları içeren ücret kavramını belirler – *Grundrisse*'de ücret kavramı, oldukça güçlü bir komünizm anıştırması bir yana, sermaye açısından her zaman bir kriz ve tehdit kavramıdır. *Grundrisse*'nin taslağında biçimsel olarak öngörülmüş olan ücret üzerine bu özel cilt, yine *Grundrisse*'de işçi sınıfı ve devrimci öznellik kavramlarıyla ilişkilendirilen ücret kavramı. Bu bağlantıları gerçekten *Kapital*'in birinci cildinde bulabilir miyiz? Bu soruyu yanıtlamalıyız. Hemen söyleyelim, çok ünlü yorumcular tarafından genellikle izlenen yol bize doğru gelmiyor. Hazırlık taslaklarında ileri sürüldüğü gibi, Marx'ın tematik bütünlüğü

içinde *Kapital* sadece bir bölüm ve temel olmayan bir bölüm olamaz mı? Tam olarak geliştirilmiş tek bölüm olması nedeniyle aşırı değer verilmiş ve bundan daha basit nedenlerle, kısmi doğası yüzünden, sınırlandırılıp Marx'ın çalışmasının bütününe ruhuna göre temel olarak yetersiz kalan bir yorum alanına sürülmüş bir bölüm olamaz mı? Marx'ın tüm elyazmalarını elinde tutan Kautsky *Einleitung*'u 1903'te (*Neue Zeit*, XXI, 1) yayımladı (kaba yanlışlarla), fakat *Grundrisse*'nin geri kalan bölümlerini yayımlamadı. Bu bir rastlantı olabilir mi? Belki. Ama devrimci hareketin içinde gelişen olaylar daha ziyade karşıtını doğruluyor. Gerçek şudur ki, *Grundrisse*, sadece *Kapital*'in kuruluşu üzerine dilbilimsel açıdan çalışmak için kullanılabilecek bir metin değildir; aynı zamanda “yaklaşan kriz”in yarattığı devrimci olanakların taktiri ile bu krizle karşılaşan işçi sınıfının komünist eylemlerini uygun biçimde sentezlemeye yönelik teorik iradeyi birleştiren *politik bir metindir*; *Grundrisse* işte bu ilişkinin dinamiklerinin teorisidir. *Grundrisse*'yi okumak bizi Marx'ın diğer metinleri ile özellikle *Kapital*'le türdeşliğinden çok, farklılıkları üzerinde düşünmeye zorlar. Tersine belki de *Kapital*, Marx'ın analizinin gerçekten sadece bir bölümüdür. Az ya da çok önemli olsun, her durumda *Kapital*'in etkililiği, kategorik olarak sunuluşu yüzünden genellikle sınırlandırılır ve dönüştürülür. İtalyan yoldaşlarımız, *Kapital*'de “yöntemin büyüleyiciliği”nin yetersiz olduğunu fark ettiler ve bunun “araştırmayı kapadığı” sonucuna vardılar. *Kapital*'de kategorilerin nesnelleştirilmesi, devrimci öznenin eylemini kapatır. Peki *Grundrisse* –bunu daha sonra kısaca göreceğiz- devrimci öznenin adanmış bir metin değil midir? *Grundrisse*, Marksist geleneğin parçaladığı şeyi, yani işçi sınıfının öznenin stratejik projesi ile kuruluşun birliğini yeniden kurmaz mı? Diğer metinler Marx'ı parçalayıp tek taraflı tanımlamalara tabi tutarken *Grundrisse* Marx'ı bir bütün olarak sunmuyor mu?

Fısıldaşmalar, müphem konuşmalar, göz kırpmalar; yorumcuların, *Grundrisse*'nin sıra dışı yoğunluğuna yaklaşırken aldıkları tutum hep bunlar olmuştur. Bu bakış açısından bakıldığında Vygotski'nin tezi ileriye doğru belirleyici bir adım atar. Vygotski'nin tezine göre, 1840'lı yıllarda klasik değer teorisi ve 1850'li yıllarda tarihsel materyalizm (Ağustos-Eylül 1847'den başlayan *Einleitung*, Marx'ın düşünsel gelişiminin

bu dönemi içinde sayılmalıdır) üzerine çalıştıktan sonra Marx nihayet *Grundrisse*'de (Ekim 1857- Temmuz 1858 arasında yazılan defterlerde) artı değer teorisini geliştirir. Örneğin Rosdolski bunu göremez (s. 2). Ona göre *Grundrisse, Kapital*'i ortaya çıkaran kesintisiz bir düşünme sürecinin evrimi içinde sadece önemli bir aşamadır ("1848 yılı itibarıyla, 'Marx'ın ekonomi sisteminin köşe taşı olan artı değer teorisi bütün temelleri ile kurulmuş' ve geriye sadece teorinin ayrıntılarının çalışılması kalmıştır. Bu *Rough Draft*'ta (Tamamlanmamış Taslak) ayrıntılarıyla inceleyebileceğimiz bir süreçtir."). *Grundrisse*, düzenlemeler, düzeltmeler ve birbirini izleyen kısaltmalardan sonra ortaya çıkan bir gelişmenin sadece ilk aşamasıydı. Fakat Vygodski'nin bu ileriye yönelik teorik adımı bile –çünkü ileriye doğru hareketi kırılmalar ve sıçramalar üzerinden anlamak, Marx'ın düşüncesinde teorik bir bileşenin derinliğini kurar- belirleyici sonuçlara yol açmaz. Oysa bunun nedeni sadece Vygodski'nin artı değer keşfinin ötesine geçememesi değil, aynı zamanda bu keşfin önemini yeterince anlayamamasıdır. Değer teorisini artı değer teorisi olarak geliştirmek, değer tarihsel biçiminin artı değer olduğunu kavramak, "doğrudan doğruya devrimci bir projenin" (Lassalle'a mektup, 15 Eylül 1860) gelişimine işaret eder. Bu, *mücadelenin özneliği olarak sınıf bileşimine* doğru evrilmek üzere, antagonist nitelikte bir sermaye teorisi, toplumsal sömürü teorisi için bir kaldıraç bulmak anlamına geliyordu. Böylelikle, Isaac Rubin'in zaten göstermiş olduğu gibi, artı değer teorisi, sermayenin nesnel analizi ile sınıf davranışının öznel analizinin bir araya geldiği, sınıf kininin Marx'ın bilimine nüfuz ettiği, Marx'ın düşüncesinin dinamik sentezi ve merkezi haline gelir. Fakat bu bile yeterli değildir. Buraya kadar sadece sömürü yasasının keşfinin ne kadar önemli olduğunu gördük. Hâlâ sömürü yasasının bütün içerimlerini keşfetmemiz, etkilerini ve yansımalarını bütün olarak izlememiz gerekiyor. Artı değer yasasının keşfinden ve teorik olarak onu mükemmelleştirmekten, üretim-yeniden üretim, dolaşım-kriz, toplumsal sermaye-işçi sınıfı özneliği ve yine gelişme-kriz-komünizm arasındaki bağlantıların analizine geçmeliyiz. Tüm bu sürecin tamamının temel antagonizma tarafından sürekli olarak nasıl belirlendiğini ve nasıl sömürünün izini taşıdığını görmeliyiz. Diğer bir deyişle, *artı değer yaratım sürecinin dinamik birliği, hiçbir şekilde öz-nelerin (ücretli emek ve sermaye) ayrılığını ortadan kaldırmaz,*

tersine her bir dolayımı (değer biçimi, para, çalışma veya değişim biçimleri) kendi çelişki noktasına ve aşılmasına doğru iter. Kriz ve sınıf mücadelesi o kadar derinden birbirine eklemlenir ki, bu antagonist diyalektik ilişkide, kriz, felaket biçimini alırken, sınıf mücadelesi komünizm biçimini alır -düşmanı saf dışı bırakmak için gerekli olan bastırılmaz bir iradenin gerçek ve fiziki karşıt kutbu. Tarihsel materyalizm -belirtilen sınıf bileşimi analizi- burada, politik ekonominin eleştirisinin soyutlanması içinde yeni bir içerik kazanır ve kriz yasaları sınıf mücadelesinin somut olarak ortaya çıkışı tarafından dolayımlanır. Burada herhangi bir şüpheye yer var mı? Ya da *Kapital* yorumundan kaynaklanan herhangi bir şüphe var mı? Sanmıyorum. Çünkü burada bir paradoks biçiminde bile olsa bu sürecin dinamiklerini; sahiplenilebilecek, hükmedilebilecek veya ortadan kaldırılabilecek kendisine özgü gelişim yasaları olan bir bütünlüğün içinde katılaştırarak, tözselleştirerek ortadan kaldırmanın olanağı yoktur. Hayır, burada hükmetme ve ortadan kaldırma ancak antagonist bir ilişkiye girenler tarafından gerçekleştirilebilir. Antagonizmanın dışında hareket olmadığı gibi kategoriler de var olamaz. *Grundrisse*'nin canlılığı, mutluluğu ve özgünlüğü tamamıyla inanılmaz derecede açık olmasına dayanır. Paradoksal olarak bilimin *kesinlik içermeyen niteliği*, bilimin zorunlu olarak öznel bir belirlenim içermesinden kaynaklanır. Peki, *Grundrisse* okumasında ve yorumunda neden böyle bir çekingenlik görüyoruz? Devrim olanağı ve iradesinin temel hattı, artı değerden toplumsal sermaye-kriz-öznellik-komünizmin birbirine eklemlenmesine yönelen hareketin içinde, bu yüzden de kapitalist ilişkinin yeniden üretimindeki antagonizmanın işleyişinde bulunur. *Grundrisse*, sermayenin işleyişi içinde devrimci özneliliğin analizine dair öznel bir yaklaşım ("yaklaşan kriz") kurar. Defterler Marx'ın devrimci iradesindeki analizin ve hayal gücünün en güçlü noktasını temsil eder. Üzerinde çok fazla tartışma dönen biçimsel ikiciliğin tümü (sermayenin politik analizinin karşısında teorik analizi, materyalizmin karşısında diyalektik, öznelliğin karşısında nesnellik) kapitalist işleyişi antagonist olarak kuran bu ikiciliğin gerçekliğinde yanıp kül olur.

Yukarıda anlatılanların hepsi gösterilecek. Ancak, *Grundrisse*'nin konu edildiği yeknesak ve muğlak yorumlar ile anlatımlar karşısında, kendi tezimi hemen ortaya sermek bana daha

doğru ve uygun görünüyor. Buraya kadar, yapmak istediğim okumayı ayırt etmek için asıl olarak kopuş noktalarını vurguladım; şimdi ise bana özellikle önemli gelen ve etrafında analizimi geliştirdiğim diğer bazı noktaların altını çizmek istiyorum:

(1) *Para biçiminden değer biçimine geçiş*. *Grundrisse*'deki Marx için bu ilişki temeldir: değer biçimini analiz etmemizi sağlayan şey tam da paranın analizidir. Daha sonra da göreceğimiz gibi bu bakış açısına göre, mistifikasyon gerçekliği burada, Marx'ın meta biçimini merkeze oturttuğu diğer pasajlarında olduğundan daha somut bir biçimde açığa çıkar. Aksine kullanım değeri, paradan türeyen bir değer biçimiyle yan yana getirildiğinde yeniden önem ve gelişebilmesi için geniş bir alan kazanır. Bu yüzden *Grundrisse*'nin -"I. Değer" bölümüne gönderme yaparcasına- "II. Para" ile başlaması bir rastlantı değildir. (Değer üzerine birinci bölüm hiçbir zaman yazılmadı, fakat *Grundrisse*'de VII. Defterde (*Grundrisse*, s. 881, [c. I, 338]⁷) "Değer" başlığı adı altında bir başlangıç bulabiliriz.) Para analizinin tüm sonuçlarını tartmalıyız: bana göre para analizi bir yandan paranın radikal bir eleştirisini yapma olanağı sağlarken diğer yandan değeri mistikleştirilmiş anlamda doğrudan tanımlama olanağı sağlıyor.

(2) *İşin tanımı*. *Grundrisse*'de iş doğrudan soyut emek olarak görünür. Soyut emek anlamında işi sadece bu düzeyde anlayabilir ve teoriyle bütünleştirebiliriz. İş, toplumsal üretim ilişkileri düzeyinde doğrudan algılanabilir olduğu sürece soyuttur. Bu yüzden işi sadece değişim ilişkileri ve kapitalist üretim yapısı temelinde tanımlayabiliriz. Marx'ta ücretli emek, sermayenin yeniden üretimi için toplumsal olarak gerekli iş kavramı dışında bir iş kavramı bulamayız, bu yüzden Marx'da yeniden kurulacak, yüceltilecek veya özgürleştirilecek herhangi bir iş kavramı da yoktur, sadece kavram ve ortadan kaldırılacak bir gerçeklik olarak iş vardır.

(3) Cristina Pennavaja'nın Vygodski üzerine yaptığı sunumda altını çizdiği gibi analiz, antagonizmanın ne değer teorisini kapalı bir teori olarak düşünebileceğimiz ne de değer te-

⁷ Parantez içindeki sayfa numaraları, *Grundrisse*'den yapılan alıntıların Türkçe basımındaki sayfaları göstermektedir. Kaynak olarak, *Grundrisse*, Sol Yayınları, Çev. Arif Gelen, Ankara, 1999 basımından yararlanılmıştır. Türkçe basımdan yapılan alıntılar bire bir değildir. (ç.n.)

orisi üzerine denge durumundaki herhangi bir yeniden üretim ve dolaşım teorisi oturtabileceğimiz biçimde ele alındığı bir düzeyde yürütülür. “*Grundrisse’de Marksizm ekonomi karşısı bir teoridir*, eleştiri politik ekonomiye geri götürmez, tersine bilim antagonistik bir harekettir.” Sosyalist ekonomi denilen şeyin tümü böyle bir değer yasası anlayışıyla sorgulanır hale gelir. Marksizmin, ister ütopya ister gerçekleşmiş olsun sosyalist bir ekonomi ile hiçbir ortaklığı yoktur.

(4) “Sistem”, dinamik ve açık bir sistem, bütünüyle kriz ve devrimci öznenliğin ortaya çıkışı arasındaki ilişki sorununa tabidir. Bu ilişki, Marksizmin *krizin ve yıkmanın bilimi* olarak tanımlanabilmesine olanak verecek kadar temel bir ilişkidir. Krizi, müdahale edilerek iyileştirilmesi gereken bir hastalık olarak düşünmeyi istemek, sadece devrimci harekete ihanet etmek değil, aynı zamanda Marksist kategorilerle hiçbir ilgisi olmayan bir tuzığa düşmek demektir. Öznenliği sömürüye indirgemeyi istemek, Marx’ta yıkma ve geçiş olarak sunulan öznenlik tanımından kaçmak anlamına gelir. Bu bakış açısından bakıldığında *Grundrisse* belki de *geçiş* üzerine yazılmış olan Marksist metinler arasında tek metin olmasa da en önemli metindir. Geçiş üzerine yapılmış olan binlerce yorumun hiçbirinin *Grundrisse’nin* bu anlamdaki önemini dikkate almaması ne kadar şaşırtıcı.

(5) *Grundrisse’de* gördüğümüz komünizmin Marksist tanımı, normalde komünizmi niteleyen ölçütlerin ötesine geçen aşırı radikal bir biçim alır. Özellikle komünizmle sınıf bileşiminin birbirine eklenmesi temel bir rol oynar. Burada, Marksizmin de dahil olduğu geleneksel siyaset biliminin ele aldığı güç kavramı ile ilgisi olmayan bir güç kavramı karşımıza çıkar. Sınıf bileşimi-güç ve sınıf bileşimi-geçiş arasındaki ilişkilerin eklenmesi, davranışların maddiliği, ihtiyaçlar ve kendi kendini değerli kılmanın yapısına dayandırılır. Marksizmdeki güç teması, eleştiri ateşine tutulmalıdır; güç teması yeni bir temele ancak bu tür eklenmelerin keşfi sayesinde oturtulabilir. Bugün daha fazla görmezden gelmeye devam edemeyeceğimiz sorun işte budur.

(6) Değirmek istediğim son nokta *Grundrisse’de* işçi sınıfını tanımlayan kavramların dinamiğine yöneliktir. Ücretli emek (veya ücret) üzerine bir kitabın yazılmamış olmasının ve ücretli emeğin önemli bileşenlerinin *Kapital’in* I. cildinde nesnel bir açıklamaya indirgenmiş olmasının bazı olumsuz etkileri

üzerine kafa yormaya zaten başlamış bulunuyoruz. Fakat bu, sorunu olumlu biçimde çözmiyor. Bu, metnin takip edilmesi, komünizmin ve komünist özneliliğin devrimci tanımları ile ücretin eleştirel tanımını kavramsal olarak birleştiren bağların kaynağına doğru ilerlemekle ilgili bir sorundur. Bu, en azından Marx'ın ücret üzerine yazmayı önüne koyduğu kitabın taslağını anlamak ve temel eklemlemeleri yakalamakla ilgilidir.

Grundrisse'deki analizin iki önemli uğrağının (artı değer ve gerçekleşme) bu okuması ve tanımlanmasında göz önünde bulunduracağımız bazı temel sorunlar bunlardır.

Marksist düşüncenin biçimlenmesinde *Grundrisse*'nin sahip olduğu sıra dışı önem aynı zamanda kullanılan yöntemeye dayanır. *Einleitung* ve bunu *Grundrisse* projesine yaratıcı biçimde uygulaması ile Marx, bu alana dair daha önceki saiklerini metodolojik bir düzeyde sentezlemeyi başarabildi. *Einleitung* üzerinde uzun uzun duracağız; şimdilik daha derinlemesine bir analize girmeyelim. Sadece, *M DeFTERİNİN, belirleyici soyutlama* yöntemini, *eğilim* yöntemini, tarihsel materyalizmin yöntemini açık bir biçimde ayrıntılandırıldığını söylemekle yetineceğim; *Grundrisse*'de somutlaşan araştırma, materyalist yöntemin arıtılmış bir diyalektik pratiğe yöneltildiği ilk uygulamadır. İki diyalektik gücün sentezi her anlamda açıktır. Bir yandan diyalektik akıl, belirlenim ve eğilim arasındaki ilişkiye müdahale eder; bu ilişki, mantıksal-bulgusal dolayımı öznelleştirir ve ona bir nitelik ve tarihsel bir dinamik dayatır. Diğer yandan materyalist yöntem, tamamıyla öznelleştirildiği, yaratıcı ve geleceğe açık olduğu sürece herhangi bir diyalektik bütünlük veya mantıksal teklik içine hapsedilemez. Belirlenim, her zaman bütün anlamın, gerilimlerin ve eğilimlerin temelidir. Yöntem açısından, belirlenim araştırmanın bütününe esin veren güçlü bir nefestir ve sürekli olarak üzerinde ilerleyebileceği yeni temelleri belirler. Bu anlamda, yöntemsal olarak hâlâ ayrıntılı biçimde doğrulanması gereken bir hipotez olsa bile, *Grundrisse*'nin esasen açık bir çalışma olduğunu ve *Grundrisse*'yi niteleyen şeyin bu açıklık olduğunu yineleyebiliriz. Aynı şekilde, Marx'ın *Grundrisse*'yi yazdığı dönemin kendisi için tamamıyla talihli bir döneme, ne eklektizm ne de dolayım barındıran bir uğrağın ortasına denk geldiği konusunda ısrar edebiliriz: güçlerin zenginliği vasat ve ilgisiz bir terime indirgenmez, kategoriler donuklaştırılmaz ve hayal gücü köreltilmez.

Bu genel düşünceler, önemli olmalarına rağmen hâlâ yeterince somut değildirler. Sadece, benim Marx'ın yönteminin “çoğul evreni” dediğim şeyin gerçekten nasıl ortaya çıktığını göstermek için bir başlangıç olabilirler. Sadece bazı örnekler sunabilirler. Bunun Marksist laboratuvarında nasıl çalıştığını gösteremezler. *Kapital*'in I. cildinin ikinci baskısına yazdığı “Sonsöz”de Marx, *Forschung* ile *Darstellung* arasındaki yani araştırma uğrağı ile bilimsel sunuş uğrağı arasındaki ayrımı ortaya koyar: “Elbette sunuş yöntemi araştırma yönteminden biçimsel olarak farklı olmak zorundadır. Araştırma yöntemi, elindeki materyalin farklı gelişme biçimlerini analiz etmek ve bu biçimler arasındaki içsel bağlantıların izini sürebilmek için bu materyali ayrıntılı olarak içermek zorundadır. Ancak bu tür bir çalışma yapıldıktan sonra gerçek hareket uygun biçimde sunulabilir.” (*Kapital*, cilt I, Vintage baskısı, s.102). *Grundrisse*'de *Forschung* ile *Darstellung* arasındaki mantıksal süreci bütün aşamalarıyla takip edebiliriz. Şimdi, önceki noktaları dikkate alırsak, bu mantıksal sürecin doğrusal olmadığı gibi hatta tek taraflı da olmadığını hemen kavrarız. Aksine araştırma-sunuş diyalektiği her yönden açıktır: Araştırmanın sunumu biçimini alan her sonuç, yeni araştırmalara ve yeni sunuşlara alan açar. Bu, sadece araştırmanın birbirini izleyen alanlarının yatay olarak sınırlarına varmasıyla gerçekleşmez, asıl olarak, yeni bir öznenin her bir belirleniminin doğrudan yeni bir antagonizmayı açığa çıkardığı ve böylece de yeni öznelerin belirleniminin ortaya çıktığı bir süreci harekete geçirebildiği tarihsel ve eğilimsel bir hareket yoluyla gerçekleşir. Yani diyalektik olarak *Darstellung*'u bir *neue Darstellung* izler: Bu, bilimsel olarak anlaşılan ve bilimsel olarak yenilenen gerçek hareketin bütünlüğünü kuran bir süreç sorundur. Dolayısıyla doğrusal bir süreklilik yoktur, sadece yeni sunuş biçimi arayışı daima sürdürülürken, antagonizmanın her bir belirleyici uğrağında, sunuş tarzında ve incelemenin ritmi içinde gerçekleşen her bir sıçramada sürekli olarak kışkırtılan bakış açılarının bir çoğulluğu söz konusudur. Bu anlamda, yöntem açısından (materyalist bir şekilde daima tarihsel ve somut belirlenimi temel alan, diyalektik bir şekilde ise her bir belirlenimin eğilimini ve dinamiğini, her antagonizmanın kendisini kurduğu, çözdüğü ve yeniden öne sürdüğü aynı hareket içinde keşfeden bir yöntem açısından), *Grundrisse* “çoğul” bir evren kurar. Her bir araştırma sonucu, sunuşta, antagonizmanın

içeriğini nitelemeye ve antagonizmayı eğilimsel olarak kendi dinamizmi içinde görmeye girer; bu dinamizm ortadan kalktığına gerçek bir kavramsal patlama gözlemleriz. Daha ileride tüm bunları daha az biçimsel olarak yeniden ortaya koymak ve bir önceki sunuş tarzının kendisinin araştırmaya tabi tutulduğu ve buna karşılık da yeni bir sunuşun materyalinin kurulduğu bir *neue Darstellung*'un kuruluşunda, tartışmada en öne çıkarılan örneklerin yanı sıra bazı örnekler vermek için zaman ayıracağız. Hipotezlerimin yalın sunumuna sadık kalarak, sadece *Grundrisse*'nin bir kavramı infilak ettirmek üzere kavrama ve analizi her seferinde, yeniden tanımlanabilecek ve nitelenebilecek biçimde belirli olmayan yeni bir alana taşıyabilme kapasitesinden, yönteminin bu gücünden bahsedeceğim.

Dolayısıyla *Grundrisse*'nin yöntemini, Marx'ın yöntemini, yöntemsel bir fetişizm yoluyla polemikçi ve didaktik bir şekilde sunmuş değiliz! Burada bütünlük için duyulan bir tutku görebiliriz, ama ancak dizilerin ve sıçramaların çokluğu biçiminde, asla yekpare bir biçimde değil; yine burada her şeyin ötesinde, özellikle aynı çeşitliliğe ve çoğulluğa sahip olan ve hiçbir yerde kapanmayan bir dinamik bulabiliriz. Bazen, belirli bir Marksist geleneğin kör nesnelliği üzerine yapılan polemiklerde bazıları, yöntemin "gerçekçiliği"ni belirlenimciliğin/determinizmin içinde yozlaşan bir materyalizmin prangalarından kurtarmak için yöntemin bu devingenliğini Marksizmin politik söylemine atfetmişlerdir. Ancak bu ciddi sorun böyle çözülemez; bu daha ziyade Marx'ın üzerinde çalıştığı içeriğin, açıkladığı ve zaman zaman hükmettiği öznel tanımlamaların zenginliğini niteleyebilmeyle ilgili bir sorundur. Marksist yöntem, gerçekliğin çoğul dinamizmini ve çeşitliliğini kavramak için uygun bir araç olduğu sürece bilimin gerçekliğini kurar. Sınıf mücadelesi her an patlamaya hazır antagonizmaları kurduğu sürece Marksist yöntem kurucu bir yöntemdir. Araştırma, kendi sunuluş anını –sunuşta, basitçe sunuşun belirli sentezinin bulunmasına değil, tersine antagonizmayı ve onun olanaklarını tanımlayanın bu belirli sentez olmasına karşılık gelen niteliksel bir sıçrama vardır- patlama potansiyelliklerini, nüfuz etmenin yeni bir düzeyini ve yeni bir kuruluş alanını bulmak zorundadır. Artı-değer teorisinden gerçekleşme teorisine geçişi ele aldığımızda, bu kesinlikle birinci teorisinin ikinciye uygulanmasına dair bir sorun olmayacaktır! Mesele bütün bir kapitalist iktidarın kuruluşunun toplumsal düzeyde

-sermayenin bakış açısından olduğu kadar sınıfın bakış açısından da yeni biçimleriyle- artı değerın dinamizmini nasıl yeniden ürettiğini görmektir. Dünya pazarının kuruluşu ve ulusal pazarlarla ilişkilerinin değişimi üzerine çalıştığımız zaman yeni genelleme düzeyleri elde etmek için araştırmamızı (araştırmanın iki biçimini: araştırma ve sunuş) yeniden okumak zorundayız. *Belirli soyutlama, eğilim yöntemi, araştırma alanının yeni açıklaması ve sunumu*: Yöntemin sahip olduğu bu dinamizm, içinde gezinmenin riskli olduğu, anlaşılması güç ve ilerleme heyecanı veren “çoğul” bir evren belirler.

Grundrisse’de kullanılan yöntemle dair başlangıç hipotezlerimizden sonuncusu, Marx’ın araştırmasının doruk noktası olan değer yasasının krizi sorunudur. Hipotezimiz, değer yasasının krizinin ileri bir aşamasına neredeyse tamamen girmiş bulunduğumuzdur. Bizim diyalektik ve materyalist olan Marksist yöntemimiz, sonuç olarak ortaya çıkan değişimleri dikkate almak ve bu değişimlere uygun değişiklikler yapmak zorundadır. Sadece soruyu ortaya atmak yeterli değil, aynı zamanda bir yanıt da önermek zorundayız. Hiçbir şey bu sorundan daha merkezi bir öneme sahip değildir.

Şimdi bize nefesimizi tutturacak kısa ve öz bir parantez. Günümüzde sıklıkla insan bilimlerinin metodolojisi sorunu, kendini değerli kılma, dinamizm ve yeniden bileşim uğraklarının çoğulluğu sorunu ile ilişkilendirmemiz gerektiği söyleniyor. Bu metodolojik duyarlılık aynı sıklıkla Marksist metodolojiye karşı konulur. “Marx’ın ötesinde” diyebilmek için yeniden bileşimin örneklerinin ve yeniden bileşimin yönteminin çapraz geçişlerinin çeşitliliğinden söz etmek yeterli midir? Peki hangi Marx’ın ötesine geçmekten söz ediyoruz? Parti okullarında öğretilen Marx mı, yoksa işçi sınıfının ve proletaryanın mücadelesinin pratik-teorik uğrağında keşfettiğimiz Marx mı? *Grundrisse*’yi yeniden okuduğumuzda bir duygu bize egemen olur: Burada gerçekten “Marx’ın ötesinde”, ama aynı zamanda çoğulcu veya çapraz geçişli tüm olası yöntemlerin de ötesinde bulunduğumuzu hissediyoruz. Araştırma alanı, gerçek örneklerin çoğulluğu ve antagonizmanın patlamaya hazır ikiliği arasındaki sürekli gerilim tarafından belirlenir. Bu sistematik (veya sistematik karşıtı) yapıya teklik kazandıran şey, bu bütünlüğün temeli olarak değil ama bu aynı antagonizmanın daha güçlü ve çoğul olarak yayılmasının kaynağı olarak antagonizmadır. Metodolo-

jik olarak, sınıf mücadelesi öznelere kurtuluşu ile birleştiği sürece daha da antagonist ve yıkıcıdır. Marx ötesi Marx? *Kapital* ötesi *Grundrisse*? Belki. Kesin olan şudur: Artı değer teorisinin temel karakteri, değer teorisinden herhangi bir üstünlük ve merkezilik sağlamak isteyen her türlü bilimsel iddiaya bir son verir. Artı-değer teorisi antagonizmayı iktidarın mikro-fiziği içinde parçalar. Sınıf bileşimi teorisi, güç sorununu, yeniden bileşimi ihtiyaçların ve özgürlüğün tekliği olarak değil, çeşitliliği olarak gören bir yaklaşımla yeniden tanımlar. Marx ötesi Marx, bu da çok önemli ve de aciliyet taşıyan bir hipotezdir.

Grundrisse'nin çok ünlü yorumcuları yine *Grundrisse* tarafından kandırılmışlar ve *Grundrisse*'nin içinde özgürce dolaşmayı başaramamışlardır. Bu yüzden, birkaç istisna dışında bu yorumcular, metni kendisi için okumamış, bunun yerine *Grundrisse*'yi başka şeylere indirgemeye ve zorlamaya çalışmıştır. *Grundrisse* yorumlarının sadece başlıklarına bakmak bile hikâyeyi anlamamıza yeter: *La storia di una grande scoperta* (Büyük Bir Keşfin Tarihi) veya daha belirgin bir başlık, *Bevor "das Kapital" entstand* (*Kapital* Kavramından Önce) veya *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen "Kapital"* (Marx'ın *Kapital*'inin Değerlendirilmesinin Tarihine Bir Katkı): *Grundrisse* hakkında söylenler oldukça iyidir, ama her zaman *Grundrisse*'nin kendisi için bir metin olarak değil de, bir başka metnin oluşumunun kaynağı olarak ele alınmasına tanık oluruz. Bu tür yorumlarda uygulanan yöntem, oluşumun sürekliliği ve düşüncelerin gelişimi ile yetinen ve sıçramalara, kırılmalara, bakış açılarının çoğulluğuna ve pratiğin zorunluluklarına dikkat etmeyen -ya da en azından yeterince dikkat etmeyen- Marksist olmayan bir tarih yazımı yöntemidir.

Bu maddilik dikkate alındığında, sınıflama ve sistemleştirmeden oluşan bir başka hatayla kala kalma trajedisiyle yüz yüze geliriz. Evet, bazıları *Grundrisse*'nin fiilen özgün bir çalışma olduğunu söyleyebilirler, ancak bu öylesine özgün bir çalışmadır ki Marx'ın mektuplarındaki ifadelerini harfi harfine dikkate almamız gerekir: *Grundrisse*'yi oluşturan defterler, güçlü bir esinlenmenin heyecanı, aşırı yalnızlığın umutsuzluğu içinde ve pratiğin değerlendirildiği bir uğrakta yazıldı. Gece yarısından sonra hararetle yazıldı. Biçim için bu kadarı yeterli ("merhamet duygusu içinde ayrıntılara bile bakmıyoruz: Bütün matematik hesaplamalar yanlış, diyalektik yöntem kavramları karıştırır ve tanımları çoğaltır").

İçerik söz konusu olduğu oranda, *Grundrisse*, Marksist “teori-”yi ayırt eden tamamıyla materyalist yöntemsel kopuşun öncesine konumlandırılmak zorundadır: Bunlar, genç Marx’ın son çalışmasıdır, kavramların eklemelenmesi ve analizin gelişimi hâlâ kısmen tehlikeli ve fantastiktir –eğer artı değer teorisinin gelişimi geçerliyse, o halde öznellik patlamaları ve felaketçiliği ile birlikte gerçekleşme teorisinin gelişimi tam bir başarısızlıktır; maddi eklemelenme neredeyse metafizik, en azından (*Die Formen*⁸ daki gibi) organikçi veya (“Makine Üzerine Parça” daki gibi) hümanist etkilere yol açar. Bu yüzden metin muazzam bir yenilikçi çaba ile nitelenebilir, ama bu metin Marx’ın gençlik hümanizminin içinde hâlâ hazırlık aşamasında olan her şeyi ancak teyit edip, tekrarlayabilir ve güçlendirebilir. Dolayısıyla *Grundrisse*, sadece idealizmin ve bireyci etiğin kötü kokularını yayan bir taslaktır; “Makine Üzerine Parça” da komünizmin tanımına dair verilen taslak ise 18. yüzyıldaki bilimsel idealizm ile bireyci ve liberter düşüncenin bir sentezidir.

Tüm bu eleştirilerle karşılaştığımda ne söyleyeceğimi bilemediğimi söylemeliyim. Bir “Alman” titizliğiyle, aslında metnin somut okuması ile yüzleşildiğinde tüm bu eleştirilerin ne kadar da yanlış olduğunu göstermek istiyorum: ama neden bunu yapıyorum? Marx’ın üzerine çalıştığı materyalin ve kullandığı eleştiri yöntemlerinin esrikliğinin Marx’ın esrikliğine atfedilemeyeceğini nasıl gösterebiliriz? Burada, bu materyalin ortaya çıktığı ve yine bu materyalin en aşırı belirlenimlerin şeklini aldığı yerde *Grundrisse*’nin sıra dışı niteliğini, Marksist çelişki biliminin antagonizmanın tamamen çözülemez hale geleceği bir noktaya kadar ileri götürülerek nasıl yüceltildiğini bulabileceğimizi nasıl gösterebiliriz? “[Sermayenin içinde barındırdığı] çelişkileri ortaya çıkarmayı öneriyoruz.” (*Grundrisse*, s. 351, [c. I, 258]): Çelişkinin antagonizmaya dönüştüğü bu bilimin içinde, materyalin esrikliğine yer olsa bile hümanizmaya hiç yer yoktur.

Şimdi özellikle köken fikrinin kullanımını önemseyen, *Grundrisse* üzerine son dönemde yapılmış olan yorumlara geri dönelim. Bu yorumlar Marx’ın teorik gelişiminin sürekliliğine -bana göre haddinden fazla- önem veriyorlar. Tüm bu yorumlar içinde, hiç şüphe yok ki en çarpıcı olanı Vitalij

⁸ Türkçe basım, Marx, Karl. *Formen*. Sol Yayınları, Ekim 1997.

S. Vygodski'nin yorumudur. *Grundrisse*'de izlenen yolu belirginleştirmek konusunda gerçekten kusursuzdur. Önemi, tanımlaması ve tematik yeniden yapılanmasından gelir. Bununla beraber Vygodski'nin çalışması *Diamat*'a (*diyalektik materyalizm*) "yeni bakış"ın bir parçasıdır. Sovyet Marksizmi, değer yasasının işleyişi (değer yasasının işleyişi bugün artık sadece, "ekonomik rasyonalite"nin her türlü görünümünden arındırılmış katıksız komutadır) karşısında sınıf mücadelesi, değerlenmenin karşısında yükselen isyan söz konusu olduğunda savunmacı bir pozisyona düşer; eski *Diamat*'a yeni bir yüz kazandırmak zorunlu hale gelmiştir. Sovyet ideolojik sisteminin kesin, fakat fazla katı ve yetersiz olan aygıtlarını sınamak ve zayıflatmak için *Grundrisse*'nin diyalektiğini kullanmaktan daha iyi ve işlevsel ne olabilir? Vygodski tarafından yapılan *Grundrisse* okumasının önemi, bu okumanın rolü, politik çizgisi, *ad usum delphini*⁹ olduğu tartışılmazdır. *Grundrisse* ve *Kapital*'in kaba Sovyetik yorumlarını bir araya getirmek, işte *Diamat*'a SSCB'deki sınıf mücadelesinin dayattığı "yeni bakış" budur – iktidar yapısının, değer teorisinin ve *Kapital*'in Stalinist ve/veya ekonomist okumasının ifade ettiği tahakküm potansiyelinden daha diyalektik ve çatışmalı biçimde yararlanmasına olanak veren de budur- ve tam da dünyanın, bu okumanın gerçek bir tahakküm işlevi gördüğü bir yerinde bu olur. Bu nedenle Vygodski'nin yorumu kötücül ve şeytancadır; bu yorumun genellikle doğru olması olumsuz niteliklerinin hiçbirini ortadan kaldırmaz, tıpkı 16. yüzyıldaki "raison d'État"¹⁰ yazarlarının güçlü bilimsel gerçekçiliğinin, muğlaklıklarını ortadan kaldırmayı başaramadığı gibi. Üstelik, daha yakından baktığımızda, Vygodski'nin yorumunun – değeri ne olursa olsun – içerik dikkate alındığında bir kırılma veya kopuş yaratmadığını görebiliriz: Vygodski *Grundrisse*'deki diyalektiğin antagonist boyutunu ve artı değer teorisinin merkezi ve maddi niteliğini vurgulamasına rağmen, bu analizi Marksist kategorilerin bütününe içerebilecek biçimde genelleştirmez. Tersine, Pennavaja'nın vurgulamış olduğu gibi, Vygodski sonuç olarak, Marx'ın teorisinin "kapalı bir eko-

⁹ [Lat.] XIV. Fransa Kralının büyük oğlu için latin klasiklerine uygun olarak hazırlattığı masallar, genel olarak kralların çocukları için masallar. (ç.n.)

¹⁰ [Fr.] Devlet-i hikmet. (ç.n.)

nomik teori” olduğunu iddia eder –Marksizmi “ekonomik bir teori” olarak tanımlamak mı yoksa “*geschlossen*” (“kapalı”) bir teori olarak tanımlamak mı daha abes bir iddiadır bilemiyoruz. Kapalı bir teori, dolayısıyla bir denge teorisi: evet, tamam, Vygodski yanıt verebilir ve şunu ekleyebilirdi: içinde biraz çatışma barındıran, hatta biraz özgürlük barındıran bir teori.

Şimdi de Roman Rosdolski’nin yorumuna bir göz atalım. Rosdolski’nin ön açıcı çalışmasını eleştirmek sadece zor bir iş değil aynı zamanda haksızlığa gebe bir iş. Rosdolski, *Grundrisse* ile *Kapital*’i ilişkilendirirken daima ara bir zemin bulmaya çalıştığı, asla *Grundrisse*’yi *Kapital*’e doğrusal bir biçimde indirgemeye kalkışmadığı için bu daha da böyledir. Tersine devrimci bir yorumlamaya girer ve *Kapital*’i özgün ve yenilikçi bir okuma ile okur. Bu yüzden Rosdolski için *Grundrisse* ve *Kapital* birbirlerinin içindedir ve oluşturdukları sistem –çünkü hâlâ bir sistemden oluşur- güçlü bir çatışma tarafından –Marx ve/veya Grossman’ı inatçılığa, coşkunluğa ve felaketçiliğe yaklaştıracak kadar- boydan boya kat edilir. Benim görüşüme göre Rosdolski’nin sınırları (kimi kafa karışıklıklarının ve hataların ötesinde; onun “Ücret Üzerine Kitap” hakkında nasıl bir pozisyon aldığından zaten söz etmiştik; daha sonra diğer noktaları göreceğiz ve tartışacağız.) onu sarmalayan iki savaş arası dönemdeki *komünist solun* ideolojisinden kaynaklanır: bir yanda aşırı nesnelcilik, diğer yanda Marksist ortodoksluğu sağlamlaştırarak bu nesnelciliği temellendirme zorunluluğu. Bunlar birbirine hizmet etti: Nesnelcilik, oldukça azınlıkta olan sol komünizmin varlığına zemin sundu; ortodoksluk ise nesnelciliği meşrulaştırdı. Bu bakış açısından bakıldığında Grossman bu zorunluluğun en açık örneklerinden biridir. Rosdolski, bu nesnel sınırlar içinde büyük bir esneklikle hareket etti. Çoğunlukla sıra dışı bir okuma yapabildi. Fakat sonuçta, Rosdolski bu sınırlarla karşı karşıya kaldı. Yaptığı *Grundrisse* okumasında Rosdolski, metnin sıra dışı yeniliği –çoğu kez gerçek bir entelektüelin yaratıcılığı ile karşılaşması- ile ortodoksluğun devamı arasında bir orta yol bulmaya çalıştı. Bu bizim için tatmin edici değil. Bununla yetinemeyişimiz teorik bir bakış açısından, metnin nasıl okunduğundan bellidir. Bunu daha sonra derinlemesine göreceğiz. Ama Rosdolski’nin *Grundrisse* okuması aynı zamanda politik bakış açısından da tatmin edici değildir bizim için.

Devrimci hareketin kendine, bir azınlığa ait olmayacak yeni temeller arayışında olduğu bir aşamadayız. Ortodokslukla hiçbir ilgimiz yoktur. Burada, Marx'ın kendisini görmezden gelebilmekten memnun oluruz. Bir kırılma yaşanmıştır, bunu inkâr etmenin bir manası yok. Mücadelelerimiz söz konusu olduğu oranda değer teorisi lime lime olmuştur. Şimdi *Grundrisse*'nin keşfi Marx'ı bizim için yeniden kuruyor. Bağlılığımızdan dolayı değil, *Grundrisse*'nin kendi gücünden dolayı. Artık ortodokslukla tartışmaktan ne keyif alabiliriz ne de buna mecburuz; kullandığımız diller bizi ayırıyor ve birbiriyle çelişiyor *Grundrisse*'nin Marx'ı bizim için yeniden kurmasının birden fazla anlamı var. Her şeyin ötesinde, değer yasasının krizi açısından, Marx, sermayenin büyük kalkışmalarının teorisini olarak yeniden kuruluyor. Kısım de olsa, Sergio Bologna tarafından değer yasasının krizi üzerine geliştirilen analiz çok önemlidir: Sergio Bologna *Grundrisse*'nin tarihsel bağlamını, özellikle para üzerine yürütülen polemikler, Amerika'daki ve dünyadaki krize dair analizler (Marx'ın *New York Daily Tribune*'e yazdığı makalelerde geliştirmiş olduğu analizler) ve teorik araştırma arasındaki bağlantıları analiz eder. Bu tarihsel uğrakların sentezi, "ikili" devrimin imgesi içinde veya kapitalist iktidar yapısı tarafından gerçekleştirilen "yukarıdan devrime" teorik bir yanıt içinde ifade edilemese bile. *Grundrisse*'deki Marx, teorik bir alternatifin olmadığı, bu alternatifin ya kütle hareketinin bir işi olduğunun yoksa böyle bir alternatifin olamayacağının, teoriye havale etmenin söz konusu olmadığı, çok iyi farkındadır. Marx'ın analizinin farklı bileşenlerinin sentezi, krizin devrimci hareketin kendisine yeni temeller aradığı uğrak olarak tanımlanmasına dayanır. Bu sentez, teorinin ulaşması ve içermesi gereken pratik-teorik yapının sürekliliğine dayanır. Hobsbawm'ı tersine çevirirsek ve yeniden yorumlarsak, Marx için *Grundrisse* bir tür kolektif ve teorik stenografidir: Pratiğin içinde ve pratiğin önünü açma noktasında teorik analize içkin acımasız güçlük işte budur. *Grundrisse*'de yapılan sentez tüm anlamını işte bu noktada kazanır: *Grundrisse* Marx'ın teorik gelişiminin merkezine oturur, çünkü kendi oluşumu içinde sistemin, kapanmaktan ziyade, pratiğin bütünü üzerinde açıldığı yeri temsil eder. *Grundrisse*'nin yöntemi antagonizmayı kurar, kategorilerin bütünlüğü tek başına sınıf antagonizmasının derinleştirilmesine ve genişletilmesine olanak sağlayan bir kavramlar ağını biçimlendirir. Pek çok kişi tarafından dillendirilen

Grundrisse'nin felaketçiliği, aslında bu politik-pratik eklemlenme, işçi sınıfının gücünün değer sisteminin karşısına kendisini dayatması gereken bu uğrakla ilişkilidir.

Grundrisse Kapital'in içinde aktığı sürece memnunluk duyabiliriz. Bu durumda, *Kapital*'in kavramları, antagonizmanın gelişimini anlamak için elverişli bir zemin sunarlar. Bununla beraber, *Kapital*'de kullanılan kategorilerin böyle bir işlevi yerine getirmediği durumlar da vardır: Sonuç olarak bazen aşırı bir nesnelciliğin *Kapital*'in sıkı bir okuması ile meşrulaştırılabileceğini düşünebiliriz. Bu yüzden *Grundrisse*'nin *Kapital*'e doğru hareket etmesi memnuniyet verici bir süreçtir; aynı şeyi *Kapital*'in *Grundrisse*'ye doğru hareket ettiği durum için söyleyemeyiz. *Grundrisse*, Marx'ın devrimci düşüncesinin doruk noktasını temsil eder; bu defterler, devrimci eylemin temelini oluşturan teorik-pratik kırılma noktasını ve bunun hem ideolojiden hem de nesnelcilikten farkını açığa çıkarır. *Grundrisse*'de teorik analiz devrimci pratiği temellendirir. Bu noktada *Grundrisse*'deki kategorik gelişimin içinde sınıf mücadelesinin kurucu uğraklarını algılayabilmiş olan keskin bir zekâyâ, genç yoldaşımız Hans Jürgen Krahl tarafından yapılmış olan *Grundrisse* okumasına duyduğumuz saygıyı belirtelim. Şunu açıklığa kavuşturalım: Sorun, *Kapital*'e karşı soyut bir polemik yürütmek değildir. Her birimiz, *Kapital*'i okurken deneyimlediğimiz sınıf kininin teorik bilinci ve düşüncesi içinde doğduk. Fakat *Kapital* aynı zamanda, eleştiriyi ekonomik teoriye indirgemeye, nesnelliğin içinde öznelliği imha etmeye, proletaryanın yıkıcı kapasitesini kapitalist iktidarın yeniden düzenleyici ve baskıcı zekâsına tabi kılmaya hizmet etmiş bir metindir. *Kapital*'in, sadece entelektüelin özenli vicdanı için değil, kitlelerin devrimci vicdanı için doğru bir okumasına, ancak *Kapital*'i *Grundrisse*'nin eleştirisine tabi tutarsak, baştan sona proletaryanın kapasitesinin başını çektiği tamamen baş edilemez antagonizma ile kat edilen *Grundrisse*'nin kategorik araçları ile yeniden okursak ulaşabiliriz. Bu bakış açısı ile baktığımızda *Grundrisse*, gerçek hareketin içindeki kapitalist “yukarıdan devrim”in eleştirisidir. “Aşağıdan devrim”e duyulan güveni ifade eder, gerçek hareketten ayrılan her türlü teorik ya da politik özerkliğin imhası için en güçlü potansiyeli taşır. Bu, *Grundrisse*'nin (içinde barındırdığı kategoriler yoluyla) tek olanaklı temel olarak gördüğü şeydir.

İçinde *Einleitung*'u yeniden okuyacağımız ve bir dizi metodolojik sorun ileri süreceğimiz 3. Ders dışında, diğer derslerde *Grundrisse*'nin özgün sırasını takip edeceğiz. 2., 4. ve 5. Dersler, paranın eleştirisinden değer teorisi tanımına ve buradan da analizin bu ilk şekillenişinin teorik sonucunu oluşturan kriz ve felaket tanımlamalarına giden süreci açıklayacak. 6. ve 7. Derslerde, sermayenin dolaşım ve gerçekleşme süreçlerinin analizi yapılarak, toplumsal sermayenin nasıl oluştuğunu, sermayenin kolektif biçimi ve onun karşı biçimini göreceğiz; bu aşamadaki kaygı olası bir “Ücret Üzerine Kitap”ın ana hatlarını çizme sorunudur. 8. ve 9. Dersler bu ikinci aşamanın sonuçlarını ortaya serer: antagonizmayı temellendiren bir dizi koşulun değişimi ile beraber gelişen, öznellikten ve komünizmin ilk tanımından analizin ilk genel açıklamalarına geçiş aşaması. Bu sorun, felaket ile proletaryanın kendini değerli kılması arasında yer alan komünizm temasının Marksist terimlerle yeniden kurulması sorunudur.

Bu derste, bu hipotezleri sunmaktan ve bir yorum ileri sürmekten daha fazla ne söyleyebilirim? Şimdiden haddinden fazla şey söylemişim gibi geliyor! Yine de, Marx'ın Hegel'in *Mantık*'ını eline almış olduğu gibi, Lenin veya Mao'nun *Grundrisse*'yi ellerine alabilmiş olsalar neler yapmış olabileceklerini hayal etmekten ne kadar hoşlandığını eklemekten duramayacağım. Onların, *Grundrisse*'den pratikte olağanüstü biçimde faydalanabilecekleri sonuçlar çıkarmış olabileceklerinden kesinlikle eminim. Tıpkı çiçeklerden bal alan arılar gibi. İşte benim sevdiğim, “Marx'ın ötesine” geçen yol bu.

DERS İKİ

PARA VE DEĞER

Neden para üzerine yazılmış bölümle başlıyorum?

- Bu bölümün genel planı
- Para ve değer: değer dolaysız ifadesi olarak para. Krizin tarihsel dolaysızlığı olarak para.
- Para biçiminin ve onun Proudhon tarafından mistikleştirilmesinin eleştirisi.
- Marx'ın yaklaşımının aşırı radikalliği
- Araştırmanın kalkış noktası olarak eğilim.
- Metnin analizi: (a) Para ve kriz. "Ortalama emeğin" ve "toplumsal olarak gerekli emeğin" anlamı. Proudhonculuğun tersine çevrilmesi. Ve ardından, aksine, bir sembol olarak para. (b) Para ve eşitsizlik: politik ara söz; (c) Paranın sistematik analizi: genel eşdeğer ve ölçüt olarak para (ve emeğin reddi?); dolaşım aracı olarak para; para olarak ve sermaye olarak para; (d) Para-değer-sermaye.
- Analizin biraz daha ilerletilmesine dair bir taslak.
- Paranın eleştirisinden iktidarın eleştirisine geçiş: bir öngörü.

Grundrisse'nin içsel analizini yapmaya kronolojik ve tematik olarak *Grundrisse*'yi önceleyen M Defterinden ("Giriş") değil, 1. Defteri ve 2. Defterin ("Para") küçük bir kısmını inceleyerek başlıyoruz, çünkü doğrudan meselenin özünden başlamak istiyoruz. 3. Derste, M Defterini ve yöntem konusunu ele alacağız ve bu yöntemin nasıl işlediğini görmüş olmanın, böylelikle de

bu yöntemin sistematikleştirilmesini, şeylerle ilişkili olarak içinden geçmekte olduğu dönüşümlerle karşı karşıya getirebilmenin avantajını kullanmış olacağız. Bu yolla, Marx'ın 1857 yılının yazından itibaren kendi yöntemine dair yaptığı tanımla, M Defterini karakterize eden bir “geçit” olma doğası ve niteliği daha açık biçimde görünür hale gelecek ve belki de bu yaklaşımın kendine özgü üretkenliğini keşfetmek mümkün olabilecek.

Daha önce sözü edilen ve burada sadece hatırlatma babında ele alınacak olan bir diğer nedenden dolayı, para üzerine yazılmış olan defterlerle başlamaya değer: Para üzerine yapılan polemikte aslında *Grundrisse*'nin ana eksenini oluşturan hatlar birbirine bağlanır; yani “hakiki sosyalizm”in eleştirisi, “yaklaşan kriz”in gecikmesi ve teorik araştırma için harcanan olağanüstü çaba. Marx'ın araştırması, bu defterler temelinde niteliksel bir sıçrama gerçekleştirmiş olur.

Bu yüzden para üzerine yazılmış olan defterlerden başlıyoruz. Her şey Alfred Darimon'un “Bankalar Reformu Üzerine. Paris 1856” adlı eserine yapılan bir referansla başlar (s. 115 [c. I, 49]). Bu defter, Marx'ın yazılarında sıkça rastlanan eleştirel düşüncelerin ve vurguların yer aldığı sıradan bir metin gibi görünür. Fakat durum böyle değildir: Darimon'a ve onun tezinin yetersizliğine (fakat örtük biçimde Proudhon'a karşı yürütülen bütün polemige–daha sonra göreceğimiz gibi aslında bu önemli bir temel oluşturur) yapılan referans doğrudan doğruya bir vesile olarak ortaya çıkar. Aslında:

A. (*Grundrisse*, s. 115-151 [c. I, 49-82]). Marx, Darimon'un kitabını adım adım analiz ederek ve eleştirerek başlar, fakat problem hemen genel bir problem haline gelir, Darimon'a yönelik uyarılar geliştirilen tezinin içinde taşlamalara dönüşür. Pratik olarak konuşmak gerekirse, “Para ve Kriz” adını verebileceğimiz elyazmasının *ilk bölümünden* söz ediyoruz. Kriz sorununun dolaşırlığı araştırmanın temel ögesi haline gelirken, aynı zamanda krizin fenomenolojisi de analizin motoru haline gelir.

B. (*Grundrisse*, s. 153-165 [c. I, 84-95]). Marx, *The Economist* üzerine kısa bir not düştükten sonra (s. 151-153 [c. I, 82-84]), yeniden Darimon'a, “saat pusulası” hakkında ve Saint-Simonian Bankası'nın rezil ütopyasına karşı bir polemik yapmaya girişir; fakat sorunu yine hemen genelleştirir. Elyazmalarının *ikinci bölümü*, “Giriş” bölümünde yer alan saptamaları tekrarlayan

kapsamlı bir teorik arasöz (“toplumsal bir ilişki olarak para”) ile birlikte sunulur ve Marx’ın eleştirisinin özünü ve kelimenin tam anlamıyla teorik başlangıç noktasını oluşturur. Bu bölüme “Para ve Eşitsizlik” adını verebiliriz.

C. (*Grundrisse*, s. 166-213 [c. I, 96-138]). Tam yerinde bir başka kısa parantez daha (s. 165-6 [c. I, 95-6]). Darimon’la bitirilen bir parantez: Burada A’dan B’ye geçiş olarak gösterilen geçiş, yani polemikten teşhir etmeye geçiş, taşıdığı niteliklerin sistematik karmaşıklığı içinde artık analiz edilebilecek olan konuyu ortaya çıkarır. Bu üçüncü bölüme “paranın sistematik analizi” adını verebiliriz. İşte, bu üçüncü ana bölüm üç sistematik alt bölüme ayrılır:

C1. Ölçü olarak para (*Grundrisse*, s. 166-72 [c. I, 96-102]) ile metaller üzerine bir parantez (s. 172-86 [c. I 102-14]).

C2. *Dolaşım aracı olarak para* (s. 186-203 [c. I, 114-29]).

C3. *Para ve Sermaye olarak para* (s. 203-13 [c. I, 129-38]).

D. Bu aşamada (*dördüncü bölüm*) analiz, “Değer-Para” ilişkisine, yani B bölümünde zaten ele alınmış olan teorinin genel düzeyine geri döner. Bu analiz *Grundrisse*’de (s. 213-18 [c. I, 138-42]) arasındaki sayfalarda, ama ondan daha çok “III. Sermaye” adlı yeni kitabın öncülünü kuran ve hemen bu bölümü izleyen sayfalarda (*Grundrisse*, s. 221 [c. I, 143]) bulunabilir. Bu çerçevede, birinci derste zaten vurgulanmış olan değer üzerine bölümün ilk taslağı akılda tutulmalıdır.

Öncelikle, Marx’ın para üzerine yazdığı bölüme II. Bölüm dediğini vurgulayalım. Para üzerine olan II. Bölümü muhtemelen değer üzerine olan I. Bölüm öncelemiş olabilirdi. Aslında, zaten *Eleştiri’ye Katkı*’da, değer üzerine birinci bölüm metalar üzerine bir bölüm haline gelir, böylece bu geçiş *Kapital*’i oluşturan materyalin kesin olarak sistematikleştirilmesinin hazırlık aşamasını oluşturur. Fakat burada metalar üzerine bir bölüm yoktur. Bu bölümün olmayışının, Marx’ın yöntemi üzerinde yararlı etkiye yol açıp açmadığını kendimize sormak zorundayız.

Şimdi, Marx’ın I. ve II. Defterlerde izlediği *yol doğrudan doğruya paradan değere doğru ilerler*: Değer para biçiminde sunulur. Dolayısıyla değer para ile aynı halittir. Bu, felsefi “*taumasestein*” değildir; şaşkınlık, sersemlik ve bilgi arzusu, ideal bilişsel sentezlere, hayali hipotezlere değil, daha ziyade eleştirinin, kınamanın ve reddetmenin pratik dolaysızlığına yol açar.

Ayrıca, biz değerden önce değiliz, değerın içindeyiz: Paradan oluşan bu dünyanın içindeyiz. Para toplumsal ilişkilerin biçimini temsil eder; toplumsal ilişkileri temsil eder, hükmü altına alır ve örgütler. Sanki para bütün olası değerleri tüketmiş gibi, değere değil de para biçiminde değere dair bu yaklaşımın dolaysızlığı belki de çok safça değil mi? Böylece dünya, paranın tamamıyla kendi aracılığı ile metaların değerlenmesini belirlediği bir metalar dünyası olarak kendini temsil eder. Darimon, “yaratıcı” Marx için kullanışlı ve embesilce, fakat kapsamlı bir yaklaşım sunar. Ayrıca, toplumsal ilişkinin kapitalist örgütlenmesinin gündelik toplumsal değişim süreci içinde temsil edilme biçimine, yani bir para teorisine doğrudan tabi kılınmayacak ve bu teoriyle gerçekten ve zorunlu olarak ilişkilendirilmeyecekse bir değer teorisinin ne önemi olabilir ki? Eğer bir değer teorisi verili ise, bunu para teorisine, değişimin kapitalist örgütlenme teorisine ve değişim içindeki sömürü teorisine doğrudan indirgemenin dışında ifade etmek mümkün müdür? Marx’ın yaklaşımındaki ustalığın hakkını teslim etmeye başlıyorum. Materyale bu şekilde yaklaşmak, içinde öylesine bir sınıf kını barındırır ki! Para, değerın yarattığı ilişkinin dehşet verici yüzünü doğrudan gösterme avantajına sahiptir; para değeri, sömürünün gerçekleşmesi için örgütlenen ve komuta edilen doğrudan bir değişim olarak anlamamı sağlar. Değerın, metanın ikili yüzünü keşfetmek için Hegelciliğe dalmaya ihtiyacım yok: Paranın tek bir yüzü var, o da patronun yüzüdür.

Bu yaklaşım *Grundrisse*’deki tipik yaklaşımdır; bunu her yerde görebiliriz: Bu yaklaşım, *hangi kategorik temelde bulunursa bulunsun temel pratik antagonizmayı* öne çıkarır. Kategorik bir sentez teorisi olarak değer teorisi, devrim alanına girmek için hiç de ihtiyacımız olmayan burjuva mistifikasyonlarının ve klasiklerin bir mirasıdır. *Grundrisse*’nin yaptığı saldırının gösterdiği gibi bu teori klasikler için dün doğruydu ve bugün ise *Diamat*’tan Sraffa’ya kadar değer teorisini tekrarlayanların karşısında, böyle bir yaklaşımdan başlamamız gerektiğinin terörde hâlâ uygulanabilir olduğu gösterilebilir.

Bu yüzden, Marx’ın para teorisinin diğer versiyonları (Rosdolski’e göre *Grundrisse*’ninkiler de dahil dört tane versiyon vardır) arasında benzeşimler kurmaya çalışmak beyhude bir çabadır. Burada, analiz doğrudan değer biçimi altında biçimlenir ve böylece en azından A, B ve D olarak adlandırdığımız

maddelerle analiz bu tema üzerine oturacak. Sadece C maddesi altında topladığımız malzeme, Marx'ın para teorisinin diğer versiyonları ile karşılaştırılabilir: Bununla beraber, Rosdolski'nin öne çıkardığının aksine, metinsel çeşitlemelere indirgenemeyecek farklılıkların ve sıra dışı vurguların neler olduğunu göreceğiz. Dolayısıyla, bu kez sadece metinsel değil, tözsel olarak da gizli bir süreklilik aramak boşunadır. *Grundrisse* ile Marx'ın daha sonraki çalışmaları arasındaki fark, *Grundrisse*'de *değer teorisinin sadece dolaylı biçimde değil doğrudan sömürünün yasası olarak sunulması* olgusunda yatar. Metaların analizinden başlayarak değer analizine, artı değer analizine ulaşan mantıksal bir yol yoktur: Ortada ara kavram bulunmamaktadır; bu, bir hakikat kırıntısı bile barındırmayan saf ve basit bir mistifikasyon, metinsel bir kurgudur. Parayı değer biçiminin temsilcisi olarak ifade etmek, paranın değer yasasının işleyişinin tek biçimi olarak anlaşıldığı anlamına gelir. Bu, dolaysız eleştiri alanının sınırlandırılmasını kabul etmektir. Dolaysızlığın içindeki eleştiri.

Bununla beraber *Grundrisse*'de, değer yasasının en üstün ifade biçimi olarak ele alınan, paraya yönelik saldırının sıra dışı önemi, sadece eleştirinin dolaysız niteliğinde değildir. Hemen dikkate alınması gereken bir başka nokta daha vardır: Değer ilişkisinin uçlaştırılmasının altında yatan toplumsal ilişki, sentezleme açısından değil antagonizma açısından düşünülür. Antagonizma ancak, kapitalist ilişki bir sentez içinde kendisini çözmezse varolabilir. Bu yüzden, değer ilişkisi toplumsal antagonizmaların dolaysız ikiliği/çoğulluğu ile doğrudan ilişkili ise ve dolayımlayan, bir öteki daha kurmuyor ise, analiz, bu oyun içindeki farklı rolleri oynayan aktörleri dikkate almak zorundadır: Değer ilişkisi her zaman ve sadece, sınıf çatışmasının toplumsal-politik üstbelirlenimi boyunca uzanan bir kurgu olacaktır. Sömürüden söz edilmeksizin değerden söz edilemez, fakat her şeyin ötesinde, değerlenmenin işlevini sınıf mücadelesinin somut içeriğinin üstbelirlenimi olarak ve bir sınıfın diğeri üzerindeki -her bir sınıfın bileşimini belirleyen- tahakkümü ve komutası olarak belirlemeksizin de değerden söz edilemez.

Son olarak, *Grundrisse*'nin para ile açılışının özgün önemini tam olarak anlamak için üçüncü bir ögeyi dikkate almak gerekiyor. Değer yasasının *krizi olarak para* (ve önlem olarak onun gizeminin açığa çıkarılması) ilk ögeydi. İkinci öge, mücadele halindeki iki sınıfın bileşimleri temelinde komutaya karşı gelişen

gerilim ve *üstbelirlenim* olarak paradır. Üçüncü öge ise Marx'ın, doğrudan sermayenin toplumsallaşma analizi olan analiz düzeyine atfettiği önemdir. *Sermayenin toplumsallaşma süreci bir öncül* olarak ele alınmaksızın, değerin tezahürünün tek ve en üstün biçimi olarak para kavramından başlamak olanaksızdır.

Daha geniş biçimde ele almak üzere bu tartışmalara geri döneceğiz. Tam bu nokta, bana başlangıçta sorulan soruyu yanıtlamak için iyi bir fırsat gibi görünüyor. Yani, metalar üzerine bir bölümün eksik olmasının ve doğrudan parayla başlıyor görünen analizin değerle başlamasının *Grundrisse*'de yararlı sonuçlara yol açıp açmadığı sorusu. Bu soruya olumlu bir yanıt vermek bana zorunlu gibi görünüyor. Başlangıçtan itibaren, para biçimi altındaki değer yasası, (1) kriz içinde, (2) antagonist anlamda ve (3) toplumsal boyutu ile sunulur. Bu varsayımdan yola çıkıldığında, nerdeyse *Kapital*'in *Grundrisse* için bir hazırlık gibi görüldüğünü eklemek gerekir: *Kapital*, kapitalizmin tarihini özetleyen kavramlar yoluyla, *Grundrisse*'de eleştirinin nesnesi olarak ele alınan bu tarihin sonucunu titizlikle ortaya koyar.

Grundrisse'nin teorik saldırısı işte budur. Paranın -tarihsel mevcudiyeti içinde- analizde kriz olarak sunulması da eklenir ki bu hiç de lüzumsuz bir nokta değildir. Dolayısıyla, teorik yaklaşımın örtük olarak içerdiği şeyi tarihsel analiz açıkça ortaya koyar. Sergio Bologna, meseleyi tarihsel olarak ortaya koyabilmeye yardımcı olabilecek bir dizi önemli unsur öne sürmüştür. Marx'ın gazete ve dergi çalışmalarında kullandığı materyallere dayanarak 1857-58 krizine dair yaptığı açıklamada, krizin parasal boyutu temel unsur olarak ortaya çıkar. Bu yüzden, Marx'ın yürüttüğü polemğin başlangıç hedefinin Darimon olması rastlantısal değildir: Darimon'un bütün çalışması boyunca -çok daha önemli bir açıdan Proudhon'un *Gratuité du Credit*'inde¹ olduğu gibi- *artı değere el koyma biçiminin şekillenmesinde, burjuva devletin devreye girdiği tarihsel geçiş* mistikleştirilir. Marx kendisini "modern devletin tamamlanmış ilk biçimi, toplumsal sermaye yönetimi; modern para sisteminin tamamlanmış ilk biçimi, merkezi likidite yönetimi" ile karşı karşıya bulur. Tüm bunlar kriz biçimi altında sunulur: Marx'ın çizgisi, krizin parasal

¹ *Karşılıksız Kredi* (ç.n.)

görüngüsüne (krizler bugünden itibaren kendilerini her zaman parasal biçim altında gösterecektir) bağılıktan toplumsal ilişkilerin krizi analizine; dolaşım krizinden gerekli emek ile artı emek arasındaki ilişkinin krizine doğru bir seyir izler. Sanki inanılmaz bir öngörü çabası içinde, kriz kapitalist gelişmenin tarihsel eğiliminin göstergesi haline gelir. Bu tarihsel projeksiyon içinde kriz, değer yasasının krizi haline gelir. Giderek daha fazla toplumsal hale gelen bir üretim biçiminin tarihsel projeksiyonu içinde, modern anlamda değer işlevi, gerekli emeğin ve birikimin en küçük toplumsal birimleri üzerindeki komuta, baskı ve müdahale işlevine dönüşür. Burada Devlet “sivil toplumun bir sentezidir” (*Giriş*, s. 109 [c. I, 45]): *Giriş* bölümünde formüle edilen bu tanım, *Grundrisse*’de sürekli olarak doğrulanır ve devleti kolektif sermayenin doğrudan temsilcisi, -Engels’in deyimi ile- “kolektif kapitalist”in kendisi olarak gören tanımlamalar içinde giderek daha da olgunlaşır (*Grundrisse*, s. 228 [c. I, 148], 265 [c. I, 184]). Kendi zorunluluğunu tanımlarken aynı zamanda çözüm yollarını da gösteren kriz tarafından işaret edilen bu geçiş gerçektir. Dolayısıyla eleştiri kapitalizmin tarihsel gelişiminin bu sonucuna yöneltilmeli ve eğilimsel hareketin, yani antagonyizmanın bilinci bu geçişler içine yüklenmelidir. Kapitalizmin, kendi toplumsallaşması ve kurumsallaşması yoluyla, komuta biçimi altında hayata geçirmeye çalıştığı güçlü sentezin uygun bir kategorik yanıt gerektirdiğini akılda tutun. Teori tarihe olan bağıllığından koparılamaz. İşte, değer parasal biçimi olarak öne çıkan para böylece krizin -ama aynı zamanda eğilimin detarihsel dolaysızlığını temsil eder.

Proudhoncular, bu geçişi mistikleştirmek için söz konusu geçişi geliştirdiler. Peki Proudhon ve Darimon krizin ortaya çıkardığı soruyu nasıl yanıtlarlar? Bu soruya, paranın bir eşdeğer olduğunu açıklayarak yanıt verirler ve paranın bu özgün doğası üstünde ısrarla durarak kusursuz, planlanmış ve verimli bir dolaşım sürecinin yeniden değerlendirilmesini göstermeyi amaçlayan bir polemik geliştirirler. Fakat Marx şunun altını çizer: Eğer para bir eşdeğer ise, böyle bir doğaya sahipse, her şeyin ötesinde *toplumsal eşitsizliğin eşdeğeridir*. Buradan yola çıkıldığında, bir eşdeğer rejiminde kriz, dolaşım sürecinde yaşanan sorunlardan kaynaklanmaz ve eşdeğer rejimi içinde dolaşım sürecinin reforme edilmesi ile düzeltilemez. Kriz, üretim ilişkilerindeki

eşitsizlikten kaynaklanır ve sadece bu eşitsizliği ortadan kaldıran *ortadan kaldırılabilir*. Paranın gizlediği içerik tam da eşitsizliğin, sömürünün içeriğidir. *Sömürü ilişkisi, parasal eşdeğerin gerçek içeriğidir*: Daha iyi ifade etmek gerekirse, bu içerik göz önüne serilememiştir. Ve Marx bunu gösterir. Ama bunun gösterilmesi ile iş bitmez: Hâlâ içeriği para tarafından gizlenen *biçimin*, sonuçta içeriğin kendisinden daha önemli olan şeyin vurgulanmasına ihtiyaç vardır. Çünkü bu biçim, parasal dolaşımının son vermeye ve çözmeye çalıştığı çelişkinin, antagonizmanın biçimidir. Bu yüzden “hakiki sosyalizm”in –krizin sınırlarının ve art arda gelmesinin ötesinde- dolaşım ve eşdeğer mekanizmasını mükemmelleştirmenin yollarını aradığı şu durumda içine düştüğü reformizm, biçimin gizlemekte olduğu içeriklerin antagonizmasından aldığı somut tefekkürleri feshetmek anlamına gelir. Sermaye reformizmin geliştirilmesinin yollarını araştırır, çünkü bu, işçilerin cephesinden gelebilecek eleştirilere karşı koruma sağlar; dolaşım biçiminin temel üretim ilişkisindeki antagonizmadan alarak biriktirdiği çelişkinin sınırını sürekli ileriye taşımak zorunluluğu duyan sermaye, kendisini yeniden yapılandırır. Bu yüzden “hakiki sosyalizm”in gizeminden arındırılması, reformizm ile gelişmekte olan sermayenin çıkarlarının kol kola yürüdüğünü göstermek anlamına gelir. Bunun anlamı, sömürünün işleyişinde biçimin merkezi rolünü ısrarla vurgulamaktır. Yine bu, devrimin *değerin dolaşımının*, kısaca -sömürünün hesaplanma biçiminden başka bir şey olmayan- değer, *bütün bir biçiminden özgürleşme* anlamında sömürünün içeriğinden özgürleşme olarak ortaya çıktığı noktaya kadar analizi götürmek anlamına gelir. Ancak bu yeterli değildir. Eğer değer biçimi ve içeriği sömürü içinde ilişkiliyse, tüm re-formlar² sömürünün gerçek içeriğinin bir derinleştirilmesi ise, antagonizma bütünlük ve radikallik düzeyinde yer alır: Burjuva toplumu, değer yaratıcısı olarak ücretli emek ve değer dolaşımı ile komutanın aracı olarak para ortadan kaldırılmaksızın bir devrim yapılamaz. Dolaşım biçiminin toplumsallaşmasında kaydedilen bütün ilerlemeler sömürünün içeriğini derinleştirir: Dolayısıyla ortadan kaldırılması gereken şey, bizzat bu bağın ilerlemesinin

² Yazar, İngilizce çeviride reform sözcüğünü re-form şeklinde yazarak aslında reformun aynı zamanda bir yeniden biçimlendirme sorunu olarak anlaşılabilirliğini vurgulamaya çalışıyor. (ç.n)

yanı sıra bunu harekete geçiren ve temsil eden bütün ideolojik ve kurumsal biçimlerdir –özellikle de “sosyalist” iseler. Para, bununla ilişkili olan bütün reformist uygulamalar, işte bütün pislik buradadır. Öte yandan “*Der Klassenkampf als Schluss worin die Bewegung und Auflösung der ganzen Scheisse auflöst*”³ [Engels’e mektup, 30 Nisan 1868, *Yazışmalar*]. Para üzerine yazılmış defterlerin farklı bölümleri işte bu derin doku içinde birleşir ve birbirine eklenir.

Ancak analiz daha dikkatlice ele alınmak zorundadır. Bu yüzden *Proudhonculara karşı* yürütülen polemikle ilgili üç nokta söz konusudur. Yani daha önce gördüğümüz gibi, Marx bir yandan o döneme özgü “sosyalist” mistifikasyona karşı teorik ve politik bir eleştiri yapmaya odaklanır; yani genel eşdeğer ve bankalar üzerine polemiğe yıkıcı bir şekilde müdahale eder. Diğer yandan, ikinci olarak Marx bu polemiği ona göre çok daha temel olan ve sonra herkes için de çok temel bir nitelik kazanan bir eğilimin yanına koyar: Bu eğilim, burjuva toplumunun tam bir temsiliyeti anlamında devletin reforme edilmesi ve finansal anlamda devletin yeniden yapılandırılması ile ilgilidir. 1850’li yıllardaki krizle birlikte, daha sonra Hilferding’in ve Lenin’in devlet ve finans kapital betimlemelerine yol açan dönem başlar: Marx’ın da para üzerine yaptığı ısrarlı vurgularla birlikte izlediği işte bu eğilimsel ögedir. Bir kez daha *sonuç, önvarsayımdır*. İşte bu iki polemik yoluyla, söz konusu dönemde para üzerine yazılan yazılardaki değer teorisinin tanımlayıcı unsuru, üçüncü temel öge olarak, belirlenir: eşitsizliğin toplumsal ve eşdeğer dolayımı olarak değer, artı değer teorisinin bir parçası olarak değer teorisi, toplumsal sömürünün toplumsal yasası olarak artı değer teorisi. Burası, nihayet polemiğin (para, sivil toplumun devlet biçimi içinde sentezi, sömürünün toplumsal biçiminin derinleşmesi), değer teorisinin özelliklerinin ortaya konması ve *artı değer* ile sömürünün *toplumsallaşması terimleriyle* –ki bunlar özellikle *Grundrisse*’de gördüğümüz terimlerdir–tanımlanması yönünde geliştirildiği yerdir. Bu yüzden paradoksal olarak şu söylenebilir: *Kapital*’de kategoriler genellikle özel ve rekabetçi sermaye temelinde oluşturulurken, *Grundrisse*’de *toplumsal sermayenin* eğilimsel şemasına göre oluşturulur. Proudhonculara karşı yü-

³ [Alm]: “Tüm pislğin ortadan kalkışının ve hareketin çözümü olarak sonuçta sınıf mücadelesi.” (ç.n.)

rütülen polemikte tanımlandığı şekliyle, paraya karşı girişilen saldırının anlamı budur.

Şimdi bir kez daha para üzerine yazılmış olan I. ve II. Defterlerdeki temel noktaları tek tek ele alalım. “*Para ve Kriz*” adını verdiğimiz ilk bölüm, bu iki kavramın kesiştiği yerde tam anlamıyla azap verici bir gidişat izler: Paranın ne olduğunu gösteren şey krizdir. Darimon’un söylemi, eğer metin takip edilirse, istatistiki ve matematiksel hesaplama aşamasında ardı sıra yapılan hatalardan başka bir şey ifade etmez (*Grundrisse*, s. 108-22 [c. I, 44-55], 126 [c. I, 59], 130 [c. I, 63]). Fakat sadece metinle yetinilmemeli; burada üzerinde düşünülmesi -ve doğrudan yargılanması- gereken şey, Proudhoncuların genel söyleminin politik ereğiğidir.

Burada, çıkış noktası ile artık bağlantılı olmayan temel soruna ulaştık. Bu noktada sorulabilecek genel soru şudur: Dolaşım mekanizmasında, dolaşımın örgütlenmesinde bir değişiklik yaparak, varolan üretim ilişkilerinde ve bunlara karşılık gelen bölüşüm ilişkilerinde devrim yapılabilir mi? Soruyu bir adım öteye taşıyalım: Dolaşımdaki bu tür bir dönüşüm, varolan üretim ilişkilerine ve onlara dayalı toplumsal ilişkilere dokunmadan üstlenilebilir mi? Eğer dolaşım alanındaki her türlü dönüşüm, öteki üretim koşullarının değiştirilmesini ve toplumsal ayaklanmaları ön gerektiriyorsa, bir yandan bu toplumsal değişimlerin şiddete dayalı niteliğinden kaçınmanın, diğer yandan bu değişimleri dolaşım alanındaki dönüşümlerin bir ön koşulu olarak değil de bunların yavaş yavaş ortaya çıkan sonucu haline getirmenin bir yolu olarak dolaşım alanına özgü hileler öneren öğreti daha baştan itibaren doğal olarak çöker. Bu temel öncülün yanlışlığı, üretim, bölüşüm ve dolaşım ilişkileri arasındaki içsel bağlantılarda ortaya çıkan benzer yanlışlıkları kanıtlamaya yeter (*Grundrisse*, s. 122 [c. I, 56]).

Kısaca, bu beyler paranın dolaşımını, kapitalizmi “para kategorisinde ifadesini bulan üretim ilişkisini bizzat ortadan kaldırmaksızın” (*Grundrisse*, s. 123, [c. I, 56]) geliştirmek isterler. Fakat bu, “kendisiyle çelişen bir taleptir”:

[Aslında] biçimsel değişimler yoluyla bir ilişkinin temel belirleyenlerinden kaçınmak [mümkün değildir]. Paranın farklı biçimleri, toplumsal üretimin farklı aşamalarına daha uygun düşebilir; bir biçimin üstesinden gelemediği kötü durumları bir başka biçim ortadan kaldırabilir. Ama bunların hiçbirisi, paranın biçimleri olarak kaldıkları sürece ve para da

temel üretim ilişkisi olarak kaldığı sürece, para ilişkisine içkin olan çelişkilerin üstesinden gelemez, sadece söz konusu çelişkileri şu veya bu biçimde yeniden üretir. Ücretli emeğin bir biçimi bir diğerinin kötülüklerini düzeltebilir, ama ücretli emeğin hiçbir biçimi ücretli emek kötülüğünün kendisini düzeltemez. (*Grundrisse*, s. 123 [c. I, 56]).

Bu Proudhoncu bayların çalışması kesinlikle şeylerin gerçekliğini mistikleştirmeye çalışır: Fakat onların bu girişimi, kriz kadar baskın olan bir şey, söylemin teorik kavramlarını yeniden ileri sürdüğünde nasıl mümkün olabilir? Para, toplumsal antagonizmayı dolayımlayan bir kategoridir: Tanımlama kriz *olanağını* sabitler, etkin hale getirilmesi ise krizi *eylemin içinde* gösterir.

Bu noktada artık bu kadar polemik yeter: Para ve kriz kavramlarının kesişimi, Proudhoncu mistifikasyona son verebiliyorsa, aynı zamanda çok daha önemli başka etkileri de açığa çıkarıyor demektir. Bu kesişim özellikle değerin ne olduğunu gösterir. Değerin tanımı, paranın antagonist toplumsal ilişkileri temsil etmek ve gizlemek yönündeki eğilimsel işlevini gösteren bir krizin ortasında, paranın genelliğine geri döner. Dolayısıyla değer teorisi, para olarak niteliği içinde ve kriz tarafından açığa çıkarılan eğilimin altında yeniden formüle edilmelidir. *Paranın nitelikleri, değerin nitelikleri içinde varsayılmak zorundadır.* Şimdiye kadar varolduğu biçimiyle değer teorisi, antagonizmanın toplumsal dolayımının somut temsilcisi olarak paraya yapılan basit bir anıştırmadır. Değer, bu çerçevede tanımlanmış olan para gibi, ortalama emek, *toplumsal olarak gerekli emek* yoluyla tanımlanmış olacaktır. “Değeri belirleyen, ürünlerde içerilmiş olan emek zamanı değil, belirli bir anda gerekli olan emek zamanıdır” (*Grundrisse*, s. 135 [c. I, 68]). Ancak daha yakından bakıldığında, gerekli emeğin tanımı, zaten toplumsal bir tanımdır. Sonuç olarak, “*piyasa değeri*, metanın ortalama değerinden her zaman farklıdır, ya bunun üstünde ya da altındadır.” (*Grundrisse*, s. 137 [c. I, 70]). “Değer olarak ele alındıklarında bütün metalar, niteliksel olarak eşit, niceliksel olarak farklıdır” (*Grundrisse*, s. 141 [c. I, 73]). Burada Proudhoncu hipotez bir kez daha ters yüz edilir: Reformistlerin antagonizmaya karşı bir çözüm olarak gördükleri şey tam da bu antagonizmanın temelini oluşturur. Değerin en üstün biçimi olarak para, toplumsal dolayımın bu düzeyinde, teorinin üzerinde ve karşısında

gelişebileceği alanı oluşturur. Yani değerın metafiziğı dışında herhangi bir şey! Marx kendinden öncekilere ve genellikle de kendisini takip edenlere bunu bırakır. Değer paradır, imha edilmekten başka seçeneğı olmayan bir pisliktir: paranın ortadan kaldırılması. Öyleyse parayı yok etmek için üzerine çalışalım.

şimdi değer-para-kriz denklemine bakalım. Bu, tıpkı sürekli bir dalgalanma gibidir:

Piyasa değeri, metanın ortalama değerinden her zaman farklıdır, ya bunun üstünde ya da altındadır. Piyasa değerinin, kendisini gerçek değerle sürekli dalgalanmalar yoluyla eşitlemesi, kendini üçüncü bir değer olarak gerçek değerle eşitleyerek değil, sürekli kendini eşitsizleyerek gerçekleşir (Hegel'in diyebileceğı gibi, soyut özdeşlik yoluyla değil, sürekli olumsuzlamanın olumsuzlanması, yani gerçek değerın olumsuzlanması olarak kendi kendini olumsuzlaması yoluyla gerçekleşir) (*Grundrisse*, s.137 [c. I, 70]).

Bu dalgalanma, aynı anda hem bir hareket yasası hem de kriz olanağıdır. Yine bu dalgalanma, değerın varoluş biçimi, değerın sürekli değışimi ve özsel ikiliğidir. Söz konusu dalgalanma, gerçeklikte kendi kendini genişleten toplumsal ilişkilerin ifşası, değışilebilirliğıın tek toplumsal ilişki olarak sağlamlaştırıldığı biçimdir. Bu yüzden bu dalgalanma her zaman kriz olanağıdır. Fakat hangi kriz? *Kavramı* kuran kriz, antagonizma ve kriz olarak *gerçeğın* tanımına gönderme yapar.

Üretim, ne kadar çok her bir üreticinin kendi metasının değışim değerine bağımlı olması biçimini alırsa, yani ürün ne kadar çok gerçek değışim değeri olur ve değışim değeri üretimin dolaysız nesnesi haline gelirse, *para ilişkileri* de *para ilişkisine*, yani para olarak ürünün kendisiyle ilişkisine içkin çelişkilerle beraber o kadar gelişmek zorunda kalır. Değışim ve ürünün saf değışim değerine dönüşmesi gereksinimi, işbölümü ile yani üretimin artan toplumsal karakteri ile birlikte gelişir. Ancak üretimin toplumsal karakterinin artması sonucunda *paranın* gücü de artar, yani değışim ilişkisi kendisini üreticilere dışsal ve onlardan bağımsız bir güç olarak kurar. Başlangıçta üretimi tetikleyen bir araç olarak ortaya çıkan şey, üreticiye yabancı bir ilişki haline gelir. Üreticiler değışime daha bağımlı hale geldikçe, değışim onlardan bağımsız hale geliyormuş gibi görünür ve ürün olarak ürün ile değışim değeri olarak ürün arasındaki uçurum büyüyor gibi olur. Bu karşıtlıkları ve çelişkileri yaratan para değildir; tersine paranın görünüşteki aşkın gücünü meydana getiren,

bu çelişkilerin ve karşıtlıkların gelişmesidir (*Grundrisse*, s. 146 [c. I, 78]).

Konunun belli başlı noktalarını özetleyelim. Paranın temsil ettiği biçimiyle değer, bir çelişki olarak, “metanın bu iki ayrı varoluş biçiminin birbirine karşı konvertibil olmaması olanağı” (*Grundrisse*, s. 147 [c. I, 79]) olarak verilidir. Bu antagonistik doğa, (“eşitliğin kendisi dışsal koşullara, dolayısıyla rastlantıya bağlı hale gelirken” –*Grundrisse*, s. 148 [c. I, 79]) mekânsal (ticari kriz) ve zamansal olarak (döngüsel kriz) açığa çıkar; fakat bunun *temeli*, değer ve paranın değişilebilirliği biçiminin zorunluluğuna dayanan *toplumsal ilişkidir*. İşte burası, kriz *olanağının* krizin *aktüelliğine* dönüştüğü yerdir:

Özsel olarak bir arada duran, zorla ayrılmış olan öğelerin, kendilerini, özsel olarak bir arada duran şeylerin *ayrılması* olarak zorlu patlama yoluyla açığa çıkarmaları mutlak olarak zorunludur. Birlik *zor yoluyla* kurulur. Antagonist ayrılma bir patlamaya yol açtığında, ekonomistler *özsel birliğe* vurgular ve yabancılaştırmadan soyutlanırlar (*Grundrisse*, s. 150 [c. I, 81]).

Böylece, “para ve kriz” üzerine kurulan anlatım, gerçek olanın analizine doğru bir geçiş sağlar. Marx bir yandan, Proudhoncu hipotezden (bunu kriz içinde geliştirilen, değer biçiminden para biçimine belirli bir geçişin bir mistifikasyonu olarak okuyarak) yararlanır; diğer yandan ise bu hipotezin gerçek bir antagonizmayı hipotezleştirme girişimi ve bir uydurma olduğunu göstererek ters yüz eder. *Bu yüzden eleştiri, kendisini politikleştirmek zorundadır*, antagonizmanın toplumsal koşullarına saldırmak durumundadır. Aslında Marx’ın izlediği yol da budur. “Para üzerine DeFTERİN” ikinci pasajı bu zeminde başlar. Buraya kadar üzerinde durduğumuz ilk pasaj, neredeyse sıçrayış öncesindeki bir koşu, materyalist eleştirinin dikkate alması gerekenlerin ortasına bir dalış gibidir.

Fakat bu alana girmeden önce, üzerinden geçtiğimiz sayfalarda –genellikle örtük biçimde, bazen de açık biçimde bulunabilen- ama göz önünde henüz bulundurmadığımız bir öğeye göz atalım. Bu öğe, *bir sembol olarak paraya* yapılan vurgudur. Bu, şu anlama gelir: Marx, tam da kriz olanağını, paranın (değerin) işlevinin kendisini kuran antagonizmadan kopma zorunluluğunu

göz önüne aldığı uğrakta, bu ayrılmanın müphem etkisini de dikkate alır. Bu çatlak, yarıлма para ilişkisinin altında yatan sınıf tezatlığının derinleşmesi ile eşanlamlıdır. Fakat bu tezatlığın öğeleri, dolayım- lanmadıkları zaman, karşıtlık oluşturan tüm güçleriyle yeniden ortaya çıkarlar. Marx *Grundrisse*'de daha sonra, bu yarıлма düzeyinde işçi sınıfının bileşimi üzerinde daha da ısrarla durur. Marx burada, bir sembol, bir komuta işlevi olarak paranın politik işlevi konusunda ısrar eder. “*Salt bir sembol*”, bir “toplumsal sembol” ve “apriori bir ide” olarak *para* –kısaca “para-öznesi” (*Grundrisse*, s. 141 [c. I, 73], 144 [c. I, 76], 167 [c. I, 96])– kriz uğrağının bir sonucu ve krizin bir çözümü olabilir. Bu vurguya daha yakından bakalım: Marx burada, Hegelci bir zorunlu dolayım diyalektiğini, Proudhoncu bir değer yasası diyalektiğini değil, antagonizmanın, riskin ve açılmanın mantığını ifade eden kendi diyalektiğini açıklar. *Sembol özne haline gelebilir*, değer komutaya dönüşebilir, üstbelirlenim diyalektiği parçalayabilir ve iktidar ve komutayla güç birliği içinde olabilir. Faşizm, barbarlık ve gerileme imkânsız değildir. Sembol, gerçeklikten daha etkili olabilir, çünkü sembol gerçekliğin bilinçli yarılmasından doğar. Buradaki Marksist sezginin olağanüstü önemini daha sonra göreceğiz. (Rosdolski'nin okuması çok kurudur, s. 145-47. Rosdolski haklı olarak Marx'ın para teorisindeki bu özgül öge temelinde artı değer teorisine ulaşmanın olanağı üzerinde ısrarla durmasına rağmen, bu konuyla ilgili bir *neue Darstellung* olanağını yeterince dikkate almaz. Rosdolski, söz konusu mantıksal ve teorik geçişin aynı zamanda tarihsel ve politik bir geçiş olabileceğini fark etmez.)

“*Para ve eşitsizlik*”. Yine kılı kırk yaran bir giriş: Gray ve Saint-Simoncu banka eleştirisi. Marx kendini tekrar eder: üretimin genel koşulları, paradan değişime ve oradan da her ikisinin toplumsal koşullarına geçiş: “En büyük değişim süreci, metalar arasındaki değişim değil, metalarla emek arasındaki değişimdir.” (*Grundrisse*, s. 155 [c. I, 86]). İşte büyük hamle! Bu ifadede, ilk büyük sıçramaya, *Grundrisse*'deki *politik ara sözlerden ilkin*e tanık oluyoruz.

Daha basit bir nokta ile başlayalım: Para, değer biçimi, bir eşitsizlik ilişkisidir, türsel olarak mülkiyet ilişkisini, tözsel olarak ise iktidar ilişkisini temsil eder.

Bir yandan birbirine karşı kayıtsız olan bireylerin karşılıklı ve çok yanlı bağımlılığı, onların toplumsal bağına biçimlenidir. Bu toplumsal bağ, *değişim değeri*nde ifadesini bulur ki her bir bireyin etkinliğinin ve ürününün kendisi için bir etkinlik ve ürün haline gelmesi ancak bunun yoluyla olur; birey genel bir ürün –*değişim değeri* veya kendi içinde yalıtılmış, bireyselleşmiş bu değeri, *parayı*- üretmek zorundadır. Diğer yandan her bireyin diğerlerinin etkinliği üzerinde ya da toplumsal zenginlik üzerinde kurduğu güç, *değişim değeri*lerinin ve *paranın* sahibi olarak bireyin kendisinde vardır. Birey toplumla olan bağına olduğu kadar toplumsal gücünü de cebinde taşır (*Grundrisse*, s. 156-7 [c. I, 87-8]).

Artık, değişimin gücü ne kadar az ise bireyleri birbirine bağlayan toplumun gücü de o kadar fazladır: Antik toplum biçimi budur.

Nesnel (sachlicher) bağımlılığa dayalı kişisel bağımsızlık, genel toplumsal metabolizma, evrensel ilişkiler, çok yanlı gereksinimler ve evrensel kapasiteler sisteminin ilk kez kurulduğu ikinci büyük biçimdir. Bireylerin evrensel gelişimine ve onların toplumsal zenginliğine dayalı özgür bireycilik, üçüncü aşamadır. İkinci aşama üçüncü aşamanın koşullarını yaratır (*Grundrisse*, s.158 [c. I, 88]).

Bu bir tarih felsefesi midir? Tam olarak öyle olduğu söylemez: Çünkü aslında anlatılan tarih, etkin ve kurucu bir ilişki ve aynı zamanda hiçbir şekilde çözülemeyecek kadar aşırı bir diyalektik içinde doğrudan ters çevrilir. Böylece bir yandan “değişim ve işbölümü karşılıklı olarak birbirini koşullandırır” (*Grundrisse*, s. 158 [c. I, 89]). Dolayısıyla emeği bütünüyle emen değişimin ve paranın ikiye bölünmesi, emeğin bedenine aşılır. İşte bu, “şeyleşme, şeyleşmiş ilişki, şeyleşmiş değişim değeridir.” (*Grundrisse*, s. 160 [c. I, 91]). Fakat diğer yandan bütün bunların *yıkılması*; bilinçli, iradi, rasyonel, yaratıcı bir yıkım söz konusudur: “Kendi komünal (*gemeinschaftlich*) ilişkileri gibi toplumsal ilişkileri de kendi komünal denetimlerine tabi kılınan evrensel olarak gelişmiş bireyler, dolayısıyla, doğanın değil, tarihin ürünüdür” (*Grundrisse*, s.162 [c. I, 92]). (Eğer bu ifadeye yakından bakılırsa şu anlaşılır: Bu gelişme bir mücadele, kopuş ve yaratımdır. Hiçbir şekilde bir ilk özün yeniden kuruluşu değil. Burada hümanizme yer yoktur.) “Bu ilk bolluğa geri dönmek için özlem duymak ne kadar gülünçse, tüm bu boşlukla tarihin yerinde

sayması gerektiğine inanmak da o kadar gülünçtür. Burjuva bakış açısı, kendisi ile bu romantik bakış açısı arasındaki antitezin ötesine asla geçememiştir ve bu yüzden romantik bakış açısı meşru bir antitez olarak, son nefesini verene kadar burjuva bakış açısına eşlik edecektir.” (*Grundrisse*, s. 162 [c. I, 92]). Bu iki uğrak arasındaki diyalektik kesinlikle zorunludur: “Evrensel fahişelik, bireysel yeteneklerin, kapasitelerin, becerilerin ve etkinliklerin toplumsal niteliğinin gelişmesinde zorunlu bir aşama olarak görünür” (*Grundrisse*, s.163 [c. I, 93]): Fakat bundan daha da zorunlu -ve de tarihsel ve bilinçli- olan şey bu fahişeliğin çökerilmesidir.

Bu teorik ve politik patlamanın içeriği yoktur. Bu mesele ileride tekrar ele alınacak: Şimdilik, bu fikir, kendilerini daha sonra belirgin olarak göstermeleri için atılmış tohumların olgunlaşmasını bekleyen bir önsezidir. Bu yüzden paranın analizine geri dönerek bu tohumları büyütelim.

“Ölçü ve genel eşdeğer olarak para.” Problemi ve çözümünü biliyoruz. “Para, değişim değerlerinin içine battığı ve içinde değişim değerlerinin genel niteliklerine uygun bir biçim aldığı nesnel aracıdır” (*Grundrisse*, s. 167 [c. I, 97]). Fakat bu genelliği sağlayan tek şey emek zamanıdır: “Para, genel nesne biçimini alan emek zamanıdır” (*Grundrisse*, s. 168 [c. I, 98]). Bu saptamayı, emeğin iki belirlenimi –üreten emek ve para için üreten emek- olduğunu varsayan Adam Smith eleştirisi izler. İşte, para için üretim yapmak, *aynı zamanda* bir sömürü ve toplumsallaşma uğrağıdır. Kapitalist toplumsallaşma, sömürü olarak paranın toplumsallığını yüceltir, komünist toplumsallaşma ise emeğin dolaylı toplumsallaşmasını olumlayarak parayı ortadan kaldırır. “İkinci durumda, *önvarsayımın kendisi dolayımlanır*; yani üretimin temeli olarak komünal bir üretim, komünallik varsayılır. Bireyin emeği, daha baştan toplumsal emek olarak ortaya çıkar” (*Grundrisse*, s. 172 [c. I, 101]). “Bireyin ürünü *bir değişim değeri değildir*.” Marx bir süre daha analizine bu minvalde devam eder.

Şimdi, uslamlamanın kimi öğeleri, -dahası- önceden zaten karşılaştığımız öğeler üzerine yeniden düşünme zahmetini göstermeye değer. Marx’ın, paranın (değerin) şeyleşmiş genelliğini, *ortaklaşa emeğin üretken genelliği* biçiminde ters yüz edişi beni sürekli hayrete düşürür. Bu ters yüz etme bir *benzeşim* anlamına gelmez: Kategorilerin ve Marx’ın yönteminin antagonistik ka-

rakteri bir benzeşim yapmayı dıştalar. Değerin para biçiminde sunulması ne kadar temel ise, *değerin inkâr edilmesi, bu ters yüz etmenin radikalliği* o kadar daha temeldir. Komünizm, değer karşılıklı olarak değişilebilirliğinin gerçekleşmesi, gerçek bir ölçüt olarak paranın gücü elinde tutması değildir. Komünizm, bütün ölçülerin olumsuzlanması ve en şiddetli çoğulluğun -yaratıcılığın olumlanmasıdır.

Dolayısıyla emek zamanının çeşitli üretim dalları arasında planlı olarak bölüştürülmesinin yanı sıra zamandan tasarruf, komünal üretim temelindeki ilk ekonomik yasa olarak durur. Dahası, bu daha yüksek düzeyde bir yasa haline gelir. Yine de bu, değişim değerlerinin (emek ya da ürünlerin) emek zamanı ile ölçülmesinden temelde farklıdır (*Grundrisse*, s. 173 [c. I, 102]).

Zamandan tasarruf ve özgürce planlanan etkinlik: Burada komünizmi niteleyen bu iki öğeyi aklımızda tutalım. *İşin reddi mi?* Bu sorunsalı bir kez daha ele almak (bizim yapacağımız gibi) sanırım gereksiz olmayacak.

“*Dolaşım ölçüsü olarak para*”: Paranın “muhteşem yönünün”, yani aynı anda toplumsallaşmaya ve krizlere neden olan boyutun ve hareketin tam ortasında bulunuyoruz. Metaller üzerine oldukça uzun bir parantez bu yeni teorik saldırıyı öngörmüştü. Şimdi, “ilk işimiz *genel dolaşım kavramını* kesin olarak kurmaktır” (*Grundrisse*, s. 187 [c. I, 115]). *Grundrisse*’de merkezi öneme sahip vurgulardan biri budur. Aslında analizin, toplumsal sermaye ve bu düzeydeki antagonizma sorunları ile ilgili ikinci büyük hattı bu temel üzerinde geliştirilir. Ve burada, bu çalışmanın aşırı derecede yoğun yapısı içinde her zaman olageldiği gibi, bu zengin ilerleyişe dair bazı *öngörüler* şimdiden içirilmiş durumdadır. Fakat, öncelikle her pasaja teker teker bir göz atalım. İlk aşamada para, hareketin içinde bir evrensel, bir “*perpetuum mobile*”⁴- ve “sürekli hareket eden, toplumun tüm yüzeyinde az ya da çok meydana gelen değişimlerin bir toplamı, bir bütünlük; değişim eylemlerinden oluşan bir sis-

⁴ Devr-i daim, tam ve sürekli dönüş veya dolaşım anlamına gelen bu ifade ilk etki verildikten sonra ilk enerjilerinden hiç bir şey kaybetmeden ya da tam tersine enerji üreterek sonsuza kadar hareket edeceği varsayılan makineler için de kullanılır. (ç.n.)

tem” (*Grundrisse*, s. 188 [c. I, 116]) olarak sunulur. Fakat ikinci aşamada, dolaşımın motoru olarak işlev gördüğü, piyasanın bütünlüğünü sağlayan gizli bir aktör olduğu yerde para, aynı zamanda şeyleşmenin sabitlenmesi ve *genel eşdeğerin bağımsızlaşmasıdır*. “Meta dolaşımının önkoşulu, metaların *doğrudan kullanım değerleri* olarak değil, değişim değerleri olarak, değişim değeri tarafından dolayımınarak üretilmiş olmalarıdır. Metaların el koyma (*Entäußerung*) ve yabancılaşma (*Veraußerung*) yoluyla temellük⁵ edilmesi temel koşuldur” (*Grundrisse*, s.196 [c. I, 123]). Ve yine: “Dolaşım, içinde genel yabancılaşmanın genel temellük, genel temellükün de genel yabancılaşma olarak ortaya çıktığı harekettir” (*Grundrisse*, s. 196 [c. I, 123]). Para, “bireylerin üzerindeki bağımsızlaşmış bir güç” olarak sunulur. Bu saptamadan kesin olarak şu *sonuçlar* çıkar: Dolaşımdaki paranın bu kavramsal suretinde içkin olan antagonizma, dolaşımı sonsuzluğa doğru genişleyen “yanlış” bir süreç olarak üretir. Gerçekte, dolaşım süreci her açıdan çelişkili bir süreçtir; dolaşım sürecindeki eylemler karşılıklı olarak birbirlerine “kayıtsızdır”, zamansal ve mekânsal olarak uzaktırlar. Genel eşdeğerin kendi içinde analiz edildiği düzeyde halihazırda ayırt edilen *kriz olanağı*, *dolaşım aşamasında* temsil edilir.

Dolaşımın iki temel uğrağı olan alış ve satış birbirine karşı kayıtsız ve zaman ve mekân anlamında ayrılmış olduğuna göre, birbirleriyle çakışmaları gerekmez. Bunların kayıtsızlığı, birinin diğeri karşısındaki konumunu ve görünür bağımsızlığını sürdürmesini sağlayabilir. Oysa bunlar tek bir bütünün temel uğrakları oldukları sürece, bağımsız biçimin zorla kırıldığı ve içsel birliğin dışsal olarak zora dayalı bir patlama yoluyla kurulduğu bir uğrak gelecektir. Dolayısıyla bir aracı olarak paranın niteliğinde ve değişimin iki eyleme ayrılmasında, krizlerin tohumu ya da en azından klasik olarak oluşmuş, kavramsal olarak dolaşıma uygun temel önkoşulların varolduğu yerin dışında gerçekleştirilmesi mümkün olmayan kriz olanağı vardır (*Grundrisse*, s. 198 [c. I, 125]).

Fakat bu yine yeterli değildir. *Grundrisse*’de, dolaşımın antagonizması, dolaşımın mekânsal ve zamansal belirlenimle-

⁵ İngilizcede “appropriation” sözcüğünün karşılığı olarak temellük sözcüğünü kullanmayı tercih ettik. Bu sözcük Türkçeye mülk edinme, mal edinme, kendinin kılma şeklinde de çevrilmiş bulunmakta (ç.n.)

ri etrafında oluşturulan söylemin bütünü, *işbölümü* ve antagonyizmanın toplumsal koşullarına taşınır. İşte burada gerçekleşen şey de budur. Ve buna denk gelen, sermaye sürecinin bütün zenginliğini bunu takip eden bir gelişmeye doğru değil, aksine yıkıcılık ve *komünist temellük* açısından olumsuzlamak üzere dolaşım sürecinde biraraya getiren ters yüz edici geçiş gerçekleşir. Bu geçişler dizisi, bir yandan para kavramının yapısında bulunan kriz olanağını resmetmesi, diğer yandan da Marx'ın kategorik yönteminin doğasını göstermesi bakımından temeldir. Aslında bu usamlama sürecine sürekli olarak anlam kazandıran diyalektik kriz olanağı değil ters yüz etmenin antagonistik şiddetidir. Kategorilerin bizzat kullanımlarının değiştirildiği açıktır: Kategoriler durmaksızın antagonizmanın öznelliğine geri dönerler; sadece bu çerçevede kesin olarak okunabilirler; ve sadece bu biçimde işleyebilirler.

Devam edelim. Bu noktada para, “burada *ilk olarak* gerçekleşmesi sadece meta ticareti ve meta dolaşımı yoluyla sağlanabilen kendinde amaç olarak ortaya çıkar” (*Grundrisse*, s. 203 [c. I, 129]). “Paranın, daha önceki iki niteliğini içinde barındıran üçüncü niteliğini yani genel değişim aracı olarak hizmet ettiği kadar genel bir ölçüt olarak hizmet ettiğini ve böylece meta fiyatlarının gerçekleşmesini nasıl sağladığını incelemek zorundayız” (*Grundrisse*, s. 203 [c. I, 129]). Bu serimlemenin diyalektik şeması şöyle sonuçlandırılır: Sentez, sürecin gerçekleşmiş bütünlüğü olarak, “*para ve sermaye olarak para*”yı ortaya koyar. Burası Marx'ın yönteminde bir soluklanma anı gibidir: Antagonistik ters yüz etme, aslında birincil düzeye oturtulmaz. Analiz, *para sentezinin uzun fenomenolojisi içinde* nerdeyse kendi kendine uzun süre oyalanır. Bu fenomenoloji, aslında sermayenin sahip olduğu bütün kudreti ve öznelliği gösterme niyeti taşır. Dolaşımın ve bunun gerçekleşme üzerindeki bütünlüğünün ve genel egemenliğinin temsilcisi olarak paranın gücü, aşırı derecede vurgulanır. Paranın egemenliği, devingenliğin ve akışkanlığın kayıtsızlığına ve görünümüne sahiptir; para, *kolayca gözden kaybolmanın* paradoksal biçimi altında egemenliğini işletir. Para her yerdedir ve sürekliliği içinde kendi gücünün etkisini azaltır, fakat aynı zamanda bütünlüğün simgesi olarak kendini yeniden kurar. Paranın aracılık işlevi esnek olduğu kadar katıdır. Fakat bu paradoksun maddileşmesi bu şekilde olur: Paranın görünmez

gücü nesnelere saldırır ve onları kendi imgesine dönüştürerek kendisine benzetir. Gerçekliği bir gösterge yoluyla değiştirebilen paranın sahip olduğu bu güç, *tanrısal bir güç*tür. Buradaki Marx'a göre paranın, *gücün totolojisi* olduğu açıktır. Her yere yayılan bir güç. Ve aslında para, *bir üretim ilişkisi olarak* (“[çünkü] üretim bütünlüğü içinde ele alınınca, para ilişkisinin kendisi bir üretim ilişkisi demektir.”-*Grundrisse*, s. 214 [c. I, 139]); *üretim aracı olarak* (“çünkü artık dolaşım yalın bir basitlik içinde, nicel değişim olarak değil, ama bir üretim süreci olarak, gerçek bir metabolizma olarak ortaya çıkar. Böylece paranın kendisi, bu üretim sürecinin özgün bir uğrağı olarak kabul edilir *Grundrisse*, s. 217 [c. I, 142]); (“metalar dünyasında yayılma ve dağılma” -*Grundrisse*, s. 218 [c. I, 143]- kapasitesiyle) *güç* olarak sunulur; “genel zenginliğin tekilliği” olarak para “toplum üzerinde, yararlılıkların, emeklerin vb. tüm dünyası üzerinde genel bir güç”(Grundrisse, s. 222 [c. I, 144]) uygular, daha özel olarak ise *ücretli emek üzerinde bir güç* olarak ortaya çıkar (“paranın basit niteliğinde, paranın kendisi sadece ücretli emeğin varolduğu yerde ve zamanda üretimin gelişmiş bir uğrağı olarak varolabilir; yani bu durumda para toplumsal biçimi altüst etmekten çok toplumsal biçimin gelişiminin koşulu, maddi ve zihinsel tüm üretici güçlerin gelişiminin motorudur. -*Grundrisse*, s. 223 [c. I, 146]); “*Genel zenginliğin maddi temsilcisi olarak, bireyselleşmiş değişim değeri olarak para, doğrudan, genel emeğin, bütün bireylerin emeğinin nesnesi, amacı ve ürünü olmak zorundadır. Emek doğrudan değişim değerini, yani parayı üretmelidir. Dolayısıyla ücretli emek olması gerekir.*” - (*Grundrisse*, s. 224 [c. I, 146]); bir *üretici güç* olarak “para genel bir çabanın amacı haline gelir”: “Dolayısıyla şurası açıktır ki, ücretli emek temel olduğunda para, çözüştürücü değil üretici etki yapar.”(*Grundrisse*, s. 224 [c. I, 146]), *evrensel bir güç* olarak para “yeni ihtiyaçlar yaratır”, “zenginliği evrenselliğe doğru genişletmek için”, “gerçek genelliğin yaratılması için” “bir araçtır.” (*Grundrisse*, s. 225 [c. I, 147]). Ve son olarak para, “ücretli emeğin ve sermayenin *gerçek toplumsal tözü*” olarak sunulur.

Yukarıda analiz ettiğimiz pasajda, paranın “ücretli emeğin ve sermayenin gerçek tözü”nü temsil etmesi bir tesadüf değildir. Aslında, paranın analiz edildiği diğer pasajlarda, sermayenin özgül diyalektik süreci yanında ve içinde ters yüz etme süreci içe-

rilirken, “*para olarak para*” üzerine yazılmış olan paragraflarda bu görülmez. Paranın kazandığı zafer ve sahip olduğu öznellik dolayısıyla bu görülemez: Burada, paranın sahip olduğu özelliklerden bir tanesi ile özdeşleştirilmesi yoluyla ilişki aşırı derecede vurgulanır. Fakat burada resim doğrudan değiştirilmek, ters yüz edilmek zorundadır. Kendi oluşumları ve gelişimleri içinde kategorilerin doğrulamış oldukları tüm çelişkiler, şimdi ters yüz edilme işlemi içinde bir araya toplanacaklar. B bölümü altında topladığımız tezlerin yeniden kullanımı mümkün olacaktır, çünkü ters yüz etmeye yönelen gerilim bu sayfalarda zaten açıklanmış durumdadır. Yine de I. Defterin sonunu ve II. Defterin başlangıcını oluşturan bu yeni tezlerin üstünde yoğunlaşmak iyi olabilir. Bu sayfalarda bir miktar bıkkınlık görülür, fakat tersine çevirme hareketine etkili bir şekilde girişilir ve bu girişim radikal bir girişimdir.

Marx üç tema üzerinde ısrarla durur: *para ve dünya piyasası, para ve üretken dolaşım, toplumsal yeniden üretiminin politik ve kurumsal biçimi*. Bu üç tema birbirleriyle sıkı sıkıya ilişkilidir: Aslında, her üç alanda da tersine çevirme, bu noktada sona eren araştırmanın gelişimi içinde üretilmiş olan genellik düzeyinde verilebilir. B bölümünde olup bitenlerden farklı olarak, burada ilginin yaygın çelişkilerden ziyade yeğin çelişkiye yöneldiği söylenebilir.

Dünya piyasası, üzerinde krizin “önvarsayımın ötesine geçen genel önerme ve yeni bir tarihsel biçimin kabul edilmesine yönelik zoru” belirlediği (*Grundrisse*, s. 228 [c. I, 149]) özgül alanıdır. Dünya piyasası, parayı tamamıyla hareketlendirerek dolaşım halindeki paranın çelişkilerini artırır. İlişki maksimum farklılık düzeyine ulaşır ve bu sınırsız alanda farklılıkların bütünlüğünü biriktirir. Dünya piyasası *eğilimdir*: Para, evrensel bir güç olduğu oranda giderek artan biçimde bu boyuta doğru hareket eder. Fakat para bu yönde hareket ederek kendisini kuran çelişkilerin genel etkisini genişletir. Dünya piyasasına doğru bu niteliksel sıçrama, çelişkilerin bütünlüğünü antagonizma içinde kurar. Bu konuya -aynı zamanda, Marx’ın “dünya piyasası-para-kriz” ilişkisini sunuşunun doğrudan neden olduğu eleştirilere yanıt vermek için- daha sonra kısaca yeniden döneceğiz. Aslında yaygınlık boyutunun, yoğunluk boyutunu nerdeyse yadsımaya yaklaştığı ve çelişkilerin birikimi ile antagonizmanın yeniden dirilişi arasındaki *ilişkinin* bir tüm dengelimden ziyade *mantıksal bir*

sıçrama olduğu söylenebilir. Fakat bu ögeyi birazdan ele alacağız. Şimdi, önerilen ikinci ilişkiye geçelim: para ile dolaşım, ve para ile yeniden üretim arasındaki ilişki. Şimdi, yeniden üretme gücü olarak para, kendisiyle birlikte kendi koşulu olarak dünya üretimini yeniden üretir. Para, “dolaşım süreci yoluyla kendisi ile bir ilişki olarak” varolur; fakat bunun gerçekleşmesi şöyle mümkündür:

Dolaşım süreci de, değişim değerlerinin üretim süreci olarak ortaya çıkmalıdır. Dolayısıyla dolaşım süreci, bir yandan değişim değerlerinin emeğe geri dönmesi, diğer yandan da paranın artık daha derin bir niteliğe bürünmüş olan değişim değerine geri dönmesidir. Dolaşımda, belirli bir fiyat önvarsayılır ve para olarak dolaşım fiyatı sadece biçimsel olarak koyar. Değişim değerinin kendisinin *belirliliği*, ya da fiyatın ölçüsü, şimdi dolaşım eyleminin kendisi olarak ortaya çıkmak durumundadır. Bu durumda da değişim değeri *sermaye*dir ve dolaşım aynı zamanda bir üretim eylemi olarak konulur (*Grundrisse*, s. 235 [c. I, 156-7]).

“*Üretim eylemi olarak dolaşım.*” Bu yüzden ters yüz olma aynı zamanda dolaşımın, üretken dolaşımın içinde ortaya çıkmalıdır. Bütün sermaye sürecinin sentezini oluşturan şey budur, yani “son, tamamlanmış haliyle para, her yönüyle kendi kendisini yok eden bir çelişki olarak görünür, kendi çözülüşüne doğru gider” (*Grundrisse*, s. 233 [c. I, 155]). Ve bu durumda da (dünya piyasasında olduğundan daha ikna edici biçimde) paranın dolaşımın ve üretimin sentezini oluşturmak yönündeki eğilimi, *antagonizmanın patlamasına* neden olur. Son olarak, üzerinde düşünülmesi gereken üçüncü nokta, para-kurumsal biçimler arasındaki ilişkidir. Burada bile para olağanüstü geniş bir güce sahiptir. Böylece, “burjuva topluma içkin olan bütün çelişkiler, en basit biçimiyle para ilişkileri içinde yok edilmiş gibi görünür; ve hatta burjuva iktisatçılardan daha ziyade burjuva demokrasisi, varolan ekonomik ilişkilerin devamının sağlanmasını haklı çıkarmak için paranın bu yönüne sığınır (burjuva iktisatçılar hiç olmazsa değişim değerinin ve değişimin daha basit yönlerine gerileyecek kadar tutarlıdır) (*Grundrisse*, s. 240-1 [c. I, 163]). “Paraya dayalı sistem, gerçekte sadece bu özgürlük ve eşitlik sisteminin gerçekleştirilmesi olabilir” (*Grundrisse*, s. 246 [c. I, 167]). *Modern halk demokrasisi, değişim değerinin bir bütün olarak gerçekleşmesidir.* Bütün kurumsal demokrasi biçimleri,

yalnızca değişim değerinin temsilcisidir. Ancak burada da çelişki, antagonistik koşulları gösterecek biçimde, değişim değerinin, paranın etkilerinin birikimini ifade eder: “Değişim değerinin ve paranın basit belirlenimi, emek ve sermaye vb. arasındaki karışıklığı zaten görünmez biçimde içerir” (*Grundrisse*, s. 248 [c. I, 169]). Sonuç olarak sosyalistlere verilecek en uygun yanıt şudur:

Değişim değeri veya daha açıkçası para sistemi, aslında eşitlik ve özgürlük sistemidir ve sistemin daha yakın gelişmesinde onların karşısına engelleyici olarak çıkan şey, sisteme içkin olan bozukluklardır, yani eşitsizlik ve özgürlüksüzlük olarak kendini gösteren, tam da *eşitlik ve özgürlüğün* gerçekleşmesidir. Değişim değerinin sermaye olarak ya da değişim değeri üreten emeğin ücretli emek olarak gelişmemesini dilemek, gerçekleşmesi imkânsız olduğu kadar aptalcadır da (*Grundrisse*, 248-9 [c. I, 170]).

Paradan, dünya piyasasına ve krize geçişin, para üzerine bölümün kesin vurgularının sahip olduğu özet niteliğini ve derinliği taşımadığı belirtilmişti. Fakat Marx’ın argümantasyonunun sınırlılıklarını yadsımadan burada kimi dipnotlar eklemek mümkün. Marx’ın *Grundrisse*’de kullandığı “*dünya piyasası*” ifadesi, yapılacak bir çalışmanın emaresi olarak görünür. M defterinde (*Grundrisse*, 108-9 [c. I, 44-5]) ve ana defterlerde pek çok yerde (*Grundrisse*, s. 228 [c. I, 149], 264 [c. I, 184]) olduğu gibi. Dünya piyasasına yapılan her gönderme, Marx’ın kitapların birbirine eklenmesi yoluyla kapitalist toplumun teorik yıkımına dair tüm bir işlemi bir araya toplayacak olan çalışma projesini toparlar. *Dünya piyasasına karşı kriz*. Bu konuya yakından bakalım: Marx, dünya piyasası ve kriz üzerine bir kitap tasarladığı zaman, bununla sermayenin uluslararasılaşma niteliğini ve sermayenin aynı anda birbirine bağlı ve birbiriyle uyumlu olan süreçlerini türsel olarak birbirine karıştırmaz: Aksine bunları birbirinden kesin olarak ayırır. Ve böylece dünya piyasası özgün bir kategori olarak anlaşılır. Yöntem üzerine olan 3. Derste böyle bir durumda Marx’ın yönteminin bir özgüllüğünün bununla açıkça nasıl uyum içinde olduğunu göreceğiz: Somut öğelerin katlanarak birikmesinin yeni bir kategorik düzeyi belirlediğini söylemek anlamlıdır; analizin zemini değiştirilir ve ileri doğru *kaydırılır*. İşte bu yeni aşamada antagonizmanın analizinin derinliğinin, onun yaygınlığına ve yoğunluğuna karşılık gelmesi

istenebilir. Bu görmeyle ilgili bir sonuçtur, analizin optik etkisi ile içeriği arasındaki orantısızlık, halihazırda Marx'ın dünya pazarı-kriz düğümünü analiz etme önerisi karşısında bizi tatmin etmez. Ama Marx'ın yaptığı gibi, dünya çapında yüzyıllardır yürütülen sınıf mücadelelerinden miras kalan teorik içerikle doldurduğumuzda, bu optik etkinin nasıl da etkisiz hale geldiğini anlayabiliriz. Diğer yandan ise kategorinin ele alınış biçimi değil, söz konusu kategorinin, paranın antagonizması temelindeki eğilimsel oluşumu üzerinde durulur. Fakat daha önce bundan zaten söz etmiştik.

Böylece para üzerine olan bu bölüme dair yaptığımız okumanın sonuna gelmiş bulunuyoruz. Bana öyle geliyor ki daha başlangıçta ortaya konulan sorular, tartışılmak için bir ilk katkı sundu ve en azından yaklaşık olarak geliştirilmek üzere birtakım ipuçları verdiler. Özellikle de paraya dair bu bölümün başlangıcındaki saldırının faydasına dair öngörülen yargıyı onaylamak mümkün görünüyor. Peki öyleyse paraya yönelik bu saldırının içinde barınan teorik avantajlar nelerdir? Bu soruya birkaç zeminde yanıt vermek mümkün.

Meseleyi basit okuma düzeyinde ele alalım. Bu noktada *dolaysız biçimde sunulan değer-para düğümü, değer temasını Marx'ta daha önce hiçbir yerde görülmediği kadar somutlaştırır. Para biçiminden meta biçimine, Grundrisse'den Kapital'e geçiş, sadece soyutluğu ve karmaşıklığı artırır. Meta sorununa saldırının belirttiği, tersini iddia eden tüm niyet ve açıklamalara rağmen, daha idealist, Hegelci bir yöntemdir. İkinci olarak, paraya yapılan vurgu da, değer teorisini bağımsızlaştırmaz ve ayırmaz. 4. Derste değer teorisinden sadece artı değer teorisinin bir parçası olarak söz edilebileceğini göreceğiz: Değerin paraya indirgenmesi, değer teorisinin bağımsızlaştırılması yönündeki ayarlımayı ortadan kaldırırken, araştırmanın devam etmesini de sağlar; araştırma için iyi bir rota başlatır. Para, biçimsel açıdan olduğu kadar tözsel bakış açısından da, değer üzerine söylemin soyut boşluğundan uzak, değer bütünü çelişkilerini ve dinamizmini içinde barındıran somut bir şeydir.*

Şimdi biçimsel açıdan bakalım. Para, *eğilimin ve antagonizmanın dinamizmini tanımlayabilir ve bunu da çok etkili bir şekilde yapar. İlk düzeyde, yani eğilim düzeyinde, Marx'ın altını çizdiği nokta gerçekten doğrudur: Paranın "kendisi topluluktur [gemeinwesen] ve kendisinin üzerinde başka hiçbir şeyin varlığı-*

na katlanamaz. Fakat bu, değişim değerlerinin tam gelişmesini, dolayısıyla buna denk düşen bir toplumsal örgütlenmeyi gerektirir” (*Grundrisse*, s. 223 [c. I, 145]). Ayrıca şunu hatırlayalım: “ücretli emek temel alındığında para çözücü değil aksine üretici etki yapar.” (*Grundrisse*, s. 224 [c. I, 146]). Fakat bununla beraber antagonizmanın temeli doğrudan verilir. Para ve işbölümü, para ve sömürü, paranın *yaygınlaşmasının bir sonucu olarak derinleşen sürekli bir bölünme* ilişkisi; bunların tümü, eleştiriyi paranın dolaysızlığından yola çıkarak başlatan ve geliştiren bu perspektif içinde verilir. Biçimsel bakış açısından bakıldığında, değer teorisinin bize verebileceği ve bu noktada para teorisinin bize daha etkili ve renkli bir biçimde sunmadığı hiçbir şey yoktur.

Tözsel olarak dikkate alındığında ise bundan daha da fazlası söz konusudur. Burada özgül dinamizmi içinde para, *kriz olarak değer yasasını* dolaysız biçimde bize gösterir. Para, değer hareketinin salt istikrarsızlık olduğunun, yani katılığının sadece eğilimsel olduğunun ve kendini sadece toplumsal olarak gerekli emeğin ortalanması ile bunun zorunlu üstbelirlenimi arasındaki sürekli değişimin içinde belirleyebildiğinin bir göstergesidir. Artı değer teorisinin üzerinde kurulabileceği ve kurulması gereken temeli oluşturan bu saikler üzerinde ısrarla durmak gerekiyor. Fakat bu temel, ancak değer yasasının kendinde yeterli bir kategoriye değil bir ufka dönüştüğü bağlamda sınıf mücadelesinin bir yasası olarak kurulabilir. Ve *para, değer yasasının sadece bir ufka indirgenmesini gayet iyi ifade eder*. Para teorisi sayesinde aslında bir yandan değer yasasının *caput mortuum*’unu⁶ yani *değer-fiyat* ilişkisini ortadan kaldırma olanağına kavuşuruz. Toplumsal emeğin ortalama toplumsal değeri ile fiyatların üstbelirlenimi arasındaki dalgalanmayı açığa çıkararak, bu ilişkiyi dolaysız biçimde kuran şey paradır. Para, bu kendi içindeki dalgalanmayı gösterir; -bu dalgalanmanın dışında- başka bir gerçeklik yoktur: Para, toplumsal emek tarafından üretilmiş olan bütün değeri dolayımlayan ve gösteren kurucu bir salınımdır. Diğer yandan, kendi para görünüşü altında ve “soyut bir kösnüllük” olarak; sömürünün dalgalanmalarını sürekli olarak üstbelirlemek üzere kapitalist komutanın toplum üzerindeki seyrini gösteren yine paradır. Para, artı değer toplumsal komuta içinde

⁶ [Lat.] Latince kökeninde “ölümün kafası” anlamına gelen bu söz kimyasal kalıntı anlamında kullanılır. (ç.n.)

nasıl pekiştirildiğini; kriz komutasının, yönetiminin kapitalizmin normal durumu olduğunu anlamamızı sağlar. Bu yüzden para analizini merkeze almış olması, Marx'a *klasik değer teorisinde* iki yönden *radikal bir yenilik yapma* olanağı sunar: değer teorisini ortalama toplumsal emeğin rakamlarına indirgemek ve böylece değeri bir dalgalanma, antagonizma potansiyelliği, bir çatışma-sallık olarak tanımlamak.

Şimdi bu antagonizmayı belirlemek gerekiyor. Analizin, paranın (değerin) eleştirisinden iktidarın eleştirisine doğru bir yol izleyecek olması rastlantısal değildir. Şimdiye kadar, artı değer teorisinin temel bir unsur olarak nasıl belirleneceğine dair bir zemin hazırlanmış bulunuyor: Artı değer teorisinin, toplumsal emek tarafından üretilen antagonizmaya –aynı zamanda zenginliğe- dalgalanmalara, krizlere ve karşılaşmalara sürekli gönderme yapan bir komuta olarak ele alınmadığı sürece nasıl geçerli olamayacağını göreceğiz. Sürekli bir politik üstbelirleme çabası olarak komuta. Bu yüzden, *Grundrisse*'de paraya yöneltilen saldırı, *para eleştirisinden iktidar eleştirisine* doğru ilerleyen teorik patikaya genel bir ton verir ve bunu öngörür.

DERS ÜÇ

ANTAGONİST EĞİLİM YÖNTEMİ

Giriş (M Defteri) üzerine hipotezlerin okunması. • Materyalist yöntem ve üretim kavramı. • Genel üretim kavramının yöntemi ve diyalektiği. • Üretimde sentez-bölünme ve diyalektik ve materyalist yöntemlerin içinde bir araya gelmenin özel biçimi. • Politik ekonomi eleştirisinin ilk üç ögesi: (a) belirli soyutlama; (b) eğilim; (c) pratiğin ölçütü. • Yöntemsel araştırmanın gelişimindeki öz-eleştirel duraklama ve bazı sorunlar. • Yöntem teorisini derinleştirmeye yönelik bazı ek bileşenler: 1. “Değer üzerine bir taslak”; 2. Bastiat ve Carey. • Yine de şunun dışına çıkmak olanaksız: Yöntem, “eğilim” ile “projeksiyon” arasında takılıp kalır. • Yöntemsel sentezin dördüncü bileşeni: (d) zemini kaydırma ve kurma. • Eleştirel sonuçlar ve açık sorunlar.

Giriş (M Defteri), Marx tarafından 23 Ağustos 1857-Eylül 1857 tarihleri arasında yazılmıştır. Daha önce belirttiğimiz gibi orijinali Kautsky tarafından yayımlananı metin, Moskova’da *Grundrisse* baskısı ile birlikte –filolojik nedenlerden dolayı Kautsky tarafından yapılan baskıdaki hataları düzeltmek için- yeniden basılmıştır. *Grundrisse* ve *Giriş* metninin aynı baskı içinde bir araya getirilmiş olması, bana sadece filolojik nedenlerden dolayı değil aynı zamanda içerikleri dolayısıyla da

uygun görünüyor. *Giriş'i ve Grundrisse'yi aynı anda okumak, her birini daha iyi anlamamıza olanak sağlıyor.* İki metin arasında bir süreklilik olduğu, her iki metnin içinde yer alan aynı çalışma planının, bu planda ne tür değişiklikler olursa olsun, yeniden ortaya çıkması ve tekrarlanması ile görünür hale geliyor (2. Derse bakınız). Burada ileri sürülen şey, bu sürekliliğin geçici bir süreklilik olmadığı ve konunun özüne değindiğidir. *Giriş* ve *Grundrisse* arasında tözsel bir süreklilik olduğunu reddedenler de vardır. Örneğin, *Grundrisse'nin* diyalektik keşifleri üzerine ısrarla vurgu yapan Vygodski, *Giriş'in* metodolojik önemini tamamıyla göz ardı eder: Vygodski'ye göre, *Giriş*, Marx'ın 1840 ile 50'li yıllardaki tarihsel materyalizm teorisinin ve çalışmalarının bir özetinden ibarettir; *Giriş*, diğer defterlerdeki özgünlüğü, ileri sıçramayı belirleyen diyalektik materyalizmin (bu, artık değer teorisinin geliştirilmesine yol açar) damgasını henüz taşımaz. *Giriş'in* yöntemi üzerine fazlasıyla durmuş olan Fransız ve İtalyan ekollerinin ise, *Giriş'in Grundrisse* ile olan ilişkisi sorunuyla doğrudan hiç yüzleşmemeleri dikkatimi çekiyor. Aslında, *Grundrisse'nin* "taşkın" niteliğini veri alarak, bu sorundan kaçmayı ve *Giriş'i* doğrudan *Kapital* ile ilişkilendirmeyi tercih etmişlerdir. Ve ulaşılan sonuç şudur: Marx'ın 1857'de kullandığı yöntem, *Kapital'de* kullanılan materyalist yöntemdir ve bu yüzden *Giriş*, *Kapital* ile uyumlu olmak zorundadır. Marx'ın 1857'de kullandığı yöntemi, katı bir materyalist bağlama oturarak sınırlamak konusunda esaslı bir fikir birliği içindeki bu yaklaşımların hiçbirisi bana doyurucu gelmiyor. *Giriş'in* (M Defteri), diğer defterlerde varolan politik ve diyalektik gerilimi taşımadığı doğrudur; aynı derecede bu defterde biraz kaba bir materyalizmin sınırlarının güçlü biçimde hissedildiği de doğrudur: fakat Vygodski'nin tezleri dikkate alındığında, karşılık olarak şu söylenebilir: *Grundrisse'de* görülen *teorik sıçrama* zaten *Giriş* içinde vardır, her iki metin de aynı yaratıcı süreçten sonra ortaya çıkmıştır ve her biri bir diğerine ışık tutar. İtalyan ve Fransız ekollerinin tezleri söz konusu olduğunda ise, bu tezlerle beraber *Giriş* ve *Kapital* arasında varolan ilişkinin, *Grundrisse* ve *Kapital* arasında kurulan ilişki ile özdeş olduğu fikri reddedilmelidir. Bu yüzden şimdi metni okumaya girişmeyi öneriyorum. Böylece hipotezlerimin ne dereceye kadar sağlam bir temele sahip olduğunu göstermeye çalışacağım. -2. derste zaten meselenin özüne girmiştik. Böyle bir okumanın yararı da ancak

bundan sonra, yani 3. derste açığa çıkabilir. Bu dersten itibaren, metinleri birbiri sıra dizmeye devam etmekle birlikte, analize de tabi tutacağım.

“Bu incelemenin konusu her şeyden önce *maddi üretim*dir.” (Grundrisse, s. 83, [c. I, 21]). *Peki üretim kavramı nedir?* Klasik anlamda bundan daha felsefi bir mesele yoktur: Yüzyıllar boyunca felsefeciler, gerçek ve adlarla ilgili tanımlar üzerine çalışarak bu mesele ile uğraştılar. Fakat her ad daima bir tür gerçekliğe sahiptir; mesele, adın gönderme yaptığı şeyin mistikleştirilmesidir. Gerçeklik ve bu gerçekliğe denk düşen ad arasında bir dolayım bulmak için, son dönem “felsefeciler” “bütün Robinsoncuların salt estetik görünüşü” tuzağına düşmüş gibi görünüyor: Gerçekte ise onlar, önceden tahmin etmeyi önererek, oluş sürecindeki burjuva toplumunun politik bir işlevi olarak üretimi “keşfederek”, üretimi sadece mistikleştiriyorlar. Ad ve gerçeklik doğru biçimde nasıl uyuşturulabilir? Mistikleştirmekten kaçınmak politik bir tasarıdan kaçınmak değil, söz konusu politik tasarımı gerçeklikle ilişkilendirmek anlamına gelir. Gerçeklik politiktir, ama politik olduğu için daha az doğru değildir. Bu yüzden gerçeklik, politikanın hedefi olarak işlev görmelidir: Burada gerçek ve doğru olan sadece tek bir politika vardır. 18. yüzyıl “felsefecileri” gerçekliği mistikleştirdiler, çünkü üretim kavramının üzerine bireyciliği yapıştırdılar ve böylece kendilerini burjuva toplumunun politik tasarısının sesi haline getirdiler: ve bu yanlıştı. Üretim kavramı ancak onun temeli olan genel organik öge geride bırakıldığında, 18. yüzyıl geride bırakıldığında, öne sürülebilir. Fakat üretimin insani biçimini tanımlayan bu kolektif bağlantı bir kez kurulduğunda ve üretimin genel nedeni açıklandığında bile hiçbir sonuç elde edilmiş sayılmaz: Gerçeklik ve ad hâlâ birbirinden uzakta durur ve üretimin sadece türsel bir adlandırmasını yapma riski ortaya çıkar. Elbette “bütün dönemlerde, üretimin bazı ortak nitelikleri, bazı ortak özellikleri vardır.” Fakat “üretimin tarihsel sürecinin bu şekilde karakterize edilmesi” bize pek de yardım etmez. Eğer “*genel olarak üretim* bir soyutlama ise,”

[genel olarak üretim], ortak ögeyi bir araya getirip sabitlediği ve böylece bizi tekrarlardan koruduğu sürece ussal bir soyutlamadır. Yine de bu *genel* kategorinin, karşılaştırmalar

yoluyla ayıklanan bu ortak ögenin kendisi, pek çok kez farklı belirlenimlere parçalanır ve bölümlere ayrılır. Bazı belirlenimler bütün dönemler için bazıları ise dönemlerden ancak birkaçı için geçerlidir. [Bazı] belirlenimler, en modern dönemde ve en eski dönemde ortak olacaktır. Bu belirlenimler olmaksızın hiçbir üretim düşünülemez. Oysa en gelişmiş diller en az gelişmiş dillerle ortak yasalara ve niteliklere sahip olsalar bile yine de bu dillerin gelişimini belirleyen genel ve ortak olmayan öğeleri, üretim için geçerli olan belirlenimlerden ayırmak gerekir ki, onların –özne insanlık ile nesne doğa özdeşliğinden kaynaklanan- birliği içindeki özsel fark unutulmasın. Varolan toplumsal ilişkilerin sonsuzluğunu ve uyumunu kanıtladıklarını sanan modern ekonomistlerin bütün bilgiçlikleri işte bu unutuştan kaynaklanır (*Grundrisse*, s. 85 [c.I, 23]).

Bu pasajda neredeyse her şeyi bulmak mümkün: genel kavramsal soyutlamanın kuruluşu, *farklılık temelinde* bu soyutlamanın özgün belirlenimi, kendini materyalizm üzerine temellendirerek genel sonsuzlukta kavramsallaşmayı deneyen tüm bu kavramsallaştırmalara karşı yürütülen polemik (daha önce ekonomistlere karşı olduğu gibi, felsefecilere ve onların şeffaf ideolojilerine karşı yürütülen polemik).

Buraya kadar, yine de, bunun kavramın tanımlanmasına büyük bir özgünlük kattığı söylenemez. Herhangi bir realist veya materyalist yazar da (hatta 18. yüzyıldakiler de dahil olmak üzere) aynı şeyi söyleyebilirdi. Bu yüzden konuyu bir adım ileri götürmek gerekiyor. Peki *diyalektikle* mi? *Oysa diyalektiğin olduğu yerde özneler olmak zorundadır*. Dolayısıyla bu sorun derinlemesine içine girmemiz gereken bir sorundur.

Genel olarak üretim yoksa, genel üretim de yok demektir. Üretim her zaman üretimin tikel bir dalıdır –tarım, hayvancılık, manüfaktür vb. gibi- ya da bir *bütünlüktür*. Ama politik ekonomi teknoloji değildir. Toplumsal gelişimin belli bir aşamasında, üretimin genel nitelikleri ile tikel biçimleri arasındaki ilişki, başka bir yerde (ileride) açıklanacaktır. Son olarak, üretim sadece tikel bir üretim de değildir. Aksine üretim her zaman üretim dallarının daha geniş ve verimli bütünlüğü içinde etkin olan belli bir toplumsal bedenden, toplumsal bir öznedir (*Grundrisse*, s. 86 [c. I, 24]).

Burada, *farklılıkların birliği ve bir ilişki olarak bütünlük* kavramı ortaya çıkar. Bu noktada, *bütünlük-öznellik* ilişkisi üzerine

bir parantez açmak gerekli olabilirdi (fakat şimdilik sadece bu ilişkiyi işaret etmekle yetineceğiz). Pek çok yazar ağzına, idealist belirlenim düğümünden kaynaklanan yoğunluğa indirgedikleri bir bütünlük kavramı dolamıştır, oysa tam tersine burada bütünlük, açıkça öznel yapıdır, öznenin taşıdığı yapıdır. Marx'ın yöntemsel bağlamı içinde, bütünlük kavramı asla yoğun değildir. Marx'ta bu kavram sadece yaygındır, soyutlamanın belirlenimi ile düzenlenmiş ve sonlandırılmıştır. Marx'ın yöntemsel ufku, asla bütünlük kavramı ile kuşatılmamıştır; tersine *gerçek süreçlerin materyalist süreksizliği* tarafından nitelenir. Bununla beraber bu pasaj da hiçbir şeyi çözüme kavuşturmaz. Öznellik, kesinlikle, maddi yapının diyalektiğine son derece önemli bir dinamizm katar ve bu diyalektiğin boyutlarını genişletir. (Eski ama tümüyle uygun olan fikirlerinden birini sürdüren) Marx'ın verdiği örnek, mülkiyetin ve toplumsal örgütlenmenin hukuki biçimlerinin, genelde o toplumsal yapıya dolaysız olarak indirgenmesidir. *Kısaca burada materyalizm, diyalektiği kendine tabi kılar*, onu yapının öznel (kapitalist) bütünlüğünü nitelenmek için kullanır. Fakat bu yeterli değildir: Diyalektik, devrimci yöntemi açıklama konusunda basit materyalizm kadar güçsüzdür. Materyalizm ve diyalektik, bütünlük ve farkı kavramamızı sağladığı kadar bu ikisini öznel olarak birleştiren yapısal bağı anlamamızı da sağlamıştır. Ancak bu da yetmez. Söz konusu bu bütünlük *içerden parçalanmadığı* ve biz yapısal (kapitalist) öznellik üzerine *değil*, yapıyı diyalektik olarak kuran öznellikler (mücadele halindeki iki sınıf) üzerine bir kavrayış edinmede başarılı olamadığımız sürece de yetersiz kalmaya devam eder. “Böylece üretim, bölüşüm, değişim ve tüketim düzenli bir tasımı biçimlendirir; üretim genelliktir, bölüşüm ve değişim tekellik; ve tüketim de bütünün sonuca vardığı tekilliktir.” (*Grundrisse*, s. 89 [c. I, 27]). Ama eğer bu öğeler bir tasım oluşturuyorsa, bu tasımı oluşturan öğelerin farklılıklarını, tekilliklerini ve somutluklarını tanımlamak gerekir. *Üretim kategorisi*, kendisini ayrı kılan özsel terimler anlamında ve kendisini niteleyen bütünlükle birlikte –gerçekliğin hakiki bir toplumsal eklemlenmesi- *sadece bir farklılık kategorisi*, öznelere, farklılıkların ve antagonizmanın bir bütünlüğü olarak *kurulabilir*. İzlememiz gereken yol budur. Bütünlüğü, onu oluşturan antagonizmalar üzerinde ısrarla durmadan kabul etmek, “[bu uğrakları] birliktelikleri içinde kavramamak demektir. Sanki bu kopuş gerçeklikten kitaplara değil de

kitaplardan gerçekliğe giden bir yol izlemiş gibi, ve sanki burada gerçek ilişkilerin kavranması değil de kavramların diyalektik bir dengelenmesi söz konusuymuş gibi.” (*Grundrisse*, s. 90 [c. I, 28]).

Dolayısıyla bir kategorinin oluşumuna yönelik bu tartışmada (buradaki özgün durumda üretim kategorisinin oluşumunda), bu kategorinin oluşumuna dair materyalist (18. yüzyıl ideolojisine karşı) ve diyalektik (ekonomistlere karşı) temellere ulaşılmış ve (reformculara ve hukukçulara karşı) belirli uğraklarının özneliği vurgulanmıştır. Bu dayanak güvenilir ama hâlâ yetersiz bir dayanaktır. Şimdi, evrensellik ve bireysellik ilişkisiyle aynı şey olan üretim-tüketim ilişkisine tutunarak, üretimin farklılıkları meselesini daha da derinleştirelim. Üretim-tüketim ilişkisi biçimsel olarak daireseldir: “Bir ihtiyaç söz konusu değilse üretim olmaz. Fakat tüketim ihtiyacı yeniden üretir”; “Nesne, genel anlamda nesne değildir; üretimin kendisi tarafından dolayım olmak üzere özel biçimde tüketilmek zorunda olan özel bir nesnedir.”; “Üretim gereksinime yalnızca maddi bir nesne sağlamakla kalmaz, maddi nesneye de bir gereksinim sağlar.” (*Grundrisse*, s. 92 [c. I, 30]). Oysa bu ilişkinin daireselliği kırılmalıdır. “Bir Hegelci için üretim ve tüketimi özdeş olarak ortaya koymaktan daha kolay hiçbir şey yoktur.” (*Grundrisse*, s. 93 [c. I, 31]). Oysa Marx’ın Hegelci olmadığını biliyoruz; Marx, seve seve bu nitelemeyi sosyalist literatüre ya da kaba ekonomistlere bırakır. Marx bir Marksisttir; bunu söylemek, Marx’ın bir materyalist, bir diyalektikçi (bunun nasıl olduğunu gördük) ama bunların da ötesinde bir devrimci olduğunu söylemek demektir. *İlişki, bölünme olasılığını içinde barındırmalıdır*; bölünme olasılığının dışında tanımlanabilecek bir kategori yoktur. “Toplumda, üreticinin ürettiği ürünle olan ilişkisi, bir kez ürün üretildikten sonra ona dışsal bir şeydir ve ürünün onu üreten özneye tekrar geri dönüşü, üreticinin diğer bireylerle olan ilişkisine bağlıdır.” (*Grundrisse*, s. 94 [c. I, 31-32]).

Böylece bölüşüm ilişkileri ve biçimleri, üretim faillerinin sadece tersi olarak görünür. Üretim sürecine ücretli emek biçiminde katılan bir birey üretilen şeylere, üretimin sonuçlarına da ücret biçiminde dahil olur. Bölüşümün yapısı, tamamıyla üretimin yapısı tarafından belirlenir. Bölüşümün kendisi, sadece üretimin nesnesi yani üretimin sonuçlarının

bölüşülebilmesi anlamında değil, aynı zamanda biçim bakımından da, yani üretime katılımın özel biçiminin dağıtımın özel biçimlerini, diğer bir deyişle bölüşüme katılımın tarzını belirlemesi anlamında da üretimin bir ürünüdür. Toprağı üretimin içinde ve rantı da bölüşümün içinde varsaymak vb. tam bir yanılsamadır (*Grundrisse*, s. 95 [c. I, 32]).

“Üretim failleri”: Burada analizin merkezinden gelen bütün kanıtları buluruz. Genel üretim kavramı, *öğelerinin ve bu öğeler arasındaki antagonist ilişkinin öznelliğini* yüceltmek için, kendi materyalist ve diyalektik tanımının sınırlarını yıkar. Bu antagonist ilişki, kavramın bütünlüğünü sarıp sarmalar.

Ama bölüşüm, ürünlerin bölüşümü olmasından önce şunlardır: (1) üretim araçlarının bölüşümü ve (2) aynı ilişkinin başka bir biçimde tanımlanması olarak, toplumun üyelerinin üretimin farklı türleri arasında bölüşümü demektir. (Bireylerin, özgül üretim ilişkileri altında ayrılması). Ürünlerin bölüşümü, bizzat üretim sürecinin içinde oluşturulan ve üretimin yapısını belirleyen bu bölüşümün bir sonucudur. Üretim sürecindeki bu içsel bölüşümü dikkate almadan üretimi incelemek, belli ki içi boş bir soyutlamadır; oysa tersine, ürünlerin bölüşümü, köken olarak üretimin bir uğrağını oluşturan bu bölüşüm tarafından içerilir (*Grundrisse*, s. 96 [c. I, 33]).

Dolayısıyla, “üretimi belirleyen bölüşüm ve üretim arasındaki ilişki sorunu, açıkça üretimin kendisiyle,” yani “üretim sürecindeki genel-tarihsel ilişkiler ve bunların tarihin genel akışıyla ilişkisi ile ilintili bir sorundur.” (*Grundrisse*, s. 97 [c. I, 34]). (Ekonomikilerin tasımı olan) diğer ilişkiyi göz önünde bulundurduğumuzda, üretim ve tüketim arasındaki ilişkiye yoğunlaşan araştırmanın ulaştığı benzer bir sonuca ulaşırız: üretim ve dolaşım arasındaki ilişki. Bu durumda da bir önceki ilişki-dekine benzer biçimde, özdeşlik farklılığa bölünür ve farklılık antagonizma olarak tanınır. “Ulaştığımız sonuç, üretimin, bölüşümün, değişimin ve tüketimin özdeş olmadığı, fakat tüm bunların bir bütünlüğün bileşenlerini, bir birlik içindeki farklılıkları oluşturduğudur” (*Grundrisse*, s. 99 [c. I, 36]).

Fark, farklılıklar, antagonizmalar. Bunlar olmasa Marx'ın pasajlarını nasıl başka türlü okuyacağımızı göremeyiz. *Kendi genelliği ve soyutlaması içinde üretim kategorisi- tıpkı değer kategorisi gibi- ayrılmanın kurucu olanağını canlı olarak taşır.*

Diyalektik yaklaşım, belirlenimliğe bütünlükçü bir çözüm sağlamak için değil, yapısal bütünlüğü bölünme olanağı olarak görebilmek için materyalist yaklaşıma eklenmiştir. Diyalektik ve materyalizm yığını, bölünmenin tikel biçimi altında daha başlangıçta *Giriş* bölümünde devreye sokulur. Diğer şeylerin yanı sıra, yöntemin tikel bir örneği olarak seçilen kategori, yani üretim kategorisi göz ardı edilmemelidir. Terminolojinin ne kadar dikkatli kullanıp kullanmadığını bir yana bırakırsak, üretim ve fabrika terimleri söz konusu olduğunda Marx'ın taraf tutmadığını düşünmemiz mümkün mü? Yani işçilerin tarafını tutmadığını söyleyebilir miyiz? Üretimin, bölünme, sömürü ve kriz olarak görülmemesi mümkün mü? Marx'ı Proudhoncu olmakla itham etmek istemedikçe elbette hayır!

Konu burada bir adım daha ileri gider: “politik ekonominin yöntemi”, yani politik ekonomi eleştirisinin yöntemi. Bu noktada Marx, temel kriterleri belirler. Bunun ilk ilkesi “*belirli soyutlama*” ilkesidir. Bu ilke, kategorilerin safça “gerçek” veya “somut” olandan başlanarak temellendirilemeyeceği, ancak sezgi ve tasarım yoluyla elde edilmiş olanların bir “sentez süreci”nden geçirilerek geliştirilmesi temelinde kurulabileceği varsayımına dayanır. Saf metodoloji, önvarsayım olarak somut olandan yola çıkar; Marx'ın metodolojisi ise *somut olanı bir sonuç olarak* ele alır. “Bilimsel olarak doğru olan yöntem, somutu somut olarak ele alır, çünkü somut olan, pek çok belirlenimin bir araya toplanması, dolayısıyla çeşitliliğin birliğidir (*Grundrisse*, s. 101 [c. I, 37]). Bu yolla, soyut bir belirlenimin içinde buharlaşan somut bir tasarım yapmak yerine, tam tersi “düşünce yoluyla somut olanın yeniden üretimine yol açan soyut belirlenimler” kurulabilir, yani soyuttan yola çıkarak somuta, belirli olana gidilebilir. Bilişsel süreç, nesnenin kendisini fetişleştiren bir bilimsel davranışın nafile kılıflarını engeller: Tersine bilişsel süreç, belirlenimin genel soyutlamaları, kutupsallıkları ve boyutları bu amaca ulaşmada kullanan, bir teorik kestirimin ürünü olduğunu bilir. Doğru, bir amaçtır. Şu ifadede epistemolojik kuşkuculuk yoktur: “Gerçek özne, zihnin dışında bağımsız varoluşunu önceden olduğu gibi sürdürür; ve zihnin işleyişi sadece spekülative ve teorik olduğu sürece bu böyledir. Bu yüzden teorik yöntemde de, öznenin ve toplumun her zaman bir önvarsayım olarak zihinde tutulması gerekir” (*Grundrisse*, s. 102 [c. I, 38]). Burada epistemolojik kuş-

kuculuk değil, tersine somut olanın her türlü fetişleştirilme biçiminin imhası vardır. Materyalizm ve diyalektikten oluşan teorik yığın, burada *işe yarar*. Tam da somut ve çoklu saptamalarını soyutlamalar yoluyla kestirmeye giriştiğimiz, denediğimiz, göze aldığımız bu gerçekliğin içindeyiz. Yöntemin ilk ilkesinin içinde, istenç ve zekâ, yani gündelik insan pratiği vardır. Fakat bu bana yeterli gözüküyor: *Aynı zamanda, soyut bilginin kullanım değeri ile bilginin dönüşümüne duyulan ihtiyaç arasındaki ilişki de vardır*. Özetle, beni Kartezyen yöntemin sularına atan, belirli soyutlama ve soyutlamayı belirleme yöntemi, bana “soyut bilginin basitten karmaşığa doğru uzanan yolunu” gösterir ve böylece gerçekliği keşfetmek ve icat etmek için bize yardım eder. Fakat dikkatli olun –ki ben, Marksizm metodolojisi ve yorumları tarihinde şu ögenin yeterince ele alınmadığını düşünüyorum: Belirli soyutlama, somut olanın soyut tarafından fethi, kestirimi süreci, kolektif bilginin *kolektif sürecidir*. “Her toplum biçiminde, bütün öteki üretim biçimlerine üstün gelen ve bunları sıraya yerleştirip etkileyen özgül tek bir üretim türü ve onun ilişkisi vardır. Tıpkı bütün renklerin tonlarını değiştiren genel bir aydınlatma gibi. Tıpkı kendisinin içinde maddileşen her varlığın özgül ağırlığını belirleyen özel bir eter gibi” (*Grundrisse*, s. 106-7 [c. I, 43]). Evet, belirli soyutlama süreci, tümüyle bu kolektif proleter aydınlatmanın içinde verilidir: Bu yüzden bir eleştiri ögesi ve bir mücadele biçimidir.

Belirli soyutlama dinamik bir olgudur. Aslında, basitle karmaşık, verili olanla kurgusal olan, temelle tasarı arasında bir ilişki kurması kendi epistemolojik doğasıyla uyumludur. Marx’ın metodolojisinde kurucu özellik taşıyan ikinci öge, bu ilişkinin yorumlanmasından oluşur: Bu, “*eğilim*” yöntemidir. Marx “değişim değeri” kategorisini ele alır: Değişim değeri toplumumuzda oldukça somut bir kategoridir. Şimdi onu yakından analiz edelim: “Oldukça basit olan bu kategorinin tarihsel olarak tüm yoğunluğu ile ortaya çıkışı ancak toplumsal koşulların en gelişkin olduğu zamanda gerçekleşir,” “Böylece daha basit olan bir kategori tarihsel olarak daha somut olandan önce var olmuş olsa bile, tam (yoğun ve yaygın) gelişmesine ancak karmaşık bir toplum biçiminde ulaşabilir, oysa daha somut bir kategori, daha az gelişmiş bir toplumda daha tam bir gelişmeye ulaşıyordu” (*Grundrisse*, s. 103 [c. I, 40]). Peki tüm bunlar ne anlama geliyor? Şu anlama gelir: Basit olan ile karmaşık olan arasındaki

ilişki, kelimenin tam anlamıyla *bir ilişkidir* ve bu yüzden tarihsel öznellik ve onun emaresi olan dinamik kolektif tarafından harekete geçirilen *bir dinamizmdir*. Tüm bunlar aynı zamanda, farklı soyutlama dereceleri olduğu anlamına da gelir: bir yanda gerçeği somutta arayan soyutlama (belirli soyutlama), diğer yanda ise *soyutlama içinde kendi belirlenimini arayan somut* (eğilim süreci). Bu, üretim ve sınıf mücadelesi tarafından belirlenen tarihsel bir harekettir: ilk doğadan “ikinci doğa”ya; ilk, dolaysız, somut doğrudan, tersine dönmenin ve tasarının doğrusuna doğru. “Bir kural olarak, en genel soyutlamalar ancak, bir şeyin birçok şeyde, hepsinde ortak olarak görüldüğü, mümkün olan en zengin somut gelişmenin ortasında ortaya çıkar. O zaman, yalnız tekil biçimde düşünülebilir olmaktan çıkar” (*Grundrisse*, s. 104 [c. I, 41]).

Bu, *yöntemdeki komünizmdir*; teorik yöntemin kendisi de komünist olarak tanımlanabilir; *Grundrisse*, bize, komünist devrimi tanımlamaya yönelen bu metodolojik yaklaşımın nasıl belirginleştirilebileceğini gösterecektir. O halde, *Giriş*’i, Marx’ın analizinin gelişiminin tözünden koparmayı istemek ne kadar da soyut!

Dolayısıyla ekonomik kategorileri, içinde tarihsel olarak belirleyici rol oynadıkları sıraya göre ele almak olanaksız ve yanlış olacaktır. Ekonomik kategorilerin sırası, aksine, modern burjuva toplumda birbiriyle olan ilişkileri tarafından belirlenir ve burada sıra onların doğal düzeni gibi görünen veya tarihsel gelişmeye denk düşen bir sıralamanın tam tersidir (*Grundrisse*, s.107 [c. I, 44]).

Ve yine: “İnsan anatomisi, maymun anatomisinin anahtarını içinde barındırır” (*Grundrisse*, s. 105 [c.I, 42]). Epistemolojisi açısından değerlendirirsek, Marx’ın çalışmasında eğilim yöntemi soykütük yöntemine tartışılmaz biçimde hakim gelir. Bu konuya daha sonra tekrar döneceğiz. Altını çizmemiz gereken şey, bu aşamada da yöntemin, belirlenimin basit bir bireyin bağlamına gönderme yapamayacağı gerçek bir dokuya bir ekleme yapmayı varsaymasıdır. Bu bakış açısından da, Marx’ın yöntemi *kolektif bir risk*dir. Eğilim yöntemi, tarihsel kazanımların toplamı temelinde kategorilerin edilgen biçimde oluşturulmasına izin vermez; her şeyin üzerinde, geleceği aydınlatacak tasarılar yapmak için bugünü gelecek üzerinden okumayı olanaklı kılar.

Risk almak ve mücadele etmek. Bir bilim buna bağlı kalmalıdır. Ve insan bazen bir maymun oluyorsa, bu sadece daha çevik olmak içindir.

Soyutlama ve belirlenim, doğrulama olarak soyutlama ve bir tasarı olarak soyutlama arasındaki ilişkinin tam anlamını, bilimsel doğrulama uğrağında bulur: Bu, *Giriş*'teki metodolojinin üçüncü ögesidir ve "pratikte doğru" olandır. Marx, yöntemin üçüncü kıstasını tanımlamak için, tüm araştırmasının merkezine oturan bir kategori --"emek" kategorisi- ile ilgili olarak, eğilim yöntemini belirli soyutlama yöntemiyle ittifaka sokar. Artık "emek oldukça basit bir kategori olarak karşımıza çıkar." Yine de, -ve burada belirli soyutlama yöntemi iş başındadır- tüm basitliği ile ekonomik olarak kavrandığında " 'emek' bu basit soyutlamayı yaratan ilişkiler kadar modern bir kategoridir." (*Grundrisse*, s. 103 [c. I, 40]). Bu kategoriyi oluşturan genel ilişkilerin analizi, bu birliğin, çokluğun bu eklemlenmesi ve birleşmesinin, *özel güçlerin* dinamik bir ögesi, iç içe geçmesi ve *bir sonucu* olduğunu belirgin hale getirir. Emek kavramı, ekonomik gerçekliğin tarihselliği içinde daha üst soyutlama biçimlerine doğru durmadan hareket eder: Bu hareketi belirleyen, kapitalist üretim ilişkileridir. Bu şekilde, -ve burada eğilim yöntemi yine iş başındadır- kategori yavaşça genişler:

Emeğin emek olarak bu şekilde soyutlanması, sadece somut emeklerin toplamından oluşan zihinsel bir sonuç değildir. Belirli şu ya da bu emek karşısında kayıtsızlık, bireylerin kolayca bir emekten diğerine kolayca geçebildikleri ve yaptıkları emek türünün kendileri için rastlantısal ve bu yüzden de önemsiz olduğu bir toplum biçimine karşılık gelir. Burada sadece kategori olarak emek değil, gerçeklikte de genel olarak zenginlik yaratan bir araç haline gelmiştir ve şu ya da bu özel görünüm altında tekil bireylerle organik olarak bağlantılı olmaktan çıkmıştır (*Grundrisse*, s. 104 [c. I, 41]).

Artık kolaylıkla şu ifade edilebilir: "modern ekonominin hareket noktası olarak, 'emek', 'emek olarak emek' düpedüz emek kategorilerinin soyutlanması pratikte doğru haline gelir" (*Grundrisse*, s. 105 [c. I, 41]). Böylece, "pratikte doğru", *kategorinin gelişiminin bir uğrağı ve bu uğrakta soyutlama kendisine odaklanacak bir nokta bulur ve tarihsel gerçeklikle ilişkisinin tamliğini yakalar*. Soyutlamanın ve eğilimin bu eklemlenmesi olma-

saydı ve yine emek kategorisinin pratikte doğruya, kanlı canlı tarihe açıldığı bu uğrak olmasaydı, bilimsel olarak ilerlemek mümkün olmazdı. “*Pratikte doğru*”, bir dönüşüm kavramı, dönüşümün gücünün bir olanağı ve aktüalitesi haline gelen bilimdir. Marksist kategoriler bu karışıklıkta oluşur ve bu kategorilerin oluşum mekanizması ancak materyal tam anlamıyla bu üç kıstas tarafından biçimlendirildiği zaman işe yarayabilir. “Bu emek örneği, en soyut kategorilerin bile-özellikle soyutluklarından ötürü- bütün dönemler için geçerli oldukları halde, bu soyutlamanın özgün niteliğinde, kendilerinin de tarihsel ilişkilerin birer ürünü olduklarını ve ancak bu ilişkiler için ve bu ilişkilerin çerçevesinde tam olarak kendilerini geçerli kılabileceklerini çarpıcı biçimde gösterir” (*Grundrisse*, s. 105; [c. I, 41]). Bu aşamada kategori “ürün ve geçerlilik” yani gerçek bir kuruluş ve bilimsel ufuk olarak sunulur. Gelin “emek” kavramının, bir üretim kavramı ve “ortalama olarak gerekli toplumsal zaman” olarak açığa çıkışını ele alalım. Kavramın bu tanımının tarih tarafından üretildiği tümüyle açıktır. Ama bu aynı zamanda kavramın içinde geliştiği ufku, kategorilerin bundan sonraki tüm gelişiminin köşe taşını da tanımlar. Kavramın sınırları tanımlayıcı biçimde bir kez çizildikten, eğilim mekanizması, hareketini başlattığı tüm diyalektik eklemlenmeleri bir kez gösterdikten sonra nihayet mücadelenin kalbinde, pratikte doğru olarak emek kavramının nasıl meydana çıktığını ilerde göreceğiz -özellikle *dolmuş olan bu kavramın nasıl* bir kez daha yer değiştirdiğini ve bu yer değiştirmenin sonraki aşamaları nasıl belirlediğini göreceğiz. Yöntem üzerine olan bu pasajlar dizisi yalnızca “emek” kategorisi ile değil (bir örnek olarak özellikle bu kategorinin ele alınması çok kullanışlı olsa bile), Marx’ın analizinin bütün kategorileri ile ilgilidir. Dolayısıyla burada, bu sayfalarda ele alınacak malzemenin ilk bölümlenmesinin, yöntemin şemalaştırılması ile ilgili bir bölümlenmenin ortaya çıkması bir rastlantı değildir.

Sıra kesinlikle şöyle olmalıdır: (1) Bütün toplum biçimlerine az çok uyan, ama yukarıda açıklandığı anlamda uyan, genel soyut belirlemeler (2) Burjuva toplumun iç yapısını oluşturan ve temel sınıfların dayandığı kategoriler. Sermaye, ücretli emek, toprak mülkiyeti. Bunların karşılıklı ilişkileri. Kent ve kır. Üç büyük toplumsal sınıf. Bunlar arasındaki değişim. Dolaşım. Kredi sistemi (özel). (3) Burjuva toplumun devlet biçiminde yoğunlaşması. Kendisiyle ilişki içinde ele alın-

ması. “Üretken olmayan” sınıflar. Vergiler. Devlet borçları. Kamu kredileri. Nüfus. Sömürgeler. Göç. (4) Uluslararası üretim ilişkileri. Uluslararası işbölümü. Uluslararası değişim. İthalat ve ihracat. Döviz kuru. (5) Dünya pazarı ve krizler (*Grundrisse*, s. 108 [c. I, 44-5]).

Burada, teorik yaklaşımın ve tarihsel yaklaşımın Marksist özgünlükte nasıl birbirine eklemlendiğini görmek zor değildir: Bu süreç, önce soyuttan somuta giden, *sonra da* ufkun, eğilimin tarihsel yayılımıyla orantılı olarak, yeniden soyuttan somuta, git-tikçe daha karmaşığa doğru yol alan bir süreçtir. Böylece “dünya pazarı ve krizler” ile birlikte, tüm bunların motoru olan temel antagonizmanın aşırı biçimde toplumsallaştığı noktaya ulaşılır. “*Pratikte doğru*”nun, pratik ilişkinin dinamizminin, bu hareketin tarihsel öznelliğinin kıstası bu noktada *tanımlayıcı ve ayırıcı* bir ögedir. “Pratikte doğru” kıstası, daha önce “fark” kavramıyla ilgili olarak vurguladığımız tüm öznel, açık ve kurucu anlam boyutunu, materyalist ve diyalektik metodolojiye geri yükler.

Eğer *Giriş* bölümünde bu noktaya kadar ileri sürülen yöntemin tümünü göz önünde bulundurduğumuzda, bu yöntemin ileri sürdüğü bakış açısının devasa önemini vurgulamamız gerekir. Diğer bir deyişle, *Forschung* (araştırma), *Darstellung* (sunuş) ve *neue Darstellung* (yeni sunuş) arasındaki ilişkinin sınırları burada mükemmel biçimde çizilir ve “*die wirkliche Bewegung*”un (gerçek hareketin) fiilen bilimin konusu haline geldiğini itiraf etmek gerekir. Yine de eksik olan bir şey vardır. Nesneyi, zihne yabancı bir şey olarak ele alan materyalist yöntemin bilimin parçası olduğu, eğilimin çizdiği bakış açısı ile harekete geçtiği ve “pratikte doğru” kıstası tarafından öznelleştirildiği tam tamına doğrudur. Fakat bunu söyledikten sonra, burada gerçeğin idealizmin bazı yeni bileşimlerine indirgenemezliğini kabul etmek gerekiyor; gerçeğin dinamizmi, yasaları ve eklemlenmeleri sadece “fark”, yani tarihsel materyalizmin temel yönü tarafından güvence altına alınabilir –tarihsel materyalizm dinamik hale getirilebildiği ve öznelleştirilebildiği oranda. *Grundrisse*’de ise tam tersine, hareket, antagonizma ve bu antagonizmanın kategorinin oluşumundaki doğrudan önemi tarafından güvence altına alınır: Fark, antagonizmaya dönüşür, yöntemin çerçevesi gevşer ve birçok açıdan parçalanır. Peki *Giriş* bölümü, bu

yüzden mi *Grundrisse*'nin ideolojik yetkinliğine ulaşamaz? Belki de; ama *Giriş* bölümü yine de, *bütün* kategorilerin temel kuralı olarak antagonizma kuralına doğru geçişin tüm koşullarını hazırlar. Ayrıca *Giriş* ve onu izleyen metinler, bu son geçişe işaret eder ve açıkça bu geçişten bahseder. Bu yeni bakış açısının nasıl sunulduğunu görmemiz gerekir. Marx'ın kendisinin de *Giriş*'in sonunda bu zorluk konusunda nerdeyse uyarıda bulunduğu dikkat çekerek biraz yanıtı tahmin edelim. "Yunan sanatı ve modern toplum": Bu iki sayfa (*Grundrisse*, s. 109-10 [c. I, 46]) bir duraklamadır ve önceki notlarla ilgilidir. Bunlar tarihsel materyalizmin klasik sorunlarını tanımlar ve bir çözüm bulmanın ne kadar zor olduğunun farklı düzeylerde altını çizer. Böylece Marx, çözülmemiş sorunlarla *Giriş* bölümünü sonlandırırken bu duraklamayla, *tarihsel materyalizm önermesinin sınırını* algılamış ve *Grundrisse* ile birlikte *Giriş* bölümündeki önvarsayımlara dair yaratıcı bir sonuca ulaşmasına yol açacak, ve genel bir anlamda da yöntemin en gelişkin aşamasına ulaşmasını sağlayacak olan bir düşünce ortaya atmış gibi görünüyor.

Oysa Marx'ın metodolojisinin bir sonuç biçimini alması için, içeriğin kimi öğelerinin olgunlaşması ve diğer koşulların gelişmesi gereklidir. Şimdi, VII. Defterin sonundaki (*Grundrisse*, s. 881-2; [c. II, 338-9]), "Değer üzerine Kesim" (nereye konulması gerektiği konusundaki filolojik tartışma bir yana) bizce özel bir öneme sahiptir. Bu kesimi şimdi ele almak bize yerinde görünüyor, çünkü değer teması, tam da buradaki sorununuz olan yöntemin ve temel kategorilerin eklemlenmesinde ve bu temel kategorilerin karakterize edilmesinde doğrudan bir etkiye sahip. Marx, "değer" kategorisini açıklamak için yöntemi devreye sokar: Değeri tanımlayan fark ve birliğin diyalektiği üzerinde ısrarla durur. Değerin farkı, kullanım değeri olarak verilir. Fakat "kullanım değeri, modern üretim ilişkileri tarafından dönüştürüldüğü andan itibaren politik ekonominin alanına dahil olur" ve böylece sürecin birliğine indirgenir. Bununla beraber, söz konusu farkın gücünü, yoğunluğunu, biçimini görmek kadar Marx'ın mantığının bu normal seyrini takip etmek de özellikle ilgi çekicidir. Farkın antagonizmanın içinde dönüştürülmesini sağlayan tam da bu potansiyelliktir. Artık Marx'ın üzerinde ısrarla durduğu şey bu alandır. "Ama, aslında, metanın kullanım değeri verili bir önvarsayımdır - belli bir ekonomik ilişkinin üzerinde ortaya çıktığı maddi temel." Dolayısıyla Marx şunu tartışmaya başlar:

Metada doğrudan birleşmiş olmalarına rağmen, değişim değeri ve kullanım değeri yine doğrudan birbirinden ayrılır. Değişim değeri kullanım değeri tarafından belirlenmemiş halde ortaya çıkmakla kalmaz, üstüne üstlük tersine meta, ancak sahibi onunla kullanım değeri olarak ilişkilendirildiği sürece meta haline gelebilir, değişim değeri olarak kendisini gerçekleştirebilir. Ancak metanın satışı yoluyla, diğer metalarla değişimi yoluyla meta sahibi, kullanım değerini kendinin kılar. Satış yoluyla temellük, toplumsal üretim sisteminin temel biçimidir ve değişim değeri bu sistemin en basit ve soyut ifadesi olarak ortaya çıkar (Grundrisse, s. 881-2; [c. II, 339]).

Nesnel öncül-yabancılaşmış önvarsayım: bu pasajla birlikte fark antagonizmaya dönüşür.

Marx'ın düşüncesindeki kullanım değeri üzerine tartışmanın yararlarına girmenin yeri burası değil. (Yine de, bu tema üzerinde ileride daha uzun duracağız. Şimdilik, bu tema hakkında Rosdolski'nin son derece ölçülü sayfalarına, s. 112-40 ve Agnes Heller ile onun Budapeşte'deki yoldaşlarının çalışmalarına bakmayı öneririm). Burada yöntem üzerine konuşuyoruz ve bizi ilgilendiren şey, farkın nasıl, hangi biçimsel mekanizma yoluyla antagonizmaya dönüştüğünün tanımıdır. Nesnel öncülü yabancılaşmış önvarsayımına dönüştüren, yani nesnel öncüle, onu tanımlamak için sürekli olarak geri dönen dinamik bir nitelik kazandıran, toplumsal ilişkinin doğası, onun kapitalist boyutudur. Kullanım değeri ancak "yabancılaşmış bir önvarsayım" olarak politik ekonominin eleştirisinin bir kategorisi haline gelir –yani birliğin ve farkın diyalektiği kendi kendini harekete geçirdiği, değer hareketini ve sonsuz belirliğini sürekli olarak yeniden başlattığında. Kullanım değeri, yabancılaşma yoluyla kendinin kılmanının sürekli değişen –ama daha az gerçek olmayan- aşamalarından, yabancılaşmanın içinden geçerek önvarsayımdan kurtulup kendi bağımsızlığını yeniden kazandığı zaman "pratikte doğru" haline gelir.

Burada aynı uslamalama hattı içinde kalarak, III. Defterin (Grundrisse, s. 883-93 [c. II, 340-50]) başlarında yer alan ve 1857'nin Temmuz ayında –yani, Giriş'ten önce ama Giriş ve Grundrisse'nin tartışma ufkunu kuran polemiğin çerçevesinde- yazılan "Bastiat ve Carey" metni üzerinde yoğunlaşacağız. Bu, Bastiat'ın *Economic Harmonies* (2. baskı, Paris, 1851) adlı

eserinin eleştirisidir: tipik bir Marx eleştirisi, yani bir kısmını Para üzerine yazılmış olan Defterlerde (karşılaştırma için özellikle *Grundrisse*, s. 248-49 [c. I, 169-70] ve diğer birçok yer) bulabileceğimiz kimi temaları irdelemek için vesile. Fransa’da (Bastiat) ve Amerika’da (Carey) burjuva politik ekonomisinin durumu ile yakından ilgilenen Marx, bu metinde eleştirinin belli yasalarını gösterecek araçlara sahiptir. Ben bu eleştiri yasalarının biçimsel ve yöntemsel özelliklerinin altını çizmek istiyorum. Marx’ın uğraştığı ilk yasa, bir önceki yüzyılda karşılaşılan hareket sınırlılıklarını arkada bırakarak, bağımsız gelişme gösteren bir burjuva toplumunun (Amerika’da olduğu gibi) sahip olduğu eğilim ile ilintilidir. Burada, “burjuva toplum antitezleri bile sadece geçici uğraklar olarak ortaya çıkarlar” (*Grundrisse*, s. 884 [c. II, 341]) ve devlet sivil toplumun dolaysız sentezidir: *Sermaye doğrudan doğruya toplumsal sermayedir*. Marx’ın çözmeyi umduğu ikinci yasa ise, *sermayenin merkezileşmesi ile devletin merkezileşmesi* arasında paralellik kuran yasadır. Bunun anlamı şudur: Kapitalist toplumsallaşma ve yoğunlaşma -Amerika gibi açık bir toplumda olduğu kadar kıta Avrupası’ndaki gibi kapalı bir toplumda da- devlet iktidarının merkezileşmesini ve giderek yayılmasını zorunlu kılar. Bu süreç, kapitalist yoğunlaşmadan kaynaklanan üretim ve dolaşım arasındaki antagonizma tarafından tetiklenir. Sonuç şudur: “Başlangıçta devlet, tüm bu ‘ekonomik mutabakatları’ bozan biricik neden iken, artık bu mutabakatların son barınağıdır” (*Grundrisse*, s. 886 [c. II, 343]). Üçüncü yasa, (ulus) devlet biçimi sermayenin (dolaylı veya dolaysız) merkezileşmesine dönüştüğü oranda, *dünya pazarı düzeyinde antagonizmaların ve çelişkilerin*, her zaman zorunlu, *derinleşmesi* ile ilgilidir. Burjuva topluma özgü genel ilişkiler “en gelişmiş biçimine -dünya pazarı biçimine- büründüklerinde uyumsuz hale gelirler.” Marx’ın vardığı sonuç şudur: “Dünya pazarındaki uyumsuzluklar, ekonomik kategorilerin içinde soyut ilişkiler olarak sabitlenmiş olan uyumsuzlukların nihai uygun ifadesidirler.” (*Grundrisse*, s. 887 [c. II. 344]).

Sistemin temelini oluşturan bu uğrakta, Marx’ın yönteminin kategorilerinin yetkinleştiğini görmek için bu bunu hatırdaki yeterlidir: her şeyden öte, *antagonizmanın sistemin gelişmesinin motoru* olduğu dinamik ve antagonist bir temel, tasarısı ve sermayenin tarihi ilerleme kaydettikçe antagonizmanın sürekli yeniden ortaya çıkışının temeli anlamında bir yetkinlik. Bütün

materyalist nesnelcilik de kaybolur: İlişki, antagonizmaya dayandığı oranda açıktır. Yine de bu noktada haklı olarak, çelişkinin gelişiminin -ve antagonizmasının- derinleşmesinin- sermaye düzeyinde, sermaye kategorileri düzeyinde ve sermaye kategorilerinin gelişimi düzeyinde kaldığına ve sonuç olarak sürecin öznel bileşeninin dikkate alınmadığına itiraz edilebilir. Oysa Marx'ın eleştirisi Bastiat'nın ücret teorisi üzerinden devam eder. Burada "Ücret üzerine Kitap" veya bölümün ne olabileceğine dair bir ipucu yakalanabilir. Bastiat'nın ve onun aptallığının karşısında, Marx ısrarla, doğrudan bir devrimci güç ve tüm gelişme olanaklarının motoru olarak ücret (ücretli emek, işçi sınıfı) üzerinde durur. "Bütün bu tarihsel geçişlerde ücretli emek, emeği bütün yönleriyle, geliri, içeriği, yeri, kapsam vs. açısından sabitleyen ilişkilerin çözülüşü, ortadan kalkması gibi görünür. Yani, emeğin ve ücretlendirilmesinin sabitlenmesinin olumsuzlanması olarak" (*Grundrisse*, s. 891 [c. II, 348]). Öznellik üzerine bu yoğunlaşma (çözülme, yıkım, hareketlilik, bağımsızlık), sermaye kategorilerinin antagonizmasının anlamına yeni bir temel kazandırır, bunu yeni bir yolla gösterir ve *Grundrisse*'de artı değer teorisinde kesinlikle çözeceği bir gerilim düzeyine taşır. Bu aşamada yöntem bile değer teorisinin nihai formülasyonunu beklemektedir; bu aşamaya kadar formülasyonu büyük oranda ilerleme kaydetmemiş değildir: Yalnızca nihai halini vermek için, eldeki tüm öğelerin sistematik biçimde bir araya getirilmesini beklemek gerekir.

Marx'ın *Grundrisse*'de kullandığı yöntemin formülasyonu, sadece Giriş'ten *Grundrisse*'ye doğru ilerleyen *doğrusal* bir süreç olmadığı gibi, *Grundrisse*'nin içinde de bu böyle değildir. Para üzerine Bölüm'deki (2. derste ele aldığımız) kimi pasajlara geri dönersek, yönetime dair bir takım karışıklık ve atlamaları öncesinden görürüz. Bu durum özellikle, antagonizmayı tanımlama eğilimindeki gücün en uç noktada olduğu pasajlarda belirgindir (Para Üzerine Bölümde, B ve D maddelerine bakın). Aslında bu metinlerde söz konusu olan nedir? Burada söz konusu olan, kategorilerdeki antagonizmanın derinleşmesinin kapitalist gelişme ile kapitalist kriz arasındaki bağı, komünizme geçişin temelini kuran bağı, görünür hale getirmesidir. (*Grundrisse*, s. 159-64, 172-3, 173-4, 289 [c. I, 89-94, 101-2, 102-3, 203]). Bir tersine çevirişi tetikleyen bu bağ sürecin öznel hale

geldiği kritik eşiği henüz atlamamıştır. Daha önce de söylemiş-tik, *antagonizma* çok güçlüdür: Fakat biz onu *yenilikçi bir sıçrama*nın ve devrimci özgürleşmenin bir ifadesi olarak değil, *hâlâ projeksiyonun bir sonucu olarak görürüz*. Komünizm söyleminde, eğilim “projeksiyon” düzeyinde düzleştirilmiş haldedir. Eğer yöntemdeki bu mekanikçi girişim *Grundrisse*’de sıklıkla karşımıza çıkmasaydı, en beklenmedik anlarda -her şeyin ötesinde, tam da nihai ve kesin antagonizmayı tanımlama ve komünizme delâlet etmeyle ilgili olduğunda- yeniden belirmeseydi, analizin yetersiz genişlemesinin bir göstergesi olan bu düzleştirme üzerinde ısrarla durmayacaktık, Ve bu durumda da, burada huzurlu durulabilirmiş gibi görünmüyor. Eğilim teması, ideolojik bir “projeksiyon” içinde mekanik düzleştirmeye maruz kalabilir: Bu durumda, komünizm sorunu düş ürünü bir söylem haline gelme riski taşır. Oysa diğer taraftan, eğilim temasının, “pratikte doğru”ya, öznel doğrulamaya doğru kayabileceğinin (eğilim temasının yerini “pratikte doğru”nun, öznel doğrulamanın alabileceğinin) altını çizmek önemlidir. Hatta bir kelime oyunuyla, şu bile söylenebilir: *Grundrisse*’nin eğilimi, eğilimi projeksiyondan ziyade öznelliğin atfı olarak, pratikte doğru olarak yüceltmektir. *Artı-değer teorisinin, etraflıca ele alınırken, Marx’ın yöntemindeki en büyük gerilimleri telafi edeceğini* bir kez daha söylemek gerekiyor. Ve şunu da eklemek gerekir ki, komünizm sermayenin uyumsuzluklarının düzeltilmesi değildir.

Teorik gelişiminin sınırları ne olursa olsun, *Giriş* metni yöntem üzerine yazılmış sıra dışı bir metindir. Belirli soyutlama, eğilim ve pratik kriterlerinden sonra, *yöntemi oluşturan dördüncü kriter* incelendiğinde, yöntemin artı-değer (sömürü) teorisine uygun bir düzeye geçişini hazırlamak ve düzenlemek üzere bir kez daha karşımıza çıkan budur. Biz kriterin bu dördüncü ögesine, teorik alanın ve *araştırmanın zemininin “kaydırılması”* veya *konunun kaydırılması*, ya da (*yapının*)“*kuruluş*” ilkesi diyeceğiz. Bu kriteri oluşturan süreç, *Giriş* metninde zaten açılmış olan üç kriter ile değer üzerine pasaj ve Bastiat ve Carey üzerine metinde görmeye başladığımız öğelerin kesişme noktasında ortaya çıkar: İlkinde, ona bağımsızlık tanıyacak kadar içini boşaltarak, “fark” kavramının yoğun biçimde derinleştirilmesi söz konusudur; ikincisinde ise, antagonizma kavramının metodolojik kullanımının yerine, antagonizma kavramı ile fark

kavramını dönüşümlü olarak birbirinin yerine kullanma konusunda dinamik bir ısrar vardır. İlk bakışta, kategorilerin hareketinin sadece analizde mekanik gerilimler, “projeksiyonlar” ürettiyormuş gibi görüldüğü tamamıyla doğrudur. Fakat benim fikrime göre, yöntemin teorik sınırlarının gerçekten üstesinden gelmek için bütün koşullar hazırdır (artı-değer üzerine derste, metodolojik zeminin nasıl zenginleştirildiğini görebilecek ve aynı zamanda bunun olağanüstü etkilerini doğrulayabileceğiz). Bu yüzden burada, önvarsayımları doğrulamak ve bu önvarsayımların nasıl formüle edilebileceğini görmek yararlı olacak. Şimdi, eğer *Giriş* metninin metodolojik ilkelerinin sistematik niteliği apaçıksa, bu ilkelerin dinamizmi de o kadar apaçıktır: Belirli soyutlama, eğilim ve “pratikte doğru”, kategorileri harekete sokan ilkelerdir, gerçekliğin sadece anatomisini değil fizyolojisini de, sadece yapısını değil devrimini de kuran ilkelerdir. *Fakat gerçeklik doğrusal değildir*, ne diyalektik bütünlüktür ve ne de bilimsel söylem sezgiseldir: Tersine, gerçeklik sürekli dönüşür ve gücü bilerek uygulayanların kolektif güçlerinin antagonizmasını kendi hareketinin içine çeker. Bu yüzden, *bu noktaya kadar gördüğümüz kriter, hem tarihin seyrindeki büyük alternatifleri, niteliksel değişimlerini, gerçekliğin sıçramalarını ve dönüşlerini hem de öznelere (nedeni ve sonucu olarak) gelişmeye katılımını taşıyan son bir ilkenin içinde yeniden oluşturulmalıdır*. Tarihsel ufuk hareket halindedir: Belirli soyutlama tarafından tanımlanan kategori dönüştürülür, eğilim gerçekleştirilir veya yer değiştirilir, her koşulda güçlü bir değişkenliğe tabi kılınır; bu tarihsel ufukta hareket eden ve pratik olarak bu ufku belirleyen öznelere isteseler de istemeseler de bu sürece dahil olurlar. Tarihin ufku her zaman çoğul, değişken ve hareketlidir: Bunun bilgisine sahip olmak, mücadele tutkusuna ve canlılığına sahip olmak demektir. *Marx’ın yönteminin dördüncü kriteri, metodolojik müdahalenin etkin niteliğinin sentezi olarak ortaya çıkar*: Bu kriter, her şeyden önce, pozitif bir öncül olarak, mücadelenin gelişimi ve çatışmanın parametrelerinin yeniden yapılandırılması sonucu teorik çerçevenin kaydırılmasını ele alır; negatif öncül olarak ise, -yeni sağlamlaştırılmış teorik çerçevede- sürecin dinamik terimlerinin dönüşümünü, öznelliğin ve onun zıt kutuplarının yer değiştirmesini ele alır. Sentez için, yeni bir yapının kuruluşunu, ve böylelikle yeni bir antagonizma biçiminin, pratik kriterine ve dönüşüm ilkesine yeniden tabi kılınması gereken yeni

bir durumun kuruluşunu ele alır. *İşte bu yüzden Marx'ın yönteminin merkezi ve kökü olan ufku tanımlayan ilke, bu kuruluş ilkesidir.* Bir ilkenin nasıl geliştirildiği üzerine dikkatlice düşünersek, içinde barındırdığı bütün parametreleri dikkate alarak bu ilkenin hareketini bütün yönleriyle izlersek ve teorik çerçevede yarattığı genel değişim anlamında dikkatimizi bu ilkenin gelişim süreci boyunca ister simetrik olsun ister asimetrik olsun geçtiği bütün aşamalara verirsek, kuruluş ilkesinin gelişimini ve olumlanmasını görebiliriz. Kurulan yeni bir dünyadır ve (*dönüşüm için*) sunulan gerçeklik yeni bir bilişsel gerçekliktir. Kuruluş ilkesinin, Marx'ın yönteminin diğer ilkelerinden türediği çok açıktır: Fakat bu ilkenin bir yenilik getirdiği de açıktır, çünkü kuruluş ilkesi sayesinde, eğilim bir projeksiyona, soyutlama kategorik nesnelliğin bir hipostazına ve pratik kriteri realist bir tarihsel süreklilik fetişine indirgenemez. Kuruluş ilkesi, metodolojiye niteliksel bir sıçrama boyutunu, kolektif güç ilişkilerine indirgenen, dolayısıyla kuşkucu değil, dinamik ve yaratıcı olan bir tarih kavrayışını kazandırır. Her yeni yapı kuruluşu yeni bir antagonizmanın kuruluşudur. Gelişmenin seyri içindeki farklı biçimler takip edilebilir ve bu farklı biçimler kuruluş ilkesi ışığında ele alınabilir. *Nasıl ki artı-değer ilkesi, antagonizmanın öznelliğini teorinin merkezine taşırsa, kuruluş ilkesi de krizi Marksist analizin, ve onun metodolojisinin merkezine taşır.* Bu yüzden kuruluş ilkesinin bir ayağını *Giriş'e* diğerini de *Grundrisse'ye* basarak doğması bir rastlantı değildir: *Giriş* metninde kuruluş ilkesinin altyapısı hazırlanır, *Grundrisse'de* ise geliştirilir, çünkü daha önce gördüğümüz gibi bu dönemde Marx'ın izlediği yol tamamıyla, kriz teorisinin sermayenin teorisi olarak, artı-değer teorisinin de devrim teorisi olarak kuruluşu sorunu eksenindedir. Böylece kuruluş ilkesi, *dönüşümün, geçişin* analiz edilmesi için temel bir kriter haline gelir: teorinin sürekliliğindeki pratik sıçramanın bilinci. İşte Marx'ın teorisinin ufkudur: Marx ötesi Marx? Bu noktada, yine bu soruyu sormak ve bir kez daha kendisini Marksist bilim olarak sunma arzusu taşıyan bütün ortodoks yaklaşımlara gülmek gerekiyor.

Marx'ın yöntemi ve *Hegel-Marx* ilişkisi üzerine yürütülen eski polemikler hiçbir zaman ilgimi çekmemiştir. Bana asla mesele Marx'ın Hegelci olmasıymış gibi görünmedi: yalnızca Marx ve Hegel'in okunması koşulunda. Diğer açılardan Marx'ın çalış-

malarının Hegel'e yapılan referanslarla dolup taşıdığı doğrudur; bunu anlamak için *Grundrisse*'yi okumak yeterlidir. Eğer biraz eğlenmek isterseniz, (ama *Grundrisse*'nin editörlerinin yaptığı gibi filolojiyle oynamak gibi saçma bir şekilde değil: Enzo Grillo önsözde bu süreçle ilgili haklı olarak hemfikir olmadığını ifade eder) *Grundrisse*'nin buraya kadar baktığımız ilk sayfalarında Hegel'e doğrudan ve dolaylı en az otuz referans bulabilir ve Marx'ın bir yandan bolca Hegel'den ödünç alırken, diğer yerlerde de Hegelci yüklerden dolayı özür dilediği psikolojik açıdan ikircikli tavrı görebilirsiniz. Burada iki örnek alabiliriz:

Piyasa değeri, metanın ortalama değerinden her zaman farklıdır, ya bunun üstünde ya da altındadır. Piyasa değerinin kendisini gerçek değerle sürekli dalgalanmalar yoluyla eşitlemesi, kendini üçüncü bir değer olarak gerçek değerle eşitleyerek değil, sürekli kendini eşitsizleyerek gerçekleşir (Hegel'in diyebileceği gibi, soyut özdeşlik yoluyla değil, sürekli olumsuzlamanın olumsuzlanması, yani gerçek değerinin olumsuzlanması olarak kendi kendini olumsuzlaması yoluyla gerçekleşir) (*Grundrisse*, s.137 [c. I, 70]).

Burada Hegel'e yapılan referans, araştırmayı desteklemesi ve açıklamayı mümkün kılması anlamında doğrudan içerik ile ilgilidir (buradaki tartışmanın benzerini başka pek çok yerde ve özellikle *Grundrisse*'nin 211-12 [c. I, 136-137] numaralı sayfalarında görürsünüz). Fakat aynı sayfalarda, Marx Hegel'in eserlerine referansları terminoloji ve kavramların oluşumu açısından çoğalır. İkinci olarak, şu olumlamayı görürüz: "Daha sonra, bu konuyu bitirmeden önce, sadece kavramsal belirlemeler ve bu kavramların diyalektiği ile uğraşıyormuş gibi görünen idealist sunuş tutumunun düzeltilmesi gerekecek. Her şeyin ötesinde şu ifadede: ürün (ya da etkinlik) meta haline; meta değişim değeri haline; değişim değeri para haline gelir" (*Grundrisse*, s.157 [c. I, 82]). İdealist sunuş tutumunun düzeltilmesi: Bu ifadede Hegelciliğin engin biçimlerine bir düşkünlük yok! Peki ya sonra? Marx-Hegel üzerine yürütülen polemik sadece bir bahanedir: Bunu doğrudan kavramak için onların (Marx ve Hegel) nasıl *birbirlerinin zıt yüzü olduğunu* görmek için bu Marx'la biraz uğraşmış olmak yeterlidir. Çünkü, Marx'ın kendisi devrimci, materyalist olduğu gibi, çalışmalarının temel içeriği kadar kullandığı yöntemde de yine devrimci, politik ve pratiktir. *Giriş* söz konusu

olduğu sürece, bu söylediklerimiz Marksist metodolojinin mevcut sınırlarının bir tür olumsuzlamasını oluşturmaz -sanki Hegelci etkiler yok sayılırsa, Marksizm'de yalnızca sınırların yokluğunu gören ortodoksluğun yağcılığından payımızı almışız gibi. Bu böyle değil. *Giriş* metninde kullanılan yöntemin sınırlarının Hegelcilikle hiçbir ilgisi yoktur: Bu sınırlar Marx'ın oluşturmakta olduğu sömürü teorisi ve antagonizmanın öznelleştirilmesine geçiş meselesinde yatar. Diğer yandan bu sınırlar çok görece kısıtlardır: Belki de metodolojinin içerdiği yaratıcı potansiyeline değil, metodolojik yaklaşımın konumunun kendisine, yöntemin kurucu tarafılığı ve biçimselliğine içkindirler. Durum ne olursa olsun, bu yeni geçiş üzerinde çalışmak gerekiyordu. Şimdi onu izlemeye hazırız.

DERS DÖRT

ARTI DEĞER VE SÖMÜRÜ

Artı değer üzerine çalışıyoruz: II. ve III. Defterler için okuma planı. • (a) Paradan artı değere; politik yaklaşım. *Kapital*'deki analiz ve projelerin temeli olarak eğilim. Olası bir çelişkiye dair bir parantez: üretken emek kavramı. • (b) Mantıksal yaklaşım: P-M-P', paradan sermayenin oluşumuna geçiş. • (c) Sermayenin ve emeğin otonomlaşması dair materyalist tanım. Değerin kaynağı olarak emek: öznellik ve soyutlama. Ücret üzerine olası bir bölüm: kullanım değeri, gerekli emek ve "kolektif işçi". Kapitalist temellükün antagonist niteliği. • (d) Bir sömürü teorisi olarak artı değer teorisi. Artı değerın hesaplanması: değişmeyen ve değişen sermaye. "Kolektif kapitalist" ve değerlenme. • (e) Kavramların tanımı ve artı değer teorisinin eklemelenmesi: artı emek ve artı değer, mutlak artı değer ve nispi artı değer. • (f) Yeni sorunlar. Artı değer ve kâr: kriz analizine doğru. • Marksizm ve sosyalizme hazırlık.

II. ve III. Defterlerde (*Grundrisse*'nin özellikle 293-341 [c. I, 207-265] sayfalarını dikkate aldık) *artı değer teorisi* geliştirilir. Bu yüzden, paranın, ücretli emeğin ve sermayenin ortak tözü olarak ortaya çıktığı ikinci dersin sonunda bıraktığımız yerden başlamalıyız. Paranın genel tahakkümü dolaşım süreci içinde uygulanır ve bir yandan bütünlüklü bir tahakküm, üretim

sürecinin üzerinde ve içinde bir güç olarak ortaya çıkarken, diğer yandan da evrensellik ve kayıtsızlık olarak, tam anlamıyla bir değer olarak (yani değişim değeri sıfatıyla ya da adıyla) ortaya çıkar. Değer-paranın bu iki boyutu arasında, sürecin niteliksel farklılıklarının niceliksel bir özdeşliğe gönderme yaptığı bir diyalektik gelişir. Bu yüzden para, ücretli emeğin ve sermayenin ortak tözüdür, çünkü kendi gücünü bu ilişki üzerinde genişletir ve kendi işleyiş mantığını bu ilişkiye dayatır. Fakat burada bir adım ilerlemek gerekiyor. *Grundrisse*'nin İtalyan editörleri, "III. Defter"e "Sermaye" adını vermişlerdir. Marx bu bölüme gerçekte "Sermaye olarak Para" adını vermiştir: Bu bölüm Marx için aslında gelişmedeki bir sıçrama değil, bir adımdır. Rosdolski başlığın değiştirilmesinin bir kafa karışıklığına yol açma riski taşıdığını söyler, çünkü başlığın değişmiş hali kategoriler arasındaki (para ve sermaye) farkı, dolayısıyla kategorilerin statik boyutunu vurgular, Marx'ın istediği gibi sorunun dinamik ögesini (sermaye olarak parayı) değil. Para aslında sermayenin hareketliliğini, komuta serbestliğini temsil eder ve sermayenin başkalaşımlarının bütününe gerçek anlamda (yani ister töz, ister faillik olarak) gösterir. Dolayısıyla, kategorileri fetişleştirmeden -artı değer teorisine doğru- bir ileri adımdan bahsedilmelidir. Çünkü bu bölümde her şeyden önce paranın merkeziliği esas alınır. Girişeceğim okumanın *ilk kısmı* buna ayrılacak -burada, paranın merkezi rolünün nasıl teorik yaklaşımın "pratik" ve böylelikle politik niteliklerine boyut kazandırdığını göstermeye çalışacağım. Daha sonra, anlatımımı beş ayrı kısma ayıracağım; *ikinci* kısımda politik yaklaşımdan doğrudan doğruya teorik yaklaşıma geçiş üzerinde duracağım; *üçüncüsünde* kolektif işçi kavramını; *dördüncüsünde* kolektif kapitalist kavramını tanımlamaya çalışacağım; tüm bu tanımların tutarlılığı ile güçlendirilmiş olan *beşinci* kısımda ise sömürü teorisi olarak ve şimdi olduğu gibi her zaman Marksist teorinin merkezine oturan bir teori olarak artı değer teorisini çok daha yetkin biçimde ifade eden bir açıklamaya ulaşılabilecek. Bu analizi, bir yandan açıklanmaya muhtaç bir dizi teorik sorunu (artı değer teorisinden kâr ve kriz teorilerine kadar), diğer yandan ise bu okuma ışığında yeniden üzerinde düşünmemiz gereken bir dizi politik sorunu (sosyalizmin ve komünizmin sorunlarını) ortaya çıkararak *sonlandıracağım*. Eklemem gereken son bir şey daha var: Projenin bu aşamasında, Marx'ın metodolojisinin

daha önce tanımlamış olduğumuz öğelerinin daha da yetkinleştiğini ve genişlediğini görürüz. *Neue Darstellung* mekanizması üretken hale gelir. Dolayısıyla, *neue Darstellung*'a daha fazla kulak vermemiz ve bu yöntemin üretken biçimde maddileşmesinin altını çizmemiz gerekir.

Örneğin Rosdolski'nin yaptığı gibi, Marx'ın, yukarıda ele aldığımız “sermaye olarak para” sorununu ortaya koyuşunun, “basit ticaret ekonomisinde geçerli olan temellük yasası” üzerine yazılan önceki sayfaların basit bir genişletilmesi içine oturtulduğu düşünülemez. Bu temanın bakış açısından bakıldığında, daha çok “para olarak para” üzerine yapılan sistematik açıklamaya tekrar geri dönmek gerekir (2. derse bakın): Aslında burada tanık olunan şey, bütün teorik dikkatin yoğunlaşmasını gerektiren analiz alanının su yüzüne çıkarılması işlemidir. Peki buradaki temalar nelerdir? *Evrensel madde olarak para* ve onun gerçekliğini gizleyen ideoloji. Yani tahakküm altına alınan ve kontrol edilen antitez olarak para veya politik gerçeklik ve sömürü üzerindeki komuta olarak para. *Dolayısıyla analizin alanı politiktir*. Artı değer teorisi, ancak sömürünün politik toplumu yapılandığı, politik toplumun temelini kurduğu olgusundan yola çıkılırsa temellendirilebilir. Sermaye olarak para teması ile karşı karşıya gelerek –dolayısıyla, üretim sürecinin analizine başlayarak– *Marx, komutayı paranın asıl cevheri olarak kavrar*. Bu, Marx'ın düşüncesindeki gelişimi izlerken kullanmaya alışkın olduğumuz bakış açısını ters çeviren ve ona saldıran bir serimleme tarzıdır–geleneksel olarak, politika ve komuta, üretim süreci analizinin sonunda yer alır, hatta daha yakın zamanlardaki bakış açısına göre politika, “iktisatçı” Marx'ın ilgi alanına yabancı bir şey olarak algılanır. Oysa tam tersi söz konusudur! Burada, genel politik işleyişinin tüm yoğunluğu içindeki komuta varsayımı, tam aksine birincildir. Bu nasıl şaşırtıcı bir şey olarak algılanabilir ki? *Grundrisse*'nin ve metodolojik temelini ortaya çıkış saikleri ve nedenlerine dair buraya kadar gördüğümüz her şey, politik öğeyi analizin merkezine oturtmaya yardımcı oldu. Ve yalnızca bu da değil: serimleme yavaş yavaş politik olanın özgünlüğü üzerinde giderek daha çok yoğunlaşır. Bunu gösteren, “sosyalistler”e karşı polemik dolu yergilerden ziyade, krizin ve sürmekte olan finansal yeniden yapılanmanın analizidir; bu analizin temelini sürekli olarak oluşturan “sömürü-devlet-dünya

pazarı” eklemlenmesidir. Genel olarak sömürüden, komutadan artı değere geçiş, izlenen yön budur: *Serimlemenin içinde barındırdığı saldırının köşe taşlarını yöneten bir sınıf mantığıdır.* Sonuçlarının yine de tamamen kullanılmadığı para üzerine yazılan sayfalarda, artı değer temasını, üretim eleştirisini, “komuta-devlet-dünya piyasası” eğilimi tarafından dolayımlanmış iki sınıf arasındaki basit ilişki zemininde açan mantıksal ve eğilimsel bir kayma olduğunu görürüz. Birkaç kez göreceğimiz gibi, eğer dünya piyasası burjuva hegemonyasının kendini gerçekleştirmesi olarak sunuluyorsa, sınıf ilişkileri analizinin (artı değer teorisinin peşine düştüğü amaç) anlaşılması ve nitelenmesi gereken temel budur: olgunun politik gebeliği temelinde. *Yani paradan artı değere geçiş -işte sınıfı silahlarla donatan politik yol budur.*

Parayı temel uğrak olarak keşfeden ve onu sömürü analizinin merkezi olarak gören düşüncenin işçi sınıfının mücadelesinde farklı biçimlerde ele alınabileceğini fark etmek gerekli. Daha önce de belirtildiği gibi, Marx burada parayı burjuva hegemonyasının bir biçimi olarak ele alır –Hilferding’den Lenin’e, 19. yüzyıl Marksizminin meşhur kıldığı kabul içindeki komutanın parasal ufku olarak. Kapitalist sınıfın tahakküm projesinin merkezine oturan para: *Sermayenin, krizler -işçilerin kullanım değerinin isyanı- üzerindeki komutasını yeniden yapılandırmak zorunda kaldığı* her durumda görürüz. Komuta içindeki paranın bu bitmez tükenmez gerilimi, dünya piyasası düzeyinde işçilerin isyanı ile tam bir paralellik içindedir ve tahakküm biçiminin yeniden yapılandırılması için bir başlangıç oluşturur. Çünkü para sadece sermayenin başkalaştığı biçimlerden biri değil, aynı zamanda sermayenin komutasının ve bu komutanın gelişiminin genel bir biçimi, değerın sürekliliğinin ve böylece komutanın sürekliliğinin hüküm sürdüğü en belirgin biçimdir. Marx’ın artı değer teorisini ortaya koyuşu daha yaratıcı ve uygun olamazdı: Tahakkümün genel biçiminden onun üretken özgünlüğüne geçiş –burası tahakkümün genel, toplumsal ve küresel biçiminin komutayı karakterize ettiği yerdir- üretken özgünlüğün antagonizmanın yeri olarak gösterildiği yerdir. Dışarıya yapılan yolculuk bu kadar genelleştirildiğinde, geri dönüşün daha da genelleştirilmiş ve kapsamlı olacağı açıktır: *artı değerın örtüsü kaldırılmış antagonizmasından politikanın, dolayımılamanın ve komutanın ufkunun imha edilmesine geçiş.*

Birkaç sayfa ilerde artı değer üzerine bölümünün başlangıcında (*Grundrisse*, s. 264 [c. I, 184]) Marx *sermayenin analizi için tekrar bir çalışma planı* önerir. Bu çalışma planı *Giriş* metninde (*Grundrisse*, s. 108-9 [c. I, 44-5]) önerdiği plandan ve *para üzerine bölümün* notlarından (*Grundrisse*, s. 227-8 [c. I, 148-9]) sonra önerdiği yeni bir plandır. Önerdiği çalışma planı aşağıdadır:

I. (1) Genel olarak sermaye kavramı. (2) Sermayenin tikelliği: döner sermaye, sabit sermaye (yaşam gereksinimi olarak, hammadde olarak ve iş aracı olarak sermaye). (3) Para olarak sermaye.

II. (1) *Sermayenin niceliği. Birikim.* (2) *Kendisinin ölçüsü olan sermaye. Kâr. Faiz. Sermayenin değeri: yani faiz ve kâr olarak sermayeden farklı olan sermaye.* (3) *Sermayelerin dolaşımı.* (a) Sermayenin sermaye ile değişimi. Sermayenin gelirle değişimi. Sermaye ve fiyatlar. (b) *Sermayeler arası rekabet.* (c) *Sermayelerin yoğunlaşması.*

III. Kredi olarak sermaye.

IV. Ortaklık sermayesi olarak sermaye.

V. *Para piyasası olarak sermaye.*

VI. Zenginlik kaynağı olarak sermaye.

Kapitalist. Sermayeden sonra toprak mülkiyeti ele alınabilir. Bundan sonra da ücretli emek. Bu üçü artık dolaşım olarak kendi iç bütünlüğü ile tanımlanan *fiyat hareketlerini* ön varsayar. Diğer yandan, dolaşımın üç temel biçimi ve önvarsayımları içinde üretim olarak konumlandırılan üç sınıf. Sonra *devlet.* (Devlet ve burjuva toplumu. – Vergiler veya üretken olmayan sınıfların varlığı. –Devlet borcu.- Nüfus. – Devletin dışarıdaki eli: sömürgeler. Dış ticaret. Döviz kuru. Uluslararası metal para olarak para. – Son olarak dünya piyasası. Burjuva toplumun devleti ele geçirmesi ve onu aşması. Krizler. Değişim değerine dayalı toplum yapısının ve üretim biçiminin çözülmesi. Bireysel emeğin toplumsal emek olarak gerçekten konulması ve tam tersi.) (*Grundrisse*, s. 265 [c. I, 184]).

Peki bu çalışma planı niçin önemli? Çünkü *Giriş*'te olduğu gibi bir kez daha üretimden devlete, oradan da analizin koşulu olarak dünya piyasasına doğru ilerleyen eğilim, yalnızca veya tercihen (burada *Giriş*'tekinden farklı olarak) biçimsel olarak değil, maddi olarak da karşımıza çıkar ("Dünya piyasası bütün her şeyin önvarsayımı ve bütünün dayanağıdır."). *Dolayısıyla yeni proje bizi analiz alanının merkezine götürür* ve orada sadece artı değer teorisini buluruz: paranın analizi yoluyla *komuta alanı* olarak tanımlamış olduğumuz alan. Devlet, üretim sürecinin

çelişkilerinin sentezlendiği ilk düzeydir; dünya piyasası bu çelişkilerin sentezinin ikinci biçimi olmakla birlikte aynı zamanda krizin ve çözülmenin alanıdır. Analizin tamamı, bu eğilimi dik-kate almak ve *eğilimin ritmine göre sürekli* yer değiştirmek *zorundadır*. Eğer temel antagonizmanın kendi toplumsal biçimini (antagonizmanın üretim sürecinden dolaşım sürecine kadar her yerde toplumsallaşması ve yayılması) olduğu kadar en saf halini de (iki sınıf arasındaki antagonizma) dünya piyasası aşamasına ulaşıldığında ortaya çıkaracağı doğruysa, “üretimin öncülleri ve dolaşımın biçimi” olarak üç sınıf, gelişmenin mekanizması içine kendileri de geçiş öğeleri olarak yerleştirilir. Ve bir kez daha “fi-yat hareketleri”, toplum tarafından küresel olarak üretilen değer, yani artı değerın kütlesi ve içerdği komuta temelinde kavranır: Antagonizmayı daha da açık hale getiren eklemlenmeleriyle bir kez daha para; eğilimin bu gelişme düzeyinde tanımlamak iste-diğimiz antagonizmayı; para ve komuta teorilerinin sahip oldu-ğu genellik düzeyine ulaşmayan hiçbir artı değer teorisi olamaz. Bu radikallik düzeyinde olmadıkça, hiçbir antagonizma tanımı olamaz. Başlangıçtaki projelerden ve çalışmanın seyrinden elde edilen sonuçlar, Marx’ın sadece her bir tekil pasajdaki analiz-lerinde tutarlı olduğunu değil, her şeyin üzerinde analizin baş-langıcı ve bitişi arasında bir tutarlılık gösterdiğini de kanıtlar. Başlangıç ve sonuç arasında bir tutarlılık olması, *sonucun aynı zamanda bir ön varsayım olarak da işe yaraması gerektiği anla-mına gelir*. Sonuç (dünya piyasası aşamasında kriz ve çözülme), bir ön varsayım (üretim ilişkileri düzeyinde antagonizma ve mücadele) olarak hizmet etmelidir. Para, sermaye komutasının çizdiği tam kavisi birleştiren kara hattır; artı değer teorisi ise işçilerin bakış açısından, tam tersi bakış açısından, aynı işlemi yapan kıvrıl hattır.

“Dolayısıyla sermayeye karşıt kutup olabilecek tek *kullanım değeri emektir* (daha kesin söylemek gerekirse, *değer-yaratan, üretken emek*).” (*Grundrisse*, s. 272 [c. I, 191]). Üretken ve üret-ken olmayan emek kavramı üzerine yazılmış olan sayfalar, daha sonra *Artı Değer Teorileri*’nde ve *Kapital*’de tekrar karşılaşacağımız bir dizi teorik ve tartışmalı noktanın ilk formülasyonlarını içerir. Peki, analizimiz artı değer teorisinin geliştirildiği boyut, alan ve ufku aydınlatmayı arzu ederken neden üretken ve üret-ken olmayan emek tartışmasının yapıldığı sayfalarla ilgileniyo-

ruz? Çünkü *üretken emeği bu şekilde ele alan Marksist yaklaşım*, açıklamamız ve bölümlemeleriyle *çelişiyormuş gibi görünür*: Burada hemen tartışılması gereken bir çelişki vardır. Marx, artık burada (ve daha çok da *Grundrisse*'nin 305-6 [c. I, 218]. sayfasında yer alan notta) sadece sermaye üreten çalışmanın üretken olduğunu iddia eder. "Sadece sermaye üreten emek üretken emektir"; "üretken emekçi sadece sermayeyi çoğaltan kişidir." Sonuç olarak, sırf dolaşım ya da tüketimle ilgili tüm değişimi, üretken emek olarak düşünmek tamamıyla aptalcadır.

A. Smith, burjuva iktisadı açısından, *üretken ve üretken olmayan emek* ayrımını yaparken *aslında* haklıydı. Diğer iktisatçıların karşı çıkışları boş laftır (örneğin Storch, Senior daha da alçaktır), bu iktisatçılar ne olursa olsun her etkinlik sonuçta bir şey üretir derler ve böylece doğal anlamda ürünle ekonomik anlamda ürünü birbirine karıştırırlar; bu yüzden yankesici de dolaylı olarak ceza hukuku kitaplarının üretilmesine neden olduğu için üretken bir işçi olarak algılanır (bu tür bir akıl yürütme en azından, hırsızlığı *engellediği* için bir hakimi üretken emekçi sayan mantık kadar doğrudur). Ya da modern iktisatçılar, burjuvanın dalkavukluğunu yapmayı öylesine istemektedirler ki, içlerinden birisi burjuvanın başındaki bitleri ayıkla ya da sırtını sıvazlasa, ertesi gün ofiste kalın kafasının daha iyi çalışmasını sağlayacağını ileri sürerek bunun da üretken emek olduğunu iddia ederler (*Grundrisse*, s. 273 [c. I, 192]).

Oysa Marx'ın doğrudan sermayeye bağlı çalışma olarak tanımladığı üretken emek üzerinde bu kadar ısrarla durması, *doğrudan politik bir işleve* sahip olsa bile reddedilebilecek (belki de bu Marx'ın en işçici pozisyonudur) *kafa karıştırıcı etkilere* sahiptir: Böylelikle artı değer kavramsallaştırması, kendini tamamen üretim düzeyinde kapatıyormuş gibi görünür ve bütün teori, 19. yüzyılın sonundan beri Marx'ı ve onun düşüncesini eleştirenlerin her zaman bilimsel bir polemik nesnesi olarak ele alıp politik olarak yıkmaya çalıştıkları değer ve değer ilişkisinin bu parçalanması fikrine sadık kalmış gibidir. Değerin işlevinin, paranın işlevi kadar genel bir işlev olduğu ve ancak genel düzeyde varolabileceği olgusu üzerinde önceden de ısrarla durmuştuk: Bu, Marksist eğilimin (pek çok bakımdan bugün büyük oranda gerçekleşmiş bulunan eğilim) gelişimi içinde vardır. *Grundrisse*'nin bu sayfalarında görmeye başladığımız ve Marx'ın diğer pek çok çalışmasında bulaca-

ğımız üretken emek tanımının, birebir anlamına bakıldığında *oldukça indirgemeci bir tanım* olduğu sonucuna varılabilir. Böylesi bir üretken emek tanımını reddediyoruz, çünkü üretken emeğin bu tanımı, değer teorisinin nesnelci, parçalanmış ve fetişist algılanışı tarafından geçersiz kılır: Bu tür bir algılayış tam da, Marx'ı eski bir 18. yüzyıl materyalist yapmak isteyebilecek bir algılayıştır. Üretken emek tanımının birebir formülasyonu içinde bu Marksist tanımın sahip olduğu tek iyi yan, politik bir karşı duruş olarak işçilerin karşı duruşu, işçilerin ve proletarya devriminin gücünün politik olarak indirgenemezliği üzerindeki ısrarıdır.

Şimdi buradan biraz uzaklaşıp ifademizin genel çerçevesi içinde, ilerlemeye izin verebilecek ve *üretken emek tanımını*, *artı değer teorisinin kuruluşu için temel olan antagonizmanın ve soyutlamanın düzeyine taşıyabilecek* kimi terimleri anlamının olanaklı olup olmadığını görelim. Şunu hemen söylemeliyim ki, bu durumda, Marx'ı işçilerin emeğini yüceltmeye ve üretken emek kavramını böylesine sefilce ele alan bir yöntemi sınırlandırmaya yönelten tarihsel koşulların ağırlığından özgürleştirmek bana olanaksız görünmüyor. Aslında, üretken emek üzerine yazılmış olan sayfalara ve bu parantezi açtığımız pasaja bakıldığında, üretken emek kavramının bir başka boyutu daha sunulur: Üretken emek, işçilerin “kullanım değeri” olarak ve değişim ilişkisinde karşıt taraflardan birinin “bir diğerinin karşısına kapitalist olarak” çıkmasını sağlayan çalışma olarak sunulur. “Çalışma sadece kendi karşıtını ürettiği sürece üretkendir”: Oysa bu artı değer kavramını diğerlerine benzer bir ifadeyle anlatmak demektir! Öyleyse bu, belli birebir biçimlerin diğerlerine göre üstün oluşunun ötesindedir; akıl yürütmenin ve teorisinin bu tözüne bakılmalı ve tanımlama buna dayandırılmalıdır. Bu tanımın, bir kez daha emeğin şu soyutlama düzeyinde ele alınması gerekir: “Aslında elbette, ‘üretken’ işçi yapmak zorunda kaldığı bu pis işle, kendisini çalıştıran ve bu işe zerre kadar değer vermeyen kapitalist kadar ilgilenir.” (*Grundrisse*, s. 273 [c. I, 193]). Ve *üretimde*, üretken olsun ya da olmasın dolaşımda, kapitalist toplumsallaşmada, *sermayenin gelişme eğilimi gösterdiği aşamada*, kapitalist toplum ve onun kuruluş düzeyinde bu vardır. Bu şekilde düşünüldüğünde, yani üretken emek kavramı artı değer teorisi tarafından kurulan bir öge ve bu teorisinin bir dinamiği olarak ele alındığında, –üretken emeği bu noktaya kadar düşün-

mek zorunda kaldığımız gibi- analiz alanını, alanın genel doğasını daraltan bir sınır oluşturmaz.

Şimdi Marx'ın şu tezinin önemini araştırma zamanı: “*Birinci Kesim: Sermaye üretim süreci.*” “*Sermaye olarak para, paranın para olarak basit niteliğinin ötesine geçen bir boyuttur*” (*Grundrisse*, s. 250 [c. I, 172]). Fakat basit dolaşım, paranın belirlenimi asla aşılmaz: “*değişim değerlerinin basit hareketi, saf dolaşım olduğu gibi, sermayeyi asla gerçekleştirmez*” (*Grundrisse*, s. 254 [c. I, 175]).

İki kutuptan birinden yani ister paradan ister metadan başlasın sürecin yinelenmesi, değişimin kendi koşulları içinde yer almaz. Hareket, ancak tamamlanana, yani varolan değişim değeri miktarı değişilinceye kadar yinelenebilir. Hareket kendisini kendi kaynaklarıyla yeniden alevlendirmez. *Dolayısıyla dolaşım, kendi kendini yenileme ilkesini içinde barındırmaz. Dolaşımın uğrakları onun ön koşuludur, yani dolaşımın kendisi tarafından konulmamıştır. Metalar sürekli olarak tıpkı bir ateşe yakıt atar gibi dolaşım sürecinin dışından getirilmek zorundadır. Yoksa dolaşım süreci kayıtsızlıktan söner gider* (*Grundrisse*, s. 254-5 [c. I, 176]).

“Dolaşımın dolaysız varlığı, demek ki saf görüntüdür. *Dolaşım, arka planda yer alan bir sürecin görüngüsüdür*” (*Grundrisse*, s. 255 [c. I, 176]). Dolaşımın arkasındaki süreç üretim sürecidir.

Dolaşımın önvarsayımını oluşturan metalardır (ister tikel biçimde ister genel para biçiminde olsun); metalar belirli bir emek zamanın, yani değer gerçekleşmesidir; dolayısıyla dolaşım, önvarsayım olarak hem metaların emekle üretimini hem de metaların değişim değeri olarak üretimini gerektirir. Hareket noktası budur ve dolaşım kendi hareketinin sonucunda değişim değeri yaratan üretim sürecine geri döner. Böylece başladığımız noktaya, yani değişim değerlerini yaratan *üretim sürecine*; fakat bu sefer *dolaşımı gelişmiş bir uğrak olarak ön varsayan*, dolaşımı varsayan ve sonra yeniden varsaymak için sürekli kendine dönen, kesintisiz bir süreç olarak ortaya çıkan üretim sürecine geri dönmüş bulunuyoruz (*Grundrisse*, s. 255 [c. I, 176]).

Emek süreci yoluyla, eşdeğerlerin değişiminden değerlenme sürecine geçeriz: Bu, emekten sermayeye geçiş, yani P-M-P' anlamına gelir. Fakat değerlenme sürecinin ne olduğunu henüz

bilmiyoruz. Değerlenmeyi, niceliksel anlamda dolaşım sürecinde ortaya çıktığında görürüz. Oysa para bize değerlenme sürecini açıklamaz. Para, kesinlikle temeli kendisinin ötesine geçen ve çoğaltan bir sürecin faili olmak zorundadır. Fakat bu, pek çok şeyi açıklamaz. *Türsel olarak*, emeğin bu çoğaltmanın temeli olduğunu varsayamayız. “Paranın farklı insan ırklarından tek bir bankere doğrudan geçmesi veya doğadan doğrudan buhar makinesine geçiş ne kadar olanaksızsa, emekten sermayeye doğrudan geçmek de o kadar olanaksızdır.” “Sermaye kavramını geliştirmek için emekten değil, değerden, hem de dolaşım hareketinde gelişmiş olan değişim değerinden yola çıkmak gerekir.” (*Grundrisse*, s. 259 [c. I, 180]). Özetle, mantıksal yaklaşım bize kavramın tanımını içinde bir adım ileri sıçramamız gerektiğini gösterir.

Sermayeyi nesnelleşmiş emek olarak ele alabiliriz ve almalıyız. Peki sermayeyi böyle ele almak değerlenme sürecini anlamamızı sağlar mı? *Değer teorisi, değerlenme mekanizmalarını açıklayabilir mi? Hayır, hiçbir durumda bunu açıklayamaz.* Bu alanda ilerleme kaydedildiğinde varılan sonuç şudur: “*sermaye bir ilişki olarak değil bir nesne olarak kavranır.*” “Sermaye basit bir ilişki değil, bir süreçtir, bu sürecin değişik uğraklarında sermaye olmayı sürdürür” (*Grundrisse*, s. 258 [c. I, 179]). Dolayısıyla sermaye ilişkisi, doğrusal bir mantık olmadığı gibi önvarsayımın basit kavramsal genişlemesi de değildir. Peki sermaye sırf dolaşım ilişkisi değilse, nedir? Sonuç anlamında sadece niceliksel olarak değil, aynı zamanda üretim anlamında türeyimsel olarak da kendini çoğaltan sermaye ilişkisi nedir? Öyle ki değerlenme sürecinin bu gerçekliğinin kendisi, değer dolaşımını üretken bir biçimde kuran değişim hareketleri tarafından belli belirsiz çağrıştırılan bir alan mıdır? Belki de şimdi bir kez daha emek sorununu ele alabilir ve emeği, üretimin dolaşım için hazırladığı, değer temeli olarak dikkate almakla işe başlayabiliriz. Ama ancak, *emeğin kendisini değişim koşullarına teslim etmiş olmak koşuluyla.*

Başka bir deyişle açıklamak gerekirse: Değişim değeri içerik itibarıyla başlangıçta emeğin ya da emek zamanının nesnelleşmiş miktarıydı; bu haliyle emek dolaşımdan geçerek nesnelleşmesi içinde para, elle tutulur para biçimini aldı. Şimdi ise, dolaşımın, onun dışında kalan, onun koşulu olan ve dolaşıma dışsal bir şey olarak onun içine sızan ve içerden dönüştüren harekete, yani dolaşımın başlangıçtaki hareket

noktasını, yani emeği yeniden konumlandırmak zorundadır; ama artık emeğin basit bir eşdeğeri veya basit nesnelleşmiş hali olarak değil, bağımsızlaşan ve kendini emeğe teslim eden nesnelleşmiş değişim değeri olarak, kendini yenilemek ve dolaşımı yeniden kendisinden başlatmak için emeğin malzemesi haline gelir. Bununla artık para, dolaşımda olduğu gibi eşdeğerlerin yerine konan basit bir şey veya onlarla özdeşliğini koruyan bir şey değil; kendi kendini *çoğaltan* bir şeydir. Değişim değeri, ancak kendini gerçekleştirme yoluyla, yani kendi değerini arttırarak değişim değeri olarak sunabilir. *Para* (dolaşımın sonunda kendine geri dönmüş olarak) *sermaye olarak katılığını yitirmiş ve elle tutulur bir nesne olmaktan çıkıp bir süreç haline gelmiştir*. Fakat aynı zamanda, emeğin kendi nesnelliği ile olan ilişkisi de değişmiştir; o da kendisine geri dönmüştür. Ama geri dönüşün doğası budur, yani başlangıçta değişim değeri sadece emeğin bir ürünü olarak ortaya çıkarken, artık değişim değerinde nesnelleşen emek, değişim değerinin yeniden üretiminin bir aracı olarak canlı emeği gerektirir (*Grundrisse*, s. 263 [c. I, 183]).

Dolayısıyla, emek ancak değişim biçimi, para biçimi olarak varsayılırsa, sermayeye dönüştürülebilir. Fakat bu, ilişkinin bir antagonizma ilişkisi olduğu, *emek ve sermayenin*, ancak onların üretken sentezini kuran değişim uğrağında *otonom, bağımsız* varlıklar olarak *ortaya çıktıkları* anlamına gelir. Basit dolaşımın görünümünü yıkan antagonizma işte budur: Emek ile sermaye arasındaki değişimin özgün farkı bu antagonizmadır. Dolayısıyla bu antagonizmanın doğasını derinleştirmek gereklidir; sadece bu analiz, sermayenin içinde sunulan değer teorisi ile bu antagonizmanın özgünlüğünün anlaşılmasının, yani artı değer teorisinin tanımının önünü açabilecektir.

Dolayısıyla, “ilk ön varsayım, bir yanda sermayenin diğer yanda emeğin birbirine göre bağımsız ve bu yüzden birbirine yabancı biçimler olarak durduklarıdır. Sermayenin karşısında duran emek *yabancı* [*fremde*] emektir ve emeğin karşısında duran sermaye *yabancı* sermayedir. Birbirinin karşısında duran bu iki uç biçim, *özgül* olarak birbirinden farklıdır” (*Grundrisse*, s. 266 [c. I, 186]). Peki bu antagonizmayı oluşturan şey nedir? Söz konusu antagonizma, sermayenin, işçi için bir kullanım değeri olan şeyi değişim değerine indirgemek zorunda olmasına dayanır. Oysa,

İşçinin bir kapitaliste ya da genel olarak diğerlerine sunmak zorunda olduğu kullanım değeri, ürünün içinde maddileş-

miş değildir, asla işçinin kendisinden ayrı bir şey olarak var olmaz, dolayısıyla gerçekte değil işçinin kapasitesi olarak sadece potansiyel olarak vardır. İşçinin sunduğu kullanım değeri yalnızca sermaye tarafından talep edildiği ve harekete geçirildiği zaman bir gerçeklik haline gelir, çünkü nesnesi olmayan etkinlik bir hiçtir ya da olsa olsa burada söz konusu edilmeyen zihinsel bir etkinliktir. Bu kullanım değeri bir kez sermaye tarafından harekete geçirildiğinde, işçinin belirli, üretken etkinliği olarak var olur; işçinin belirli bir amaca yönelen, dolayısıyla belirli bir biçimde kendini açığa çıkaran yaşam gücünün kendisidir. Emek ve sermaye ilişkisinde, değişim değeri ile kullanım değeri birbiriyle ilişki halinde bulunur; ilişkinin bir yanında (sermaye) emeğin karşısında başlangıçta *değişim değeri* olarak, diğer yanında ise (emek) sermayenin karşısında *kullanım değeri* olarak durur (*Grundrisse*, s. 267-68 [c. I, 186-87]).

Bu karşıtlık iki *biçim* alır: İlk karşıtlık biçimi, *kullanım değerinin karşısındaki değişim değerinin* biçimidir, ama -sadece işçilerin kullanım değerinin soyut ve çalışmaya kayıtsızlaştırılmış kapasite olduğu verili iken- karşıtlık aynı zamanda *nesnelleşmiş emek* ile *öznel emek* arasındadır. Bunu az sonra göreceğiz. Yalnız, bu ilk karşıtlığı derinleştirerek bir sonuca ulaşmak için kendilerini sentezin içinde ortaya koyan faktörlerin *otonom niteliği* üzerinde bir kez daha ısrarla durmak gerekiyor. Bir kapasite, doğrudan bir kullanım değeri olarak emeğin ayrılması radikal bir olgudur: Kullanım değeri olarak emeğin değişim değeri ile yani komuta, mülkiyet ve sermaye ile girdiği ilişki, dolaysız olarak dayatılan bir ilişkidir. Kapitalist uygarlaşmanın sonucunu irrasyonel gören alışlagelmiş yorum düşünülduğünde her şeyden önce bu nokta üzerinde ısrarla durmak gerekir. Hayır, bu sonuç sermaye ilişkisinin temelini, radikal biçimde farklı olan öğelerin zorla kapatılmasının irrasyonel ve aynı zamanda insanlık dışı olması anlamında irrasyoneldir. Sermaye, kullanım değerini kendi karşısında yer alan “soyut bir kaos” olarak görür ve kullanım değerinin içinde sermayenin kendini sonuçlandırması için olanak tanıyan tek biçim, “ekonominin bir ögesi ve insanların pratik yaşamının bir belirleyeni olarak çılgınlık” (*Grundrisse*, s. 269 [c. I, 188]) halinde ortaya çıkan irrasyonel biçimdir.

Analizi derinleştirmek için bundan sonra üzerinde durulması gereken konu ücretli emeğin doğası ve otonomisidir. Şimdi biraz da iktisatçıların, sermayenin kendi değerini korumasını

ve artırmasını tanımlamaya kalkıştıklarında karşılaştıkları “la-net olası güçlük” üzerinde duralım. Sorunu sadece rastlantısal ifadelerle değil gerçek savlarla ortaya koyduğumuz zaman, *sermayenin gelişimindeki boşluğu ancak kendi karşıtına dönüşen nesnelleşmiş emeğe başvurarak doldurabiliriz*: Analizin tamamlanmasını ancak karşıtlık belirleyebilir ve bu karşıtlığın kendisi tikel bir metaya dayanamaz, çünkü bu durumda, sorunun bir çözümü mümkün olmazdı. Nitekim, “bütün metaların ortaklaşa tözü, yani onların maddi içeriği olmayan tözü, yani fiziksel özelliklerinin değil, birer *meta*, dolayısıyla *değişim değerleri* olarak sahip oldukları ortak töz, *nesnelleşmiş emek* olmalarıdır.”; “*nesnelleşmiş emekten farklı olan tek şey nesnelleşmemiş emektir*, yani halihazırda kendisini nesneleştirmekte olan, öznel olarak *emektir*” (*Grundrisse*, s. 271-72 [c. I, 191]).

Burada emeğin bu nitelemesi ile ilk defa karşılaşırız. Bununla Marx’ın analizinin önemli bir aşamasına girmiş bulunuyoruz. Sermaye-emek ayrılması ilk uğraktı; şimdi ikinci uğraktayız – *öznel* olarak, kaynak olarak ve tüm zenginliğin potansiyeli olarak *emek*. Artı değer teorisi ancak bu pasajlar temelinde ayrıntılı biçimde ele alınabilir: Bu pasajlar zaten artı değer teorisinin parçasıdır. Bu yüzden şimdi, bize herhangi bir yorumdan daha önemli görünen şu sayfayı birlikte okuyalım:

Mülkiyetin emekten ayrılması, emekle sermaye arasındaki bu değişimin zorunlu yasası olarak ortaya çıkar. Bu haliyle *sermaye-olmayan emek*: (1) *nesnelleşmemiş emektir* (*nicht-vergegenständlichte Arbeit*), olumsuz olarak kavranan biçimiyle (henüz nesnelleşmiş halde bile; nesnel biçimde nesnelleşmemiş kendisidir). Bu haliyle emek, bir hammadde, bir iş-aleti ve bir ham ürün değildir: bütün emek araçlarından ve emek nesnelerinden, tüm nesnelliğinden ayrılmış emektir. Fiili gerçekliğinin tüm bu öğelerinin bir *soyutlaması* olarak varolan canlı emek (aynı zamanda değer-olmayan emek); bu tam çıplaklık, bütün nesnelliğinden sıyrılmışlık emeğin saf öznel varoluşudur. *Mutlak yoksulluk* olarak emek: yoksunluk anlamında yoksulluk değil, nesnel zenginlikten tamamıyla dışlanma anlamında yoksulluk. Veya *değer-olmayan*, dolayısıyla saf nesnel kullanım değeri olarak, dolayımından varolan emek; işte bu nesnellik yalnızca kişinin kendisinden ayrılmamış, yani yalnızca doğrudan kişinin bedensel varoluşu ile uyuşan bir nesnellik olabilir. Nesnellik saf dolaysız olduğu için aynı zamanda doğrudan nesnellik-olmayıştır. Diğer bir deyişle, bireyin kendi dolaysız

varlığının [*Dasein*] dışında kalan bir nesnellik değildir. (2) *Nesnelleşmemiş*, değer-olmayan, *pozitif* olarak kavranan veya kendisiyle ilişkisinde bir negatıflık olarak kavranan emek, halihazırda *nesnelleşmemiş*, dolayısıyla nesnel olmayan emektir, yani emeğin kendi öznel varoluşudur. Bir nesne olarak değil bir etkinlik olarak, kendisi *değer* olarak değil, değer *canlı kaynağı* olarak emek. [Şöyle ki, emek] (nesnel olarak, gerçeklik olarak varolduğu sermayenin karşısında), sermayenin *genel olanağı* olarak, bu haliyle kendisini eylem içinde doğrulayan olanak olarak genel zenginliktir. Dolayısıyla, emeğin bir yanda *nesne olarak mutlak yoksulluk*, diğer yanda bir etkinlik ve bir özne olarak zenginliğin *genel olanağı* oluşu hiçbir bakımdan çelişik değildir, ya da daha çok her bakımdan karşılıklı olarak çelişkili bir ifadedir (*Grundrisse*, s. 295-96 [c. I, 210]).

Oysa bu yetmez. Emeğin bu öznelliği, onun “*saf ve basit* soyut emek olması; tikel belirlenimine [*Bestimmtheit*] mutlak olarak kayıtsız, ama her belirlenimliğe yetkin olmasıdır”; emek aynı zamanda “*salt soyut*, salt mekanik, dolayısıyla özel biçimine kayıtsız bir etkinliktir; salt *biçimsel* bir etkinlik ya da aynı şey olan salt *maddi* [*stofflich?*] bir etkinlik, katışıksız ve basit bir etkinliktir.” (*Grundrisse*, s. 296-97 [c. I, 210-11]). Paradoks tamamlandı ve o artık bir paradoks değil, sıra dışı bir gerilimin diyalektik gelişmesi: *Karşıtlık, öznelliği belirler ve emeğin bu öznelliği genel bir soyutlama olarak tanımlanır. Emeğin soyutlaması, soyut kolektifliği öznel güçtür (potenza)*. Sadece bu soyut öznel güç (potenza), emek gücünün kendi bütünlüğü içinde emeğin tarafgirliğini tahrip eden bu sürekli ıslah, emeğin genel bir güç (potenza) ve radikal bir karşıtlık olarak ortaya çıkmasını sağlayabilir. Bu pasajda, emeğin sermayeden ayrılması, emeği tanımlayan bir nitelik haline gelir. “Soyut” olanın iki anlamı, yani “genel” ve “ayrı” olan, bu yaratıcı işçi öznelliğinde ve onun olası bütün zenginliğin bir kaynağı olmayı elinde tutma potansiyelinde kurulur, yeniden birleştirilir ve güçlendirilir. Diğer yandan esas itibarıyla emek/sermaye karşıtlığını niteleyen kullanım değeri, bu ilk tanımlama girişimi içinde yutulur. Kullanım değerinin natüralist ve hümanist tanımlarından oldukça farklı bir tanım! (Marksist anlamda) “kullanım değeri”ni, kapitalist gelişmenin bir takıntısına veya tortusuna indirgemek için ya son derece cahil ya da iki yüzlü olmak gerekir! Burada kullanım değeri, emeğin radikal karşı duruşundan, bütün zenginliğin öznel ve soyut potansiye-

linden, bütün insani olanakların kaynağından başka bir şey değildir. Bütün zenginliğin ve yaşamın çoğaltılması bu değer türüne, yani kullanım değerine bağlıdır: Zenginliğin ve gücün başka hiçbir kaynağı yoktur. Sermaye artı değer yoluyla bu gücü emer.

Bu karşıtlığı analiz etmeye devam eden bir kişi, emeğin ayrılmış ve antagonist belirlenimleri yanında bir başka belirlenim daha keşfeder. *Kullanım değeri, gerekli emektir* veya tam tersi. Peki hangi anlamda? Şöyle ki, işçinin kullanım değeri kapitalizm tarafından değişim değerine dönüştürüldüğünde, iki otonom varlık birbiriyle karşılaşmak zorunda kaldığında ve zorla birbirine bağlandığında, *belirli bir ölçme işlemi* içinde barındıran bir ilişki kurulur: Kapitalist tarafından ele geçirilen ve genel sermaye ilişkisine tabi kılınan emek gücünün yeniden üretimi için emeğin ölçülmesi gereklidir.

İşçinin ürettiği metanın değişim değeri, onu alan kişinin metayı nasıl kullandığı ile değil, o meta içinde nesnelleşmiş emek miktarı, yani burada işçinin kendisinin yeniden üretimi için gerekli olan emek miktarı ile belirlenir. Çünkü işçinin sunduğu kullanım değeri, sadece bedensel varoluşunun bir yeteneği, bir kapasitesi [*Vermogen*] olarak vardır, ondan ayrı bir varlığa sahip değildir. Bu kullanım değerinde nesnelleşen emek, sadece emek gücünde varolan genel tözün, yani işçinin kendi bedensel varlığının korunması için değil, aynı zamanda bu tözün özel kapasitesini geliştirebilecek biçimde söz konusu genel tözün değiştirilmesi için de gerekli olan nesnelleşmiş emektir. İşte bu, genel anlamda, değer miktarının ve işçinin değişimde elde ettiği toplam paranın ölçüsüdür. Diğer bütün metalar gibi, ücretlerin de işçiyi bu şekilde üretmek için gerekli emek zamanı tarafından nasıl ölçüldüğü ile ilgili sonraki gelişme, henüz buranın konusu değil (*Grundrisse*, s. 282-83 [c. I, 201]).

Emeğin kullanım değerinin sermaye tarafından değişimin bu sınırına indirgenmesi olgusu, ne emeğin kullanım değerinin niteliğini ne de ilişkisini değiştirir: Aslında işçi “ne belirli nesnelerle ne de belirli ihtiyaç giderme biçimleri ile sınırlandırılmış değildir. İşçinin tüketim alanı, niteliksel olarak değil niceliksel olarak sınırlandırılmıştır. İşte işçiyi bir köleden, serften vb.nden ayıran şey budur” (*Grundrisse*, s. 283 [c. I, 202]). “Burada asıl önemli olan, işçi için değişimin amacının ihtiyaçlarını karşılamak olduğudur. Onun için değişimin konusu, doğrudan ihtiya-

cının konusudur, bu haliyle değişim değeri değil” (*Grundrisse*, s. 284 [c. I, 202]).

İhtiyaçların doğrudan karşılanması-gerekli emek-kullanım değeri arasındaki ilişki, işçilerle sermaye arasındaki antagonizmayı daha yetkin terimlerle bir sınıf antagonizması olarak yeniden formüle etmeyi düşündürtecek noktaya kadar genişler. Bu sayfalarda Marx, kapitalist ideolojinin, “*genel işçi* [İtalyanca’da *operaio collettivo*, kolektif işçi] olarak değil (kendi türünden farklı olarak bireysel bir işçinin ne yaptığı ve ne yapabileceği sadece bir *istisna*dır)” (*Grundrisse*, s. 285 [c. I, 203]) olarak tek tek ele alınan işçilere önerdiği feragat, biriktirme ve katılım ile dalga geçerek reddeder. Marx, göreceli ücret ile ilişkili olan kavramlar “*ücretli emek* bölümünde ele alınmış olacak” (*Grundrisse*, s. 288 [c. I, 206]) dese bile ücretli emek kavramının bazı öğelerini -ileride “*ücret ve işçi sınıfı*” bölümünü oluşturan bu öğeler üzerinde duracağız- burada ortaya koymuştur ve biz *şimdi göreceli ücret sorunsalının tam orta yerindeyiz*. Peki bu öğeler nedir? Öncelikle, ücretin parasal biçimi içinde mistikleştirilmiş bir üslupla anlatılan gerekli emek, işçi sınıfı için doğrudan bir kullanım değeridir. Ayrıca, gerekli emek düzeyi sermaye tarafından sürekli olarak yeniden restore edilir. İkinci olarak, bu restorasyon sürecinin tam merkezinde dinamik bir ilişki vardır; işçileri ve onların gerekli emeğini değerinin altında tutmaya çalışan bu kapitalist gücün değişmeyen karşıt tarafı olan, işçi sınıfı bileşiminin kaçınılmaz uyumunu ve zorunluluğunu yeniden doğrulamak üzere işçilerin bir girişimi vardır. Sermaye ve gerekli emek (ve ücret) arasındaki dengenin yeniden kurulması ideolojik olarak değil, *gerçek biçimde* ortaya çıkar. İşçilere biriktirmelerini tavsiye etmek kesinlikle çok saçmadır; fakat işçilerin karşı duruşunun, proletaryanın mücadelesinin *iş-dışı alanını*, yani kendi ihtiyaçlarının alanını, gerekli emeğin değerini sürekli olarak genişletmeye çalışması saçma değildir: “İşçinin daha üst düzey ihtiyaçlarını karşılaması, hatta kültürel ihtiyaçlarını karşılaması, kendi çıkarları yönünde propaganda yapması, gazete okuması, kurslara katılması, çocuklarını eğitmesi ve zevklerini geliştirmesi vb., onu bir köleden ayıran uygarlığa katılmasının tek koşulu, ekonomik anlamda ancak haz alanlarını genişletmesi ile mümkündür” (*Grundrisse*, s. 287 [c. I, 205]). Bunun anlamı, *gerekli emeğin değerinin yoğunlaştırılması ve artırılması yoluyla, işçinin kullanım değerinin ontolojik olarak genişletilmesidir*. Tüm bunlar, kolektif, soyut ve genel terimler içinde ele alınır.

Ücret üzerine bölümde bu temaların hepsi ortaya serilmeliydi. Bu temaların neler olduğunu ve nasıl ele alındığını daha sonra göreceğiz. Şimdilik sadece, Marx'ın çalışmasında bu bölümün olmamasından dolayı bir kez daha hüzne kapılabiliriz. (Daha önce gösterdiğimiz gibi, eğer bu bölüm işgününün kısaltılması için yürütülen mücadelenin sorunsallaştırılması ve yeniden yapılandırılmasının etkileri bağlamında değilse, *Kapital*'in Birinci Cildinde ücret hakkındaki sayfalar ücret üzerine yazılmış olan bölüm olarak düşünülemez.) Bu kayıp için sadece üzüntü duyabiliriz, çünkü *ücret üzerine olan bölümün* kendi temellerini artı değer teorisinden aldığı çok açıktır: Bu bölüm, işçi sınıfı, ihtiyaç, haz, mücadele düzeyi ve gerekli emek üzerine yazılmış olan bir bölüm olabilirdi. Kısaca, *ücret üzerine bölüm, sermaye-olmayan, yani çalışmama üzerine* bir bölüm olmalıydı.

“Gerçek sermaye-olmayan, emektir.” (*Grundrisse*, s. 274 [c. I, 193]). *Grundrisse*'de sermaye ilişkisi, son derece antagonisttir. Kapitalist temellük belirgin bir antagonist niteliğe sahiptir. Bu antagonizma, kendi kökünü, kullanım değeri ile değişim değeri arasındaki bölünme ilişkisinde bulur—iki eğilimin mecbur bırakıldıkları zorunlu birlikten kurtarıldıkları bir bölünme ilişkisi: Bir yanda *değişim değeri, para ve sermaye biçiminde otonomlaşırken*, diğer yandan *kullanım değeri işçi sınıfı olarak otonomlaşır*. Tüm özgünlüğü ile artı değer sorunuyla karşı karşıya gelmek zorundayız, yani değişim değeri ile kullanım değeri arasındaki bölünmeyi, kolektif işçinin çalışma günü hakkındaki analizin içine taşımamız. Şimdi bir kez daha önemli noktaları bir araya toplayalım, onlardan çıkan ve araştırmanın bu aşamasında kesin sonuçlar ortaya koymamızı sağlayan öğeleri görelim.

Öncelikle antagonizma uğrağı vurgulanmalıdır. Krizden söz ettiğimiz zaman, Marx'ın sermayenin gerçekleşmesine ve dolaşımına dair yaptığı analizlerin nihai olarak ne kadar mükemmel ve olağanüstü olduğunu göreceğiz. Marx, *krizin temel nedenini, gerekli emekle artı emek arasındaki ilişkiye*, yani işgününün kurucu bölümleri arasındaki ilişkiye ve bunu kuran sınıf ilişkisine yerleştirir. Bu sonucun öncülleri zaten mevcut, onları Marx'ın feragat üzerine yazdıklarında okuduk (*Grundrisse*, s. 282-89 [c. I, 201-207]). Ayrıca Marx, emek/sermaye değişimini biçimlendiren iki ögenin “kronolojik olarak ayrılma”sı üzerinde ısrarla durur ve Marx'ın döngünün uyumsuzluklarına verdiği

önemi bilenler için bu nokta son derece ilgi çekicidir (*Grundrisse*, s. 274-75 [c. I, 193-4]). Fakat yeri gelmişken tartışılması gereken başka bir çıkarım daha var -Marx'ta kriz teorisinden ziyade, komünizmin gerçekliği olarak anlaşılan *felaket teorisinin* parçası olan bir çıkarım. Temel antagonizmanın belirli bir aşamasında, *üretici güçlerin* (veya insan emeğinin üretici gücünün) *gelişimini sermayenin gelişimine bağlayan iddiayı içeren bir kavramsallaştırma ile bağları koparmak* gerektiği ise bizim yaptığımız bir çıkarımdır. Sermayenin üretici güçleri masetme kapasitesi tamamıyla tarihseldir -Marx buna "tesadüfi" derdi- yani sermayenin bu kapasitesi, rasyonel bir güç ile değil, ilişkinin biçimini niteleyen antagonizmanın parçalanmaya, yarılmaya ve patlamaya dönüştürüldüğü yerde ortaya çıkan "irrasyonel" bir güçle donatılmıştır. 1857'den bu yana tarih köprüsünün altından çok su aktı: Bu suyun kapitalizmin cesedini taşımadığını ve bu cesedi görmek için köprünün üzerinde durup, üretici güçler ve sermaye arasındaki ilişkiyi sosyalizm biçimi altında derinleştirmek için pozitivistizmin güvenli kanatları altında bekleyerek akan suyu seyretmenin aptalca olduğunu söyleyen bir kişi, o zaman kesinlikle bu bekleyişin endüstriyel nehirlerin öldürücü suları tarafından çürütüldüğünü de söylemek zorundadır. Marx'ta, yani Marx'ın ötesinde olan ve antagonizmanın böylesine kesin bir tanımını yapan Marx'ta, bu ilişkinin yıkımını okuruz. Sermaye ilişkisinin antagonizması sadece yıkıcı değildir. Marx'ın söylemini derinleştirirsek, antagonist sınıf eğiliminin kazandığı bir durumla karşı karşıya geliriz. İşçi sınıfının tarafı demek, sermaye-olmayan emeğin tarafı demektir. Sıklıkla tekrarlamak zorunda kaldığımız üzere, sınıfın gelişiminin "projeksiyon" anlamında ifade edilen kavramsallaştırmalarının hepsi bize yabancıdır: Aradığımız şey bu tür bir kavramsallaştırma değildir, işçi sınıfını bu şekilde devrimci bir sınıf olarak ayırt eden şey süreklilik değil, sıçramadır. Oysa, sıçramalarla dolu süreç içinde belli bir dolayımın (*medietà*) vurgulanmış olması gerektiği de belirtilecek. Okuduğumuz sayfalarda, Marx işçi sınıfını, aynı anda hem kolektif kullanım değerini hem de gerekli emeği içinde barındıran bütün bir öznellik olarak; "bir sınıf olarak varlığını koruyabilmesi için yıpranmasını ve hırpalanmasını engelleyen yenilenmeye" (*Grundrisse*, s. 323 [c. I, 234]) borçlu olan tarihsel ve toplumsal bir öz olarak karakterize eder; diğer yandan işçi sınıfı, kendi özel statüsü tarafından karakterize edilen toplumsal

bir özdür: İşçi sınıfının kullanım değeri yaratıcıdır; zenginliğin biricik ve dışsal kaynağıdır. Sonuç olarak *işçi sınıfının dinamiği hakkındaki ilk tanımın tam merkezindeyiz*. Değerin yaratıcısı olarak işçi sınıfının özü, bir yandan sonucu sermayenin gelişimi, diğer yandan da *sınıf bileşiminin yoğunlaşması*, sınıfın ihtiyaçlarının ve hazlarının genişlemesinin ve işçi sınıfının yeniden üretimi için gerekli emeğin değerinin artırılması olan sürekli bir mücadelenin varlığına bağlıdır. Sermaye, işçi sınıfının bu üretici gücünü değersizleştirmek ve bastırmak, ve itici gücünü kendi bileşiminin yoğunlaşması (sermayenin organik bileşiminin yoğunlaşması bu baskı yoluyla gerçekleşir) içinde sınırlandırmak zorunda kaldığı için, burada, yani temel antagonizmanın yaygın proleter mücadeleye dönüştürüldüğü yerde mücadele, sonunda tarihsel ilerlemenin anahtarı olur. Zaten tek başına antagonizmanın bu ilk tanımında, artı değer teorisi kapitalist gelişmenin en önemli yasası olarak kalır: *Antagonizma tek başına hareketi belirler*; sermaye, “içinde sermayenin kendisinin bir süreç haline geldiği bu farklılaşma ve farklılaşmanın ortadan kalkması süreci”dir (*Grundrisse*, s. 298 [c. I, 212]).

Değer yasası, özneler arasındaki antagonizmanın aşırı belirgin hale gelmesiyle artı değer yasası biçimini almaya başlar. Fakat en uygun şekliyle, emek süreci sermayeye içerildiği zaman tanımlanır. *Artı değer teorisi, sonuçta doğrudan sömürü teorisi-dir*. Değer teorisini açıkta bırakan yanılsamaların hiçbirisi artı değer teorisi aşamasında artık yoktur. Emeğin yaratıcı gücü, eğer özgür olsaydı, kesinlikle sermayeyi tanımlamaya eğilim göstermezdi: Politik bir tahakküm ve kısıtlama süreci ve toplum üzerinde genel bir komuta olarak yalnızca sömürü, *aynı anda hem değeri hem de artı değeri* belirler. Başlangıçtaki antagonizmanın düzeyi o kadar güçlüdür ki, ancak sömürü, zor ve baskı onu çözmeyi başarabilir. “Emek sadece sermayenin karşısında duran *kullanım değeri* değil, bizzat sermayenin *kullanım değeri-dir*” (*Grundrisse*, s. 297 [c. I, 211]): İşte artı değer teorisinin doğduğu uğrak burasıdır. Bu sayfalarda artık, daha önceki sayfaların tümünde tanımlandığı şekliyle *toplumsal, soyut ve ortalama emek* olarak emekten bahsedildiği açıktır. Emeğin bu özellikleri ne kadar çok vurgulanırsa, emek o kadar artı değer üretme eğilimindedir. Marx, artı değer belirlenimi ve onun kaynağı olan emeğin yaratıcı doğası üzerinde uzun uzadıya durur. Marx bu ısrarlı duruşu, analizin bütününe hükmeden politik bir tartışmanın

gücü ile birlikte yürütür. Aslında, her şey öyle bir ortaya konur ki artı değeri niceliksel olarak tanımlanması ve işgününün (*gerekli emek ve artı emek* olarak) bölünmesi öğretinin katıksız öğeleri olarak değil, *işçilerin mücadelesinin silahları* olarak ortaya çıkar.

Artı değerın üretilmeye başlaması, işçilerin varlığının sermayenin içinde çözüldüğü anlamına gelir. Kullanım değeri, gerekli emeğin sınırlarına, işçi sınıfının varlığının muhafazası ve yeniden üretimine indirgenir. İşçilerin emeğinin kullanım değerinin kalan kısmı, sermaye tarafından tamamen içerilir ve bu şekilde artı değer üretilir. Bu üretim sürecinde emeğin işlevi ne kadar yekpare ise, sermayenin bu üretim sürecini içermek kapasitesi de o kadar yekparedir. *Sermayenin denetimine alternatif olabilecek her varoluş*, hammaddelelerin ve aletlerin üretimi de dahil olmak üzere, *üretim sürecinde tüketilir*. “Bu tüketimi gerçekleştiren kapitalist değil emektir. Dolayısıyla sermayenin üretim süreci, sermayenin üretim süreci olarak değil, genel anlamda üretim süreci olarak görünür ve sermayenin *emekten farkı yalnız hammadde ve iş aletinin* maddi niteliği olarak açığa çıkar” (*Grundrisse*, s. 303 [c. I, 216]). Üretim aletleri ve hammaddeler, gerçeklikte sadece nesnelleşmiş emektir ve değişmeyen sermaye olarak sermayenin genel görünümü, tamamıyla kendi gerçekliğinin basit bir işlevidir (*değişen ve değişmeyen sermaye*, her ikisi de, bu tür bir sermaye kategorisi tarafından komuta edilir). Komuta birliği, onun birleşikliği (genelde üretim süreci) ve değişen sermaye ile değişmeyen sermaye kavramları bir kez kurulduğunda, *artı değerın kesin biçimde niceliğinin belirlenmesi* mümkün hale gelir.

Peki artı değer, üretim sürecinden nasıl doğar? Marx bu sorunu çözebilecek bütün önvarsayımları zaten ortaya atmıştır; hâlâ eksik olan tek şey, sermayenin değişmeyen sermaye ve değişen sermayeye olarak ayrılışıdır. Marx daha sonra sadece bu terimleri kullanacaktır, ama aslında ikisi arasındaki ayrım artı değerın varoluş koşullarında zaten mevcuttur. Canlı emek çıktısının bir sonucu olarak varolan ürün değeri fazlasını, hammaddelelerin, yedek malzemelerin ve iş araçlarının (değişmeyen sermaye!) değeri ile karşılaştırdığında, Marx sermayenin ücret biçiminde işçiye ödediği değer (değişen sermaye!) ile canlı emeğin üretim sürecinin içinde yarattığı değer arasındaki ilişki sorununu ortaya koyar. Artı değer ancak birincisi ikincisinden daha az olduğu zaman varolur (*Vygodski*, s. 69). (Bu konuyla ilgili olarak aynı zamanda Rosdolski'e bakınız. s. 255)

Öyleyse artı değeri ölçmek, emek sürecini, bir kısmı işçi sınıfını yeniden üretmeye hizmet eden, diğer kısmı sermayenin yeniden üretiminin tüm öğelerini ve onun olağanüstü gelişimini oluşturan bütünlüklü bir değer üretkenliği olarak düşünmek anlamına gelir. Hiçbir şey sermayenin örgütlü komuta birliğinden kaçamaz: Kullanım değeri olarak, gerekli emek olarak ve değerın kaynağı olarak emeğin ürettiği her şey *sermaye tarafından nesnelleştirilir ve komuta altına alınır*. “Sermayenin öğeleri olarak hammadde ve iş araçları, zaten nesnelleşmiş emek, yani *üründür*” (*Grundrisse*, s. 299 [c. I, 213]). Peki emek? Emek “sadece tüketilmekle kalmaz, aynı zamanda etkinlik biçiminden çıkarak nesne biçiminde donar; maddeleşir; nesnenin dönüştürülmesi işlemi sırasında bizzat kendi biçimini dönüştürür ve etkinlikten varlığa geçer” (*Grundrisse*, s. 300 [c. I, 214]). Tüm bunlar sermayeyi “mayalandırır” ve bu mayalanma içinde *ilk antagonizmanın bütün öğeleri dönüştürülür*: Emeğin kullanım değeri sermayenin kullanım değeridir ve gerekli emek ücret yoluyla sermaye tarafından komuta edilir. Dolayısıyla artı değerin ölçülmesi sadece bu aşamada mümkündür, çünkü sermaye üretim sürecinin tamamını temellük ettiğinde artı değeri ölçebilecek olan yalnızca sermayedir. Eğer bu gerçekleşmemiş olsa, hiçbir ölçüm olmazdı. Antagonizma ölçülemez. Ölçümü mümkün kılan ve ona anlam veren sadece sömürünün kendisidir.

Yeri gelmişken burada hem inceleme açısından ortaya çıkan ve hem de ekonomik ilişkinin kendisinde bulunan bir öğeye dikkat çekmek gerekiyor. İlk eylemde, sermaye ile emek arasındaki değişim ilişkisinde, bu haliyle *kendisi için* varolan emek, zorunlu olarak *işçi* olarak görünüyordu. Benzer biçimde, burada yani ikinci süreçte de aynı şey söz konusudur: Sermaye, kendisi için varolan bir değer olarak, deyim yerindeyse bencil bir değer (sadece paraya gözünü diken bir şey) olarak vardır. Oysa kendisi için bir varlık olarak sermaye, *kapitalisttir*. Elbette sosyalistler bazen, sermayeye ihtiyacımız olduğunu ama kapitalistlere olmadığını dile getirirler. Demek ki sermaye salt bir nesne olarak görünür, kendisinde yansıyan kapitalist bir üretim ilişkisi olarak değil. Sermayeyi bireysel kapitalistten ayrılabilirim ve sermaye bir başkasına aktarılabilir. Oysa sermayesini kaybeden kapitalist, bir kapitalist olma özelliğini de kaybeder. Dolayısıyla sermaye bireysel bir kapitalistten ayrılabilir, ama kapitalist olarak *işçinin* karşısında bulunan *kapitalistten* asla ayrılamaz (*Grundrisse*, s. 303 [c. I, 216-17]).

Aslında *burada geçiş, kesin olarak tamamlanmıştır*. Burada sermaye mutlak ve kesin biçimde işçinin anti-tezi haline gelmiştir. Doğasındaki özgürlüğe rağmen, emeğin “kendisi *ancak* sermaye tarafından massedildiğinde *üretkendir*”; “Sermayeye karşıt olarak, işçide kendisi için varolan emek, yani sermayeden ayrı, kendi *dolaysız varlığında* emek, *üreten değildir*” (*Grundrisse*, s. 308 [c. I, 221]). Çünkü sermaye zaten değerlenme sürecinin her bir yaşamsal ögesinin “*dönüştürücü*” ve “*değiştirici*” gücü haline gelmiştir. “Dolayısıyla, bir yandan ücretli emeğin devamını diğer yandan sermayenin ortadan kaldırılmasını istemek, kendi içinde çelişik ve kendi kendini çürüten bir taleptir” (*Grundrisse*, s. 308-9 [c. I, 221]).

Oysa üretim sürecinin birliğini ele almak yetmez. Sınıf mücadelesi sentezi tanımaz, sadece yenilgiyi ve zaferi tanır. Bu, kahramanların tarihidir. Tüm bunlar, eğer kavramı antagonizmaya dayanıyorsa, sermayenin tarihi için de geçerlidir. Antagonizmanın üstesinden gelindiği zaman, *sermaye* sadece birleşik bir süreç olarak değil kendisi bir *özne* olarak ortaya çıkar. “Değer, özne olarak ortaya çıkar” (*Grundrisse*, s. 311 [c. I, 223]). Sermaye zaten kendini değerli kılmıştır; değeri borçlu olduğu öznelleşmenin ögeleri olarak kendi varlığının devamını sağlayacak toplumsal bedelleri üstlenir. Sermaye yayılmanın gücü olarak, üretim ve yeniden üretim olarak ve her zaman komuta olarak ortaya çıkar. *Değerlenme süreci sürekli ve bütünlüklü bir süreçtir*; ne sınır tanır ne dur durak bilir. Emek değerlenme sürecinde öylesine tahakküm altına alınır ki, emeğin otonomisi her halükârda uç bir sınıra ve varolmamaya indirgenmiş gibi görünür. Artı değer teorisi kesinlikle, değerlenme sürecinin dinamizmini ve kavramlarını tanımladığı gibi, en azından mistikleştirilmiş ücret biçimi altında gerekli emek alanını da (görece olmanın ötesinde tamamlanmış bir şey olarak) tanımlar. *Fakat burada vurgu daha çok sürecin birliğine ve sermayenin öznelleşmesine yapılır*. Değerlenme sürecinde, sermaye komutanın bütünleştirici öznelliğini kazanır.

Ve ilk antagonizma hâlâ olumsuzlanabilmiş değil. Kendini, üretimin ve değerlenmenin genel temsilcisi olarak göstermenin bütün olası yollarını denedikten sonra sermaye, yine de kendisini karşıtıyla tanımlamak zorundadır. “Sermayenin emek

karşısındaki varoluşu, kendi kendisi için olan sermayenin, yani kapitalistin *işçi-olmadan* varolabilmesini ve yaşayabilmesini gerektirir” (*Grundrisse*, s. 317 [c. I, 229]). Antagonizma yeniden ortaya çıkar. Ve bu sefer daha önce çok ama çok genel olarak ele aldığımız değerlenme sürecinin biçimleri altında yeniden görünür hale gelir: Antagonizma değerlenme alanının bütünü içinde geri döner. *İşçi ve kapitalist, kolektif işçi ve kolektif kapitalist*. Ve biz bir kere daha *Grundrisse*’nin doğmasına neden olan politik ortamın içine gireriz: Ancak halihazırda dikkate değer bir ilerleme kaydedilmiştir, çünkü bu politik ortam devrimci düşüncenin bilimsel bakış açısı ile ifade edilmeye başlanmıştır.

Bu sayfaları şekillendiren *yöntemi* dikkate aldığımızda, sanıyorum Marx’ın yöntemsel olarak nasıl ilerlediğine dair iyi bir örnekle karşılaşırız. Her şeyin ötesinde, materyalist yaklaşım tam anlamıyla hak ettiği yeri edinir: Sermayeyi oluşturan öğelerin antagonizması, bu öğeler arasındaki ilişkiyi temellendiren fark, bütün analizin *temelidir*. Bunlar sadece analizin temeli olmakla kalmayıp, aynı zamanda sürecin *dinamiğini* oluşturan terimlerdir. Fark, analizin motorudur. Burada konuyu *yerindeş eden* ve teorik alanı *kaydıran* bir dizi girişimle karşılaşırız. İlk girişim, sentez tamamlandığında ve değerlenme süreci başladığında ortaya çıkar. Burada artı değer teorisini oluşturan bütün kavramlar, kendilerini kuran antagonizmadan koparılır ve değerlenmenin bütünlüğü içinde boğulur. Bu girişim içinde kavramların yeri değiştirilir, başka biçimde açıklanır ve başka bir biçime dönüştürülür. *Sınıf mücadelesinin kategorileri sermayenin kategorileri haline gelir*. Özne nesne haline, etkinlik varlık haline gelir. Bu geçiş, nitelikten (değerin yaratıcılığı) niceliğe (değerin ölçülmesi) geçişi işleten analize eklenir. Dolayısıyla kendisini bu sonuç üzerinde temellendiren analiz alanı, bir kez daha antagonizmanın yer değiştirmesi ve yeniden ortaya çıkması yönünde hareket eder. Değerlenme ile karakterize edilen toplumsal alan, buna rağmen hâlâ ve her zaman antagonizmanın damgasını taşır. Öncelikle, nitelikten niceliğe geçişin ritmiyle birlikte, kullanım değeri ve değişim değeri, kapitalist üretimler olarak göründüler: Gerekli emek ve artı emek sermayenin kontrol biçimleri içinde tahakküm altına alınmış ve mistikleştirilmişlerdir. Şimdi, nicelikten niteliğe bu geçişin ritmiyle birlikte, analiz alanı yeniden antagonizma tonu kazanmaya başlar. *Figürler*,

karşıtlık ve öznellik biçimi alır: işçi ve kapitalist, kolektif işçi ve kolektif kapitalist. Sermaye, değerlenme ve yeniden üretim sürecinin bütününe ele geçirir geçirmez, sermayenin içinde bulunduğu süreç bir kez daha *antagonizmaların yeniden ürettiği* bir sürecin gerçekliği haline gelir. Yeniden üretim, farkı olumsuzlamaz ve antagonizmayı ortadan kaldırmaz; tam tersine ikisini de şiddetlendirir. Bu sürecin sonucu, antagonizmanın genişletilmiş yeniden üretimi ve tarih güçlerinin mücadele içinde üstlendikleri öznel maskelerin yeniden ortaya çıkmasıdır. Bu yöntemsel çerçeve içinde, artı değer teorisi, kendisini yöntemin temel bir kazanımı olarak ortaya koyar.

Açıkçası, analizin bu aşamasında tüm bunları sınırlandırılan *kesin sınırlar* vardır. Sorun sadece artı değer teorisinin ifade edilmesinde bu pasajların özel bir yerinin olması değildir: Bu hatırlatmaları sonuçlandırır sonuçlandırmaz, bunu göreceğiz. Ben daha ziyade, yeniden üretimdeki antagonizma ve onun bütünüyle ortaya çıkmasının analizi üzerine düşünüyorum. Bu noktayı kriz üzerine yazdığımız 5. derste tekrar ele alacağız. Fakat şunu söyleyeyim, antagonizmanın yeniden patlak verdiği yerde (özel olarak hâlâ eğilimsel olan bir biçimde) bilimsel olarak ayrıntılandırılmış ve eleştirel bir çözüm bulunabileceği düşünülemez. Derinleştirilmesi gereken bu pasaj asıl olarak *Grundrisse*'nin ikinci bölümünde merkezi yer işgal ediyor. Bunun böyle olduğunu bu kitabın ikinci bölümünde (6. ders ve sonraki derslerde) göreceğiz. Bu derslerde analizin nesnesi tam olarak yeniden üretim sürecinde antagonizma olacak. Yine de yeni uslamlamanın bel kemiğine ulaşmışız gibi görünüyor: ve *Grundrisse*'nin bel kemiği artı değer teorisidir.

Halihazırda Marx'la birlikte *artı değer teorisini tanımlayabilecek* ve onun sonuçlarını ifade edebilecek durumdayız.

Sermayenin, üretim süreci sonunda sahip olduğu artı değer, -ürünün en yüksek fiyatı olarak sadece dolaşım sürecinde gerçekleşen, fakat diğer fiyatlar gibi dolaşım sürecine girmeden önce dolaşım sürecini ön varsayan artı değer- değişim değerinin açıklandığı genel kavramsal çerçeve içinde ele alındığında, üründe nesnelleşmiş olan emek zamanının --veya emek miktarının (edilgin olarak açıklandığında, emek miktarının zamanla ölçülmüş biçimi olarak görülen; oysa hare-

ket halindeyken sadece harcanan zaman ile ölçülen emek) sermayenin ilk baştaki öğelerinin içinde varolan değerden daha büyük olarak karşımıza çıkar. Bu ise ancak, emeğin fiyatının içinde nesnelleşmiş olan emeğin, karşılığında satın alınabilecek canlı emek zamanından daha küçük olması halinde mümkündür. Sermayenin içinde nesnelleşen emek zamanı, gördüğümüz üzere, üç öğenin toplamından oluşur: (a) hammadde nesnelleşmiş olan emek (b) emek araçlarında nesnelleşmiş olan emek (c) emeğin fiyatında nesnelleşmiş olan emek. Şimdi, (a) ve (b) sermayenin değişmeyen öğeleri olarak kalır; süreç içinde, maddi varoluş biçimleri değişir, ama değer olarak değişmeden kalırlar. Sadece (c) durumunda sermaye nitel olarak farklı bir şeyle değiştirilir; belirli miktarda nesnelleşmiş emek, belirli miktarda canlı emek ile değiştirilir. Eğer canlı emek, sadece emeğin fiyatı içinde nesnelleşen emek zamanını yeniden üretmiş olsa, bu sadece biçimsel bir değişim olurdu ve değer dikkate alındığında, bu değişim sadece aynı değerın bir varlık biçiminden diğerine geçirildiği bir değişim olurdu; tıpkı, sadece emeğin fiziksel varlığının bir değişimi olarak, emeğin maddi değerinin ve üretim araçlarının değerinin başka bir varlığa dönüşmesi gibi. Eğer kapitalist, işçiye bir işgününe eşit bir fiyat ödemişse ve işçinin işgünü hammadde ve emek araçlarına sadece bir işgünü ekliyorsa, o zaman kapitalist basit bir değişimle bir değişim değerinin biçimini bir başka değişim değerinin biçimiyle değiştirmiştir. Kapitalist, sermaye gibi davranmış olmaz. Aynı zamanda işçi de basit mübadele sürecinin içinde kalmamıştır; aslında ancak kapitalistin ona ürünün fiyatını gerçekleşmesinden önce ücret olarak peşin ödeme iyiliğinde bulunması halinde gerçekten emeğinin ürününü ödeme olarak elde ederdi. *Kapitalist işçiye kredi vermeliydi, üstelik karşılıksız olarak Prusya kralının hatırı adına, İşte hepsi bu.* İşçi açısından, emekle sermaye arasındaki değişim, karşılığında işçinin ücret aldığı basit bir değişim olarak görülse bile kapitalist tarafından değişim olmama niteliği taşımalıdır. Verdiği değerden daha fazlasını elde etmek zorundadır. Kapitalistlerin bakış açısından, değişim sadece *görünüşte* gerçekleşmeli, yani değişimden farklı bir ekonomik kategori olarak algılanmalıdır; ya da sermaye olarak ve emek emek olarak birbirine karşıtlık içinde bulunmamalıdır. Bu, sadece farklı biçimlerde varolan aynı değişim değerlerinin birbirleriyle değiştirilmesi anlamına gelir (*Grundrisse*, s. 321-22 [c. I, 232-33]).

İşçi, kendi emeğinin kapasitesine ve eşit değişim ilişkisinin görüntüsü altında sermaye tarafından içerilen kendi yaratıcı gücüne yabancılaşır: Üretim sürecinde sermaye, bu yaratıcı gücü kendisi için kullanır ve karşılığında emeğin etkinliğinin

sonucundan bağımsız bir ücret öder. En iyi durumda kendisine ödenen ücretle işçi, kendi kullanım değerini yeniden kazanabilir: İşçi, aldığı ücret sürekli gasp edilse bile, zorunlu olarak kendi yeniden üretimini sağlamak durumundadır. İşçilerin etkinliğinin sonucunda ücret dışında elde edilen her şey şimdi patronun elleri arasındadır.

Burada, *belli* niteliklere sahip olan emekle değil genel anlamda basit emekle ilgilendiğimiz için, işçilerin dolaysız varlığında nesnelleşen emeğin işçilerin sadece yaşamlarını devam ettirmelerini sağlayan emekten, yani hayatta kalmak için ihtiyaç duydukları ürünlerin karşılığı olan gerekli emekten, yani işçilerin belli bir *emek kapasitesini*, belli bir *yeteneği* elde etmek için tüketmek zorunda oldukları değerlerden daha fazla olduğu olgusu bizi henüz ilgilendirmiyor. Bu değerler, benzeri bir belli emek yeteneği elde etmek için gerekli olan maliyetin içinde kendilerini gösterirler (*Grundrisse*, s. 323-24 [c. I, 234]).

Basit emek, zenginliğin hammaddesi, emek gücünün yeniden üretiminin öznel zorunluluğu tarafından nesnelleştirilen emek: Bir kez daha Marx'ın, kullanım değerini yaratıcı bir malzeme olarak kavradığı düşünme biçiminin özüne iniyoruz. Bu yaratma gücünü sömürü ile ilişkilendiren bağlantı, artı değer teorisi bağlamında düşünüldüğünde, *bu yaratıcı malzemenin devrimci bir özne olarak yeniden nitelendirilmesini* ortaya koyar. Aslında *değişim görüntüsü altında bir hırsızlık gerçekleşir.*

Genel anlamda artı değer, eşdeğerden yüksek olan değerdir. Tanımı gereği eşdeğer, değer kendisiyle özdeşliğidir. Bu yüzden artı değer, hiçbir durumda eşdeğerden doğamaz; başlangıçta dolaşımdan da doğamaz; dolayısıyla bizzat sermayenin üretim sürecinden kaynaklanmalıdır. Bu durum şu şekilde de açıklanabilir: eğer işçi bütün gün yaşamını devam ettirmek ve bir işçi olarak varlığını koruyabilmek için sadece yarım gün çalışmaya ihtiyaç duysaydı yarım gün çalışması gerekirdi. İşgününün ikinci yarısında harcanan emek karşılıksız, yani artı emektir. Sermaye açısından artı değer olarak görünen şey, işçi açısından artı emek olarak görünen şeyle özdeşdir; işçi açısından artı emek kendisinden istenen fazla çalışma, yani hayatta kalması için gerekli olan çalışma miktarını aşan çalışmadır (*Grundrisse*, s. 324-25 [c. I, 235]).

Artı emek işçiden alınan ve artı değere, sermayeye dönüşürülen emektir. "Artı değer keşfi, ekonomi biliminde devrim-

ci bir dönüm noktasına işaret eder. Bu keşif, politik ekonomi tarihinde ilk defa olarak, Marx'ın kapitalist sömürü mekanizmasını bilimsel olarak açıklamasını sağlamıştır. Vladimir Mayakovski'nin imgesini kullanırsak, Marx artı değeri çalışanların ellerini bağlamış ve onları elleri kanlı yakalamıştır" (Vygodski, s. 71).

Bununla beraber burada oldukça *pozitif* ve devrimci bir yan vardır:

Sermayenin en önemli tarihsel rolü, salt kullanım değeri, salt geçim açısından bu fazla emeği, bu *artı-emeği yaratmasıdır*. Bir yandan ihtiyaçların gelişmesi sonucunda, artı emek gerekliliğin ötesinde bizzat bireysel ihtiyaçlardan kaynaklanan genel bir ihtiyaç haline geldiğinde; -ve diğer yandan sermayenin katı disiplini, kuşaklar boyu etkisini devam ettirerek, genel çalışkanlığı yeni kuşakların genel bir özelliği haline getirmeyi başardığında- ve son olarak da sermaye tarafından sınırsız zenginlik tutkusu ve emeğin sermayeyi gerçekleştirebilmesinin koşulları içinde sürekli kamçılanan emeğin üretici güçlerinin gelişimi, hem bir bütün olarak genel zenginliğin toplum tarafından sahiplenilmesinin ve korunmasının daha az toplumsal emek zamanı gerektirdiği aşamaya, hem de çalışan toplumun kendi genişleyen üretim sürecine ve sürekli daha geniş alanlara yayılan yeniden üretim sürecine bilimsel olarak egemen hale geldiği aşamaya, dolayısıyla nesnelere yaptırılacak şeylerin insanlar tarafından yapılmasına son veren aşamaya ulaştığında, sermayenin tarihsel belirlenmesi [*Bestimmung*] tamamlanmış olur. Bu yüzden burada sermaye ile emeğin birbiriyle olan ilişkisi tıpkı parayla meta arasındaki ilişki gibidir; ilki, zenginliğin genel biçimi ise, diğeri sadece doğrudan tüketimi amaçlayan tözdür. Sermayenin sürekli olarak zenginliğin genel biçimi olma yönündeki girişimi, emeği kendi doğal gereksinimliğinin sınırlarının ötesine iter, ve böylece zengin bireyselliğin gelişmesi için maddi öğeleri yaratır, bu bireysellik de hem üretiminde hem de tüketiminde çok yönlü olarak vardır ve bu yüzden de onun emeği de artık emek olarak değil, etkinliğin kendisinin tam gelişmesi olarak ortaya çıkar, bu etkinlik içinde tarihsel olarak yaratılan gereksinimin doğal gereksinimin yerini almış olması nedeniyle doğal zorunluluğu kendi dolaysız biçimi içinde yok olur. Bu, *sermayenin niçin üretken, örneğin toplumsal üretici güçlerin gelişimi için niçin zorunlu bir ilişki olduğu* anlamına gelir. Sermaye bu niteliğini, ancak sermayenin kendisi üretici güçlerin gelişimi önünde bir engel olarak durmaya başladığında kaybeder (*Grundrisse*, s. 325 [c. I, 235-36]).

Sermayenin gelişiminin sınırları sorununu bir anlığına önyargısız bir şekilde bırakalım: Sermaye gelişim sürecinin antagonist doğası üzerinde o kadar ısrarla durduk ki, artık bunun şaşırtıcı olmaması gerekir. Bu anlamda daha ilginç ve Marx'ın yürüttüğü tartışmanın ruhuna daha uygun görünen şey, *sınırların sermayeye ancak aşılabilir engeller olarak görülmesi* olgusunun altının çizilmesidir.

Oysa sermaye, zenginliğin genel biçiminin –paranın– temsilcisi olarak, kendisini sınırlayan engellerin ötesine geçmeye çabalayan sınırsız ve sonsuz bir güce sahiptir. Her sınır [Grenze], sermaye için bir engeldir [Schranke] ve engel olmalıdır. Yoksa sermaye –kendini üreten para– olmaktan çıkar. Şayet belli bir sınırı, bir engel olarak algılamayıp, bu sınırla barışsaydı, bu sefer de kendisini değişim değerinden kullanım değerine, zenginliğin genel biçiminden aynı zenginliğin belirli bir özsel biçimi düzeyine inerdi. Bu tür bir sermaye belirli bir artı değer yaratır, çünkü sonsuz sayıda artı değerini hepsini bir anda yaratamaz; ama bundan daha fazlasını yaratmak için sürekli bir devinimdir. Artı değerini niceliksel sınırı, sermayenin bakış açısından sadece doğal bir engel, sürekli ihlal edilmesi gereken ve sürekli elde edilen değerini ötesine geçme yollarını bulmayı gerektiren bir zorunluluk olarak vardır (*Grundrisse*, s. 334-35 [c. I, 243-44]).

Bu zorunluluk durumunda, sermaye sürekli olarak *emeğin üretkenliğini artırmaya* çalışır ve bu çerçeveden bakıldığında, canlı emekle nesnelleşmiş emek arasındaki ilişki durmaksızın yoğunlaştırılır (hem işçi açısından hem de üretim sürecinin diğer öğeleri açısından). Sermayenin üretici gücünün bu yayılımında, *nispi artı değer kavramı ortaya çıkarır*: Bu noktada artı değer, çalışma zamanının genişletilmesi yoluyla değil, gerekli emeğin azaltılması yoluyla artı değer artırılması anlamına gelir.

Canlı emeğin üretici gücünün artırılması, sermayenin *değerini* artırır (ya da işçinin değerini azaltır), bunun nedeni aynı emek miktarı (emeğin üretici gücü onun doğal gücüdür) ile yaratılan ürünlerin ya da kullanım değerlerinin miktarlarının artması değil, daha ziyade *gerekli emeğin* azalması, dolayısıyla aynı ilişki içinde canlı emeğin üretici gücü arttıkça gerekli emeğin azaltılması yoluyla *artı emek* yaratılmasıdır; çünkü sermayenin üretim sürecinde elde ettiği artı değer, sadece artı emeğin *gerekli emeği* aştığı durumda elde edilen miktardan oluşur. Üretici güçteki artış, artı emeği –yani ser-

mayede ürün olarak nesneleşmiş emeğin, işgününde yaratılan değişim değerinde nesneleşmiş emekten fazlasını- ancak *gerekli emeğin artı emekle* olan oranı düşürüldüğü zaman ve ancak bu orandaki düşüşü oranında artırabilir. Artı değer tam olarak artı emeğe eşittir; bunlardan birisindeki artış tam olarak *gerekli emek* miktarındaki azalmayla ölçülür (*Grundrisse*, s. 339 [c. I, 247-48]).

Sanırım birkaç bir şey daha söylemek gerekiyor. Artı değer teorisinin, sermayeyi açıklamak için yeterli, kapsayıcı ve ayrıcalıklı bir teori olarak geliştirildiğini görmüş bulunuyoruz. Sömürünün hareketi tek başına, sermayenin doğasını ve dinamiğini açıklar. Tek başına antagonizma ise sermayeyi ve onun tercümanı olduğu baskı yasasını yaşatır. Değer teorisi ise ancak soyut ve tikel anlamda artı değer teorisine bağlı olarak kendi varlığını devam ettirebilir. Ve ancak bu sonuncusu ve onun taşıdığı anlam tam anlamıyla politiktir: Artı değer teorisi en büyük genellik düzeyinde, yani paranın eleştirisi düzeyinde yer alır ve son derece güçlü bir antagonizmayı içinde barındırır. *Materyalist anlamda, varoluşun antaganizmasının gerçek, yorumlanan antagonizmasının bağıntısı olan antagonist bir güç.* Her şey, gerekli emekle artı değer arasındaki ilişkiye indirgenmiştir: Bu antagonizma aynı zamanda, kapitalist üretim sürecinin ve ona karşılık gelen toplumsal düzenin dinamizmini ve onların çözülemez sınırını açıklayan bir anahtardır. Burada artı değer teorisi, kendini diğer sorunlara açabilir ve açmalıdır, bu ise antagonizmayı daha da derinleştirmekten öteye geçemez. Burada özellikle zorunlu olan teori, kâr teorisidir. Marx, “Bütün bu saptamalar, ilişki hakkında sadece şu anki bakış açısına göre yaptığımız soyutlama düzeyi için doğrudur,” der ve tartışmanın bütünü “*aslında kâr teorisine dahildir*” diye ekler (*Grundrisse*, s. 341 [c. I, 249]). Burada artı değer tanımının sonuna gelmiş bulunuyoruz; bu noktada dolaşım alanının ayrıntılarına yeniden girmek ve *Grundrisse*’deki ikinci büyük sorunsal düğümlerle, yani kâr teorisini, dolaşım alanındaki bir sömürü teorisi ve toplumun sömürülmesine dair bir teori olarak görüldüğü alanla uğraşmak zorunda kalacağız. Bu, temel yöndür ve *Grundrisse*’nin sorunsalının temel dokusudur; fakat biz yine de bu geçiş uğraşının çok güçlü olduğunu ve kapitalizmin genel gelişiminin devrimci bir yorumun sunulmasıyla beraber geliştirildiğini unutmamalıyız.

Yine de bunu unutsak bile, Marx bize hatırlatmak için oradadır. *Grundrisse*'de artı değer teorisinin açıklanmasına adanmış olan bölümün, analize kâr teorisini açıklamaya doğru yönelerek bitmesi bir rastlantı değildir (Marx tam buraya geldiğinde Engels'e şunları yazar: "Geri kalanında, büyük adımlar atarak ilerliyorum. Örneğin, şimdiye kadarki varolduğu haliyle kâr teorisinin bütününe bir kenara bıraktım") (14 Ocak 1858, *Selected Correspondence*-Seçme Yazışmalar, s. 121). Dolayısıyla kâr teorisini açıklamaya dönük olarak yeniden analize girişmenin ötesinde bu bölüm, ilk elde basit ama temel bir tanımla biter ve bu tanım, *kâr oranlarının düşme eğilimi yasasının teorik bir anıştırmasıdır*.

*Üretken gücün artmasından önce sermayenin artı değeri ne kadar büyük olursa; varsayılmış sermayenin artı emeğin veya artı değerın miktarı ne kadar büyük olursa; veya işçinin eşdeğerini oluşturan, gerekli emeği anlatan işgününün kesri ne kadar küçük olursa, sermayenin, üretken gücün artışından elde edeceği artı değer miktarındaki artış o kadar az olur. Sermayenin artı değeri artar, ama her zaman üretici gücün gelişimine göre daha az bir oranda. Dolayısıyla halihazırdaki sermaye ne kadar gelişmişse, yarattığı artı emek ne kadar çoksa, azalan oranda kendisini gerçekleştirmek için, yani kendine artı değer katmak için üretken gücü daha fazla geliştirmek zorundadır. Çünkü, sermayenin önündeki engel her zaman, işgününün gerekli emeği ifade eden kesri ile tam işgünü arasındaki orandır. Yalnız bu sınırlar içinde hareket edebilir. Gerekli emeğe düşen kesir ne kadar küçükse, artı emek ne kadar büyükse, üretken gücün herhangi bir artışı gerekli emekte öylesine duyarlı bir biçimde daha az azalmaya yol açar, çünkü payda büyümüştür. Halihazırda sermaye ne kadar gerçekleşmişse, kendini gerçekleştirmesi o kadar güçleşir (*Grundrisse*, s. 340 [c. I, 248-49]).*

Artı değer ne kadar geliştirilirse, gerekli emek o kadar az sıkıştırılabilir ve emek sürecinde sermaye tarafından massedilebilecek olan yaratıcı etkinliğin niteliği ve niceliği o kadar az olacaktır. Kâr teorisinin yorumuna dair kilit nokta, nasıl oluyor da sadece kâr oranlarının düşme eğilimi yasasından önce Marx'ın yazmış olduğu metinlerde bulunabiliyor? Tüm bunlara geri dönüp uzun uzun üzerinde düşünmek zorundayız. Şimdilik artı değer teorisi tarafından gözler önüne serilen antagonizmanın radikalliğini fark etmek yeterli. 5. Derste, kriz teorisinin nasıl kâr teorisini açıklama yönünde bir ilk adım işlevi üstlendiğini göreceğiz.

Seminerin ilk bölümünü burada sonlandırıyoruz. Hazır Marx'ın çalışmasından elde ettiğimiz bu ilk sonucun, artı değer ve içinde barındırdığı antagonizmanın hareketine dair tamamlanmış ilk tanımın silahları ile donanmışken, konuyu daha fazla derinleştirmek isterdim. Çok önemli olan diğer bazı teorik temalar üzerinde de durmak isterdim. Oysa belki de bu teorik temaların hepsi tek bir teorik temele dayanıyor: *Değer yasasının artı değer yasası tarafından boyunduruk altına alınması*, Proudhoncularla girilen polemğin arkasında yatan çözülmez teorik düğümün meydana çıkarılmasıdır. Bu, artı değer teorisinin tek bir şeyi gösterdiği anlamına gelir: Sosyalizm, ancak kapitalizmin toplumsal hegemonyasının ve rekabetinin mistikleştirilmesi olabilir ve *sosyalizm* -ideolojinin dışında gerçekte- *değer yasasının işlemesi ne kadar imkânsızsa o kadar imkânsızdır*. *Grundrisse*'nin Marksizmi, aslında sosyalizmin karşısındadır: Sosyalizm, (değer yasası üzerine kurulu) toplumsal ilişkilerin eşitliğine ve adaletine övgüler düzen bir şarkı olduğu sürece, Marksizm de değer yasasının ve sosyalizmin bir yalan olduğunu gösterir. Bildiğimiz tek gerçek, hırsızlık, kapitalist yabancılaşma, canlı emeğin, onun kullanım değerinin ve yaratıcılığının nesnelleştirilmesi ile yönetilen gerçektir. Mümkün olduğunu varsayarak, tüm bunların değer yasasına göre işlediğini ileri sürmek hiçbir şeyi değiştirmez. Çünkü, sömürü olmaksızın değer olmaz. Bu yüzden komünizm, aynı zamanda, değer yasasının, değer kendisinin ve değer kapitalist ve sosyalist biçimlerinin ortadan kaldırılmasıdır. Komünizm, sömürünün ortadan kaldırılması ve canlı emeğin, yani [ücretli] *emek-olmayan* (*non-labour*)¹ özgürleştirilmesidir. Hepsini bu. Ve bu kadar basit.

¹ Negri, non-labour terimiyle emek-olmayanı değil, [ücretli] emek-olmayanı kastetmektedir. Bu anlamıyla Negri emeği değil, ücretli emek biçiminde yabancılaşmış emeği reddeder [ç.n.]

DERS BEŞ

KÂR, KRİZ, FELAKET

Artı değerin toplumsallaşması, bu kâr teorisine geçiştir. • Marksist tasarının belirsizliği ve/veya doğruluğu. • 1. “Kârın” bir kategori olarak tanımlanmasını sağlayan yeni koşullar (III-IV ve VII. Defterler arasında): dolaşım, kâr oranı ve kâr miktarı. Kâr oranı yasası ve onun çifte gerilimi. • 2. Artı değer yasasına tabi kılınan kâr. Nesnelleşmiş ve toplumsallaşmış artı değer olarak kâr. Kâr ve “kapitalist sınıf”. Proleter öznellik teorisi. • 3. İkinci kesime geçiş: krizin bir biçimi olarak dolaşım. Fenomenoloji ve kriz türleri. Krizin temel yasası: sınıf mücadelesinin bir sonucu olarak kriz. • 4. Krizden felakete geçiş: teorideki devrimci aciliyetin kızıl hattı. Nesnelciliğe ve reformizme karşı. • 5. Kâr oranlarının düşme eğilimi yasasının bir doğrulaması. Yasanın ve sınıf yorumlarının farklı formülasyonları. • 6. Kriz içindeki kâr teorisinden komünizm teorisine geçiş: geçici sonuçlar ve analizin sıçraması.

“Bütün bu saptamalar, ilişkiyi sadece şu anki bakış açısına göre yaptığımız soyutlama düzeyi için doğrudur. Bunları önemli ölçüde değiştirecek olan diğer ilişkiler de dahil edilecektir. Bütün bunlar çok genel olarak anlam taşıyorsa, *aslında halihazırda kâr öğretisine dahildir.*” (*Grundrisse*, s. 341 [c. I, 249]). Bu ifade, artı değer ile üretken güç arasındaki ilişkinin nasıl sonuçlandığını

gösterir -analizin alanlarını bütünlüklü bir düzleme kaydırmak için araştırma alanında bir değişiklik yönündeki acil bir ihtiyaçla. Artı değerden *kâr*a, yani *genelleşmiş ve toplumsallaşmış artı değere* geçiş: Başlangıçta üretimin bir kategorisi olan artı değer, şimdi *toplumsal bir kategori* haline gelmiştir. Artık analizin bir üst düzeye sıçraması zorunludur. Bunu gerekli kılan, sermayenin üretken gücü ve genişleyen artı değerın ilk kaynağından alınıp bu oluşumun genel koşullarına yayılma gücüdür. Ve bu toplumsallaşmanın ve tartışmanın terimlerinin bu yer değiştirmesinin, yaklaşımın genel yasalarını ve sömürünün eleştirisine yönelik kriteri yeniden üretmek zorunda olduğunu söylemeye bile gerek yok. “*Sermayenin* kendi içinde çelişkiler barındırdığını reddedecek son kişiler biziz. Bizim amacımız daha ziyade bu çelişkileri tam olarak açığa çıkarmaktır. Oysa Ricardo *bunları açığa çıkar-maz*, tersine zenginliğin oluşumu açısından değişimde değerin önemsiz olduğunu düşündüğü için bunları dikkate almaz... yani değişim değerini salt biçimsel olarak ele alır” (*Grundrisse*, 351 [c. I, 258]). Hayır, artı değerin *kâr* biçiminde toplumsallaşması biçimsel bir olgu değil, artı değerin çelişkisinin toplumsal olarak genişletildiği bir süreçtir: doğası itibarıyla benzer, fakat daha yaygın, daha derin ve daha antagonist bir çelişkinin. *Grundrisse*’de *Sermaye üzerine Bölümün* birinci ve ikinci kesimlerinin arasında, *kâr öğretisinin, kriz teorisi ile beraber şekillenmesi* rastlantı değildir.

Ama sırayı takip edelim. Marx’a göre *kâr*, üretim koşullarından koparılan ve kendisini değerli kılma kapasitesindeki artı değerdir. Sermayenin kendi kurucu ilişkilerinden böylesi bir bağımsızlaşma yaşaması ilk paradoksu gösterir. Gerçekten güçlü bir paradoks: Aslında sermaye emek sürecinde yaratılmış olan değeri korumak için bir yol bulur ve bu temellük sayesinde sermaye, değişmeyen sermaye olarak görüldüğü ve tahakküm kurmayı başardığı sürece, kendisini toplumsal bir biçim ve toplumsal ilişkilerin bir biçimi olarak ifade eder. Ama bu sadece paradokstur. “Statik durumdayken, toplumun zenginleştiği bu serbest kalmış değişim değeri sadece para olabilir; bu durumda sadece soyut zenginlik biçimi artmıştır.” Oysa,

hareket halindeyken bu ancak kendini *yeni* canlı emekle gerçekleştirebilir. (Bunu yapmak için ya uyur haldeki emek hareketine geçirilir, ya *yeni işçiler* sağlanabilir -yani nüfus artırı-

lır; ya da dolaşım sürecindeki değişim değerlerinin miktarı genişletilir. Değişim değerlerinin miktarının üretim yoluyla genişletilebilmesi için, serbest kalan değişim değerinin *yeni bir üretim alanı* açması, yani yeni bir değişim değeri, yeni bir kullanım değeri biçiminde nesnelleşen emek yaratması gerekir; ya da ticaretin genişletilmesi yoluyla, nesnelleşmiş emeğin yeni bir ülkenin sınırları içinde dolaşım alanına sokulması yoluyla aynı şeye erişilir.) Dolayısıyla tüm bunların yaratılması gerekir (*Grundrisse*, s. 348 [c. I, 256]).

Bu paradoks bizi esir etmemeli. Tam tersine, daha fazla bağımsızlaşmış değer bir araya toplandığında ve etkisi toplumsal olarak daha da yaygınlaştığında, sömürünün de yoğunluğu artacaktır: *Sermaye sadece üretim sürecindeki sömürüden ibaret değildir, aynı zamanda sadece canlı emek gücü tarafından üretilen toplumsal boyutları da haksız yere kendine mal eder. Canlı emek, sermayenin toplumsal değerini devam ettirmenin bir koşulu olarak içerilir ve konumlandırılır. “Bu korunma, doğrudan daha yüksek değeri getiren yeni emeğin eklenmesi ile gerçekleşir”* (*Grundrisse*, s. 357 [c. I, 263]): “Emek, canlı, biçim veren bir ateştir; şeylerin geçiciliği, zamansallığı, onların canlı emek zamanı tarafından biçimlendirilmeleridir” (*Grundrisse*, s. 361 [c. I, 267]). Eğer “*sermaye ve ücretli emeğin varlığı bu ayrılığa dayanıyorsa, sermaye, üretim sürecinde başlayan ve devam eden bu ayrılığa son vermek için bedel ödemez –aksi halde asla çalışma devam edemezdi”* (*Grundrisse*, s. 364 [c. I, 269-70]). Artı değerın toplumsallaşması, onun genişlemesi ve yoğunlaşmasıdır, yani sömürünün genişlemesi ve yoğunlaşmasıdır ve bu, artı değer hakkındaki açıklamanın niteliksel ve niceliksel olarak bir üst düzeye sıçradığını ifade eder. *Toplumsal artı değer*, şimdi ve gelecekte, toplumsal sermayeden ve toplumsal emek üzerindeki kapitalist tahakkümden kaynaklanan artı değerdir:

Para, şimdi *kendinde* sermaye olarak bulunduğunda göre, dolayısıyla yalnızca *gelecekteki* (yeni) *emek üzerinde bir iddiadır*. Nesnel olarak sadece *para* biçiminde vardır. Artı değer, *nesnelleşmiş emeğin* artması, kendisi için varolduğuna göre *paradır*; ama bu para artık *kendinde* zaten sermayedir; ve bu niteliği ile *yeni emek üzerinde hak iddia eder*. Burada sermaye artık halihazırdaki emek ile değil gelecekteki emek ile de ilişkiye girer. Ve artık, üretim sürecindeki basit öğelerine çözünmüş bir şey olarak değil, para olarak gözükür; bu para artık sadece genel zenginliğin soyut bir biçimi

değil, aynı zamanda genel zenginliği yaratmanın gerçek olanağı, *yani oluş halindeki emek gücü* üzerinde hak iddia eden paradır. Bir hak olarak, onun para olarak maddi varlığı önemsizdir, herhangi başka bir adla yer değiştirebilir. Tıpkı devletin kredicisi gibi, her bir kapitalist yeni kazandığı değerle gelecekteki emek üzerinde hak sahibi olur ve mevcut emeği kendine malederek aynı zamanda gelecekteki emeği de kendine maleder. (Sermayenin bu özelliği şimdilik bu kadar incelenecek. Fakat buraya kadar olan kısımda sermayenin, kendi tözünden bağımsız bir değer olarak varolma özelliği görülmüş olmalıdır. Bu, aynı zamanda kredi sisteminin temelini oluşturur). Bu yüzden sermayenin para biçiminde biriktirilmesi, maddi olarak emeğin maddi koşullarının biriktirilmesi ile aynı şey değildir. Tersine bu, emek üzerinde mülkiyet hakkını veren belgelerin biriktirilmesidir. Gelecekteki emeğin *ücretli emek* olarak, sermaye için kullanım değeri olarak konulmasıdır. Yeni yaratılan değere karşılık gelecek bir *eşdeğer* yoktur; bunun olanağı yalnızca yeni emektedir” (*Grundrisse*, s. 367 [c. I, 272-73]).

Böylece, Marx’ın kâr teorisinin oluşumunda önemli olan bir noktaya gelmiş bulunuyoruz. Bu teori her şeyden önce, toplumsal olarak genişleyen artı değer tarafından içerilmiş olan sömürünün *yeni niteliğinin* tanınmasını gerektirir. Bu yeni nitelik, sadece üretim sürecinde yaratılan değerle de ilgili olamayacağı gibi, basitçe de tanımlanamaz: *toplumsal emeğin bütünü*, yani değer olarak sermayenin içinde korunan emek olma özelliği taşıdığı kadar geniş kitlelerin ortaklaşa üretiminden kaynaklanan emek olma niteliği de taşıyan ve nüfus artışının bir sonucu olduğu gibi toplumdaki bilimsel ilerlemenin de bir sonucu olan emek bağlamında ihtiyari olarak kurulur. “Kısaca nüfusun artması ve toplumun tarihsel olarak ilerlemesiyle beraber gelişen bütün toplumsal güçler, sermayeye hiçbir maliyet yüklemeyiz” (*Grundrisse*, s. 765 [C. II, 228]). Dolayısıyla, ilk aşamada kâr, toplumsal üretim güçlerinin ihtiyari sömürüsü sonucunda yaratılan küresel artı değer toplumsal ifadesidir.

Bu noktada sorulması gereken soru, *Grundrisse*’de, kâr teorisinin gereğinden fazla artı değer teorisine gömülü bir anlatımla açıklanıp açıklanmadığı sorusudur. Rosdolski (s. 426) üretim süreci üzerine yazılmış olan bölümlerde, “kâr oranı” ile “artı değer oranı” ifadelerinin birbirinden belirgin olarak ayrıldığını ve hatta çoğu kez özdeş kavramlar gibi kullanıldığını vurgular. Bu doğrudur (özellikle *Grundrisse*’de 274-75; 341-54; 373-86 [c.

I, 193-94; 249-260; 276-288] sayfalara bakınız); fakat bunun için Marx'ı çok fazla suçlayamayız. Aslında, artı değer kavramı –başlangıçtaki hali- kâr kavramından ve onun toplumsal gücünden ayrı bir kavram olarak kullanılmak durumunda kalsaydı, bu sefer de artı değer kavramının aynı kavramsal özü, aynı tözü paylaştığı bir kavram olarak kâr kavramından gerçekten bağımsız ele alınmasının ne kadar doğru olduğu sorusunu sorardık. Her iki kavramın barındırdığı ortak öz ve içerik ise şu kavramsallaştırma ile ifade edilebilir: toplumsal sermayenin toplumsal sömürsü. Analizin bu aşamasında, kâr kavramının toplumsal artı değer olarak açıklandığı bağlamda, artı değer kavramının kâr kavramına doğru genişlemesi, eğilimin şiddetini ifade eder. Sermaye ilişkisinin gelişimine dair yapılan analiz, daha sermayenin toplumsallaşmasının yaratacağı etkileri göstermeden önce, kâr, artı değer içinde içerilir. Bunu böyle kabul edersek, hemen şunu eklememiz gerekir: Marx (ne kadar katı ve aceleci görünse de) bu geçişte, *kâr kategorisinin fiiliyatta çözülemez olduğunu gösterdiği gibi dolayımın kategorik biçimi olarak açıklanamayacağını da* gösterir. Bu yaklaşımın sonuçları çok açıktır: Kâr (sadece bir dolayım olmamakla birlikte), sermaye bütün toplumu kapitalist üretim biçimi ile kuşattığı sürece, *aynı zamanda* bir dolayımdır. Tarihsel olarak sermaye toplumsal sermaye haline geldiği zaman, kâr artık bir dolayım olmaktan çıkabilir; öyleyse kâr, çözülen dolayım ve toplumsal artı değer haline gelir; aslında toplumun bütününe kapsayan antagonist bir ilişkinin kapitalist güvencesidir.

Bu ilk kâr tanımının sınırı, *Grundrisse*'nin yazıldığı aylar boyunca aşılr. Daha gelişkin başka bir teorik düzeye ihtiyaç vardır –her şeyin üstünde üretim sürecinin maliyetlerine ve dönüşüne dair bir analiz gerekmektedir; kısaca teorinin bu gelişmişlik düzeyine ulaşması için sermayenin organik bileşiminin tanımının yapılması zorunludur (Rosdolski'e bakınız, s. 425-433). Bu yüzden, *Grundrisse*'nin sonunda yer alan “*Doğurgan Sermaye: Artı değer kâra dönüşmesi*” başlıklı bölüme atlıyorum. Bu bölüm dolaşım süreci analizinin doruğa çıktığı (IV-VII. Defterler) ve dolaşım sürecinin analizinden elde edilen sonuçların, sermaye üretim sürecinin analizinden (II-IV. Defterler) elde edilen sonuçlarla *sentezlendiği* bölümdür. Şimdi, (dolaşım yoluyla) toplumsallaşma analizi ile birleştirilen artı değer kâra dönüşmesine dair analiz üretim sürecinin analizinden elde edilen

bütün sonuçlarla birleşir: Aynı zamanda toplumsallaşma sürecinin analizi tamamlanmış olduğu için kâr kavramının artı değer kavramından çıkarsanması, kâr kavramını artı değer kavramına boyun eğdirmez, aksine onların temel sürekliliğini göstererek farklılıklarını öne çıkarır. Böylece belirsizlik aşılmış olur.

Demek ki burada sermaye,

kendisini yeni değer yaratan, değer üreten bir değer olarak ifade eder. Kurucusu artı değerle onun tarafından kurulmuş olan bir ilişki olarak vardır. Sermayenin hareketi bir yandan kendisini üretirken, diğer yandan kendisini temellendiren temelin temeli olarak, kendisini artı değeri ön varsayan bir değer olarak veya sermaye tarafından öngörülen artı değer olarak oluşumuna devam eder. Tarımda sermayenin yeniden üretiminin doğal ölçüsü olduğu için, sermayenin döngülerinin de ölçü birimi olduğu varsayılan belirli bir zaman diliminde, sermaye belirli bir artı değer üretir. Bu artı değer, sadece üretim sürecinde olduğu varsayılan artı değer tarafından değil, üretim sürecinin belirli bir zaman dilimi içinde kaç kez tekrarlandığı tarafından da belirlenir. Sermayenin dolaysız üretim sürecinin dışında tarif edilen dolaşımın, yeniden üretim sürecine dahil edilmesiyle birlikte, artık, artı değer sermayenin canlı emekle olan basit ve doğrudan ilişkisinden kaynaklanıyormuş gibi görünmez; tersine sermayenin toplam hareketinin sadece bir uğrağıymış gibi görünür. Sermayenin toplam hareketi içinde, dolaysız üretim süreci, sermayenin emekten bağımsız hareketi gibi görünür. Kendini sürecin bir öznesi, etkin bir öznesi olarak gören sermaye, kendinden yola çıkarak kendi değerini kendisi artırarak yine kendisine; yani doğrudan kendisi tarafından temellendirilen ve varsayılan artı değere döner; kendisiyle üretimin kaynağı olarak değil ürünün kendisi olarak ilişkilendirir; değer üreten değer olarak değil, yaratılmış değerın kendisi olarak ilişkilendirir. Dolayısıyla yeni üretilen değer, artık gerçek ölçüsü, yani artı emeğin gerekli emeğe oranı ile değil, üretilen değerın varsayımı olarak bizzat kendisi tarafından ölçülür. Belli bir değerde sermaye, belli bir zamanda belli bir artı değer üretir. Varsayılmış sermayenin değeriyle böyle ölçülmüş artı değer, öyleyse, kendini değerlendiren değer olarak konmuş sermaye *kârdır*; *sub specie aeternitatis* [ölümsüz olması anlamında] değil, *sub specie capitalis* [sermaye anlamında] artı değer *kârdır*; sermaye sermaye olarak kendi içinde, üreten ve yeniden üreten değerde, yeni üretilmiş değer olarak kâr biçimindeki kendinden farklı olur. Sermayenin ürünü *kârdır* (*Grundrisse*, s. 745-46 [c. II, 210-11]).

Şimdi kavramların tanımını içinde yürüyelim. Kâr biçimindeki artı değer, üretim sürecinde varsayılan sermayenin toplam değeri üzerinden ölçülmelidir. “Aynı miktardaki artı değer - gerekli emeğe oranla aynı artı emeğin- bulunması koşuluyla, *kâr oranı* sermayenin canlı emek satın almak için kullanılan kısmıyla üretim araçları ve hammadde olarak varolan kısmı arasındaki orana bağlıdır. Bu yüzden, canlı emek için ödenen sermayenin oranı ne kadar azalırsa, kâr oranı da o kadar azalır. Dolayısıyla üretim sürecinde varolan sermayenin oranı dolaysız emeğe göre ne kadar büyük olursa, yani nispi artı değer –sermayenin değer yaratma gücü- *ne kadar büyürse kâr oranı o kadar düşer*” (*Grundrisse*, s. 747 [c. II, 212]). Sonuç olarak, “Gerçek artı değer azaldığı halde, kâr oranı yükselebilir” (a.g.y.). Ve nihayetinde, “kâr oranı sermayenin değeri ile ters orantılıyken, *toplam kâr* sermayenin değeri ile doğru orantılıdır” (*Grundrisse*, s. 748 [c. II, 213]).

Fark edilebileceği gibi, artı değer kavramı ile kâr kavramı arasında sömürünün *niteliği* anlamında bir *fark* vardır: Artı değer, canlı emeğin sömürülmesi, emeğin üretkenliğinin artırılması, emek yoğunluğunun artırılması ve çalışma kapasitesinin bir bütün olarak emilmesidir; kâr ise artı değerın sabitlenmesi ve sağlamlaştırılmasıdır, çoğalmayan emeğin durağan biçimde toplanmasıdır, emeğin üretkenliğinin çalınmasıdır ve canlı emeğe kayıtsızlıktır. Fakat ikisi arasındaki bu fark sömürünün *doğasını* değiştirmez: Hem artı değer hem de kâr, canlı emeğin tahakküm altına alınmasına dayanır. Artı değer üzerinden sömürü söz konusu olduğunda, canlı emek üretim ilişkileri içinde düşünülür; kâr üzerinden sömürü söz konusu olduğunda ise canlı emek üretim koşullarının karşısına, bütünsel birikim süreci içine yerleştirilir. “Kâr, artı değerın bir başka biçiminden, yani sermaye anlamında daha önce gelişmiş bir sermaye biçiminden başka bir şey değildir” (*Grundrisse*, s. 762 [c. II, 225])). İkisi arasındaki fark sömürünün doğasını değiştirmez ve bunun kanıtı, bu noktada çelişkinin tekrar, artı değer kategorisinin ortaya koyduğu şekilde sadece sömürülenlerle sömürenleri karşı karşıya getirerek değil, aynı zamanda antagonizmayı toplumsal açıdan daha kapsayıcı şekilde ölü emek ile canlı emek arasındaki ilişkiye doğru genişleterek ortaya çıkmasında yatar. *Sermayenin içinde nesnelleşen emek miktarı ne kadar büyük olursa* ve sermayenin miktarı ne kadar artarsa, diğer bir deyişle emek

ve üretkenlik sermayeye ne kadar dönüşürse, *canlı emek de antagonist bir şekilde sermayenin büyümesine o kadar karşı gelir*. Sermaye kendisini kâr yaratan güç, zenginliğin emekten bağımsız bir kaynağı olarak ne kadar ortaya koyarsa (ve böylece sermaye kendisini oluşturan kurucu öğeleri tekdüze bir şekilde üretken olarak gösterir), canlı emek de kendisini kapitalist büyümeden toplumsal ve yoğun biçimde o kadar uzaklaştırır. Marx'ın, kapitalist gelişmeye içkin olan toplumsal sermaye kavramının tarihsel oluşumuna denk düşen ve ona karşı olan bir işçi sınıfı kavramının oluşumuna (sermayenin eşitlenmesi [*Vergleichung*]) dair nasıl bir açıklama getirdiğini daha sonra göreceğiz; bu, işçi sınıfının *Vergleichung*'u ve devrimci bir güce dönüşme yönünde attığı gerçek ve tarihsel bir adımdır. Bu konuya daha sonra döneceğiz, burada kâr oranlarının düşme eğilimi yasası olarak adlandırılan yasa (kâr teorisinin tamamlanması ile birlikte Marx kâr oranlarının düşme eğilimi yasasını da ayrıntılarıyla açıklar) antagonizmanın artı değer üretme ilişkisinden kâr üretme ilişkisine doğru genişlemesini gösterir.

Kâr oranı yasası *ikili bir yasadır*: Bir yandan sermayenin, üretim sürecinde belirlenen ve dolaşım sürecinde toplumsallaşan koşulları gittikçe daha fazla boyunduruk altına alma eğilimini gösterir. Bu ise, sermayenin hem şimdiye kadar hiç olmadığı kadar bu koşulları kendinin kılma, hem de artı değer üretimini kâr üretimine dönüştürme eğilimi gösterir. Diğer yandan da kârın, artı değerden toplumsal artı değere (kâra), sermayeden toplumsal sermayeye doğru gelişimi tarafından belirlenen yeni antagonizmayı açığa çıkarır. *Kâr yasasının aynı anda içinde barındırdığı ilerlemeci ve yıkıcı özellikler, bu yasanın canlı emek ile olan ilişkisi tarafından belirlenir*. Kâr, bir yanda daha saldırgan ve üretken bir genişleme eğilimine, canlı emek kullanımında ve canlı emeğin hacminde bir artışa işaret eder; diğer yanda ise hem kendisini üreten koşullarla hem de canlı emeği boyunduruk altına alma ve bu boyunduruğu genişletme yönünde gösterdiği vahşi ve aşırı eğilim ile sınırlıdır. Bu eğilimlerin ikisinde de egemen olan, canlı emektir: Kârın genişleme eğilimi, doğrudan sömürülen ama aynı zamanda yaratıcı olan canlı emekle beraber yürür; kâr oranının düşme eğilimi, kârın gücüne ve bağımsız kuruluşuna karşı *canlı emeğin isyanını* hazırlar; bu isyan, soyguna ve bunun işçinin üretken gücünün karşısında kapitalistin üretken gücüne ve toplumsal emeğin canlılığı karşısında toplumsal sermayenin

iktidarına dönüşüp sabitlenmesine karşı gelişen bir isyandır: Bu yüzden *canlı emek yıkıcı bir güç olarak sahneye çıkar*. Uzun zamandan beri pek çok “Marksist” bunu unuttu, dolayısıyla bu gerçeği doğrulamış olan proleter ayaklanmaları tarihin sularına gömdü. Oysa Marx şöyle devam eder: “Belli bir noktanın ötesinde üretici güçlerin gelişmesi, sermaye için bir engel oluşturur; dolayısıyla sermaye ilişkisi emeğin üretici güçlerinin gelişmesinin önünde bir engel olarak durur” (*Grundrisse*, s. 749 [c. II, 214]). “Bu yasa, pek çok açıdan modern politik ekonominin en önemli yasasıdır ve anlaşılması zor olan ilişkilerin kavranmasında çok temeldir” (*Grundrisse*, s. 748 [c. II, 213]).

Şimdi, artı değerden kâra geçişin bazı özelliklerini belirgin hale getirmemiz gerekiyor. Kendine özgü farkı ile birlikte, kâr kategorisinin hiçbir şekilde artı değer kategorisinden bağımsız ele alınabilecek bir öge olmadığını görmüştük; kâr kategorisi daha ziyade bir genişleme, artı değer yasasında örtülü olarak varolan toplumsal düzeydeki antagonizma yönünde bir yayılmadır. Yine de, bu iki kategorinin özdeş doğasından ve mantıksal olarak kâr kategorisinin artı değer kategorisine bağımlı olmasından kaynaklanan ve Marx’ı *dönüşüm* kavramından yola çıkan bir analiz geliştirmeye yönelten teorik nedenler vardır. Marx için bu nedenlerin ilki, piyasadaki anarşinin mistikleştirilmesi karşısında, sermaye kavramını ve onun işlevsel kategorilerini toplumsal olarak yeniden kurma ihtiyacıdır. Birinci nedenle sıkı sıkıya ilişkili olan ikinci neden, sermayenin kategorilerini ve böylece gerçek antagonizmayı (ve sonuçta politik karşı duruşun nedenlerini), kapitalist üretim sürecinde tarihsel olarak ortaya çıkan kısa süreli geçişlerin ve ikincil krizlerin (piyasadaki anarşi ile ilişkilendirilen) ötesine taşıma ihtiyacıdır. Buradan bakıldığında, kâr kategorisi, yönetsel olarak dinamik ve tarihsel yani eğilimsel olarak biçimlenen bir kategoridir. *Kapital*’in Birinci Cildinin yayımlanmamış olan VI. Bölümünde belirtildiği gibi, burada da “eğilim” sözcüğü ile kastedilen şey, *emeğin sermaye tarafından biçimsel olarak boyunduruk altına alınmasından gerçek boyunduruk altına alınmasına* yol açan zorunlu geçiştir. İlk başta eğilim kavramı kârı, üretimin farklı alanlarında gerçekleştirilen artı değerın soyut biçimde eşitlenmesi ve dolayımı olarak görür; daha sonra ise sermaye toplam toplumsal üretime yatırım yaptıkça, kâr bu eğilimi amansız biçimde gerçekleştirir,

toplumsal olarak oluşturulan artı değer ve sermayenin denetimi altında toplumun sömürülmesi anlamına gelir. “İlişkinin mevcut aşamasında” kârın devinimi, tüm toplumun artı değer hakimi-yeti altında birleşmesini tetikler. Demek ki, ilişkinin daha üst bir düzeyinde, kârın devinimini belirleyen şey, toplumsal işgününe karşılık ölçülme özelliğidir –kâr üzerine yazılan bölümde, analiz sadece tek bir işgünü değil, *toplumsal işgünü* tartışması etrafında yürütülmelidir. Yine bu düzeye artı değer kategorileri, nüfus hakkındaki ekonomik teorinin eleştirisinde kullanılabilmelidir:

yaratılan yeni artı sermaye bu haliyle ancak, canlı emekle yeniden değişim ilişkisine girerek kendini gerçekleştirebilir. Bu yüzden, sermaye, aynı anda bir yandan *çalışan nüfusu* artırmaya diğer yandan *gerekli* kısmını sürekli olarak azaltmaya yönelir (bir kısmını sürekli olarak gene yedekte tutmaktadır). Ve nüfusun artması bunun azaltılması için başlıca araçtır. *Temelde, bu ilişkinin tek bir işgününe uyarlanmasından başka bir şey değildir.* Modern nüfus teorisinin açıkladığı ama kavrayamadığı bütün çelişkilerin altında yatan neden budur. Artı-emeği varsayan sermaye, aynı anda hem gerekli emeği varsayar hem de varsaymaz; sermayenin varlığı hem gerekli emeğin varlığına hem de yokluğuna bağlıdır (*Grundrisse*, s. 400-01 [c. I, 301-02]).

Kapitalist üretim biçiminin gelişmesiyle birlikte, kâr kategorisi halihazırdaki biçimini kaybeder: Veya daha iyi ifade etmek gerekirse kâr kategorisinin biçimi, toplumsallaşmış üretim koşulları altında yaratılan artı değer biçimini alır. Bu aşamada, emeğin *üretici güçleri*, kendilerini “*toplumsal güçler*” olarak gösterirler ve göstermek zorundadırlar: “Üretimin bütün aşamalarında, emeğin belirli bir ortak niteliği, *toplumsal* karakteri vardır vb... Toplumsal üretimin gücü daha sonra gelişir vb.. (Buna daha sonra geri döneceğiz)” (*Grundrisse*, s. 398 [c. I, 299]). Demek ki, *kâr kategorisi, ilk kaynağını bireysel artı değerlerin eşitlenmesinde*, artı emeğin basit birimlerinde bulur, *fakat artı değere, toplumsal artı emeğe daha yakın bir sonuca doğru meyleder, gelişir, sonlanır.* Marksist kâr tanımına yöneltilen (kâr kategorisinin artı değer kategorisiyle çok fazla örtüştüğü yönündeki) ilk eleştiriler, artı değerle kâr arasında niteliksel bir fark olduğunu iddia etmedikleri sürece kabul edilebilir. *İkisi arasındaki ilişki, daha ziyade tersine çevrilmiş bir ilişki olmalıdır:* Toplumsal bir ilişki olduğu sürece kâr kategorisi, artı değer kategorisine dönüşmeye eğilim-

li bir kategoridir. Kâr kategorisi, mistikleştirilmiş ve asıl olarak kapitalist bir kategori olmanın ötesinde, “üretim sürecinde halihazırda varolan özne-nesne ilişkisinin tersyüz edilmesinin bir üst aşamasıdır.” Marx, kâr teorisinin bu şekilde formüle edilmesi konusunda ısrarcıdır. Bir yanda, “kâr oranlarının eşitlenmesinde yani sermaye tarafından kârın oluşturulmasında gerçekte varolandan başka etmenler vardır: bu etmenler yaratım süreci ile değil, bölüşüm süreci ile ilgili bir fenomendir” (*Grundrisse*, s. 668-69 [c. II, 146]). Marx ironik bir dille şu ifadeyi kullanır: “Nasıl ki tek bir değişim işlemi, değişilen şeyin değerini artırmazsa, tek tek değişim işlemlerinin toplamı da onun değerini artıramaz” (*Grundrisse*, s. 632 [C. II, 113]). Ve şunu ekler: “Bunu açıklamak gereklidir: Çünkü artı değer sermayeler arasında bölüşülmesi, bireysel sermayeler arasında toplam artı değer paylaşımının *hesaplanması* -bu, *ikincil* ekonomik işlemdir- sıradan ekonomi kitaplarında birincil ekonomik işlemle karıştırılan şeye neden olur” (a.g.y.). Diğer yanda, kâr teorisi üzerine yürütülen tartışmanın teorik ve kategorik düzenini takip etmek artık bize yeterli gelmez; kârın kendi kendisini kuran ve genişleten özü dikkate alındığında, sorun daha ziyade kâr kavramının *dinamik, eğilimsel ve etkin bir tanımını* yapmaya başlama ve onu sömürünün toplumsallaşmasının bir ögesi olarak görme sorunudur. Dolayısıyla kâr her zaman “*kapitalist sınıfa*” ait bir kategoridir. Kârın bu politik tanımı içinde, gelişme eğilimi beklenen bir şeydir: Kâr, sadece artı değerlerin toplamı ve bireysel kârların eşitlenmesi biçiminde ortaya çıkmaz, aynı zamanda politik bir güç ve toplumsal antagonizmanın bir alanı olarak ortaya çıkar -bu aşamada politik, ama yavaş yavaş gerçekliğin şiddetine dönüşür. Bu geçiş, kâr teorisinin artı değer teorisine tabi kılındığını göstermesi anlamında çok önemlidir. Sermayenin politik bir figür olarak ortaya çıkmasına neden olan süreç, artı değer teorisinde canlı emeğin “*proleter sınıf*” olarak tanımlanmasına yol açan süreçle türdeş-ve zıt- bir süreçtir. Kesinlikle Marx -niyet etmiş olmasına rağmen- işçi sınıfının öznelliğinin teorisini -örneğin ücret teması üzerinden- geliştirmezken kâr teorisini, yani sermayenin öznelliğinin teorisini geliştirdi. Ama Marx’ın çalışmasının *yazınsal* gelişimindeki bu *asimetri; yapısal dengeyi* görmemize ve toplumsal artı emek ve toplumsal gerekli emek biçiminde ikiye bölünen toplumsal işgününde, iki sınıf arasındaki ölesiye mücadelenin temelini bularak, ileri sürdüğü varsayımları

da geliştirmemize engel olmamalı. Bu iki alanda, birbirine *karşıt öznelliklerin*, karşıt isteklerin ve aklın, karşıt değerlenme süreçlerinin olduğunu görmemiz gerekir: Kısaca, burada ele aldığımız tüm bu koşulların bizzat gelişiminin gerektirdiğı antagolist bir dinamizmin varlığını görmemiz gerekir. İşçi sınıfının ve proletaryanın öznelliğini kuran teori, kâr teorisinin karşısında bir önkoşul ve bir görev olarak önümüzde duruyor. Ve bu teori, sermayenin aynı zamanda bir sınıf olarak birleşmesini ve sömürü sürecini kontrol altına almasını sağlayan, zorla gasp edilmiş, nesnelleşmiş, toplumsallaşmış artı-emeğın karşıtı olarak sahneye çıkar. Dolayısıyla *Grundrisse*, kapitalist öznelliğın kâr teorisine karşı işçi sınıfının öznelliğinin teorisini kurmayı amaçlar.

şimdi bu uzun aradan sonra, *Grundrisse*'nin gelişim sırasıyla ilerlemeye devam edelim: *Sermaye Bölümü*'nün ikinci alt başlığındayız ("*Dolaşım Süreci*"). Bu alt başlık, *Kriz üzerine* uzun bir *Arasöz*'le (*Excursus*) başlar. Marx'ın çalışmasını motive eden önemli bir gerçeklik olan ve çalışmanın temelinde yatan krizle karşı karşıyayız yine! Marx, *Grundrisse*'yi heyecanlı bir kriz beklentisi içindeyken yazmaya başlamıştı ve krizin kendisini açığa çıkardığı ilk biçim olarak para teorisinin ayrıntılı açıklamasına girişmişti. Daha sonra *Grundrisse*'de sırasıyla artı değer teorisi, kâr teorisi ve kâr oranı yasasının içinde örtülü olarak 'bulunan gerilimlerin ilk biçimi geliştirildi. Marx tüm bu teorileri geliştirdikten sonra yeniden kriz teorisine ve onun bilimsel açıklamasını yapmaya girişti. Marx'ın yaptığı ilk plana göre, kapitalist üretim sürecinin analizi, dolaşım sürecinin analizi için zemin hazırlamalıydı ve biz şimdi *Grundrisse*'nin bu ikinci teması üzerinde yoğunlaşmalıyız. Ne var ki, Marx'ın dikkati yeniden krize takılı kalır: *analiz kriz üzerinden yeterince genişletilmeden, dolaşım sadece krizin biçimi olarak algılanır*. Peki, kriz hakkında yazılan bu yeni ve uzun bölüm, *Grundrisse*'nin kavramsal akışını kesintiye uğratar mı? Bu, teorik akış sırasının, devrimci öznellik tarafından saptırılması mıdır? Bu şüphesiz ki kısmen böyledir. Fakat bunun ötesine geçen ve farklı olan bir şey daha vardır. *Grundrisse*'nin ilk bölümünde sürecin öznelleştirilmesi ile ileri doğru büyük bir adım atılmıştır. Başka bir deyişle, artı değer teorisi ve onun sonucu olarak temellendirilen kâr teorisi sayesinde, artık *kriz teorisini, ekonomik gelişme ve sınıf mücadelesi ile olan ilişkisi bağlamında* kavramamıza olanak

tanıyan bir kavramsal çerçeveye sahibiz. “Kendi değeri- lenme sürecinin doğası hakkında bir bilince sahip olmayan ve bunun bilincini ancak *kriz* zamanlarında fark eden” (*Grundrisse*, s. 374 [c. I, 276]) sermayenin aksine, işçi sınıfı, kriz biçiminin içinde kendi bakış açısını geliştirme olanağı bulur ve krizi sınıf mücadelesinin ayrıcalıklı bir alanı olarak düşünme yeteneği elde eder. Marx’ın kafasını taktığı kriz düşüncesi bu noktada, yani sermayenin değeri- lenme sürecinin dolaşım alanına doğru genişlemek zorunda kaldığı zaman devreye girer. Fakat sermayenin değeri- lenme sürecine antagonist artı değeri- yasası damgasını vurduğu için, dolaşım süreci sermayenin değeri- lenme süreci bağlamında algılanmalı ve her şeyin ötesinde kriz kavramı içinde anlaşılmalıdır: antagonizmanın sürekliliğini ispat etmekle kalmayıp aynı zamanda bu antagonizmanın öznel şiddetini açığa çıkaran kriz. Bu yüzden *Sermaye* üzerine yazılmış olan *bölümün ikinci alt başlığı* olan “*Dolaşım Süreci*”nin ayrıntılı analizi, doğrudan konuya girerek başlamaz, önce kriz üzerine yazılmış olan uzun bir metin olan *Arasöz* gelir, sonra *Formen* başlıklı yüz sayfalık bir metin daha gelir ve asıl metin bunlardan sonra başlar. *Dolaşım biçiminde kriz* analizi, demek ki artı değeri- teorisi- nde altı çizilen temel analizin bir parçasıdır. Bu, dolaşımın krizindeki üretim sürecini açıklamaya uygun olan antagonizmanın işleyişinin araştırılmasıdır. Dolayısıyla artı değeri- teorisi, kriz teorisinin içinde var olmaya devam eder ve daha üst düzeyde tanımlanır. *Grundrisse*’nin ilk bölümünün ancak *Arasöz*’ün sonunda tamamlandığını düşünebiliriz.

“Kesin olarak söylemek gerekirse, *sermayenin değeri- lenme süreci* -ve para ancak değeri- lenme sürecinin sonunda sermaye haline gelir- aynı zamanda sermayenin *değeri- kaybetme* yani parasal açıdan değeri- sizleşme süreci olarak ortaya çıkar” (*Grundrisse*, s. 402 [c. I, 303]). “Ne olursa olsun, sermayenin değeri- kaybetmesi, değeri- lenme sürecinin bir uğrağını oluşturur; bunun da nedeni sürecin ürününün dolaysız biçimiyle *değeri- olmaması*, ancak bu nitelikte değeri- leşebilmek için öncelikle yeniden dolaşıma girmesi gerekliliğidir” (*Grundrisse*, s. 403 [c. I, 304]).

Üretim sürecinde [sermayenin] değeri- lenmesi, artı-emek üretimi (nesnelleşen artı emek zamanı) ile tamamıyla özdeş olarak algılandı ve bu yüzden üretim sürecinde kısmen

önvarsayılan kısmen de sürecin kendisi tarafından yaratılan *sınırlardan* başka sınır yoktu; oysa bu sınırlar üstesinden gelinmesi gereken *engeller* olarak her zaman sürecin içinde vardılar. Şimdi ise üretim sürecinde, üretim sürecinin *dışındaki* engeller ortaya çıktılar (*Grundrisse*, s. 404 [c. I, 305]).

Demek ki şu an sorunun ortasına düşmüş bulunuyoruz. *Dolaşım sürecinin içinde, üretim sürecinin çelişkileri giderek büyür*: Çelişkiler sürekli olarak yeniden üretilir, yeni bir biçimde yeniden yaşanır ve hatta bu çelişkiler “yalnız sermayenin zoru ile ortadan kaldırılır.” (*Grundrisse*, s. 406 [c. I, 307]). “Burada –sermayenin genel bir kavram olarak düşünüldüğü yerde– önemli olan nokta, *üretim ve gerçekleşme süreçlerinin birliği* olarak sermayenin, *dolaysız* bir birlik olmadığı, bir *süreç* içinde gerçekleştiği ve bu birliğin *dışsal* koşullar olarak görülen belli bir takım koşullara bağlı olduğudur” (*Grundrisse*, s. 407 [c. I, 308]). “Her sınır, üstesinden gelinecek bir engel olarak görünür” (*Grundrisse*, s. 408 [c. I, 308]). Krizin sermaye kavramına içkin olduğu gerçeği, onun sadece olumsuz belirlenimini değil, aynı zamanda olumlu belirlenimini de ifade eder. Nispi artı değer yönündeki itki, dünya piyasasına doğru genişleme eğilimi, “*yeni ihtiyaçların üretilmesi, yeni kullanım değerlerinin keşfedilmesi ve yaratılması*” (*Grundrisse*, s. 408 [C. I, 308]) yönünde artan baskı: tüm bunlar, (sermaye) kavramının gerçek sınırları tarafından oluşturulan *olumlu gerilimin* göstergesidir. Bu sınırlar, sermaye tarafından bilinen ve aşılması gereken sınırlardır. Dolayısıyla her kriz dönemini, genişletilmiş bir *yeniden yapılanma* dönemi izler.

Eski endüstrinin değeri, emek ve sermaye arasındaki ilişkinin *yeni* bir biçime büründüğü yeni bir endüstrinin kurulması için fon yaratılması yoluyla korunur. Ve böylece, nesnelerin yeni, yararlı özelliklerini keşfetmek için bütün doğanın araştırılması; yabancı iklim ve toprakların ürünlerinin evrensel ölçekte değişiminin sağlanması; doğal nesnelerin (yapay) işlenmesi yoluyla onlara yeni kullanım değerleri kazandırılması gerekir. Faydalı yeni nesneler ve eski nesnelerin yeni faydalı niteliklerini keşfetmek için yeryüzünün her yönüyle araştırılması, örneğin hammaddelerin yeni özelliklerini keşfetmek gibi; dolayısıyla doğa bilimlerinin en üst düzeyde geliştirilmesi; toplumun kendisinden yola çıkarak yeni ihtiyaçların keşfedilmesi, yaratılması ve doyurulması; toplumsal bir varlık olarak insanın bütün nitelik-

lerinin kültürünü, niteliği zengin ve tümüyle yeniliğe açık duruma getirmek -toplumun, en üstün ve evrensel ürünü olarak toplumsal insanın üretilmesi- (çünkü insanın çok yönlü doyumlardan yararlanabilmesi için pek çok şeyden zevk almayı bilmesi ve dolayısıyla üst düzeyde kültür sahibi olması gerekir) tüm bunların hepsi, sermayeye dayalı üretim biçiminin bir koşuludur (*Grundrisse*, s. 409 [c. I, 309-10]).

Oysa, sermayenin bu tür sınırları bir engel olarak gördüğü ve dolayısıyla *ideal olarak* onların ötesine geçmesi, gerçekten bu engellerin üstesinden geldiği sonucuna götürmez. Bu tür her engel sermayenin karakteri ile çeliştiği için, sermayenin üretimi, sürekli olarak üstesinden gelinen ama her seferinde yeniden ortaya çıkan bu çelişkilerin içinde devinir. Daha da fazlası söz konusu. Sermayenin karşı konulamaz biçimde evrenselleşmeye çalışması, sermayenin kendisinden kaynaklanan engellerle karşılaşır; sermayenin gelişmesinin belli bir aşamasında bu engeller, evrenselleşme eğilimi önündeki en büyük engelin yine sermayenin kendisi olduğunun fark edilmesini sağlayacak ve böylece sermayeyi kendi kendini ortadan kaldırmaya iteceklerdir (*Grundrisse*, s. 410 [c. I, 310-11]).

Krizden kaçmak ve *gerçekten onun üstesinden gelmek*, sermayenin *yapamayacağı* bir şeydir. Aslında, krizin kendini içinde ortaya koyduğu iki görüngüsel biçim söz konusudur: Bir yanda, (fiili dolaşımın krizleri, sermayenin dolaşımını oluşturan farklı öğeler arasındaki dengesizlikten kaynaklanan krizler anlamında) *oransızlık krizleri*; diğer yanda (aşırı üretim ve yetersiz tüketim -ve/veya eksik tüketim- biçiminde veya her ikisinin kombinasyonu biçiminde ifade edilen ve tüketim kapasitesine atfedilen krizler anlamında) *gerçekleşme krizleri* vardır. Oysa bu görüngüsel biçimlerin ötesinde, krizin temel yasası, krizlerin sürekli olarak kendi kendisini yeniden üretme zorunluluğunda yatar. Kriz yasası, üretim ve değerlenme arasındaki çelişkiye dayanır, “sürecin tekil uğrakları ya da daha doğrusu sürecin bütününe” (*Grundrisse*, s. 415 [c. I, 315]) değil. Dolaşım veya genel olarak üretim süreci içinde bulunamayan bir sınır vardır: Ulaşmak zorunda olduğumuz nokta sermayeye dayalı üretim yasasında olduğu için daha da ileri gitmek zorundayız. Şimdi, bu içkin bakış açısından baktığımızda krizin kaynağı şöyle açıklanır:

1) canlıemekgücünün değişim değerinin sınırı olarak gerekli emek; 2) artı-emeğin ve üretici güçlerin gelişiminin sınırı

olarak artı değer; 3) üretimin sınırı olarak para; 4) kullanım değerlerinin üretiminin değişim değerleri tarafından sınırlandırılması.

Dolayısıyla aşırı üretim, yani sermayeye dayalı üretimin bütün zorunlu öğelerinin birden bire *hatırlanması*; bu unutkanlık sonucundaki genel olarak değer kaybı. Bu durumda sermaye, üretici güçlerin en yüksek aşamasından tekrar işe başlamak ve *sermaye olarak* her seferinde daha büyük bir çöküntüye uğramak durumunda kalır (*Grundrisse*, s. 416 [c. I, 316]).

Dolayısıyla krizin temel yasası, gerekli emekle artı emek arasındaki çelişkili ilişkide, yani artı değer yasasının işleyişinde yatar.

İlerleyen sayfalarda Marx, krizi belirleyen temel yasanın etkilerini çarpıcı bir şiddetle ortaya koyar. Eğer sermaye dinamik ve “canlı bir çelişki” ise, işçi sınıfı katılığı, karşıt gücü ve *sınırı* ifade eder. İlişki gittikçe öznelleşir. Gelişme her zaman bir kriz biçimidir, çünkü tıpkı kriz gibi temeli son kertede “*gerekli emeğin artı emeğe oranında*, ya da şöyle diyebiliriz, nesnelleşmiş emeğin canlı emeğe oranının farklı uğraklarında” yatar (*Grundrisse*, s. 444 [c. I, 342]). “İlk baştaki oran” -yani bu nicelikleri nasıl bölmek gerektiği- sermayenin hem gelişmesine hem de krizine hakim olan sorunun kökenini oluşturur. “Son tahlilde her şeyin dayandığı, gerekli emekle artı emek arasındaki doğru oranın yeniden kurulması” (*Grundrisse*, s. 446 [c. I, 345]) sermayenin hiç değişmeyen amacıdır. Sermayenin yıkımı, canlı emeğin değerini kaybetmesi, sömürü koşullarının (sermaye açısından) daha adil olacak şekilde yeniden yapılandırılması: İşte sermayenin krizi, kontrolünü ve öznelliğini yitirmemek için gönüllü olarak ödediği bedel budur.

Durum tam olarak bu olduğu için, krizin mekanizmalarını daha derinlemesine analiz ettiğimizde ve temel yasayı kâr teorisinin bize öğrettiği şekilde okuduğumuzda, analizin bütününü canlı tutan ve destekleyen *politik ilişkiyi* yakalarız. Yasaların nesnelliği bir kez daha işleyişlerinin öznelliğini gösterir, çünkü *artı emekle gerekli emek arasındaki ilişki*, daha önce pek çok kez gördüğümüz gibi, *iki sınıf arasındaki ilişkidir*. Bir yanda her şey basit ve anlaşılırdır: “Böylelikle sermaye, emeğin ürünü olarak görüldüğü gibi, emeğin ürünü de *sermaye* olarak görünür; nesnelleşmiş emek, canlı emek üzerinde bir egemenlik ve kumanda olarak ortaya çıkar. Emeğin ürünü, *yabancı bir mülkiyet*, bağım-

sız, kendisi-için bir *değer* biçiminde canlı emeğin karşısına çıkan bir varlık olarak görünür; canlı emek tarafından hayat verilen emeğin ürünü, yani nesnelleşen emek, *yabancı bir güç* olarak canlı emeğin karşısına dikilir” (*Grundrisse*, s. 453-54 [c. I, 351]). “Bu gerçekleşme süreci, aynı zamanda emeğin gerçekliğini kaybetmesi sürecidir.” (*Grundrisse*, s. 453-54 [c. I, 352]). Bu yüzden kapitalist açısından sorun tamamıyla politik bir sorundur. Güç, sömürüyü üretimden güç ilişkilerinin yeniden üretimine doğru genişletir: “Üretim ve gerçekleşme süreçlerinin sonucu, her şeyin ötesinde, *bizzat sermaye ve emek arasındaki, işçi ve kapitalist arasındaki ilişkinin* yeniden ve yeni üretimidir.” (*Grundrisse*, s. 458 [c. I, 356]). Oysa diğer taraftan da her şey basit ve oldukça anlaşılırdır: “Üretilen ve yeniden üretilen, sadece canlı emeğin bu nesnel koşullarının *varoluşu* değil, *aynı zamanda bu koşulların canlı emeğin gücü karşısında bağımsız değerler, yani yabancı bir özneye ait olan değerler* olarak varolmasıdır” (*Grundrisse*, s. 462 [c. I, 359]). Canlı emeğin özneliği, sömürücü bir güç olarak ölü emeğin güçlenmesine karşı öylesine antagonist bir şekilde karşı koyar ki bir değer, sömürülen bir öz olarak kendisini olumsuzlar ve böylece kendisini sömürünün ve *değerin olumsuzlaması* biçiminde ortaya koyar. “Canlı emeğin kendisi, canlı emek gücü *karşısında yabancı* olarak görünür, oysa kendisi onun emeği, öz-yaşamının ifadesidir; çünkü o, nesnelleşmiş emek karşılığında, emeğin kendi ürünü karşılığında sermayeye aktarılmıştır. Emek gücü kendi emeği ile yabancı bir şey olarak ilişkilendirir, bu yüzden eğer sermaye emek gücüne daha çalışmadan para ödemeye gönüllü olursa, memnuniyetle anlaşma yapar” (*Grundrisse*, s. 462 [c. I, 359]). Fakat bu yeterli değildir: olumsuzlama, *devrimci bir işyana* ve bilincin altüst oluşuna dönüşür:

Ürünleri kendi yarattığı ürünler olarak görmesi ve kendini gerçekleştirme koşullarından koparılmış olmasını haksız-zorla kabul ettirilen- bir durum olarak değerlendirmesi [emek açısından] müthiş bir farkındalıktır. Ve bizzat sermayeye dayalı üretim biçiminin bir ürünü olan bu farkındalık, tıpkı kölenin, *bir başkasının mülkü olamayacağı*nın farkına varması ve bir kişi olarak kendisinin bilincine ulaşması ile köleliğin varlığının salt yapay ve bilinçsiz bir varlık haline gelmesi ve üretimin temeli olarak kölelik hakimiyetinin sona ermesi durumunda olduğu gibi, sermayeye dayalı üretim biçiminin de ölüm çanlarını çalacağı anlamına gelir (*Grundrisse*, s. 463 [c. I, 360]).

Bu noktada, temel kriz temel yasası, sınıf mücadelesi yasasına doğru tam olarak ilerletilmiştir. “Bu konu, daha sonra ücretli emek başlığı altında geliştirilecek” (*Grundrisse*, s. 465 [c. I, 361]). Gelişmenin krizinin içselleştirilmesi, hem krizin hem de gelişmenin sınıf mücadelesinin bir ürünü olarak görülmesini sağlar.

Tüm bu sayfalarda olağanüstü, öznel ve devrimci bir gerilimin varolduğunu ve bunun sonucu olarak yukarıda bahsedilen artı değer teorisinden kriz teorisine kestirme geçişin tez canlılıkla sürdürüldüğünü kimse reddedemez. Bu metinde, Marx’ın kimi önemli sonuçlara nasıl ulaştığını, teorisinin öznel ve son derece yıkıcı doğasını, özellikle kriz yorumları bağlamında, tüm yönleriyle nasıl da savunduğunu gördük. Ama yine de bu kestirme yolun, (elbette) “uzun yol” kadar anlaşılır ve açık olmayacağını vurgulamamız gerekir. Aslında Marx’ın öznelliğinden kaynaklanan acelesini anlayabilir ve bu acelenin pozitif etkilerini değerlendirebiliriz, ama aynı zamanda burada çok fazla *paradoks* ve *belirsizlik* bulunduğunu da fark etmeliyiz. Özellikle göze çarpan bir paradoks vardır ki, bu tam da en keskin devrimci öznelliğin, kapitalist üretimin gelişiminde en keskin çelişkiye koşut olmasıyla ilgilidir ve bu, devrimin *felaketle* birleşmesi anlamına gelir. Kriz, bu iki eğilimin (devrim ve felaket), eşzamanlı ve türdeş olmasını sağlayan bir olanağı içinde barındırır. Pratik açıdan değerlendirildiğinde bu paradoks basitçe, teori ve öznelliğin bütün öğelerini kesin bir kanı edimi içinde birleştirmeyi amaçlayan bir operasyon olarak açıklanır. Marx ve devrimci Marksizm, gayet haklı gerekçelerle, bu tür kasıtlı politik haykırışlarla doludur. Bu, devrimci bir işçi sınıfının yıkıcı yönteminin gerektirdiği, eleştirinin bütün terimlerini yerinden sökerek, onları pratik gerçeğin içinde birleştiren evrensel bir doğrulamadır. Bunu söyledikten sonra yoğunlaşmamız gereken şey, öncül değil sonuç olacaktır. Ve burada eğilim analojisi, genellikle bir öncül olarak karşımıza çıkar. Böylece, işçilerin adına bir tür yukarıdan devrimin –felaketin, rasyonel nedenlerini sağladığı devrim- krizin tam ortasında kendi toplumsal gücünü kavrayan sermayenin hareketinin tetiklediği devrime denk düşmesi gerekmiş gibi gözüktür. Yine de bu kestirme yolun ve açılımlarının kısalığı, vurgulanması gereken başka anlamlar da taşır. Eleştiri üzerinde ısrarla durmak bizim için çok kolaydır, ama aynı zamanda bu eleştirinin anlamını dönüştürme başarısı da çok önemlidir –özellikle de karşımızda duranın Marx’ın yaklaşımının bir aş-

ması, sadece *ve sadece tek bir* yanı olduğunu düşündüğümüzde. Marx'ın kendisi de teorik gelişiminin sınırlarının farkındadır. Peki o zaman niçin bu sınırların olumlu sonucunu ve değerini kavramaya çalışmıyoruz? Bu tür bir kavrayışla ilerlemek, *Mark-sist bilimin devrimci yönteminin merkezine geri dönmek* anlamına gelir.

Peki ya sonra? Marx'ın öfkeli nesnelciliği ile mi karşı karşıyayız? Ya da salt, kapitalist gelişmenin önemli bileşenlerinin belirleniminden arta kalan bir tortu olan –ve Zeus'un başından çıkan Minerva gibi- kapitalist gelişmeden çıkan bir öznel kavramı ile mi karşı karşıyayız? Daha da kötüsü, krizin determinizmini ardından gelen asalak bir devrimci projeye birleştiren organik bir kapitalist gelişme kavramı ile mi karşı karşıyayız? Metodoloji açısından bu itirazları zaten ele aldık. Bunların hiçbirisi bizi korkutmadı; çünkü eğilim, kendi kökeninde varolan şiddeti gizleyebilir, ama asla yok edemez; çünkü devrimci bir projeyi gerçekleştirebilecek tarihsel güçlerin yokluğu, gerçekte bu şiddeti tarihsel zorunluluğun ufkunda yerle bir edebilir, ama eğilimin gelişiminde varolan çok yönlü şiddeti önleyemez. Kendi kavramsal çerçevesi içinde en küçük ayrıntılarına dek incelenmiş bulunan antagonizmanın içkinliği, aslında önemsiz bir noktaymış gibi görünür: Ama bu, kavramın gelişme yörüngesini ve antagonist hattını saptırmaz. Diğer yandan, bu sayfaları nasıl okuyacağını bilen bir göz, antagonizmanın kökenine öylesi keskin ve mühim bir dikkat verildiğini ve olumsuz sonuçlara ancak aşırı bir kayıtsızlıkla ulaşılabileceğini fark edebilir. Kısaca burada, -teoride devrimci bir aciliyetin kızıl hattı olarak ortaya çıkan- aciliyet, kimyadaki gibi analizi hızlandıran ve tepkimeye sokmak için bazı etken maddeleri birleştiren bir etki yaratmıştır; fakat bu hızlandırma işlemi, her türlü nesnelciliğin ve reformizmin tam karşısında durmaktadır. Marx'ın bu sayfalarındaki paradokslar ve belirsizlikler eleştirilebilir. Fakat bu paradoksları ve belirsizlikleri politik bir bakış açısından çözüme kavuşturmak isteği taşıyorsak, onları devrimci tutkudan gelen bir coşkunluk olarak görürüz. Eğer onları teorik bir bakış açısına göre çözmeye çalışıyorsak, nesnelci ve organikçi bir açıdan anlamamaya da dikkat etmeliyiz. Rosdolski bize sürekli olarak şunu söyler: Marx'ın “felaketçilik” kavramı, devrimci müziğin ana notasıdır. Ancak yenilginin öfkesini hissedip de teorik yenilenmenin heyecanını taşımaya başladığımızda bunların ne anlama geldiğini kavrayabiliriz.

Anlama çabasından yorumlama çabasına geçiyoruz. Sadece anlamak yeterli olmaz. Daha net bir fikrimizin olması gerekir. Şimdi yakıcı önemdeki bir sorunu, bu Marx'ın belki de en belirsiz ve paradoksal saptaması olan *kâr oranlarının düşme eğilimi yasasını* ele alalım ve bu saptamayla ilgili daha önce sözünü etmiş olduğumuz problemlerin sadece anlaşılıp anlaşılmadığını değil, aynı zamanda tam anlamıyla çözümlenip çözümlenmediğini, yani diğer çözüm biçimleri arasından bir çözüm biçiminin -sınıf bakış açısı için elverişli ve Marx'ın yöntemsel ön varsayımları ile uyumlu bir çözümün- bulunup bulunamayacağını görmeyi deneyelim. Üzerinde çalışmak için neden bu saptamayı seçmiş olduğumuz açıktır. Aslında kâr oranlarının düşme eğilimi yasası, eleştirilerin "acımasız deneylerine" olanak tanıyan en elverişli yasadır. Eğer kâr oranlarının düşme eğilimi yasasına göre, Marx'ın araştırmasının gidişatının doğruluğunu, artı değer yasasının ve sınıfsal bakış açısının sürekliliğini gösterebilirsek büyük bir ilerleme kaydetmiş olacağız.

Şimdi, çok iyi bilindiği gibi Marx'ın kâr oranlarının düşme eğilimi yasası ile göstermeye çalıştığı şey şudur: *Sermayenin değerlenme oranları, değişen sermaye ile değişmeyen sermaye arasındaki oransal ilişkinin farklılaşmasıyla orantılı olarak düşer* ve bu oransal ilişkide değişmeyen sermayenin artması, değişen sermayenin azalması, dolayısıyla yeni değer gerçekleşmesinde oransal bir düşüş anlamına gelir. Gittikçe büyüyen değişmeyen sermaye, her ne kadar toplamı açısından daha çok canlı emeği teslim alsa da, *oransal olarak* gittikçe daha az canlı emeği, yani değerlenen emeği içine alır. Yani kâr oranlarında bir düşme olsa bile toplam kâr miktarı artabilir. Bu yasaya göre kapitalist gelişme, *zorunlu olarak kriz eğilimindedir*, çünkü sermayenin tüm bu üretim yükünün altına girmesinin nedenleri, tam da sermayenin değersizleşmesini gerektiren nedenlerle aynıdır. Bu yasa, gerekli emekle artı emek arasındaki, *artı değer yasası* tarafından belirlenen orana göre biçimlenir. Bu anlamda, kâr oranlarının düşme eğilimi yasası, *gerekli emeğin sabit bir nicelik olmasından* kaynaklanır. Aslında kapitalist gelişme, gerekli emeğin niceliğini baskı altına alarak azaltmaya çalışabilir ve emeğin üretken gücünü artırabilir, ama sonuçta el koyabileceği artı değer miktarı sınırlıdır: Gerekli emeğin sabit niceliği (işgününün gerekli kısmı) değerlenmeye sınır oluşturur. Üretkenlikteki ve toplam kârdaki herhangi bir artışın, tabi kılınmayı gitgide daha

az isteyen, baskılanmaya daha az elverişli bir güçle karşı karşıya kalacak boyutta büyüdüğü bir sınırdır. Gerekli emeğin bu niceliksel sabitliği, öncelikle kâr oranlarının düşme eğilimi yasasında kendini ortaya koyar. Bu yasada, Marx'ın *Grundrisse*'de bu yasanın ilk formülasyonundan hemen önce ortaya koyduğu bir fikri, yani *sermayenin gelişiminden bağımsız ve ondan radikal biçimde uzaklaşan bir işçi sınıfı otonomisini* kabul ettiğini görmek zordur. Bu bakış açısından baktığımızda ve sermayenin daha sonraki gelişme aşamalarını göz önünde bulundurduğumuzda, kanımca tamamıyla gerçekçi ve son dönemlerdeki sınıf mücadeleleri tarafından kanıtlanan yeni bir hipotez oluşturulabilir: İşgününün gerekli kısmını ifade eden değerin niceliği, *sadece* daha da sabit olmakla kalmaz, aynı zamanda sürekli artma, dolayısıyla el konulabilecek artı değer miktarını azaltma eğilimi gösterir. Toplam gerekli emek sabittir ve bu sabitlik, sınıf açısından daha yüksek bir değerlenmenin, *işçi sınıfı ve proletaryanın kendini değerli kılmasının* olanakları için zemin yaratır. Kısaca buradaki Marx için emek gücünün değer kaybetmesi, yani işgününün gerekli kısmının baskı altına alınarak azaltılması, sınırsız değil, aksine sınırlı ve tersine çevrilebilir bir durumdur. Gerekli emek otonom biçimde kendi kendini değerli kılabilir, ihtiyaçlar dünyası genişleyebilir ve genişlemek zorundadır. Bu noktada kâr oranlarının düşme eğilimi yasasının, proletaryanın kendini sermayeden bağımsız olarak değerli kılmaya ile sermayenin oransal olarak değerinin düşmesini birleştiren başka bir boyutu ortaya çıkar. Dolayısıyla kâr oranlarının düşme eğilimi yasası, sermayenin gelişim sürecinde, *sınıf mücadelesinin* yoğunlaşmasına dair yapılan en berrak Marksist sezgilerden biridir. Bu konudaki karışıklıklar, daha sonra Marx, kâr oranlarının düşme eğilimi yasasını, gerekli emekle artı emek arasındaki orana dayalı formüle göre değil de, *sermayenin organik bileşiminin formülüne* (değişen sermaye ile değişmeyen sermaye arasındaki oran) veya kâr ile ücret arasındaki oranın formülüne göre *yeniden formüle ettiğinde* ortaya çıkacaktır. Bu iki formül de *Grundrisse*'de açıkça mevcuttur, fakat burada bunlar artı değer yasası tarafından tanımlanan niceliklere göre ikincildir. Ama ne zaman ki bu formüller baskın hale gelir ve öne çıkar, o zaman bütün ilişki ekonomik düzeye kaydırılır ve uygun olmayan biçimde nesnelleşir. Dolayısıyla, sonuç olarak kâr oranlarının düşme eğilimi yasasını, sermayenin organik bileşiminin formülü temelinde yorumlayan

bir açıklama, teorinin sabit ve temel değişkeni olan sınıf mücadelesini *ortadan kaldıran* bir kavramsallaştırmaya neden olacaktır; diğer yandan, gittikçe artan yoksullaşmayı da, ücret ve kâr arasındaki orandan yola çıkarak açıklamaya yönelik gerçekdışı bir yasa ortaya çıkabilecektir. Antagonist nedenlerin birbirine karıştırılması da yasanın kendi gelişiminden ziyade antagonist nedenlere daha çok önem atfederek kâr oranlarının düşmesiyle tetiklenen krizin gerçekçi olmayan bir tarifini sunarak resmi tamamlayacak.

Marx'ın kriz tartışmasındaki bir dizi tereddüdünü yorumlama ihtiyacından yola çıktık ve Marx'ın *felaketçi yaklaşımının anlamını* kavradık. Şimdi teorik düzlemde bu felaketçiliği, içinde barındırdığı nesnelcilik ve determinizmle birlikte, sadece Marx'ın düşüncesinde daha sonraki bir formülasyonun yansıması olarak yorumlayabiliriz. Bu, kendi temellerini altüst eden ve tüm diğer Marksist kategorilerin temeli olarak artı değer yasasının merkeziliğini reddeden bir formülasyondur. Oysa bu yasayı bir başlangıç noktası olarak ele alırsak, gayet haklı bir biçimde Marx'ın felaketçiliğini, onun projenin devrimci aciliyetine atfederiz; bu kestirme yol arayışını teorik tartışmanın genişletilmesine yönelik basit bir anırtırma olarak kabul ederiz ve Marx'ın militan maddeciliğinin içindeki nesnelci ve belirlenimci kalıntıları çözeriz. Tersinden, kriz imgesinin, sınıf mücadelesinin gelişiminin maksimum yoğunluğuna ve sömürü yasasının geçerliliğinin en geniş alana yayılımına dayalı olduğu açığa çıkar. Bu noktada, resmi tersine çevirebilir ve Marx'ın tezinin bu aşamasında, *sınıf mücadelesinin hem kriz hem de gelişmeye, yani sermayenin bizzat yapısına ne kadar içkin olduğunu* daha önce hiç görmediğimiz bir açıklıkla görürüz. Bu, bize *Grundrisse*'nin ikinci bölümünde üzerine çalışacağımız şeye, yani dolaşım süreci ve toplumsal sermaye aşamasında sınıf mücadelesi kategorilerinin formülasyonuna dair bir öngörü verir. Yeri geldikçe bu yaklaşımın önemini vurgulayacağız.

Yine de, kâr oranlarının düşme eğilimi yasası hakkında bir şey daha eklemek gerekir. Sınıf mücadelesinin belli bir aşamasında, proleter cephenin katılığının, bir durgunluğa ve/veya kâr oranlarının düşmesine neden olduğunu varsayalım. Bu durumun bir süre devam ettiğini ve sınıf direnişinin yayılmasının toplumsal olarak homojen olduğunu düşünelim. Şimdi bu ze-

minde, sadece kâr oranının düşmesi değil, aynı zamanda *toplam kârın düşmesi* durumuyla karşı karşıya kalırız. Gelişmiş kapitalist ülkelerde son yirmi yıl içinde gerçekleşen sınıf mücadeleleri, tanımlanan bu durumun gerçekdışı olmadığını kanıtlar.

Marksist teoriye ekonomik bir şema dayatan yaklaşımlardan daha derinlikli bir kopuşa doğru gitmemizi sağladığı sürece tüm bunları vurgulamak önemlidir. Kâr oranlarının düşme eğilimi yasası, sonuçta artı değer teorisinin ışığında yorumlandığı sürece doğrudur; bu yasanın eğilimsel karakteri, kapitalizmin tahakkümü altında çalışmaya karşı direnen ve kendini değerli kılmak için mücadele eden işçi sınıfının gerilimlerinin karmaşıklığına bağlıdır. Üstelik, işçi sınıfının bakış açısından, “felaket”e neden olabilmesi ancak bu koşullar altında mümkündür. Sadece, komünizmin kaçınılmaz olduğuna inanmayarak, komünizm kaçınılmaz kılınabilir. Bu, salt sözcüklerde varolan bir paradokstur. Pratikte, yalnızca gerekli emeğin özgürlüğü, emeğin yaratıcılığını kendisi için harekete geçirmesi ve hem yaratıcı hem de yıkıcı gücünü birlikte kullanması, sermayenin gerçek sınırını ve içinde bulunduğu krizin yinelenen nedenini oluşturur; yani emekle sermaye arasındaki temel ilişkide, sömürülen emek yığını, kendisini mülksüzleştirenleri mülksüzleştirdiği, geri döndürülemez noktaya dek. Bu yaklaşımın dışında bir kriz teorisi yoktur.

Fakat bu yeterli değil. Marksist kriz vurgusu, sadece krizin her bir ekonomik görüngüsünü sınıfsal bir temele indirgemesi anlamında, ön açıcı olmakla kalmaz, aynı zamanda önceden de gördüğümüz gibi, *kriz fenomenolojisini* sınıf mücadelesi temelinde açıklayan inanılmaz bir zenginliği de içinde taşır. Bu şu anlama gelir: Krizin nedenleri bir kez artı değer yasasının işleyişine indirgendi mi, analiz, Marx’ın yöntemsel öğelerini akılda tutarak, kendisini kriz biçimlerine açar. Bu aşamada, kriz (ya da krizlerin) biçimi kendisini bize, diyalektik uğrakların, dönüm noktalarının ve önemli parçalanmaların muazzam çoğulluğunun iç içe geçmesi olarak gösterir. Elbette, bunun nasıl olduğunu ancak krizi, üretim ve dolaşım arasındaki daha eklemelenmiş bir ilişki içinde yeniden ele aldığımızda kavrayabileceğiz. Ama yine de yukarıda geliştirilmiş olan analizin önemli sonuçlarını vurgulamak gerekiyor.

İçinde barındırdığı ikili gerilimle –kurucu ve ilerletici gerilimin karşısında yıkıcı ve baskıcı gerilim- birlikte ele alınan kâr

oranı teorisi yoluyla artı değer teorisi, sınıf mücadelesinin bir ürünü olarak kriz teorisinin içinde gerçek anlamına kavuşur. Bu bölümde daha önce açıklamaya çalıştığımız ve gördüğümüz şey budur. İşçi sınıfının bakış açısından yola çıkarak artı değer teorisinin ayrıntılı bir incelemesi ve bu saptamayla birlikte, *Grundrisse*'nin ilk kısmı sona erer.

Ne söylenebilir ki? Analizin bu aşamasında kendinizi bir bombanın üzerinde oturuyormuş gibi hissedebilirsiniz. Kimi kıvılcımlar halihazırda sıçramış durumda, belki aceleyle, belki de vaktinden önce. Analizin yönü zaten belli belirsiz ortaya çıkmış durumda. Ama, artı değer teorisinin içinde barındırdığı potansiyel şimdi patlamalı ve patlarken de analizin bütün zeminini kaydırmalı. Şu ana kadar genişleyebileceği noktaya kadar analizi genişlettik. Şimdi, analizin devam edeceğine, yeni bir ufka oturacağına ve vaat ettiği yeni zenginliğe dair anıştırmaların, neredeyse sadece olumsuzluktan ortaya çıkacağı bir noktadayız. Felaketin göz kamaştırıcı ışığında komünizm görünür: Politik ekonominin tüm kategorilerini sınıf mücadelesinin riskli alanına atarak paramparça eden ikili proje budur. Sınıf mücadelesi, ücretli emeğin imhası yoluyla kendi projesini kendisi belirler ve kendisini bu aşamada aşırı olumsuzlamaların aşırı çoğulluğuna açar. Analizin bu dönüm noktasında, *Marx'ın analizinin yıkıcı ve eleştirel etkisini* tam olarak kavrarız. Bu, Kartezyen yoğunluğun *pars destruens*'idir (yıkıcı yanındır). Her şey sınıf mücadelesi ile artı değer teorisinin ilkeleri adına, altüst edilmiş ve indirgenmiştir. Peki şimdi ne olacak? Şimdi *toplumsal sermaye ile sınıfın yeni bileşimi* arasındaki çatışmaya geri dönmek zamanı. Geri dönmek, teorik yaklaşımı tam anlamıyla somutlaştırmak ve tarihselleştirmek demektir. Bu geri dönüş *politikaya bir geçiş* olmalıdır. Olumsuz anıştırma, etkin ve olumlu bir önerme haline gelmesorumluluğuna ve hakkına sahiptir. Kriz teorisinin içinde varolan komünizm anıştırmasına, içerik verilmelidir. Üretimden dolaşıma doğru hareket etmeye başlayan bir sermaye imgesi ile karşı karşıyayız; fakat burada dolaşım, kriz biçiminin içinde hapsedilir. Felakete neden olabilecek bir kriz: bu, devrimci projenin aciliyeti açısından zorunludur. Oysa, krizin geri döndürülemez biçiminde bile olsa, dolaşımın onun seyrini sabitlediğini; sınıf mücadelesinin içkinliğinin sabitlendiğini ve kendisini yalnızca patlamanın nedeni olarak eğilimsel biçimde ifade edebileceğini; ve sonuçta bir yanda dolaşım ve kriz arasındaki normal-

leşme ilişkisinin, diğer yanda işçi sınıfının komünizme doğru yönelen hareketinin teorik olarak tahmin edilebileceği verili bir durumu düşünün. Kriz üzerine yazılmış olan *Arasöz* metninin aniden araya girmesi, tüm bu ön varsayımları ortaya atarken Marx'ın duyduğu sıkıntının bir kanıtıdır (Bunu dolaşım üzerine yazılmış olan ilk sayfalarda göreceğiz): Ve bu, şüphesiz devrimci bir sabırsızlık ânıdır. Ama aynı zamanda bu yeni alanın, sermayenin -ve sınıf mücadelesinin- toplumsallaşması anlamında, ileriye doğru bir sıçramanın yanı sıra normalleşme alanı olduğu da açıktır. Bundan sonra *analizin zeminini kaydırmak* gerekiyor. Her zamanki gibi, kritik geçişlerde teorik ve tarihsel dürtüler bir araya gelir; bunlar politik dürtülere ve amaçlara dönüşebilir mi? Eğer bu soruya yanıt verecek olsam, olumlu bir yanıtı meylederdim. Aslında -ve kâr oranlarının düşme eğilimi yasası da bize bunu gösterir- Marx, işçi sınıfının radikal otonomisi sonucuna ulaşmıştır. Sömürü teorisi, mantıksaldan ziyade temsilen kanıtlanabilir, iki karşıt gücün ortaya çıkışı sonucuna gider. Bu noktada politik doku, üzerinde teorik hattımızı inşa edebileceğimiz bir temel haline gelir ve aynı zamanda bu geçerliliğin bağlayıcı koşullarını belirlemeye başlar. Bir teori ne kadar soyut ve kapsamlı olursa, o kadar gerçek bir kanıtı ihtiyaç duyar. *Bizim ileri doğru bir sıçrama adımı verdiğimiz, analizin zemininin kaydırılmasının, bizzat bu sıçramayı gerçekleştiren bir güce, bir özneye bağlı olmaksızın gerçekleşebileceğini düşünmek ikna edici değildir.* Analizin farkı ve biricikliği, kapsamlı bir keşfin koşulunu varsaymasından kaynaklanır. Bu ön varsayımlar dizisi Marx'ta mevcuttu: İşçi sınıfının otonomisi, belki anırtırma biçiminde, ama kesinlikle gerçek bir şey olarak tanımlanmıştı. Diyalektik yeniden bileşimin bir parçası olarak değil: Kriz teorisinde, işçi sınıfının otonomisi, her türlü diyalektikten bir kopuş, proletaryanın bağımsızlığının temeli ve komünizmin önermesi olarak görünür. Bu argümanımın ne kadar ikna edici olduğunu bilemiyorum; fakat diğer tüm argümanlarla da, artı değer teorisini, toplumsal sermayeye karşı devrim teorisinden ayıran uçurumun kapatılmasının imkânsızlaştığını biliyorum. Tabi eğer "teoriye" aşırı düşkün değilsen.

DERS ALTI

TOPLUMSAL SERMAYE VE DÜNYA PAZARI

Artı değer teorisinden dolaşım teorisine: *Grundrisse*'deki ikinci temel temaya geçiş. • Araştırmanın tözsel ve metodolojik boyutları. • “*Kapitalist üretim öncesi biçimler*”: (ilerleyebilmek için gerekli bir parantez). • Konuya geri dönüş: temellük olarak toplumsallaşma • Biçimsel boyunduruktan gerçek boyunduruğa geçiş. • Toplumsal sermayeye yönelen “niteliksel sıçrama”. • Olumsuzlamadan olumsuzlamaya geçiş: bir engel olarak toplumsallaşma. • Sermayenin “sürekli devrimi” ve onun yasası. • Sınır ve engel. • Dünya pazarına doğru. • Sonuç ve koşul olarak sermayenin genişlemesi. • Sermayenin kolektif biçimi ve onun karşıt biçimi: toplumsal sermaye ve sınıf mücadeleleri. • Antagonizmanın aşırısı ve yeterli gelişimi olarak tartışmanın sentez uğrağı.

O halde kriz, dolaşım teorisi içinde *normalleştirilmelidir*. Dolaşım, sömürünün dinamikleri tarafından biçimlendirilen bir yapının genişlemesi dışında bir anlam taşımaz. *Dolaşım teorisi, artı değer teorisinin genişlemesi ve devamıdır*. Kriz üzerine yazılmış olan *Arasöz*, sermayenin dolaşımını zaten açıklamaktadır, ama bu açıklama, ayrılmanın sadece yıkıcı etkilerini öne çıkaran ve ayrılmanın negatif boyutunu vurgulayan, hâlâ dolayımınmamış bir alanda yalnızca negatif açıdan yapılmış bir açıklamadır. Şimdi dolayımı dikkate almak zorundayız.

Dolaşım, kriz karşısında elde edilmiş kapitalist bir zaferdir. Fakat dolaşım yine de krizi ve sermayenin kendisini yaratan ilişkiyi, iki sınıf arasındaki karşıtlığı ve mücadeleyi saf dışı edemez. Sermaye, kriz durumunu normale döndürmek, kendisini yaratan ve aynı zamanda sürekli şiddetlenerek patlamaya hazır olan iki sınıf arasındaki ayrılma mantığını kontrol altına almak için, dışa doğru genişlemek ve dolaşım süreci içinde kendisini çoğaltmak zorundadır. Oysa, sermaye ve sermayenin dolaşımı tarafından keşfedilen her yeni alan, beraberinde yeni bir sınıf ilişkisini de kurar.

Bu yüzden dolaşım, sermayenin, işçi sınıfının ve ikisi arasındaki mücadelenin daha geniş ölçekte yeniden üretilmesini zorunlu kılar. Açıkçası, bu noktada -genelde- dolaşım ile yeniden üretim arasındaki ilişkinin tanımlanması, ya da -eğer isterseniz- dolaşım sürecinin üretken potansiyeli sorunu gibi zor problemler ortaya çıkar: Bu problemlere daha sonra geri döneceğiz. Şimdilik, bu temalara saldırırken Marx'ın görece belirsiz ifadelerini takip edeceğiz. Marx, çoğunlukla sermayenin yayılma gücünün analiziyle ilgilenir. Sermayenin yayılma süreci yalnızca niceliksel değil, niteliksel çağrışımları da olan bir süreçtir. Aslında sermaye, sahip olduğu yayılma gücü sayesinde giderek daha kolektif bir güç haline gelir ve yayılmasının en yüksek aşamasına ulaştığında üretici güçleri daha önce hiç olmadığı kadar tahakküm altına alır. Ama sermayenin bu geniş ölçekli tahakkümü -daha ileri bir seviye olan toplumsal sermaye, yani tüm toplumun tahakkümüne ulaşıldığında- onun gelişimine karşı en büyük tehlikeyi de içinde barındırır. Grundrisse'nin ikinci bölümü, kesinlikle, sermayenin toplumsal sermaye aşamasına geçişi üzerine yazılmış muhteşem bir bölümdür.

Burada *Grundrisse'nin ikinci bölümünün önemini* vurgulamak için konudan biraz sapmak durumundayız. Vygodski'nin dediği gibi, eğer *artı değer*in keşfi sınıf mücadelesini ekonomik teorinin içine dahil ettiyse, dolaşımın analizi de sınıf mücadelesi teorisini devrimci özne teorisine doğru geliştirmiştir. *Grundrisse'nin ilk bölümünün temel konusu olan artı değer* teorisi, devrimci özne olanağının tanımlanmasıdır ve bu öznenin negatif tanımıdır. *Kolektif sınıf-öznesinin gerçekliği, dolaşım teorisi ile birlikte, yani normalleştirilmiş ayrılma bağlamında ortaya konur, ki bu da dolaşım analizidir (veya gerçekliğidir). Bu derste*

ve *bundan sonraki* derste bu geçiş üzerinde duracağız. Daha sonraki iki derste ise özellikle üzerinde duracağımız konu, öznenin yavaş yavaş ilerleyen gerçekleşmesinin teorisi, hem özne hem de kriz teorilerini sentezleyen bir teori olarak komünizm teorisiidir.

Tartışmanın bu yönde geliştirilmesi için, Marx'ın metninde üstünkörü dokunulan bir dizi ögenin ele alınması gerekiyor: Marx'ın düşüncesini biçimlendiren bu öğeler, kullandığı metodolojiye ait olsalar bile, Marx tarafından açıkça pek teorileştirilmemişlerdir. Fakat *Grundrisse*'nin bu bölümünde söz konusu öğeler, son derece anlamlı bir işlev yerine getirirler. Bu anlamda, buraya kadar işaret ede geldiğimiz çeşitli *teorik kaymaların kurucu niteliği* üzerinde özellikle durmak zorunda kalacağız. Yine bu öğelerin gerçek niteliğini sürekli vurgulamamız ve böylece Marx'ın analizinin giderek daha somut bir karaktere büründüğünü belirtmemiz gerekecek. *Artı değer* teorisinden dolaşım teorisine, piyasanın analizinden sermayenin analizine, biçimsel boyunduruktan *gerçek boyunduruğa* geçiş bu somutlaşmanın en belirgin örnekleridir. Burada, daha önce hiç olmadığı kadar somut ve politik bir analizle karşılaşırız. Marx genellikle, kapitalist gelişmenin doğrusal tarihi olarak okunmuştur. Bu okuma doğru bir okuma değildir. Şimdi, bu çetin geçişlerin ve zemin kaymalarının orta yerinde, bilme sürecinin doğru anahtarını buluruz: Burada, gerçek sınıf mücadelesi düzeyinde, devrimci öznenin karmaşıklığına dair daha yakından bir yaklaşım söz konusudur. Bu yaklaşım, Marx'ın metodolojisinin temel kriteridir ve özsel ilişkiyi öznel açıdan o kadar zenginleştirici bir şekilde kavrar ki, bunu gerçek *dönüşümün* bir anahtarı olarak görebiliriz. O zaman peşinde olduğumuz şey, *artı değer* teorisi ile dolaşım teorisindeki böylesi bir geçiştir: Özne giderek somutlaşır ve daha gerçek hale gelir; *artı değer* teorisi tarafından açıklanan hücresel yapı bir bedene dönüşür ve hayvani varoluş sona erer. Biz meseleyi açıklarken sorunumuz bu süreçle aynı hızda ilerleyebilme sorunudur. Eğer Marx'ın yürüttüğü tartışmanın izinden gidilirse, bu zor olmayacaktır.

Oysa Marx'ın işi zordu. Aslında, *Grundrisse*'de dolaşım üzerine "*Sermaye'nin Dolaşım Süreci*"(*Grundrisse*, s. 401 [c. I, 303]) adını verdiği *İkinci Bölümü* yazmaya başladıktan sonra ara verir ve kriz üzerine yüz sayfadan oluşan *Arasöz*'ü yazar -daha

önce de gördüğümüz gibi *Arasöz*, artı değer/kâr teorisine yapılan bir ek metin olmaktan başka bir anlam taşımaz-; buna rağmen Marx yine de teorinin özüne girmeyi başaramaz. Marx'ın IV. ve V. Defterlerde kesintiye uğramadan devam eden açıklamalarında, elli sayfadan fazla yer tutan bir ara metinle karşılaşırız. Marx "*Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler-Die Formen*" (*Grundrisse*, s. 471-514 [c. I, 367-405]) adını verdiği bu başlıkla birlikte *Grundrisse'nin İkinci Bölümüne* geçişi geciktirir (defterlerin içindeki bu metin tahminen 1858 Şubat'ında yazılmıştır).

Die Formen, "sermaye ilişkisinin veya başlangıç birikiminin oluşumunu önceleyen" üretim süreci üzerine yazılmış olan kısa bir makaledir. Kendine özgü bir anlatımı ve yapısı olduğu için genellikle ayrı olarak yayımlanmak ve kullanılmak durumu ile karşı karşıya kalan kısa bir makale. Her durumda ön varsaydığı okumalar yığını açısından oldukça etkileyici ve son derece önemli bir dizi meseleyi açan kısa bir makaledir bu. (bkz. Sofri, G., *Il modo di produzione asiatico*, Torino, 1969).

Biz burada, *Die Formen*'in değindiği sorunları tartışmak niyetinde değiliz. Sadece bu makalenin *Grundrisse'nin organik bir parçası* olduğunu ve dolayısıyla bizi Marx'ın uslamlamasının gelişiminde oynadığı rolü, yani neden başka yerde değil de şimdi ortaya çıktığını, kısaca sahip olduğu sistematik işlevi anlamaya yönlendirdiğini unutmamalıyız. Şimdi bu çalışmanın *kriz üzerine bir başka çalışma daha olduğunu* vurgulamalıyız. Marx, *kriz üzerine yazdığı Arasöz*'de noktasal ve eşzamanlı bir kriz analizi geliştirdikten sonra *Die Formen*'da tarihsel ve artzamanlı bir kriz analizi geliştirir. Marx dolaşım süreci içindeki krizi gördükten sonra, *Die Formen*'da krizi, uzun dönemli bir eğilimin ve soykütüğün ifadesi olarak analiz eder. Kullandığı yöntem kusursuzdur: Bu sayfaları okuyan herkes zaman zaman, *Giriş* bölümünde açıklanmış olan metodolojik kriterin doğrudan örneklenmesi ile karşılaşmanın etkisini hisseder. Bir tarihyazımı uygulaması. Burada, daha önce 3. derste vurgulamış olduğumuz bütün metodolojik uğrakları buluruz: belirli soyutlama-eğilim-yeni serimleme-zeminin kaydırılması. Bu makalenin önemi, ele aldığı konunun özgünlüğünü bir yana bırakırsak, kullanılan yöntemde değil, tözündedir. *Die Formen*, her şeyden önce *Grundrisse'nin* içsel ritmini yorumlama ve okuma konusunda yaptığı zenginleştirici katkıdan dolayı çok önemlidir: Parantez içine alınamayacak olan bir parantezdir. Dolayısıyla bu maka-

lenin *Grundrisse*'deki ekonominin oluşumunda, dolaşım sürecinin analizine geçiş projesi ve araştırmanın zemininin böylesi bir kaydırılmasının içinde barındırdığı teorik sorunların anlaşılmasında ne kadar önemli bir işlev üstlendiğini bir kez daha vurgulamalıyız. Makalenin amacı, *kriz analizinin tamamlanmasına* yöneliktir. Böylece kriz analizini, hem gelişmenin hem de krizin dokusunu oluşturan sınıfların, yani *alandaki güç ilişkilerinin* tanımlanmasının ne kaçınılabildiği ne de mistikleştirilebildiği bir noktaya getirir. Bu, ayrılma diyalektiğinin somut belirlenimine doğru göz ardı edemeyeceğimiz bir diğer aşamadır.

Şimdi, *Die Formen*'daki ufuk açıcı bazı saptamalara göz atalım. Bunu yaparken *Die Formen*'ın temelini oluşturan soyut bir *genel eksenin* ve bu soyut eksenden çıkarılan ve çok daha somut olan *iki mantıksal sonucun* ne olduğuna bakalım. *Die Formen*'ın temel eksen, *üretim biçimlerinin tarihsel gelişim yasasının tanımlanmasına oturur*: yeniden üretiminin nesnel koşulları sağlandığı sürece, bir topluluğun varlığı, ve üretim tarzı devam eder. Fakat “*üretimin kendisi, nüfusun artması (bu da üretimin ögesidir), bu koşulları yavaş yavaş ve zorunlu olarak ortadan kaldırır; onları yeniden üretmek yerine yıkar vb. ve böylece topluluk, üzerine kurulu olduğu mülkiyet ilişkileri ile birlikte çözülür ve yıkılır*” (*Grundrisse*, s. 486 [c. I, 378]). Üretimin, yeniden üretimin ve krizin sınırları, nesnel koşulların gelişmişlik düzeyi, yani *bu koşulların önceden verili olan düzeyi* ile belirlenir. “Burada, belirli bir çerçeve içersinde, büyük gelişmeler sağlanabilir. Bireyler büyük görünebilir. Ama böyle bir durumda ne bireyin ne de toplumun özgür ve tam gelişiminden söz edilemez, çünkü bu tür bir gelişim başlangıçtaki ilişkiyle çelişki halindedir.” (*Grundrisse*, s. 487 [c. I, 379]). Her “*belirli toplumsal oluşum*”, *söz konusu oluşumun hem krizini yaratan, hem de devamını sağlayan koşulların ve sınırların karşılıklı ilişkisinden oluşan bir karışımdır*. Uygarlığın temel işareti, doğadan tarihe geçiş hareketidir ve gelişimin yönü insan potansiyelinin sınırsızlığına doğru olmasına rağmen, her toplumsal oluşum, tanımı itibarıyla “sınırlıdır.”

Oysa zenginlik, dar burjuva biçiminden sıyrıldığında, evrensel değişim yoluyla yaratılan bireysel ihtiyaçların, yeteneklerin, zevklerin, üretici güçlerin vb. evrenselliğinden başka nedir ki? İnsanın, hem doğa hem de insanlığın kendi doğası anlamında doğa güçlerinin üzerindeki egemenliğinin

tam gelişiminden başka ne anlamı olabilir? Bu, geçmiş tarihsel gelişimden başka hiçbir önvarsayım tanımaksızın insanın kendi yaratıcı potansiyellerini, bu gelişmenin bütünü, yani insan gücünün gelişimini *önceden verili* olan hiçbir ölçüye vurmadan ve kendi içinde bir amaç olarak gerçekleştirmesi değil midir? Belirli bir çerçeve içinde kendisini yeniden üretmesi yerine, kendi bütünlüğünü üretmesi değil midir? Geçmiş tarafından oluşturulmuş bir şey olarak kalmak yerine, mutlak oluş deviniminde olması değil midir? (*Grundrisse*, 488 [c. I, 380]).

İşte burada ortaya konulan soyut ve eğilimsel temel eksen budur. Nasıl ki eğilim yasası, sınırlı olandan sınırsız olana geçişi sağlıyorsa, *devinim yasası* da *birlikten farka* geçişi sağlar:

Özneler ile onların üretim koşullarının özgül bir nesnel birliğini veya üretimin önkoşulu olarak topluluğun varlığını gerektiren belli bir öznel varoluş tarzını öngören bütün biçimle, (bu biçimler az çok doğal ve kendiliğinden geliştikleri kadar, aynı zamanda tarihsel sürecin de birer sonucudurlar) zorunlu olarak üretici güçlerin sınırlı, aslında yalnızca ilkel olarak sınırlı gelişimine karşılık gelirler. Üretici güçlerin gelişimi, bu biçimleri çözer ve bu çözülme bizatihi insanın üretici gücünün gelişmesidir. Başlangıçta doğal ve kendiliğinden ortaya çıkan emek, daha sonra tarihsel bir önvarsayım haline gelir. Ama bir süre sonra, ilerleyen insan seli karşısında çok sınırlı hale gelen bu tarihsel temel, tarihe karışmak veya ortadan kalkmak zorunda kalır (*Grundrisse*, s. 496-97 [c. I, 388]).

Fark ve sınırsızlık, fark ve zenginlik, *gelişmenin genel yasası* içinde benzeşirler: “Açıklanması gereken veya tarihsel sürecin sonucu olan şey, canlı ve aktif olan insanın, doğa ile girdiği metabolik alışveriş ilişkisinin doğal ve inorganik koşulları ile *birlik* oluşturması, dolayısıyla doğayı temellük etmesi değildir. Daha ziyade, insan varoluşunun inorganik koşulları ile insanın aktif varoluşu arasındaki *ayrılmadır* ve bu ayrılma, sadece ücretli emek ve sermaye ilişkisi içinde kendini tam olarak açığa çıkarır” (*Grundrisse*, s. 489 [c. I, 381]). Daha önce belirttiğimiz gibi, gelişimin genel yasasına dair tanımını *iki somut sonuç izler*. Bu, en az *iki temel toplumsal oluşumun*, içsel kurucu ilişkilerinin ve patlamalarına yol açan krizlerin analizidir. Burada üzerinde durmamız gereken şey, Marx’ın belirli bir toplumsal oluşum türüne –kapitalizm öncesi bir oluşum- yaklaşımının temsili olarak An-

tik dönemdeki ve Doğu toplumlarındaki toplumsal yapıya dair analizlerini geliştirmek değildir, ne de Marx'ın "imparatorlukların dağılışına" dair romantizm öncesi geleneği nasıl yeniden canlandırmış olduğunu belirtmeye gerek var.

Burada, Marx'ın "*başlangıçtaki sermaye birikimini*" analiz etmesine yol açan saptaması daha ilgi çekicidir; çünkü birçok türsel önvarsayımın, temel yasanın ve bu yasanın somut örneklerinin dayanağı olan varsayımların netleşmesi bu ikinci tema etrafında gerçekleşir. Şimdi aşağıdaki alıntıyı okuyalım:

Şu anda bizi ilgilendiren mesele şudur: bir halkı vb. oluşturan bireyleri bir yığın potansiyel özgür ücretli işçilere –sadece mülksüz olmalarından dolayı emeklerini satmaya ve çalışmaya zorlanan bireylere- dönüştüren çözülme süreci, bir yandan da bu bireylerin daha önce sahip oldukları gelir kaynaklarının ve mülkiyet koşullarının kısmen *ortadan kaldırılmasını* değil, tam tersine *sadece* farklı bir biçimde kullanılmasını, varoluş biçimlerinin değiştirilmesini, *serbest fon* olarak başkalarının eline geçmesini veya hatta bir kısmının *aynı* kişilerin elinde kalmasını varsayar. Oysa şu açıktır: Belirli bir bireyler yığını, *emeğin önceki nesnel koşullarıyla* olan olumlayıcı ilişkiden koparan, bir şekilde bu ilişkileri olumsuzlayan ve böylece bu bireyleri *özgür işçilere* dönüştüren süreç, diğer yandan *emeğin bu nesnel koşullarını*, yani toprağı, hammaddeyi, bütün yaşamsal ihtiyaçları, parayı ya da bunların hepsini, bireylerin *daha önce sahip oldukları* ama şimdi onlardan koparılmış olan ilişkilerden serbest bırakan süreçle aynı süreçtir. Bunlar *hâlâ vardır*, ama başka bir biçim altında, yani bütün eski politik vb. ilişkileri silip süpüren *serbest fon* olarak vardır. Artık emeğin nesnel koşulları, hiçbir yere bağlı olmayan, mülksüzleşmiş olan bireylerin karşısına salt değerler, kendinden menkul değerler olarak dikilir. Yığınları, *emeğin nesnel koşullarının* karşısına özgür bireyler olarak yerleştiren süreç, aynı zamanda bu koşulları da özgür işçilerin karşısına *sermaye* olarak yerleştirir. Tarihsel süreç, o zamana kadar birbirine bağlı öğelerin birbirinden koparılma sürecidir; dolayısıyla sonuç, bu öğelerden birinin ortadan kaybolması değil, bu öğelerden her birinin bir diğeriyle negatif bir ilişki içine girmesi olacaktır –bir yanda (potansiyel olarak) özgür işçi, diğer yanda (potansiyel olarak) sermaye. Nesnel koşulların, özgür işçilere dönüşen sınıflardan koparılması, karşı uçta bağımsızlığın bu aynı koşullar tarafından sağlanmasını da zorunlu olarak beraberinde getirir (*Grundrisse*, s. 502-3 [c. I, 394-95]). *Dolayısıyla kapitalistlerin ve ücretli emekçilerin üretilmesi, sermayenin gerçekleşme sürecinin başlıca sonucudur. Sadece üretilen nesnelere bakan sıradan iktisat, bu gerçeği tamamen*

unutur. Madem ki bu süreç nesnelleşmiş emeği, aynı zamanda, emekçinin *nesnelliği-olmayan*, emekçiye karşıt bir öznel-
liğin nesnelliği, kendisine yabancı bir iradenin *mülkü* ola-
rak koymaktadır, öyleyse sermaye de aynı zamanda zorunlu
olarak *kapitalisttir* ve bazı sosyalistlerin kapitalistlere değil,
sermayeye ihtiyacımız var fikri tamamen yanlıştır. Bizzat
emeğin kendisi tarafından yaratılan emeğin nesnel koşul-
larının, emekten bağımsız bir *kişilik* olduğu veya başka bir
deyişle işçiye yabancı bir kişinin mülkü olarak varsayıldığı
fikri tamamen sermaye kavramının içinden üretilen bir fi-
kirdir. Sermaye kavramı, kapitalisti de içerir (*Grundrisse*, s.
512 [c. I, 403-04]).

Bu sayfalarda, *tamamen artzamanlı dönüşüm (kriz) üzerine
kurulan söylem, modern anlamda sınıf mücadelesini oluşturan
bir söylem haline gelir*. Üretim ve yeniden üretim süreçlerinin
birbirine eklemlenmesi, basitçe “belirli toplumsal oluşum” kav-
ramının katılığıının ötesinde, dinamik bir sınıf bileşimi analizi-
ni açığa çıkarır. Şimdiye kadar sosyolojik olarak tanımlanan bir
bağdaşma kavramı ve “belirli bir toplumsal biçime” içkin olan
sınırlar etrafında kurulan gelişimin antagonist ikiliği, şimdi
kişileştirilmiş, yani öznelleştirilmiştir. *Arasöz*’de krize dair
yapılan eşzamanlı analiz, nasıl ki krizi sınıf mücadelesinin bir
sonucu olarak düşünmemize neden olduysa, *Die Formen*’daki
analiz de üretim ilişkisinin aktörlerini “kişileştirmemize” ve
hem dönüşümü hem de krizi “özneler” arasındaki mücadelenin
sonuçları olarak düşünmemize yol açar. Başlangıç birikimine
dair analiziyle birlikte “belirli toplumsal biçim” kavramı, “*sınıf
bileşimi*” kavramı haline gelir: Diğer bir deyişle bu kavram özne-
nin eyleminin, zorunluluk ilişkilerini yapılandıran veya ortadan
kaldıran iradenin dinamizmini yeniden kurar.

Die Formen, *Grundrisse* içindeki bir tortu ve hem natüralist
hem de hümanist teorik yaklaşımın bir kalıntısı olmakla eleştiril-
miştir. Genellikle, genç Marx’ın ilk eleştirel yaklaşımının olgun
Marx’ın düşüncesindeki bir ifadesi olarak algılanmıştır. Hepsi-
ne olmasa bile bu eleştirilerin bir kısmına katılabiliriz. Bu genel
yasa, sosyoloji ve tarih felsefesi kokar. Antik dünyanın ve Doğu
uygarlıklarının analizi, tarihsel sosyolojinin bir parçasıdır. Oysa
kapitalist dünyanın ve kapitalist başlangıç birikiminin analizine
yaklaştıkça hem soyutluğunun hem de genelliğinin azaldığını
söylemek zorundayız. Burada toplumsal oluşumun sosyolojik

terminolojisi ve bağdaşma ile sınırın içsel kriterleri (bu kriterler işlevsel sosyoloji ile tamamıyla uyumludur), önce etkisini kaybeder sonra da *ayrılma diyalektiği* içinde çözülerek ortadan kalkar. Bu tür bir diyalektik, başlangıçtaki hümanizmanın yoğunluğunu azaltır ve fesheder. İhtiyaçlar bolluğu ve gelişme, kopuşun, ayrılmanın bolluğu yanına hiçbir şeydir. Fakat bundan daha fazlası söz konusudur: İlk kez sınıf diyalektiği, kendi ayrı doğasını göstermekle kalmaz, aynı zamanda daha üst bir anlam kazanacağı, daha ileri bir tanımlamadan, bir uygulamadan geçer. Sınıf diyalektiği, *öznel diyalektiğine* dönüşür ve bu geçişin taşıdığı politik önemi göz ardı edemeyiz. Aynı zamanda, *Die Formen*'ın dolaşım sürecinin analizini niçin kesintiye uğrattığını da anlamaya başlarız; dolaşım analizinde *teorik* serimlemeden önce özne kavramı, *Die Formen*'da *sezgisel* olarak kurulur. Başka bir deyişle, dolaşım üzerine bölümde bekleyen zemin kaydırma operasyonuna işaret etmek ve bir şekilde önceden bir fikir vermek gerekliydi. Dolayısıyla *Die Formen* bölümü, *Grundrisse*'nin doğal seyrinin dışında ve onun ilerleyişini kesintiye uğratan bir bölüm değildir; tam tersine *Grundrisse*'deki yöntemin mükemmel bir örneği ve destekleyicisidir (üstelik ilerledikçe, başlangıçtaki kimi felsefi ve hümanist çarpıtmaları düzeltir): Aslında dolaşım sürecini kuran mücadele ilişkisini biçimlendirmesi gereken ve bu ilişki içinde biçimlenen özne teması da burada devreye girer. Daha da önemlisi, buradaki öznenin yukarıda sözü edilen özcü ve hümanist ön varsayımlarla hiçbir ilgisi yoktur: Tersine bu özne sınıf mücadelesinin bir ürünüdür; işçinin aşırı yabancılaşması ile devrimci isyan arasındaki ilişkinin sonucudur: ayrılmanın neden olduğu bir kısa devre söz konusudur ve burada özne, sadece fark ve bütünlük ilişkisi ile yorumlanabilecek (her türlü natüralist benzeşimin) tersyüz edilmişinin patlamasıdır.

Sermayenin, ücretli emekle ilişkisinde: emeğin üretken etkinliğinin kendi ürünleri ve koşulları ile ilişkili gibi görüldüğü *yabancılaşmanın en aşırı biçiminin* zorunlu bir geçiş noktası olduğunu -ve bu nedenle, hâlâ sadece ters çevrilmiş, baş aşağı bir biçimde *üretimin bütün sınırlı koşullarının* ortadan kaldırılmasını halihazırda *kendinde* barındırdığını ve ayrıca üretime dair koşulsuz ön varsayımları ve bununla birlikte bireyin üretken güçlerinin evrensel ve bütünlüklü gelişimini sağlayacak olan maddi koşulların hepsini yarattığını ve ürettiğini- daha sonra göreceğiz. (*Grundrisse*, s. 515 [c. II, 10]).

Bu aşamada analizin izlediği düşünsel çizgi, yani sermayenin dolaşımı ve bu dolaşım sürecinin kendisine dair fikirler belirgin hale gelir. Mesele sermayenin toplumsallaşmasını kâr oranı yasasının çelişkili dinamizminden kaynaklanan bir sonuç olarak ele alma sorunudur. *Analizin ilk aşaması*, toplumsal üretim koşullarının sermaye tarafından genişletilmesi ve sürekliliğinin sağlanması sürecine yoğunlaşır. Bu aşama -bütün soyutlama gücüyle birlikte- tezin, ortaya koyuşun ve olumlamanın diyalektik uğrağıdır.

Paranın dolaşımı, bir “*perpetuum mobil*”¹ idi. Paranın bu özelliği, aynı zamanda sermayenin de özelliğidir; fakat sermaye kendi hareketliliğini tözsel olarak kurar, yani sermaye yaratıcı bir hareketliliğe sahiptir. “Sermayenin dolaşımı, aynı zamanda onun oluşu, büyümesi, yaşam sürecidir. Eğer bir şeyi mutlaka kan dolaşımına benzetmek gerekiyorsa bu, paranın biçimsel dolaşımı değil, sermayenin ötsel dolaşımıdır” (*Grundrisse*, s. 517 [c. II, 12]). Sermaye zaman ve mekân içinde dolaşır; daha önce hiç olmadığı kadar yek vücuttur, zamansal açıdan hiç olmadığı kadar hızlı ve mekânsal olarak bir araya toplanmıştır. Toplumsal üretim koşulları, dolaşımın örgütlenmesi, sermayenin tetiklemesi tarafından biçimlendirilir, düzenlenir ve tahakküm altına alınır. Dolayısıyla *dolaşım* her şeyin ötesinde, sermayenin gücünün genişlemesidir; aynı nedenden dolayı dolaşım, sermayenin *bütün toplumsal koşulları temellük etmesi* ve onları kapitalist *değerlenme* ilişkisi içinde belirlemesidir. Dolaşım artı değer üretmese bile, yine de sermayeye dolaşımın her aşamasında artı değer üretme olanağı sağlar. Dolaşım sürecindeki kapitalist temellük –daha da bütünselleşen- dolaşım sürecini, *üretimin* (mantıksal olmasa da) tarihsel ve etkin biçimde *dolaşımla özdeşleşme sınırına ulaşana* kadar, üretim ve yeniden üretimin temeli olarak belirler. “Her sanayinin altında yatan doğal temellerin çekilip alınması ve belirli bir endüstri alanının üretim koşullarının kendi dışında genel bir ilişkiler sistemi içine aktarılması –böylece daha önceden gereksiz olanın tarihsel bir zorunluluğa dönüştürülmesi- sermayenin eğilimidir. Bütün sanayilerin genel temeli, genel değişimin kendisi haline, dünya pazarı haline ve böylece bu piyasayı oluşturan ilişkilerin, etkinliklerin ve ihtiyaçların

¹ devri daim (ç.n.)

vb. bütünü haline gelir” (*Grundrisse*, s. 528 [c. II, 21]). Sermaye tarafından bütünüyle ele geçirilmiş olan dolaşım alanı içinde emeğin kendisi, sadece doğrudan el konulan ve kâr oranları tarafından eşitlenen kısmıyla değil, gerekli emeği oluşturan kısmıyla da birleşmek zorunda kalır. Karşılaştırma (*Vergleichung*), emekte de gerçekleşir. “Toplumun bütünü tek bir birey olarak algılanırsa, gerekli emek, işbölümü tarafından parçalanan farklı emek işlevlerinin bir toplamından oluşurdu” (*Grundrisse*, s. 526 [c. II, 19-20]). *Sermayenin dolaşımı*, gerekli emeği “toplumsal” olarak gerekli emeğe dönüştürür. Böylece dolaşım süreci, sermayeyi ve onun bileşenlerini sarıp sarmalar; sonuç olarak sermaye, fiilen sermaye kategorisinin *kaydırılmasına* yol açan içsel bir homojenlik kazanır. Sermayenin toplumsallaşması, -toplumsal bütünlük adı altında- homojenleşmeyi, genişlemeyi ve temellükü karşı konulamaz biçimde zorunlu kılan bir süreçtir. “Tarihsel olarak belirlenmiş gereksinimler -üretimin doğurduğu gereksinimler, toplumsal gereksinimler- bizzat toplumsal üretimin ve ilişkilerin sonucu olan gereksinimler ne kadar çok zorunluluk olarak ortaya çıkmışsa, gerçek zenginliğin gelişmişlik derecesi de o kadar yükselmiştir. (*Grundrisse*, s. 527 [c. II, 20]).

Konunun açıklanması için bir adım daha atmak ve sermayenin toplumsallaşma sürecinin hiçbir şekilde biçimsel olarak ele alınamayacağını söylemek gerekiyor. Sermayenin toplumsallaşması *gerçek bir süreçtir*. Dolaşım ve toplumsallaşma yoluyla sermaye gerçek anlamda bir araya toplanır. Dolayısıyla “gerçek topluluğun ne ölçüde kendisini sermaye biçiminde yapılandırdığını” (*Grundrisse*, s. 531 [c. II, 24]) algılamak zorundayız. *Biçimsel boyunduruktan gerçek boyunduruğa geçiş*, bir yandan toplumsal üretim koşullarının bütününe etkili, işlevli ve organik biçimde tahakküm altına almayı içerirken aynı zamanda emeği de birleşik bir güç olarak tahakküm altına almayı kapsar.

Sermaye en gelişkin aşamasına, toplumsal üretim sürecinin genel koşulları, *toplumsal gelirden yapılan kesintilerden*, yani devletin vergilerinden değil –burada emek fonu olarak görünen şey sermaye değil gelirdir ve işçi diğer herhangi bir işçi gibi özgür bir ücretli işçi olsa bile yine de ekonomik olarak farklı bir ilişkinin içindedir- *sermaye olarak sermayeden* ödendiği zaman ulaşır. Bu durum, bir yandan sermayenin toplumsal üretim koşullarını kendine tabi kılma düzeyini gösterirken, diğer yandan toplumsal olarak yeniden üretici zenginliğin ne kadarının *sermayeleştigini* ve değişim biçimi

altında bütün ihtiyaçlarının ne ölçüde karşılandığını gösterir; aynı zamanda bireyin *toplumsal olarak ortaya çıkmış olan* gereksinimlerinin, yani toplumda yalnız bir birey olarak değil de diğer insanlarla ortaklaşa tükettiği ve hissettiği gereksinimlerinin –maddenin doğası gereği bunların tüketim tarzı toplumsaldır - değişim, bireysel değişim yoluyla yalnızca tüketilmekle kalmayıp ne ölçüde üretildiğini de gösterir (*Grundrisse*, s. 532 [c. II, 25]). Ve şu açıktır ki, sermayeye *uygun kurumsal biçimler* ve sermayenin devleti, bu boyunduruk düzeyine karşılık gelir (*Grundrisse*, s. 531[c. II, 24]).

Bu gelişme üzerinde daha çok durmamız gerekiyor. Aslında burada dolaşım, ilk üretici etkiyi oluşturur. “*Sürecin sürekliliği*, yani değerın engelle karşılaşmadan ve akıcı olarak bir biçimden diğerine geçişı veya sürecin bir aşamasından sonraki aşamasına geçiş, sermayeye dayalı üretim biçiminin daha önce hiçbir üretim biçiminde olmadığı kadar yüksek düzeyde temel bir koşulu olarak ortaya çıkar” (*Grundrisse*, s. 535 [c. II, 27]). Bu, aynı zamanda sermayenin *sıçramasına yol açan bir koşul* ve onun doğasına özgü bir dönüşümdür. Kâr üzerine yazdığı bölümde Marx, üretimin sürekliliğinin ve değerin korunmasının vb. güvencesi olarak gerekli olan toplumsal koşullar üzerinde ısrarla durur. Fakat bu analizde sermaye hâlâ yeniden üretim koşullarını haksız yere sömürdüğü toplumun karşısında duran bir öznedir. Oysa sermaye ve toplum arasında bu tür bir ikilik ve ayırım artık yoktur. *Sermaye toplumu kurar, sermaye tam anlamıyla toplumsal sermayedir*. Dolaşım, sermayenin toplumsallaşmasını üretir. Marx, toplumsal sermaye aşamasına geçişe çok önem verir ve şunu vurgular: “Burada henüz kesin olarak tanımlayamayacağımız bir olasılığın kapısı açılıyor: sermayenin, -*tikel bir sermayenin* ve onun *tikel üretim sürecinin* koşullarıyla olan ilişkisinden ayrı olarak- *toplumsal üretimin genel, komünal koşullarıyla olan özgül ilişkisi*” (*Grundrisse*, s. 533 [c. II, 26]). Dolayısıyla tıpkı “toplumsal emek” aşamasına sıçramada olduğu gibi, “toplumsal sermaye” aşamasına sıçrama da türsel bir sıçrama değildir. Bu sıçrama, *sermaye kategorisinin içine sınımış olan niteliksel bir sıçramadır*. Toplum, sermayenin toplumu olarak görünür. “Toplumsal sermaye” aşamasına geçildiğinde, tüm toplumsal koşullar sermaye tarafından boyunduruk altına alınır, yani sermayenin “organik bileşimi”nin parçası haline gelirler. Ve -kendilerini bütün dolaysızlıkları ile ifade eden- top-

lumsal koşulların yanı sıra sermaye, önce dolaşım sürecinin bütün öğelerini ve materyallerini (ilk aşamada dolayım işlevini üstlenen para ve değişim), sonra da üretim sürecinin bütün öğelerini yavaş yavaş boyunduruk altına alır. *Manüfaktür üretimden, büyük sanayi üretimine oradan da toplumsal fabrikaya geçişin* temelleri burada yatar. Sermayenin tahakkümü altına giren bu öğeler, ideal kurumsal yapının işleyiş sürecinin içine sıran öğelerdir: Aslında burada *ideal devlete, kolektif kapitaliste* ve onun gerçekleşmesine geçişe kaynaklık eden fikri buluruz. Söz konusu olan tam da emeğin ve toplumun sermaye tarafından *gerçek boyunduruk* altına alınmasıdır: Bu geçiş, Marx'ın kategorilerini onlara inanılmaz bir dinamizm kazandırarak dönüşüme uğratan, Marx'ın incelemesinin temel taşlarını kuran bir geçiştir. *Grundrisse*'de toplumsal sermaye aşamasına geçiş, etkili ve anlaşılır bir ifade ile sunulur ve bu geçiş Marx'ın çalışmalarında en önemli yeri tutar; sıra dışı bir öngörü gerektiren bir geçiştir; ve bizim için de sıra dışı bir ilgiyi hak eder.

Sermayenin yayılcı gücünü niteleyip orada durmak olmaz. Sermaye bir ilişkidir, bir karşıtın sentezidir; bir ayrışmanın üst belirlenimidir. *Tezin karşısına anti-tez çıkar* ve olumsuzlama olumlamanın karşısındadır. Dolaşımın yayılcı işlevini vurguladıktan sonra Marx, dolaşım kavramını diyalektik analize teslim eder.

Dolaşım zamanı, sadece emek zamanının gerçekleştirilmesinin önünde *doğal bir engel* olarak ortaya çıktığı ölçüde değeri belirler. Aslında bu, *artı emek zamanının* azaltılması, *yani gerekli emek zamanının* artırılmasıdır (*Grundrisse*, s. 539 [c. II, 31]).

Bu yüzden dolaşım zamanı, emeğin üretkenliğinin önünde bir engel olarak durur = gerekli emek zamanında bir artış = artı emek zamanında bir azalma = artı değerde bir azalma = sermayenin kendini gerçekleştirme sürecinin önünde bir engel, bir sınır. Dolayısıyla sermaye bir yandan mekânsal ilişkinin, yani değişimin önündeki her türlü mekânsal engeli yıkmak ve dünya pazarını fethetmek için çaba harcamak zorundayken, diğer yandan mekânsal farkları ortadan kaldırmak, yani bir yerden başka bir yere daha kısa sürede ulaşmak için çabalamak zorundadır (*Grundrisse*, s. 539 [c. II, 31]).

Dolaşım sürecinde sermayenin genişlemesini sağlayan dinamikler olarak zaman ve mekân şimdi birer engel, sınır olarak ortaya çıkar. Bunlar, *mekânı zamana indirgeyerek*, aktarma ve

dönüşüm zamanının hızlandırılması yoluyla aşılma ve saf dışı bırakılma zorunda olunan engellerdir. Oysa her şey bununla bitmez. Dolaşımın eğilimsel olarak nasıl tüm toplum olduğunu zaten gördük. Toplumda, üretici güçlerin bileşiminde ve onların sadece en soyut düzeydeki zamansal-mekânsal belirlenimleri içinde değil her düzeydeki belirlenimleri içinde sermayenin tam gelişiminin önünde *bir başka engeller dizisi* daha vardır. Ve sermaye bu belirlenimlerin içinde zorlanır. Kendi potansiyelini gerçekleştirmek için bu belirlenimlerden -ve her zamanki gibi kendi yıkım olasılığından- kurtulmak zorundadır..

Sermaye, *zenginliğin üretimini* ve dolayısıyla üretici güçlerin evrensel gelişimini, varolan önkoşulların sürekli olarak altüst edilmesini kendi yeniden üretiminin önkoşulu olarak sunar. Değer hiçbir kullanıma değerini dışlamaz, yani hiçbir özel tür tüketimi vs. ya da ulaştırmayı vs. mutlak koşul olarak içermez; ve benzer biçimde üretimin toplumsal güçlerinin, ulaştırmanın ve bilginin gelişme düzeyi, vs. sermaye açısından sadece aşmaya çalışılan bir engel olarak görünür. Sermayenin kendi önkoşulu olan değer, üretimin üzerinde sallanan daha ileri bir önkoşul olarak değil ürün olarak ortaya çıkar. *Sermayenin* önündeki engel, bütün gelişmenin çelişkili biçimde ilerlemesi ve üretici güçlerin, genel zenginliğin vb., bilginin vb., çalışan bireyin kendine *yabancılaştığı*, yani kendi emeğinin yarattığı koşulları *kendi yarattığı* koşullar olarak değil, *bir başkasına ait olan zenginlik* ve kendi yoksulluğu olarak algıladığı bir ilişki içinde gelişmesidir. Oysa bu çelişkili biçim kendi kendini ortadan kaldırır ve kendi ortadan kalkışının gerçek koşullarını yaratır. Sonuç şudur: eğilimsel ve potansiyel olarak üretici güçlerin genel gelişiminin -zenginliğin gelişiminin- temel olması; benzer biçimde ulaştırmanın evrenselliğinin ve dolayısıyla dünya pazarının temel olması. Bireyin evrensel gelişim olanağını kuran temel ve bireylerin bu temel üzerinde *kutsal bir sınır* olarak değil bir engel olarak ortaya çıkan bu *engeli* sürekli aşarak gelişmesi. Bireyin hayal edilen veya ideal evrenselliği değil, bireyin gerçek ve ideal ilişkilerinin evrenselliği. Dolayısıyla bireyin kendi tarihini bir *süreç* olarak kavraması ve doğayı (aynı zamanda doğa üzerinde uyguladığı pratik gücü) kendi gerçek bedeni olarak kabul etmesi. Gelişme sürecinin kendisi, bunun önkoşulu olarak sunulmuş ve kabul edilmiştir. Ama bunun için, her şeyin ötesinde, belirli *üretim koşulları*-nın üretici güçlerin gelişmesi için sınır olarak konması değil, üretici güçlerin gelişiminin *üretimin koşulu* haline gelmesi gerekir (*Grundrisse*, s. 541-42 [c. II, 33]).

Sermayenin *sürekli devrimi*, hareketin motorunu meydana çıkarır. Ne zaman sermayenin küresel hareketinin tanımını yapsak, resim ters döner. *Süreci harekete geçiren çelişki değil, ayrılmadır*. Sermayenin genişlemesi, kendi gücünü ortaya koyması gibi görünür, oysa aslında aksine söz konusu olan, her seferinde çözülmesi gereken düşmanca bir ilişkidir. Sermayenin hareket yasası, belli bir çözüme değil, tam tersine her seferinde bitmek tükenmek bilmez engeller içinde yeni bir ayrılmanın kapılarını açmasına dayanır. Bu aşamada sermayenin önündeki engellerin analiz edilmesi, sermayenin hareketinin nedeni üzerine bir çalışmayı zorunlu kılar. Burada da inceleme, üçlü bir şema üzerinden yürür; önce hareketin aşkınsal koşulları (zaman ve mekân) ortaya konulur, sonra belirli antitezin –belirli ama yine soyut-özgün isyanı olarak tanımlanan engel teması içinde hareketin somutluğu ve olumsuzlanması gösterilir. Sentez aşamasında ise, her şeyin temeline, sınıf mücadelesi yasasına geri dönmek zorunlu hale gelir. Sadece sınıf mücadelesi, sermayeyi harekete geçirir. Resim baş aşağı çevrilmiştir. Dolayısıyla *canlı emeğin ilişkilerine* geri dönmek ve engelin bu ilişkilerin içine yerleşmesini görmek zorundayız. Peki bu belirlemeye ulaşmak için sermaye ilişkisinden yola çıkmak zorunda mıyız? Kesinlikle evet, ama sadece bu onu ayırmak, kurucu öğelerin çoğul ve çelişkili hareketini ele almak için. Bu yüzden,

Dolaşım zamanı, kendi niteliği gereği gerçekleşmeye *engeldir* (elbette *gerekli emek zamanı* da bir engeldir; ama aynı zamanda gerçekleşme sürecinin bir ögesidir, çünkü gerekli emek zamanı olmadan sermaye ve değer ortadan kaybolur); [dolaşım zamanı] artı emek zamanının azaltılması veya *artı emek zamanı* ile oransal ilişkisinde *gerekli emek zamanının* artırılmasıdır. Canlı emek *değeri yaratır*, sermayenin dolaşımı ise *değeri gerçekleştirir*. Dolaşım zamanı, sadece bu değer gerçekleştirilmesinin ve dolayısıyla değer yaratmanın önünde bir engeldir. Bu engel genel olarak üretim sürecinden kaynaklanan değil, sermaye üretimine özgü bir engeldir ve bu yüzden ortadan kaldırılması veya ona karşı mücadele edilmesi, sermayenin özgül ekonomik gelişimine bağlıdır ve örneğin kredi gibi sermaye biçimlerinin gelişmesini tetikler. Sermayenin kendisi şu anlamda çelişkidir, sürekli olarak *gerekli emek zamanını* (bu aynı zamanda işçi sayısının da en aza indirilmesi, yani varoluşunun sadece canlı emek gücüne indirgenmesi demektir) ortadan kaldırmaya çalışırken, *artı emek zamanı* sadece gerekli emek zamanının anti-tezi olarak varolur, öyle ki sermaye gerekli emek zamanını

kendi yeniden üretiminin ve gerçekleşmesinin *zorunlu* koşulu olarak sunar. Belli bir noktada, maddi üretim güçlerinin gelişimi -bu aynı zamanda işçi sınıfının sahip olduğu gücün gelişme aşamasını da ifade eder- *sermayenin kendisini ortadan kaldırır* (Grundrisse, s. 543 [c. II, 34-35]).

Analizin bu aşamasında, Marx'taki ayrılma mantığının gelişiminin radikallığı tamamen belirginleşir ve bu radikallık bütünüyle anlaşılır hale gelir. Bir kez daha -kategorilerin karmaşıklığının artması ölçüsünde bu kategorilerin açıklama gücünün giderek artması ile- sermayenin ve onun çelişkilerinin (sermayenin hareketini tetikleyen çelişkiler) genişleme uğraklarının ve süreçlerinin birbirine eklemlenmesini belirleyen gerekli emek/artı emek ilişkisi ile karşılaşırız. Sermayenin eklemlenmesi, kârın arttırılmasında işlevlenen bir "sınır" diyalektiğidir; sömürünün ve sermayenin genişlemesinin en yüksek düzeye ulaştığı "sınırdaki" engellenebilecek olan ve engellenmesi gereken bir sömürü diyalektiğidir. Sermayenin, kendisini değerli kılmak için neden kendisini sınırlandırma ihtiyacı duyduğu bellidir: Sermayenin değerlenme süreci, sermaye kavramının kendisini oluşturan ayrılma kavramını zorunlu olarak dikkate alan *bir stratejidir*. Gelişmenin önündeki sınırın, *artı değer* üretimine içkin olan "engellerin" karşısında yer alan stratejik bir işlevi vardır. Bu "engeller" başlangıçta, dolaşım aşamasına özgü engeller olarak tanımlanır, ama son tahlilde üretim alanı üzerinden ve üretim ilişkilerinin içkin uğrağında, yani artı emek ve gerekli emek arasındaki ayrılmanın ortaya çıktığı aşamada yeniden tanımlanır ve biçimlendirilir.

Sermaye, işçileri gerekli emeğin ötesinde artı emek üretmeye zorlar. Ancak bu yolla kendisini gerçekleştirir ve artı değer yaratır. Ama diğer yandan sermaye gerekli emeği, ancak artı emek varolduğu ve *artı değer olarak kendisini gerçekleştirebildiği* sürece varsayar. Yani sermaye, artı emeği gerekli emeğin koşulu ve artı değeri nesnelleşmiş emeğin, nesnelleşmiş değerın sınırı olarak varsayar. Değer elde etmediği sürece, gerekli emeği de varsaymaz; verili olan bu temelde bunun başka türlü olması da beklenemez. Dolayısıyla sermaye, emeği ve değer yaratımını, İngilizlerin dediği gibi "sahte çek" (artificial check) yoluyla sınırlandırır ve bunu aynen artı emeği ve artı değeri varsaydığı ölçüde ve aynı nedenle yapar. Bu yüzden sermaye doğası gereği emeğin ve değer yaratımının önüne, onların sınırsız gelişim eğilimi ile çelişkili

olacak biçimde *engel* koyar. Ve sermaye bir yandan kendine *özgü* bir engel üretirken öte yandan önündeki *her* engeli aşmaya ve ortadan kaldırmaya çalışır, dolayısıyla sermayenin kendisi canlı bir çelişkidir (*Grundrisse*, s. 421 [c. I, 320-21]).

Böylece “sermaye üretiminin önündeki gerçek engel sermayenin kendisidir” ifadesinin ne anlama geldiğini artık anlayabiliriz: *Kapitalist üretimin önündeki gerçek engel, sermaye kavramını oluşturan güç ilişkisidir*, sermayenin gelişimini sağlayan ayrılmadır. Bu çerçevede sermaye kavramı, kârın uygun, oransal ve yayılmacı üretimini sermayenin *denetleyici gücü* ile orantılı biçimde sürekli yeniden düzenleyen bir stratejinin, bir projenin kavramı haline gelir. Sınır, ölçme, oran: Kapitalist stratejiyi tanımlayan öğeler bunlardır, kapitalist strateji bunların içinde billurlaşır. Fakat billurlaşırken, kapitalist strateji, sermayenin tahakkümüne dayalı bir ilişki içinde üretici güçlerin gelişme potansiyelini sınırlar. Bu sınırlama, başlangıçtaki ilişkinin koşullarını aşmayı başarabilecek midir? Hayır. Bu anlamda sermaye, kendi belirleme gücünü, savaşın ve yıkımın sınırlarına kadar genişletebilir. Rosa Luxemburg, bu sınır-engel ilişkisini mükemmel bir şekilde yazdı. Burada aklımızda tutmamız gereken şey, *artı değer* üretiminin ve kapitalist denetim mekanizmalarının yeniden üretiminin karşısında proletaryanın zorunlu olarak sergilediği engelle karşılaşma ile oluşan bir stratejinin sonucunda sınırın biçimlendiğidir.

Sermayenin yayılmacı süreci ve sömürünün önündeki engelleri aşıp, kendi kazanma stratejisini tanımlamak için dayatmak zorunda kaldığı “sürekli devrim”, “*dünya pazarı*”nı kurma eğilimi gösterir. Kapitalist üretim koşullarının giderek daha geniş alanlara yayılması ve sermayenin kendisini işletebileceği, üzerinde denetim kurabileceği yeni alanlar oluşturmaya yönelmesi ile defalarca karşılaştık. Burada durmak ve Marx’ın yaptığı gibi, meseleyi sermayenin yayılmacı dolaşımı temasının yöntemsel olarak nasıl ele alındığı üzerinden tartışmak isteriz. Eğer kâr, sermayenin zaman belirlenimli örgütlenmesi ise, *dünya pazarı da sermayenin mekân belirlenimli örgütlenmesidir*. Dolayısıyla Marx’ta dünya pazarının oluşum süreci, hem biçimsel hem de tözsel olarak kârın oluşum sürecini takip eder. Marx’ta *bu iki kavramın özdeşleştirilmesine* dair bir gerilim vardır: Bu hipotezin

muazzam önemi, *Grundrisse*'de (ve hatta Marx'ın sonraki çalışmalarında) bu özdeşleşmenin ayrıntılarıyla anlatılmamış olmasından dolayı zedelenmez. Sonuç itibariyle, bizim burada ilgilendiğimiz mesele *Weltmarkt*'ın (dünya pazarının) diyalektiğinin kavranmasına bir giriş yapmaktır; çünkü ancak bunun içinde ve bu yolla dolaşım sorununun yeni bir serimlemeyi, araştırmanın içinde şimdiye kadar üretilmiş olan bazı sonuçları vurgulayan bir serimlemeyi kavrayabiliriz.

Marx *dünya pazarı üzerine ayrı bir kitap yazmayı düşünmüş* olmasına rağmen yazmamıştır. Ama *Grundrisse*'de ilk sayfalardan itibaren –daha Para Bölümü'nde bile– dünya pazarı vardır ve her bir temel pasajda ısrarla yeniden ileri sürülür. Bu konu üzerine de serimleme ritmi üçlü mantığı izler: olumlama, olumsuzlama ve sentez. *Olumlama* ile *Weltmarkt*'ın kurucu sürecinin, “dünya pazarının bağımsızlaşmasının” doğrusal bir açıklamasını kastediyoruz. Bu ilk yaklaşımda diğer öğeler, olumlama yoluyla oldukça kafa karıştırıcı biçimde bir araya toplanırlar: Burada, örneğin tözünde doğrusal olan mekanizmanın tanımı, bir şekilde aşması gereken engellerin belirlenimiyle karışmıştır. Sonra tartışma daha da sabırsızlaşır: “Dünya pazarının oluşumu, aynı zamanda dünya pazarının ötesine geçmeyi sağlayacak koşulları içinde barındırır” (*Grundrisse*, s. 161 [c. I, 92]). Ve bundan hemen sonra komünizm ve kendini gerçekleştiren birey üzerine bir sayfa gelir (*Grundrisse*, s. 162-63 [c. I, 92]). Tartışmanın yoğunluğu bir karışıklığa neden olmamalı; burada düşüncelerin akışını düzenleyen ve açıklığa kavuşturan bir hat vardır: Aslında hem olumlama hem de sentez–aşma–yıkma uğrağı mevcuttur. Uslamlama açılır gider. Ama bizi ilgilendiren tartışmanın retorik ve söylemsel hareketi değil, tözüdür ki bu da *ana tema olarak sermayenin önündeki engelin ortaya çıkışıdır*. Bu engel hem dolaşım hem de üretim düzeyinde ortaya çıkar: Dolaşım düzeyinde, küresel bir farklılıklar ve bunu takip eden (*Ausgleichung*) eşitleme süreci olarak; üretim düzeyinde ise üretimin koşullarını maddi bir eşitleme ve dolayım işlemine geri döndürmenin olanaksızlığı olarak ortaya çıkarlar. “Sikke (metal para) ve dünya pazarı” (*Grundrisse*, s. 226-28 [c. I, 148-50] üzerine pasajda Marx, dünya pazarı ile karşı karşıya kaldığında “sikke” sisteminin nasıl tıkanıldığını anlatır ve Marx'ın referans yaptığı emperyalist gelişme aşamasını düşündüğümüzde, en azından bunu söyleyebiliriz. Güçlükler, engeller ve farklılıklar o kadar güçlüdür

ki, uluslararası değişim düzeyinde “parayı kullanımdan kaldırmak zorunludur”; dahası “para, siyasal bir sıfat alır, denebilir ki, çeşitli ülkelerde değişik bir dil konuşur”; bu yüzden para “sembolik” doğasını kaybeder ve “evrensel meta” haline gelir. Ama paranın değerindeki bir düşüş uğrağı krize yol açar, çünkü kapitalist gelişme sürekli olarak, hatta yeterli denetim araçlarının yokluğunda bile, dünya pazarına doğru genişleme eğilimi taşır. Sermaye sadece kendi engellerinin üstesinden gelmekle yetinmez, aynı zamanda kendi sınırlarını aşmayı da ister. Bu yüzden, bütün çelişkiler, sermaye için pek çok bakımdan nihai “sonuç” anlamına gelen “dünya pazarının” oluşturulması yönünde tetikleyici bir işlev üstlenir. “Bir kez daha dünya pazarı, bütünlük önvarsayımını ve onun tözünü biçimlendirir.” Bu, “*Aufhebung* (aşma)”dır, üretimin aleyhine dönen dolaşım krizinin genelleşmesidir. Halen parasal bir düzeyde olduğumuzu akılda tutarsak, açıklama geçici olmak dışında bir şey olamaz; ama *Grundrisse*’de daha sonra *Weltmarkt-Ausgleichung-Aufhebung* arasındaki ilişkiye dair yürütülen tartışma (*Grundrisse*, s. 408, 421-22, 449-50, 541-42 [c. I., 408, 320-21, 347-48, c. II, 33-34]) bir üst boyuta taşınır. Gelişmenin doğrusallığı, artık doğrudan üretim alanında açılır: uluslararası sermayeye doğru. Elbette “evrensel sermaye”den söz edemeyiz, bu “olmayan-bir şey”den söz etmek olacaktır; ama kapitalist üretim ilişkilerinin “sürekli devrimi”ni ifade eden ideal bir kavram olarak “genel olarak bir sermaye”den söz edebiliriz. Bu alanda engeller, birer uğrak, kapitalist örgütlenmenin daha ileri aşamalarına gerçek geçişler haline gelmiştir. *Doğrusal gelişme, basit bir teorik hipotezdir, oysa Ausgleichung’un gerçekliği, değerlerin eşitlenmesi ve karşılaştırılması gerçeği, sayısız engellere rağmen, devam eden bir süreçtir. Bir kez daha sürecin sonucu, en yüksek çelişki potansiyelini gösterir.*

Argüman bir kez daha geliştirilip özetlenmeli. *Grundrisse*’de dünya pazarına doğru sürekli bir kriz vardır: hem üretim hem de dolaşım alanında sermayenin yayılcı gücünü biçimlendiren gerilim, doğrusu kaçınılmaz bir gerilim. Hatta zaman zaman, sermayenin uygarlaştırıcı işlevinin ve sürecin doğrusallığının ne kadar çok vurgulandığı düşünüldüğünde, Marx kinizmiyle bile suçlanabilir. Bu gerilim Marx’ın daha sonraki çalışmalarında, yani *Kapital*’de de vardır. Böylesi bir Marx okuması sıklıkla yekpare bir okuma olmuştur: İster Doğu ister Batı versiyonlarında, *aşamalı gelişme teorisi* bunun bir sonucudur. Oysa bu ge-

rilim yekpare değildir: *Tam tersine*, karşılıklı etkileşiminin çok yakından incelenmesi gereken (proletaryadan kaynaklı) engellerle (sermayenin kendisinden kaynaklı) sınırlardan oluşan bir mekanizmaya tamamıyla bağlıdır. Sermayenin dolaşımı ve genişlemesi, her zaman ve yeniden sermayenin genişlemesinin tahakkümü altına alınan toplumsal üretim koşullarının gerçek ve daimi yeniden varsayımına yol açar. *Bu yeniden varsayma, engellerle dolu bir süreçtir*: Her zaman kârın yeniden eşitlenmesinin oluşumudur, ortalama kârın yenilenen belirlenimlerinin eşitlenmeleri ve karşılaştırmalarıdır (*Ausgleichungen ve Vergleichen*). Uslamlamanın diyalektik ritmi içinde *olumsuzlama olumlamayı takip eder*. Şimdi, sermayenin her zaman eşitliği yeniden dengeye oturttuğu ve kendisine yeni sınırlar dayattığı (sermaye her zaman “orantısız bir oran” ya da “orantılı bir orantısızlık”-tır) bu sürece –sürecin iki tarafından da- bakmak zorundayız. Bir yanda, sermayenin yatırım yapabileceği ve işgal edebileceği daha geniş alanları fethetmek için ileriye doğru yaptığı atılımı görürüz: Bu, tamamlanmış *emperyalizm* aşamasıdır -ve bu temelin aşılması-yıkılmasının gerçekleşmesi gereken alandır. Öte yanda, sermayenin bu mekânsal yayılmasının, *ortalama kârın daha önce hiç olmadığı kadar geniş bir şekilde kuruluş sürecinden* başka bir anlam taşımadığını görürüz: ve işte bu aşamada, kârın doğasında varolan çelişki, kârı yaratan güçlerin antagonyizması kendisini dayatır. Bu iki süreç birbirine koşuttur: Hem yaygınlık hem de yoğunluk boyutları açısından, bu iki süreç diyalektiğin üçüncü uğrağına, yani *Aufhebung*’a gider. Bu serimleme biçiminin soyut olduğunu biliyoruz; yine de bu bize, sermayenin tüm dünyayı işgal etme yönündeki aşırı eğilimine dair hareketi hakkında çok şey söyler. Bu aşamada bütün çelişkiler derinleşir. O zaman, analizi sürdürmek için, *bu sorunlar üzerinde ısrarla durmalı ve Weltmarkt-Ausgleichung-Aufhebung* diyalektiğinin her seferinde nasıl özgül olarak belirlendiğini görmeliyiz. Her bir özgüllük düzeyi, analizi inanılmaz biçimde zenginleştirir; bu yüzden belirlenen her bir özgüllük, küresel bir düzleme taşır. Marksist analizin *sınırlı terimleri* içinde, emperyalist süreç hâlâ sınırsız bir “sınır”la karşı karşıyaydı; yani emperyalist süreç, her zaman kriz uğrağını ve perspektifini belirleyen çelişkilerin nesnel ufğunun ve *Vergleichung*’un önüne etkili bir engel olarak çıkan ulusal gerçeklikleri dolayımlemek zorundaydı. Muazzam bir ilerleme kaydetmiş olan çokuluslu bir

sömürü gerçeği ile karşılaşırız (ve Marx'ın kendisi, *Kapital*'in üçüncü cildinde bizim hipotezimize oldukça yakınlaşır). Dolaşısıyla şu sonuca ulaşmamız gerekir: Dünya kapitalizm altında daha da birleştikçe ve dünya toplumu sermayenin ilerlemesinin gerçek boyunduruğu altına daha fazla girdikçe, mekânsal, uzamsal bir tema olan emperyalizm teması, yoğunluğa dair olan sömürü, artı değer ve sınıf antagonizması teması ile giderek aynı anlamı taşımaya başlar. Marx'ın terimleri, belirlenmiş oldukları çerçeveye uygun tanımların ötesinde dururlar, doğrulukları sınanmış olmasa bile. Sermayenin yayılmacı, emperyalist süreci ve orta vadede tüm dünyayı sömürme eğiliminden kaynaklanan gerilimi, demek ki, devrimci öznenin koşullarının oluşumunda eşzamanlı olarak hem bir öncül hem de bir sonuç haline gelir. Sermayenin emperyalist yayılması, aynı zamanda sermaye olarak belirleniminin içinde barındırdığı öfkeli karşıtıktan kaçma çabasını gösterir. Çelişkiler ve antagonizmalar, sermayenin daha üst bir çelişki ve antagonizma düzeyine doğru hareket etmesinin motorudur. Her sonuç bir öncül, yeni bir temeldir. Sermayenin bu tarihsel arayışı içinde kendi önüne koyduğu her düzenleyici "sınır", yeni engellerin isyanı için bir temel oluşturur. Bu sınırsız süreci tıkanıklığa sokacak şey sadece sınıf mücadelesidir. Oysa dolaşım süreci öylesine geniş ve etkili bir genişlemeyi başarmıştır ki, sadece sermayenin kendi kolektif gücünün bir ifadesi olarak değil, kendisinin antitezi bir gücün ortaya çıkmasını sağlayacak olan ayrı bir alan olarak da sermayenin dolaşımını ortaya koyar. *Dünya pazarı teması, kapitalist gelişmenin devrimci eğiliminin en olgunlaşmış örneğidir.*

"Toplumsal sermaye", sermayenin yayılmacı gücünün, dolaşımında ve dolaşım yoluyla güçlendiği biçimdir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, aynı zamanda ve her şeyin ötesinde kolektif bir güç olan yayılmacı bir gücünün. *Bu ilişki içinde toplumsal sermaye, gelişmenin öznesidir.* Dolaşım sürecini işletirken sermaye, kendisini toplumsallık olarak, toplumsal üretici güçlerin her birini daha önce olmadığı kadar azimle kendi gelişiminin girdabına çeken bir kapasite olarak konumlandırır. Bu sentezin sermayeye bahşettiği öznellik, boyunduruk süreci yoluyla, her zamankinden daha sıkı ve etrafıca toplumun içerilmesi edimleri yoluyla sermayenin kendisinin elde ettiği şeyi gösterir. *Varolan üretim tarzının kendisi dönüştürülür.* Başlangıçta sermaye, toplumda

verili olarak bulunan emek potansiyelini bir araya toplar ve bunları manüfaktür üretimde yeniden örgütler. Bir sonraki aşama olan büyük endüstri üretimi, toplumsal sermayenin kendisini bir özne olarak ortaya koymuş olduğu bir üretim durumudur, yani toplumsal sermaye üretim koşullarına delalet eder. Çalışma koşulları ve emek süreçleri, değerlendirme süreci tarafından önceden belirlenir: Belli bir uğraktan -sermayenin “toplumsal sermaye” olarak kuruluşundan- itibaren, emeği sermayeden, toplumsal sermayeden ve değerlendirme sürecinden ayırmak artık mümkün olmaz. Emek, sadece sermaye üreten emektir. Sermaye, emeğin ve yaşamın bütünüdür.

Babbage, “bilginin ve deneyimin bu sürekli ilerleyişi, bizim büyük gücümüzdür” der. Sermaye bu ilerlemeye, bu toplumsal gelişmeye sahip çıkar ve onu sömürür. Bundan önceki bütün mülkiyet biçimleri, insanlığın büyük bir kısmını, köleleri, sadece emek aracı olmaya mahkum eder. Tarihsel gelişme, politikada, bilimde, sanatta vb. kaydedilen ilerlemeler, onların kafalarının üstünde yüksek çevreler içinde meydana gelir. Fakat ilk kez sermaye, tarihsel ilerlemeyi zenginliğin hizmetine koşar (*Grundrisse*, s. 589-90 [c. II, 75]).

Marx’ın düşüncesinin eklemlenmesini takip edelim. Yukarıdaki alıntıdan hemen önce yer alan sayfalar, *Kapital*’in birinci cildinde, manüfaktürden büyük endüstriye, emeğin biçimsel boyunduruğundan *gerçek boyunduruğuna* geçişini ayrıntılarıyla açıklayan ve yayımlanmayan altıncı bölümünde yapılan geniş analizin bir özetidir. Kısaca bu sayfalar, Marx’ın kafasındaki özel tarihsel geçiş (manüfaktürden büyük endüstri üretimine geçiş) uygun olan ve analizin *yöntemi* ile (halihazırda mevcut bulunan) sonraki her bir tarihsel geçişin tanımını eşzamanlı olarak gösteren *sürekli bir kategorik yer değiştirmenin* kısa ama tamamlanmış bir şemasıdır.

Tıpkı emeğin bütün üretken güçleri, yani emeğin yoğunluğunun ve dolayısıyla yaygın biçimde gerçekleşmesinin derecesini belirleyen güçler gibi, işçilerin birleşmesi -emeğin üretkenliğinin temel koşulu olarak elbirliği ve işbölümü- de sermayenin üretken gücü olarak ortaya çıkar. Dolayısıyla, emeğin kolektif gücü ve onun toplumsal emek olma niteliği, sermayenin kolektif gücüdür. Bilim de öyle. İşlerin bölünmesi ve onlara denk düşen değişim olarak ortaya çıkan işbölümü de öyle. Üretimin bütün toplumsal güçleri, sermayenin

üretken güçleridir ve sermayenin bizzat kendisi bu güçlerin öznesi olarak görünür. Bu yüzden, fabrikada olduğu gibi işçilerin bir araya toplanması, işçilerin kendisi tarafından değil sermaye tarafından sağlanmıştır. İşçilerin birleşmesi onların değil, sermayenin varlığıdır [*Dasein*]. Bireysel işçinin karşısına bu birleşme rastlantısal olarak çıkar. İşçinin diğer işçilerle birleşmesi ve elbirliği, kendisine yabancı bir ilişki olarak, sermayenin etkililiğinin biçimleri olarak görünür. (Örneğin küçük ve kendi kendini işleten ölçekte) yetersiz miktarda ortaya çıkmağı sürece sermaye, yani az ya da çok büyük ölçekli sermaye, yoğunlaşmak zorundadır. Sermayenin bu yoğunlaşması, bir yandan nesnel olarak geçim araçlarının, hammaddelerin ve üretim araçlarının, kısaca zenginliğin genel biçimi olarak paranın bir araya toplanmasını; diğer yandan da öznel olarak emek güçlerinin birikimini ve bu güçlerin kapitalist komuta altında tek bir yerde yoğunlaşmasını gerektirir. Her bir işçiye bir kapitalist düşmez, daha ziyade her bir kapitaliste belli miktarda işçi gerekir ve bu bir ustaya bir iki kalfa düşmesine benzemez. Üretken sermaye veya sermayeye karşılık gelen üretim tarzı, sadece iki biçim altında ortaya çıkabilir: manüfaktür ve büyük ölçekli endüstri, birincisinde hakim olan belirleyici etken işbölümüdür; ikincisinde ise emek güçlerinin birleşimi (düzenli çalışma tarzı ile birlikte) ve bilimsel gücün uygulanması egemendir; burada bileşim, deyim yerindeyse emeğin kolektif ruhu, makineye vb. aktarılır. Birinci durumda, (birikmiş) işçi yığını, sermaye miktarına göre büyük olmalıdır; ikinci durumda ise sabit sermaye, elbirliğine giren işçilerin sayısına göre büyük olmalıdır (*Grundrisse*, s. 585 [c. II, 70-1]).

Marx, bundan sonra baştan aşağıya (terminoloji açısından da) biçimsel boyunduruktan gerçek boyunduruğa geçişi anlatır. *Sermaye*, gerçek bir özne ve kolektif bir toplumsal güçtür. *Dolaşım süreci*, sermayeyi bir özne olarak ilk kez karşımıza çıkaran süreçtir. Dolayısıyla Marx'ın uslamlaması, antagonizmanın bu öznel ögesi üzerinden yürür. Daha önce sermayeye hiç böylesi bir tanınırlık atfedilmemişti. Haklı olarak.

Oysa bu aşamada emeği sermayeden ayırmak hâlâ mümkün olmasa bile, uslamlama yine de açıktır. Antagonizmanın diğer öznesi, yani işçi sınıfı ortaya çıkmalıdır; çünkü kapitalist boyunduruk işçi sınıfının kimliğini ortadan kaldıramaz, sadece onun etkinliğini tahakküm altına alır; tam da toplumsal sermayenin kolektif gücünün süreci götürdüğü düzeyde işçi sınıfı öznesi ortaya çıkmak zorundadır. *Eğer bir yanda sermaye özne ise, diğer yanda da emek özne olmalıdır.*

Her şeyin ötesinde bu, *sermaye ile ilişkisi tarafından değiştirilen bir özne* olmak zorundadır. Birbirini izleyen boyunduruk süreçleri içinde sermaye, kendi tahakkümü altında ve içinde şimdiye kadar hiç görülmemiş biçimde sınıfı bir birliğe zorlayarak sınıf bileşimini değiştirir.

[İşçilerin] emeklerinin birleşmesi, özel bir eylem olarak ortaya çıkar, bir yandan da bu emeklerin dağınık varoluşu devam eder. Bu, *paranın* sermaye olarak özgür emekle değişilmesi için gerekli olan *ilk koşuldur*. İkinci koşul, pek çok işçinin bağımsız dağınıklığının ortadan kaldırılmasıdır, böylece *bireysel sermaye* onların karşısına artık sadece pek çok değişimi birleştiren, *değişim eyleminin içinde toplumsal bir kolektif güç olarak* çıkmaz; aksine bu dağınık işçileri kendi komutası altında, manüfaktür içinde bir araya getirir ve artık onları *varoldukları üretim tarzı içinde* bırakmaz, kendi gücünü bu temel üzerinden kurmaz, daha ziyade kendisine karşılık gelen, kendisine temel olacak bir üretim tarzı yaratır. İşçilerin üretim sürecinde *bir araya toplanmasını* sağlar; bu birleşme başlangıçta sadece toplu bir mekânda, gözetmenlerin denetimi altında, *sıkı bir disiplin, düzen ve üretimin kendisinin sermayeye bağımlılığı biçiminde* ortaya çıkacaktır. Böylece *üretken olmayan ama zorunlu üretim giderlerinden* önceden tasarruf edilmiş olur. (Bütün bu süreç hakkında, İngiltere’de büyük sanayinin gelişmesine özellikle önem atfetmiş olan Gaskell’e bakınız.) Artık sermaye, hem işçilerin kolektif ve toplumsal gücü hem de işçileri birbirine bağlayan ve böylece bu gücü yaratan bir birlik olarak ortaya çıkar (*Grundrisse*, s. 586-87 [c. II, 72-73]). Burada, proleter bir bakış açısından bile, emek ve sermaye arasında bir ayırmadan henüz söz edilemez (bu, birlik aşamasıdır).

Ama bu durum sonradan değişir. Artık sermaye tarafından yaratılmış olsa bile, birleşik bir işçi sınıfına sahibiz ve bu işçi sınıfı bizi tekil işçilerin yalıtılmışlığından kurtarmış ve bizi çıkarların birliği ve *maddi temele oturan politik bir birlik düzeyine* taşımıştır. “Dolayısıyla başlangıçtan itibaren (sermaye), önce işçiler ile değişimin, sonra da işçilerin kendilerinin, bireysel yalıtılmışlığına son veren *kolektif güç*, toplumsal güç olarak ortaya çıkar. İşçilerin bireysel olarak yalıtılmışlığı hâlâ onların görece bağımsızlığı anlamına gelir. Dolayısıyla, işçilerin yaşamlarını devam ettirmelerinin tek zemini oluşturan tek bir sermaye etrafında toplanmaları, sermayeye tam bağımlı olmalarını, işçilerle üretim koşulları arasındaki bağların tamamıyla kopmasını gerektirir” (*Grundrisse*, s. 589 [c. II, 74]).

Şimdi bir adım daha atalım. Sermayenin hakim olduğu bu nesnel süreç, *işçi sınıfının yeni öznellik düzeyini* ortaya koymaya başlar. Niteliksel bir sıçrama meydana gelir: İşçi sınıfı birleşik tutumu kendi kendine yeterli hale gelmeye başlar. Sermayenin toplumsallaşması, işçi sınıfı antagonizmasının isyanıyla karşı karşıya kalır. İşçi sınıfının özneliği, şu olgu ile açığa çıkar: (1) sermaye yarattığı birlik, işçilere sermaye ile girdiği değişim ilişkisini parçalama olanağı tanır. *Kapitalist süreçteki değişim ilişkisini, sınıflar arasındaki güç ilişkisi yerinden eder.*

Rekabet, işçiye kapitalistle pazarlık etme ve tartışma olanağı tanıdığı zaman, işçi kapitalistin kârının karşısına kendi talebini koyarak ikisini karşılaştırır ve kendisi tarafından yaratılmış olan artı değerın belli bir kısmını talep eder; öyle ki *oranın* kendisi ekonomik hayatın kendisinin gerçek bir ögesi haline gelir. Diğer yandan iki sınıf arasında -işçi sınıfının gelişmesiyle beraber zorunlu olarak ortaya çıkan- mücadelede, bu sınıfların ücret ile oransal olarak ifade edilen uzaklığının ölçümü son derece önemli hale gelir. *Değişim, sermayeye dayalı üretim tarzı sürecinde görünmez hale gelir (Grundrisse, s. 597 [c. II, 82]).*

(2) Buna ek olarak, işçi sınıfının özneliği, değişim ilişkisinin işçiler *arasında* geçerli olmamasıyla açığa çıkarılır. Bu konuyu bir sonraki bölümde ayrıntıları ile ele alacağız. Şimdilik bu olguyu sadece gelecekte işçilerle sermaye arasındaki değişim ilişkisinin parçalanmasına neden olacak özsel bir öge olarak ele almak gerekiyor.

Böylece dolaşım süreci hakkındaki bu bölümde ilk sonuca ulaşmış bulunuyoruz. İşçi sınıfının eğilimi, kapitalist eğilime koşuttur. Değişim ilişkisinin yıkılması ise, dolaşım yoluyla değişim ilişkisinin genişletilmesine koşuttur. Toplumsal sermayenin oluşumu, ilkin toplumsal gelişme aşamasında sermaye tarafından birleştirilen, sonra da işçilerin birleşik varoluşunun bir temeli olan değişim ilişkilerinin yıkılmasıyla -maddi bileşim ve kimlik açısından- kendileri birleşen toplumsal işçi sınıfının ortaya çıkışıyla koşuttur. Dolayısıyla, sermayenin kolektif gücüne, onun genişlemesine karşı antitez oluşturan bir biçimin patlayışını gördük: Artık yeni bir özne var. Marx bu yeni öznenin soy kütüğünü sunmuş ve bize araştırma ve gerçekliğin sürekli yer değiştirmesini öneren bir analiz modeli bırakmıştır. Sermayenin

organik bileşimi, işçi sınıfının politik bileşimini *kapatmaz, aksine* bu politik bileşimi dışsal bir düşman olarak gösterir. *Bir kez daha ayrılma diyalektiği, yöntemsel mantığın ve gerçek gelişmenin merkezine oturtulur.* Dolaşım analizinin sentezi, bize antagonizmanın aşırı ve yerinde gelişimini sunar. Burada bu sadece bir potansiyeldir. Marx'ı ve *Grundrisse*'yi takip ettiğimizde, kendimizi muazzam bir gelişmenin içinde bulacağız.

DERS YEDİ

ÜCRET TEORİSİ VE GELİŞİMİ

A. Bir kez daha kapitalist gelişmenin antitez biçimi: *Grundrisse*'nin özsel eklemlenmesi • B. Ücret üzerine Kitap ve onun kışkırttığı polemik: Marksist düşüncenin oluşumunda ve gelişiminde bunun merkezi yeri. • Bir temel ve gelişim olarak Ücret üzerine Kitap. • Ücretten özneye geçiş. • C. Dolaşım ve küçük ölçekli dolaşım. • Para ve küçük ölçekli dolaşım. • Dolaşım teorisinin içindeki ayrılma mantığı: ücret teorisi, özne teorisinin esas hattı; bu teoriye yeni bir temel kazandırmamızı sağlar. • D. "Makineler Üzerine Parça": ayrılma mantığı işbaşında. • Öznelliğin kolektif gücü ve komünist devrimin toplumsal bireyin kuruluşu. • E. Bir sonuç olarak gizlenmiş notlar: değer teorisinin geçirdiği başkalaşım, öznelliğe giden yol, metodolojinin oturması.

Altıncı derste ele aldığımız analizi ve bu dersten elde ettiğimiz sonuçları daha da derinleştirmek zorundayız. Kapitalist gelişmenin antitez biçimi, yani ayrılma mantığının patlaması, bir kanıttan ziyade bir betimleme gibi ele alınmalıdır. Artık bu, *neue Darstellung* aşamasına, yani kanıtın tüm terimlerinin yerinden edildiği aşamaya ulaşma sorunudur. Mesele, sermayenin antitez karakterinin sadece bir sonuç olmadığını görme meselesidir: *Sermayenin antitez biçimi bir sonuçtur ama aynı zamanda*

gelişmenin genel niteliği ve kilididir. Kimi yönlerden, toplumsal sermaye tanımını yapmamıza neden olan kurucu süreç tam anlamıyla tersine çevrilmek zorundadır. Marx'ın yaklaşımının tutarlılığına bağlı kalırsak, bu apaçık ortadadır. Yürüttüğümüz tartışma boyunca sıklıkla tekrarladığımız gibi, bu yaklaşım, artı değer temasını geliştirilmesi gereken temel bir yasa olarak ele almayı önerir. Toplumsal sermaye kavramına ikiliğin ve antagonyizmanın ayırıcı niteliğini kazandıran şey budur. Aynı zamanda yasanın açıklanması için ikinci bir uğrak sağlayan da budur: Kapitalist toplumsallaşma yaygınlaştıkça, onun antagonist karakteri de (niteliksel) olarak derinleşir ve (niceliksel) olarak büyür. Zamansal-mekânsal kategorilerin sentezi, kâr yasasının temel çelişkisini bütünler. *Grundrisse*'nin gerçek kurgusu, birbirini izleyen aşamalar yoluyla gerçekleşen bu bütünleşmeye dayanır. Şimdi uslamalamanın sonuç aşamasına giriş yapacağız. Bu aşama, artı değer veya sömürü teorisinin genişleyen etkileri ilk olarak -*Kriz üzerine Arasöz*'de ve *Die Formen*'de -eşzamanlı ve kategorik bir daralma ve sonra da artzamanlı ve tarihsel bir ikinci daralma yaşadıktan sonra gelir- bu yayılcı etkiler sunumları ve örnekleri için zorunlu bu daralmalardan geçtikten sonra. Bu etkiler artık yeni bir alanda, toplumsal, kolektif ve genel bir alanda gelişir. *Antagonizmanın işleyişi, bütün orijinallliği ve gücü ile şimdi ortaya çıkmalıdır.* Değerlenme süreci bu bütünlüklü boyuta ulaştığında, proletaryanın *kendini değerli kılmasına* olanak tanımak zorunda kalır. Kendi antagonizmasının tüm potansiyeli ile gelişmesine izin vermek durumundadır. Bundan sonraki sayfalarda, Marx'ın düşüncesinin bu eklemlenmesini uzun uzun analiz edeceğiz. Böylece bu düşüncenin çözümleyici karakteri açıkça ortaya çıkmış olacak. *Grundrisse*'nin, (bu derste analizimizin konusu tam da budur) "Makineler Üzerine Parça" bölümü ile tamamlandığını ve böylece Marx'ın yürüttüğü argümanın mantıksal ritminin burada tam bir yetkinliğe ulaştığını söyleyebiliriz. "Makineler Üzerine Parça"yı izleyen bölüm (VII. Defterin neredeyse tamamı) tam anlamıyla bu sonuçların tamamlayıcısıdır. Yani, çalışmanın daha önceki bölümlerinde başlayan tartışmanın çeşitli kısımlarının bir gelişimi ve derinleştirilmesidir. Bunlar kesinlikle çok önemlidir ama özsel değildir. Böylelikle, *ikinci kesimin, Grundrisse'deki analizin dolaşım teorisi* ile temsil edilen bu ikinci boyutunun ortasında temel bir eklemlenme ile karşı karşıyayız. Şimdi, altıncı dersin sonunda

biraktığımız yerden metne devam edelim. Marx'ın yürüttüğü tartışmanın seyri bu bölümde ileri doğru bir sıçrama gösterir. Tartışma, ileri atılışlar ve geri çekilişlerden oluşan bir dalgalanma ile devam eder. Geri çekilen dalga bize toplumsal sermayeyi getirir ve geri çekilirken onun antitezi, yani *işçi sınıfının öznelliği* üzerindeki örtüyü kaldırır. Gelin ayrılma mantığının bu kategorisini, sermayenin en güçlü olduğu yerde ortaya çıkan en gelişmiş biçimi ile anlamaya çalışalım. Bu tür bir yöntem, Marx'ın izlediği yöntemin aynısıdır.

Gerekli emek ve yaratıcılığı, ücret biçimi altında gizlenir -artı değer teorisinden öğrendiğimiz şey budur. Gizlenen -ama üretici güç olarak hâlâ biricik ve güçlü olan- bu gerçeklik, artı değer yasasının işlediği her yerde geçerlidir. Yasanın tüm hareketlerine eşlik eder. Dolayısıyla işçi sınıfının öznelliğini tanımlamak ve rolünü açıklamak için her şeyden önce değerın canlılığını gizleyen, onun varlığını soluksuz bırakan ve onu sanki sermayenin üretkenliğiymiş gibi gösteren ücret biçiminin örtüsünü kaldırmamız gerekir. Yani kendisini metaların genel hareketinden bağımsızmış (veya görece bağımsızmış) gibi sunan ücret hareketinin yasalarını keşfetmek, üzeri örtülü olan kendine özgü gerçekliğe ulaşmamızı sağlayabilir. Bu proje, daha önce görmüş olduğumuz gibi, *Grundrisse*'nin "taslak"ında, Marx'ın araştırmasının gelişimi için önüne koyduğu planda vardır. Oysa *Kapital* taslağında bu proje ortadan kaybolur. Ücrete adanmış olması gereken bu özel Kitap, *Kapital*'de yoktur. Peki neden? Roman Rosdolski (s. 57-62), bu soruyu açıkça sormuştur ya da daha doğrusu buna dair iki soru sormuştur: (1) Bu kitapta geliştirilmiş olması gereken temalar nelerdi? (2) Marx, "Ücretli Emek Üzerine Kitap"ı yazma planından neden vazgeçmişti? Rosdolski'nin ilk soruya verdiği yanıt oldukça tatminkârdır. İkinci soruya verdiği yanıt ise o kadar ikna edici değildir. İkinci soruya verdiği yanıt üzerinde biraz sonra duracağız. Ama öncelikle ücretli emek üzerine yazılması düşünülen kitabın içinde hangi konuların ele alınabileceğine bakalım. Uzun ve dikkatli bir analiz sonucunda, aşağıdaki listeyi hazırladık. Bu kitapta ele alınması muhtemel temel noktalar:

Grundrisse, s. 264 (c. I, 186): diğer iki sınıfla -dolaşım sürecinde- karşı karşıya gelen proletaryanın varlık biçimi olarak ücret.

Grundrisse, s. 281-82 (c. I, 200-201) : ücret biçimleri. Parça başı ücret: içinde barındırdığı katılım yanılısamasının gizemlileştirilmesi.

Grundrisse, s. 398-401 (c. I, 300-302) : ücret/küresel nüfus ilişkisi ve gerekli emek/artı emek ilişkisi. Toplumsal bütünlüğün yeniden üretiminin karşılığı olarak gerekli emeğe yapılan ödeme.

Grundrisse, s. 416 (c. I, 315): canlı emek gücünün değişim değerinin sınırı olarak gerekli emek (ücretlerin düşme katılığı).

Grundrisse, s. 426 ve dipnotu (c. I, 325): diğer yandan, ücretlerin gerekli emeğin sınırlarının ötesinde düşme eğilimi yasası. Ücret biçimlerinin tarihsel evrimi.

Grundrisse, s. 464-65 (c. I, 361-62): bir kez daha ücret biçiminin tarihsel evrimi: eşit nicelikler arasındaki değişim olarak görünen ücretin gizemlileştirilmesi. İşçinin “mülkiyet”i olarak emek gücü.

Grundrisse, s. 520-21 (c. II, 14-5): “küçük ölçekli dolaşım” veya dolaşım alanının geliri olarak ücret.

Grundrisse, s. 607-08 (c. II, 92-3): ücret ve işçilerin yarattığı fazlalık.

Grundrisse, s. 817-18 (c. II, 277-8) : asgari ücret hipotezi. Analizin gelişimi içinde bu hipotezin akışkanlığı.

Bu noktaları ve somut emeğin soyut emeğe indirgenmesi, işçilerin emeğinin basit, farklılaştırılmamış ortalama emeğe indirgenmesi gibi diğer temel sorunları dikkate alan Rosdolski (vasıflı emek sorunu için ayrıca bkz. Rosdolski s. 506-520), ikinci sorunun çözümüne yönelir ve “eski taslakta üzerine düşünülmüş olan sermaye ve ücret kategorileri arasındaki belirgin ayrımın, ancak belli bir noktaya kadar götürülebileceği ve sonra terk edilmesi gerektiği” için Marx’ın “daha sonra” ücret üzerine ayrı bir kitap yazmaktan vazgeçtiği sonucuna ulaşır. Bu, yukarıdaki listede sunulan bütün temaların sermayenin analizine tabi öğeler olarak düşünülmesi gerektiği anlamına gelir.

Oysa bu doğru değildir. Değişik yerlerde altını vurgulamış olduğumuz temalar için bu doğru değildir; daha sonra göreceğimiz gibi bunun diğer temalar için de doğru olmadığı ortaya çıkacaktır. Bu, aynı zamanda genel olarak da doğru değildir; çünkü bütün bu öğeler, sermayenin yasalarına değil, sınıf mücadelesinin yasalarına tabi olarak düşünülmalıdır. Daha önce de gördüğümüz gibi: “*oranın kendisi ekonomik hayatın kendisinin*

gerçek uğrağı olarak ortaya çıkar. Diğer yandan iki sınıf arasındaki -işçi sınıfının gelişmesiyle beraber zorunlu olarak ortaya çıkan- mücadelede, bu sınıfların oransal olarak ücretle ifade edilen uzaklığının ölçümü son derece önemli hale gelir. *Değişim*, sermayeye dayalı üretim tarzı sürecinde (*Prozess*) görünmez hale gelir (*Grundrisse*, s. 597 [c. II, 82]).

Bu aşamada, sorunu yeniden tanımlamaya ihtiyacımız var. Rosdolski'nin ikinci sorun olarak işaret ettiği şey önümüzü açabilir. Rosdolski, somut emeğin soyut emeğe ve belli bir işçinin emeğinin ortalama toplumsal emeğe indirgenmesinin, açıkça söylemek gerekirse ücret üzerine bir bölümü gerekli kılmadığını belirtir. Bu indirgemeler, artı değer teorisinin ayrıntılandırılmasını kapsar. Dolayısıyla *sermaye teorisinin temelinde* yer alırlar. Evet, bunlar indirgemeler ve hakiki temellerdir: niçin tekrarlansınlar ki? Rosdolski'nin bu tumturaklı sorusuna yanıt verebiliriz. Bunu tekrar etmemiz gerekir; çünkü Marx'ın artı değeri (ve artı değerın dayandığı indirgemeleri) keşfinin temel karakteri, sermaye üzerine bir kitapta *tüketilemez*. Çünkü bu temel öge açığa çıktığı her durumda, analize farklı bir mantıksal ritim kazandırır: her şeyi çözümlöyen diyalektiğın karşısında *ayrılma mantığı*. Bu bakış açısından baktığımızda belki de, "*Ücret üzerine Kitap*"ın yazılmamış olmasının nedeninin, -sermaye teorisi düzeyinde- zaten çözüme kavuşturulmuş bir sorunu ifade etmesi değil, tam tersine *bütün bir sermaye teorisinin sadece sermayenin ücret teorisi yoluyla kendisini temellendirebilmesi ve geliştirilebilmesi* olduğunu söyleyebiliriz. Sermaye teorisi sürekli olarak ücret teorisine gönderme yapar ve onu kapsar. Bunun uç bir bakış açısı olduğunu biliyorum ama şunu belirtmem gerekiyor: daha 1. derste, büyük bir belirsizliğe neden olan "*Ücret üzerine Kitap*"ın yokluğuna ne denli hayıflandığımı belirttim. Ama şimdi burada, belki de bu belirsizliğin (Marx'ın kendisine değilse de) nerdeyse bütün Marx yorumcularına çelme taktığını ve onları düşürdüğünü gösterebiliriz.

Sorunun kökenine geri dönelim. Somut emek soyut emeğe, farklı ve vasıflı emek ortalama basit emeğe dönüştürüldüğü sürece, *ücret bölümü*, *sermaye bölümüne temel oluşturur*. Bu dönüşüm tamamlanmış bir sentez, verili bir temel değil bir *eğilim*dir -üstelik antagonist bir eğilimdir. Üretken emek, emek gücü,

sermayenin yaratıldığı hareketsiz bir motor değildirler: Sermayenin eklemlemeleri yoluyla varolurlar, çelişkili bir şekilde sermayenin bütün nesnelleşmelerini harekete geçirirler. Sınıflar arasındaki güç ilişkilerinin oluşumu -kapitalist gelişmenin belli bir aşamasında- başlangıçtan beri kapitalist ilişkinin içinde zaten varolanı, gerçek ve kolektif bir şekilde açığa çıkarır. Sermayenin dolaşımı -mekânsal ve zamansal olarak (ortalayan bir faktör olarak)-, kavramının ikiliğinin patlamasına ve öznelerin ikiliği biçiminde ortaya çıkmasına olanak tanımak üzere devreye girer. Ama her zaman için aynı temelde, hiç durmayan bir süreç temeline. Bu antagonizmanın ve sürekli olarak ikiye bölünerek parçalanarak akışın dışında ele alınabilecek tek bir sermaye kategorisi yoktur. Tıpkı olası bir ücret teorisinin sermaye teorisine tabi kılınamayacak olması gibi. *Grundrisse*'de ele alınmış olan bir dizi temanın arasından öne çıkarak *Kapital*'in I. Cildinde fiili olarak ortaya çıkan ücret teması, "bağımsız bir değişkenmiş" gibi görünür. Ücretin yasaları, yoğunlaşmadan kapitalist gelişmenin içerdiği işe karşı isyan eden özneye doğru akar. Bu yasalar kendilerini hemen bağımsızlık yasaları olarak sunarlar. Dolayısıyla ücret dahil olduğunda, var olduğu şekliyle kategoriler sisteminin tümü değişmek zorundadır. Mutlak artı değer çekilip alınmasından nispi artı değer çekilip alınmasının örgütlenmesine, biçimsel boyunduruktan sermayenin tüm toplumu gerçek boyunduruk altına alması sürecine geçmeliyiz. İşgününün kısaltılmasına yönelik mücadelenin sonucunda gerekli emeğin değerindeki artış, birikimin ve kapitalist yeniden üretimin kategorik biçimlerinin *genel anlamda yerinden edilmesini* gerektirir. Sermaye teorisinin temeli, sürekli olarak bu dinamığa boyun eğmeye zorlanır.

Kategoriler söz konusu olduğu sürece bu doğrudur. Ama hâlâ yeterli değildir. Ücretin her zaman ve her şeye rağmen sermaye birikim sürecinin bağımsız bir değişkeni olarak ortaya çıkması zorunluluğu, gelişmenin tüm aşamalarında gözleyebileceğimiz *zincirleme etkilere* yol açar. Ücret üzerine bölüm sadece üstü örtülü bir temel olarak kalmaz, aynı zamanda Marx'ın sermaye teorisinin *gelişiminin esas hattı* olarak karşımıza çıkar. İlk kategorik temaları başarıyla tanımladıktan sonra, bu kategorik temaların tarihsel çeşitlemelerini ve tikel belirlenimlerini ele almak zorundayız: İşte ücret perspektifi burada hakim hale gelir. Karşıtlık

daha başlangıçtan itibaren verilir: “Sermayenin bir kısmının canlı emek kapasitesi ile değişilmesi, tikel bir uğrak olarak anlaşılabilir ve böyle anlaşılacak zorundadır, çünkü emek piyasası, ürün piyasası vb. tarafından değil diğer yasalar tarafından yönetilir” (*Grundrisse*, 521 [c. II, 15]). Aslında buradaki temel sorun, kendisini geri döndürülemez ve gittikçe artan bir biçimde pekiştiren gerekli emektir. Bu sorunun tamamı “ücret üzerine bölümle ilgilidir.” Peki “diğer yasalar”la kastedilen nedir? Burada kastedilen, ayrılma mantığının hakim olduğudur. Başka bir deyişle, toplumsal niceliği ile değerlendirildiği sürece ücret, bağımsız olarak değişen *bağımsız bir miktardır*. Katılığı geri alınamazdır ve analizde verilir. Ücret katılığının değiştirilebileceği doğrudur. Örneğin, kâr yasasının içinde bir miktar istikrar sağlamak için gerekli emeğe verilen ücretin minimum düzeyde sabitlendiğini varsayalım. Bu, bütünüyle soyut bir hipotezdir. Gerçeklikte, gerçek güç ilişkilerine dayanan ücret katılıklarını tarihsel olarak ele almak zorundayız. “Bu katı varsayımların hepsi, gelişmenin seyri içinde akıcı hale gelir” (*Grundrisse*, s, 817 [c. II, 278]). Pratikte, “gerekli emeğin ölçüsü farklı dönemlerde ve farklı ülkelerde değişiklik gösterebilir.” Tam tersine, “hangi dönemde olursa olsun, gerekli emeğin ölçüsü” sermaye tarafından “belirlenmek ve belirlenen ölçü üzerinden işlem yapılmak zorundadır. Bu değişikliklerin kendisinin incelenmesi, ücretli emek bölümüne dahildir” (*Grundrisse*, 817 [c. II, 278]).

Oysa bu çelişkili ifadeler arasındaki zıtlık, gelişmemiş bir potansiyeli –evet, *sınıf mücadelesi gerçekliğini-* harekete geçirir. *Gerekli emeğin niceliği, niteliği ve değeri, sermaye için sabitlenmesi “gerekten” bir boyut olduğu sürece, ücret bağımsız bir değişkendir.* Kapitalist ilişkinin kurduğu çelişki, bu çelişkili ilişkinin içinde evrilir. Burada başka bir alternatif yoktur: Sermaye ancak ayrılma mantığı sayesinde olgunlaşabilir. Ayrılmanın kutbu, ücret tarafından, aslında hareketli ve değişken olmasına rağmen değeri sermaye tarafından her ne olursa olsun mutlak olarak sabitlenmesi gereken gerekli emek kitlesi tarafından biçimlendirilir. Ücretin değeri, ilk ve son olarak değişim sürecinde belirlenmez, bu değer proletarya diktatörlüğüne dönüşemeyen durumdaki *sınıf mücadelesinin sonucudur*. Bağımsızlık, mücadeleyi belirler, olanakları ve gelişmeyi sabitler. Söz konusu sınıf mücadelesi, gerekli emeğe ait değerleri güçlendirir ve onları tarihsel varlıklar olarak konumlandırır: Yani, yalnızca

mücadelenin -canlı emeğin geçirdiği tarihsel dönüşümlerin bir işlevi olarak içerdiği olanaklara, her zaman için sermayenin üretken dönüşümleriyle bağlantılı olanaklara göre- değiştirip geliştirebildiği bir ihtiyaçlar, davranışlar ve kazanılmış değerler bütünüdür. Şimdi de *canlı emeğin bu gücü* üzerinde duralım: Canlı emeğin ücret biçimine bürünen gücü, canlı emeğin varlığının sadece mistikleştirilmiş yanını, sermayenin onu ölçmek için istediği donmuşluğu gösterir. Oysa bir kez sermayenin dayattığı bu zorunluluğun ötesine geçtiğimizde, ücretin içinde ve onun ötesinde, antagonizmasının bütün gücü ile beraber canlı emeğin tüm toplumsal gerçekliği içindeki kalp atışlarını duyabiliriz. Ve bunu Marx'ın uslamasının her bir aşamasında görebiliriz. Kapitalist gelişmenin her uğrağında, canlı emeğin asla durmayan kalp atışlarını algılayabiliriz. Sorunun karmaşıklığı baş döndürücüdür. Sürekli olarak sermayenin gücünün bütün gelişmeye hakim olduğunu ve onu yönettiğini söyleyen "*sermaye-mantığı ekolünün*" nesnelci yorumlarını reddettiğimiz gibi, sermayeye *tout court* (kısaca) nesneleşme atfeden *özellik hattından* da kaçınmamız gerekir. Fakat bizi ilgilendiren teorik gerilimler -korkunç basitleştirmeler- bunlar değildir. Tam tersine bizi ilgilendiren, sürecin muğlaklığı, bir çözümün yokluğu ve bu aşamada her türlü komuta yasasının tükenmesidir. *Grundrisse*'deki her teorik pasajı, *güç ilişkisinin bu aşırı değişkenliği* zemininde okuyabiliriz. Ve haklı olarak da *Kapital*'in bu sorun hakkındaki belirsizliğine hayıflanabiliriz: *Kapital* sadece parçalı açıklama sunar. Kategorilerin gelişimi olan bu tekil bütünün sadece uğraklarını gösterir. *Grundrisse*'nin bize sunduğu ama *Kapital*'in sunmadığı şey, bütünlüklü bir bakış açısı, yani antagonizmanın konumlandığı arka plandır. Gerekli emeğin niceliksel ifadesi olan ücret, sadece kapitalist gelişmenin temeli olmakla kalmaz, aynı zamanda genel anlamda temel yasaları belirler. Bunun altında, *gerekli emeğin yaratıcı etkinliği*, karşı konulamaz *yükselme* eğilimi yatar. Gelişme için başlangıçta bir koşul olan ücret teorisi, gelişmenin kuralı haline gelir. Ayrılmanın, bütün süreci boyunduruk altına aldığı sonucuna ulaşmadan, *Grundrisse*'yi tarihin seyrini önceden sezen bir metin olarak okuyamayız. İşçi sınıfı açısından ayrılma, tarihsel olarak verili olan gerçekliğin sağlamlaştırılmasıdır; bu, özgür öznenin üretken gücünün söz konusu gerçekliğe hakim olması anlamına gelir.

Analiz ilerlemeye devam eder. Ücret biçimi altında gizlenen çalışmanın üzerindeki örtü yırtılmıştır, şimdi bu örtüyü tamamen koparıp atmak gerekiyor. Şimdiye kadar altını çizmiş olduğumuz bütün öğeler, yaratıcı açıdan zengin bir kombinasyon oluşturmaya başlar. İlk olarak, canlı emek gücü, üretimin bütün dinamiğinin gerçek anahtarı olan *canlı emeğin gücü*, doğayı tarihe dönüştüren motor güçtür. Analizin ilk sayfalarında, paranın toplumsal komutanının karmaşık ama güçlü alanını temsil etmeye başlamasıyla beraber, canlı emeğin nasıl da dur durak bilmeyen biçimde paradan daha önce yükselişe geçtiğini anımsıyor musunuz? Peki bütün gelişimi içinde canlı emeğin nasıl “gerçek” *soyutlama*, işçi toplumu ve üretimin dolayımı biçimini aldığını hatırlıyor musunuz? *Soyut emeğin kıvılcıktır bir kuruluş sürecini örer*. İş ne kadar çok soyutlaşır ve toplumsallaşırsa –bu, analizi başka bir düzleme kaydıran ikinci öğedir- ihtiyaçların alanı da o kadar genişler. İş, kendi ihtiyaçlarını yaratır ve sermayeyi bu ihtiyaçları karşılamaya zorlar. İhtiyaçların genişleyen evrimi, bütünlüğe, soyut ve toplumsal emeğin genişlemesi ile yaratılan, farklı bileşenlerden oluşan bütünlüklere somutluk kazandırır. *Ücret* -bu sürecin sağlamlaştırdığı gerekli emek kitlesinin bundan böyle açık olan bireyselliğini *gizlemek* üzere- bu artan ihtiyaçlar temelinde biçimlendirilir. Üçüncü öğe şudur: gerekli emeğin bireyselliği, öznelliğe dönüşme eğilimi gösterir. Dolayısıyla, ihtiyaçlar ve ihtiyaçların bileşimindeki tekil maddilik arasındaki ilişki canlı tutulmak zorundadır. Sermayeye ilişki, ekonomik zorunluluğa boyun eğmeyi yıkar, maddenin hayat bulabileceği yegâne biçimde hayat bulur: bir davranış olarak, *güç (potenza)* olarak. Bu güç öznelliktir. İndirgenemezdir. Sermaye, kendisini ilişki, oran ve ayrılmayı dayatan bir kural olarak görmeye zorlanır. *İlişkinin biçimi, mücadelenin her iki tarafıdır*. Sınıf mücadelesi ve politikası, bundan böyle ekonomik teorisinin merkezine oturur. *Nasıl ki artı-değer teorisi, sömürü olgusunu ekonomi teorisine dahil ediyorsa, Marksist dolaşım teorisi de sınıf mücadelesini dahil eder*. Bu aşama, *ücretli emek üzerine kitabın* Marx için ne demek olduğunu tam olarak anlayabileceğimiz aşamadır. Bu, ekonomiden politikaya giden teorik uslamamadır, politik olanın ekonomik olanın içine sokulmasıdır. Artı değer teorisi, burjuva toplumunun hücre biçimi olarak ortaya çıktı ve tanımlandı; buradaki mesele, organik, gelişmiş ve olgunlaşmış bir sermaye ilişkisinin analiz edilmesi ve açığa çıkarılmasıdır. Bütün hatlar bir araya getirilir.

Daha sonra göreceğimiz gibi, bu keşfin düşünsel zenginliği paha biçilmezdir. Marx'ın çalışmasının bu ikinci boyutunu ayıran çizgiyi geçmek çok zor olmuş olabilir: şimdi önümüzde açılan bu büyük bahçede kolaylıkla ilerleyebiliriz. *Ücretli emek üzerine kitabın teması sadece ve sadece budur: ücretten özneye, sermaye ilişkisinden sınıf mücadelesine geçiş.* Marx ücret üzerine ayrı bir kitap yazmadı çünkü, onun bütün çalışması sürekli olarak dönüp dolaşıp bu temaya geri dönüyordu. Marx'ın çalışması, hiç ara vermeden sınıf mücadelesinin, yıkıcılığın ve devrimin yolunu araştırıyordu. Şimdi, işçi-öznenin bağımsız bir mantık içinde nasıl geliştiğini araştırmalıyız.

Metni analiz etmeye, 6. Dersin sonunda bıraktığımız yerden devam edelim: “*Küçük ölçekli dolaşım*” üzerine bölüm. Burada, sermayenin *öznellik açısından* okunmasını *tersine çevirme olanağına* dair dolaysız bir örnek buluruz. Bu olanağın fiiliyatta gerçekleşip gerçekleşmeyeceği, sınıf ilişkilerinin tarihsel durumuna bağlıdır. Burada vurgulamak istediğimiz şey, bu kavramların, sermayenin içinde proleter bağımsızlığın teorik (eğilimsel) olanağının ana hatlarını çizdiğiidir.

“Bütünlüklü bir süreç olarak dolaşımın içinde, büyük ve küçük ölçekli dolaşımı ayırabiliriz. Büyük ölçekli dolaşım, sermayenin üretim sürecinden çıktığı andan tekrar üretim sürecine dönene kadar geçen tüm dönemi kapsar. Küçük ölçekli dolaşım ise sürekli ve üretim süreci ile birlikte eşzamanlı olarak sürer gider. Sermayenin, ücret olarak ödenen ve emek gücü karşılığında değişilen kısmıdır” (*Grundrisse*, 673 [c. II, 150]). İkinci ve “küçük ölçekli” dolaşımın *özellikleri ve etkileri nelerdir?* Küçük ölçekli dolaşım, her şeyin ötesinde *gerekli emeğin değerinin yeniden üretildiği* ve belirlendiği yerdir. “Emek gücünde içerilmiş olan emek zamanı, yani canlı emek gücünün üretilmesi için gerekli olan zaman, onu yeniden üretmek, yani onun devamlılığını sağlamak için –üretici güçlerin eşit düzeyde olduğu durumda- gerekli olan zamanla aynıdır” (*Grundrisse*, 673 [c. II, 150]). Bu emek gücü üretiminin ve yeniden üretiminin korunması, dolaşımında vardır ama özel bir tarzda. Bu şu anlama gelir: “Sermayenin ücret olarak konulan kısmının dolaşımı, üretim sürecine eşlik eder, onun yanında ekonomik biçimli bir ilişki olarak görünür, onunla eşzamanlıdır ve iç içe geçmiştir” (*Grundrisse*, 674

[c. II, 151]). *Yani kapitalist ilişki, değişim ve sömürü, proleter öznenin bağımsızlığını ortadan kaldırmaz.* Daha da iyisi, dolaşım biçimlerinin ikiliğinden kaynaklanan karmaşıklık, hiçbir şeyin pasifize edemeyeceği indirgenemez bir öznenin ortaya çıkışına özgü bir niteliktir. Özneye ilişkili olan değerler, kapitalist süreci etkiler. “Sermayenin dolaşımında tüketimin doğrudan dahil olduğu tek uğrak burasıdır” (*Grundrisse*, 675 [c. II, 151]). Üreten tüketim mi? Sorun, bu belirsiz alana girme sorunu değildir. Her zaman ve en basit biçimde, ilişkinin dolaysız ve çözülemez boyutunu vurgulamalıyız. Marx’ın bütün düşünme sürecinde bu vardır: “Dolayısıyla döner sermaye burada, işçilerin bireysel tüketimine ayrılmış doğrudan sermaye olarak görünür; genel olarak doğrudan tüketime ayrılmış, yani tamamlanmış ürün biçiminde varolan sermaye olarak görünür. Böylece, bir yandan sermaye ürünün önkoşulu olarak ortaya çıkarken diğer yandan tamamlanmış olan ürün sermayenin önkoşulu olarak görünür –bu, tarihsel olarak, sermayenin dünyayı baştan yarattığı anlamına değil, kendinden önce halihazırda varolan üretimi ve ürünleri soktuğu anlamına gelir. Kendisinden yola çıkarak bir kez harekete geçen sermaye, kendisini bu biçimler içinde yeniden üretmek için, tüketilebilir ürün, hammadde ve emek aletleri gibi farklı biçimler altında sürekli kendisini kendisinin koşulu yapar. Bu biçimler, başlangıçta sermaye tarafından ön varsayılan koşullar olarak görünür, sonrasında ise sermayenin sonucu olarak ortaya çıkarlar. Kendi yeniden üretiminde, sermaye kendi koşullarını kendisi üretir. Dolayısıyla burada –sermayenin canlı emek gücü ve bu emek gücünün korunmasının doğal koşulları ile girdiği ilişki yoluyla- döner sermaye kendi kullanım değerine göre belirlendiğini görürüz” (*Grundrisse*, 675 [c. II, 152]).

Kendi kullanım değerine göre: ilişkinin çözülemez özelliğini temellendiren de budur. Gerekli emek, ürünlere dokunur ve kendisini tüketerek onları kullanım değerine dönüştürür. Sadece gerekli emek, kapitalist değerlenmeye karşı kendi direnişine, gerekli emeğin kendini korumasının ve yeniden üretmesinin direnişine karşı durma kapasitesine sahiptir. Bu direniş, bir hareketsizlik noktası değil, tersine *bir döngü*, bir hareket ve bir gelişmedir. “Ücretin ödenmesi, üretim eylemi ile eşzamanlı ilerleyen ve onun yanında gerçekleşen bir dolaşım eylemidir” (*Grundrisse*, 676 [c. II, 153]). *Eşzamanlılık ve koşutluk, işçi-öznenin bağımsızlığını, onun kapitalist değerlenme karşısında kendini değerli kıl-*

masını ayırt eder. Modern economiciler, bu iki karşıt değerilenme biçimi arasındaki ilişkiyi, *çifte sarmal* veya paralel birleşmeyi sağlayan çifte değirmen hareketi olarak karakterize ederler; pek çok krizin, ne olursa olsun içinde her zaman biçimsel bir kriz olasılığı barındıran bu süreç tarafından belirlendiğini çok iyi bilirler. Ve proletaryanın gücü arttıkça bu kriz olasılığı da artar. İlişki artık diyalektik değil, her zaman boyunduruk altına alınan ama risklere ve isyanlara gebe antagonist bir ilişkidir. Sermaye kendisini bu ilişkiden ayıramaz. Bu ilişkiyi yeniden düzenlemek ve bunu yapmak bu ilişkiye yönelmek zorundadır, sadece soyut biçiminde değil içerik olarak da. “Sermaye ve emek gücü arasındaki küçük ölçekli dolaşım. Bu, üretim sürecine eşlik eder ve sözleşme, değişim, ticaret biçimi olarak ortaya çıkar; tüm bunlar üretim sürecini harekete geçiren önkoşullardır. Sermayenin dolaşıma giren bu kısmı –geçimin sağlanması- döner sermayedir. Döner sermaye sadece biçimi göz önünde bulundurularak belirlenmez; aynı zamanda sahip olduğu kullanım değeri, yani kendi biçiminin bir bölümünü oluşturan, doğrudan bireysel tüketime giren tüketilebilir ürün olarak maddi niteliğinin kendisi de biçiminin bir kısmını oluşturur” (*Grundrisse*, 678 [c. II, 154]). Ücretin *ikili yüzü* (*Grundrisse*, 593-94 [c. II, 78-79]) görünmez hale gelir. İşçinin *geliri* olarak yeniden belirlendiği sürece ücret sadece *ikinci yüzünü* gösterir; sermaye ile olan ilişkisini yadsır ve onun karşısına dikilir. Marx’ın küçük ölçekli dolaşımın bu dinamiği üzerinde ısrarla durması bizim için çok önemli. Teorik hipotez her zamanki gibi, katı ve esnektir: İşaret ettiği eğilim içinde katı, içinden geçtiği deneyimlediği tarihsel ilişkiler içinde esnektir. Buradan yola çıkarak, Marx’ın sık sık sürecin gerçek koşullarına dönmesine ve yerinde bir keskin tarih kavrayışı göstererek içinde bulunduğu tarihsel aşamada sermayenin küçük dolaşımı, bütün dolaşım süreci içinde tahakküm altına aldığı ve onu kapattığı konusundaki ısrarına şaşırılmamalıyız. Oysa, küçük ölçekli dolaşımla beraber ortaya çıkan bu antagonist gücü, sadece bir olgu olarak değil dinamik bir süreç, bir eğilim olarak da göz ardı etmenin hiçbir yolu yoktur. Küçük ölçekli dolaşımı niteleyen şey, olgudan dinamik bir sürece geçiştir. Emegin yaratıcı gücünün nasıl özne haline geldiğini soyut olarak daha önce görmüştük; şimdi de bu hareketin somut olarak nasıl gerçekleştiğini görelim. Küçük ölçekli dolaşım, gerekli emekle ilişkili ihtiyaçlar alanının geliştigi yerdir. Böylelikle biçim alır ve

kendisini dinamik olarak kurar, emek gücünün bileşiminde, işçi sınıfının bileşiminde kendisini sağlamlaştırır. Sonunda kendisini mücadelenin potansiyeli olarak tanımlayarak yeniden üretir ve gelişir.

Burada bazı sorunlar ortaya çıkar. İlk sorun, burada tanımlanan kurucu eklemlenmenin derinleştirilmesi sorunudur. İkinci, proleter öznenin tamamlanmış biçiminde ilk kez görünür hale gelen genel antagonist sonuçların analiz edilmesidir. Burada bu sorunları derinleştirmeyeceğiz. Ben kendi adıma, bunlardan bazılarını *La Forma Stato* (Milano: Feltrinelli, 1977) adlı kitabımda ele almaya çalışmıştım. Ara sıra bu sorunlara geri döneceğiz, ama hızlıca geçeceğiz. Fakat, burada Marksizm içindeki politik tartışmaların *merkezi konularından* birine dokunduğumuzu asla unutmamamız gerekiyor. Devrimci Marksistler, bu soruların nasıl geliştirilmesi gerektiği konusunda *bölünürler*. Bu bölünmede (benzer teorik durumların varolduğunu varsayarak) hangi tarafın tercih edildiği ile ilgilenmiyorum, vurgulamak istediğim şey, bu sorulara dair diğerlerinden farklı olan kendi yolumuza gitmemiz gerektiği. Marx'a göre, kendini değerli kılma aşamasına dayanan tarihsel yargı, *nesnel* bir yargıdır. Bize göre, işçi ve proleter sınıf bileşiminin (ve gücünün) bugün ulaştığı aşamada, bu bütünüyle *öznel* hale gelmiştir. Bu, her ilişkinin irade tarafından korunduğu, her belirlenimin bir gelişmeyi temellendirdiği ve her dönemin bir eğilimin karakteristiği olduğu anlamına gelir. Üstelik, kendini değerli kılmanın temelleri, devrimci projeyi *sınıf dinamiğine dayalı karşıt bir gücün kuruluşu olarak* tanımlayabileceğimiz düzeye yayılmıştır. *Güç dinamiği*. Güç, çünkü proletarya için kullanım değeri, doğrudan bir hak iddiası ve dolaysız bir güç pratiğidir. Gerekli emek, -salt soyut bir tanım olsa bile- ancak güç ilişkileri açısından tanımlanabilir: katılık, geri döndürülemezlik, hak iddiası ve yıkıcı bir isyan istenci. Kullanım değeri. Kullanım değeri, küçük ölçekli dolaşımı tanımlamak için vazgeçilmezdir. Eğilim açısından ikilik tamamlanmıştır: Söz konusu olan yeni bir güç beyanıdır. İkilik, sermaye açısından krizin gerçekleşmesi, bir şekilde sermayenin gelişiminin tehlikeye düşmesidir.

Gelin bu konu üzerinde dikkatlice duralım. Halihazırda Marksizmin ötesine geçmiş bulunuyoruz. Kaba Marksistlerin büyük bir kısmının Marx'ı anlayamamaları, tam da bu

önergelerle ilgilidir. Bunlar, Marksist düşüncenin, nesnelci (ekonomik) bir konumla öznelci (politik) bir konum arasında ikiye bölünmesini –en azından- üzüntü ile karşılamamıza –sonra da- politik bir perspektifin olmayışını kınamamıza yol açan teorik sorunlardır. Marx, nesnelci ve ekonomist olarak algılanır ve sonra da devrimci düşünce ve eylemin felcinin mazet-reti gibi yorumlanır. Dolayısıyla Marksizmin ötesinde, boğucu bir ortodoks geleneğin ötesinde *Marksist düşüncenin birliğini* talep etmek zorunlu hale gelir. Kısmi bir araştırmanın Marksist düşüncenin görünüşte Marksist projenin bütününden koparılmış olan boyutlarını ortaya çıkarabileceğini inkâr etme niyetinde değiliz. Ne de Marx’a ait sayısız sayfanın (özellikle İkinci Enternasyonal’in Alman çevrelerince derlenen ve yayımlanan) sadece nesnel bir bakış açısı ile okunabileceğini de inkâr etmek isteriz. *Grundrisse* (ve onun işaret ettiği bütünlüklü proje) ile (gelişimi diyalektiğe düşmekten kurtulamamış olan) *Kapital* arasındaki ayrılığı sıkça göz önüne serdik. Diğer yandan, söylemek istediğimiz şey, nesnelci bir değerlendirmeye ve sürekli Marx’ın analizini ekonomiye geri döndürerek, Marx’ın düşüncesi hakkında genel bir yorum yapmanın olanaklı olmadığıdır. Buradan yola çıkarak, tüm felaketçi ve avutucu yönleriyle, nesnelci ve oportünist boyutlarıyla ve her zamanki ekonomist eğilimi ile son zamanlarda yükselişe geçen kaba Marksizm dalgasını radikal biçimde eleştiririz. Peki son zamanlarda yapılan bu yorumların kimi ortak öğelerine karşı savaşa girelim mi? Neden olmasın? Kazanmak için her şeyimiz var. Örneğin, küçük ölçekli dolaşım ve proletaryanın kendini değerli kılması temasının içinde kalarak, *Kapital*’ın II. Cildinde ele alınan Marksist “yeniden üretim şemalarını” ele alalım. *Grundrisse*’de gördüğümüz ayrılma mantığının, bu şemaların gerçekte işe yarayabileceğini reddettiği açıktır. *Grundrisse*, bu şemaları aslında sadece bir kestirim, antagonizma tarafından parçalanmış ve bölünmüş bir gerçeklik için kısmen uygun bir kestirim olarak ele alır. Bu, söz konusu şemaları çöpe atmamız gerektiği anlamına gelmez, sadece üretken dolaşıma ve onun kavramına, ekonomik birlik veya sürecin *hesapsal* birliği açısından *kestirmeye* yarayabileceği anlamına gelir. Çok yüksek bir soyutlama düzeyinde konumlandırılan bu soyutlamalara, sınıf mücadelesini yorumlamak için kullanılabilecek bu şemalara anlam vermek, –olumlu veya olumsuz anlamda- sınıf mücadelesinin amaçlarını ve alanını

tanımlamak için zorunlu bir güç kazanmak için mantıksal tutarlılık aramaya çalışmak, tüm bunlar yanlıştır ve dar kafalılıktır. Yeniden üretimin antagonist bir şekilde genişlediği bu tek bir doku parçası başka bir şeydir, bunu görmüştük. Evet bu, çok daha karmaşık olan, başka bir şeydir.

Tüm yoğunluğu ile, *kendini değerli kılma kavramı*, bizi *Grundrisse*'nin ilk sayfalarında ayrıntılı biçimde ele alınmış olan para kavramına geri döndürür. Para genel, toplumsal, soyut ve antagonisttir. Her iki açıdan da çelişkili bir şekilde birbirine karşıt biçimlerle karşı karşıyayız. *İlişkinin antagonist boyutunu vurgulamak zorundayız*. Para, kapitalist gelişmenin büyük aracıdır (miktar teorisi, bu işlev ile ilişkilidir) ve üstelik sınıf ilişkisi tarafından kurulan bu dolayımında sermayenin komutasını temsil eder (Keynesçi para teorisi paranın bu boyutunu ifade eder). Paranın bu işlevleri, kendini değerli kılma ile karşılaştığında güçsüzleşir. Basit meta dolaşımı anlamında para, küçük ölçekli dolaşım içinde işleyebilse bile, *küçük ölçekli dolaşım paranın işlevlerini reddeder gibi görünür*. Bu küçük ölçekli dolaşımda P-M-P' sırası korunamaz: proleterler arasında değiştirilen para, kullanım değeridir. *Para, kendini değerli kılmaya tabi kılınır*. Bu analiz, eğer kolektif güçler arasında kurulan karşıt bir ilişkinin varlığı dikkate alınarak yapılmazsa, soyut ve ütopyacı bir analiz gibi görünecektir. Ama bu düzeyde konumlandığımızda, analiz daha az soyut hale gelecektir. Örneğin, bugün kapitalist sömürünün toplumsal işlevleri (girişimci devlet, kamu harcamaları vb...) aracılığı ile işletilen antagonist sınıf ilişkilerini, sorunun bu boyutlarını dikkate almadığımız sürece kavramamız mümkün değildir. İlişkinin bir yanında, *paranın salt ve basit komuta işlevine indirgenmesi*, ilişkinin diğer yanında *paranın kendini değerli kılmaya tabi kılınmasına eşittir*. Bu, antagonist bir şekilde ortaya çıkar. İşte Marx'ın bu bölümlerde teorik olarak çalışmaya başladığı şey tam da budur. Koşullar tamamıyla verilidir: iki sınıfın öznelliğinin ortaya çıkışı, bu sınıfların oluşumlarının toplumsal ve genel karakteri, her iki sınıfın dolaşım ve yeniden üretim süreçlerinde karşılaşmalarının antagonist doğası. Marx'ın öğretisinden yola çıkarak, sermaye kategorilerini yeni bir şekilde tanımlama olanağı, günümüzde *toplumsal sermayenin* karakterine dair yeni ve uygun bir formülasyon ve yeni bir temel kazandırma olanağı, Marksist uğraklarının hepsinden daha çok, *para (komuta)-kendini değerli kılma* temasına bağlıdır.

Ancak bu temayı bir hareket noktası olarak alarak, aktüel sınıf antagonizmasını gerçek boyutlarıyla kavramamız mümkün olabilecektir. Ayrıca bu noktada, analizi sermayenin politik mekanizmalarını ve *güç sorununu* anlamamızı sağlayacak bir düzeye taşıma olanağını da elde ederiz. Bu ilişkinin merkezinde, sermaye ilişkisi dolaysız bir güç ilişkisidir. Aynı şey işçi sınıfı için de geçerlidir. *Marksist ücret teorisinin*, özne teorisi ile beraber gelişme potansiyelini gördükten sonra, artık bunu *sınıf mücadelesi teorisinin en önemli kategorilerini* yeniden gözden geçirmek ve temellendirmek için bir referans noktası olarak alabiliriz. Sorun, ayrılma mantığını her düzeyde uygulama sorunudur. Krizi, sermayenin her türlü görünüşünün ve her türlü somutlaşmasının kurucu uğrağı olarak anlama sorunudur. *Kapital*'in bütün ana hatlarını yeniden gözden geçirmek ve onu sınıf mücadelesinin günümüzdeki gelişiminin açığa çıkardığı değişikliklerle tek tek karşılaştırmak sorunudur. Kendi adıma, Marx'ın sezgisel kavrayış gücü ve *Grundrisse*'deki olağanüstü öngörülleri karşısında her zaman şaşkına dönmüşümdür. Fakat, Marx'ın bu gücü bizi yaratıcı çalışmadan kaçmaya yönlendirmemelidir.

Özetlemek gerekirse, Marx'ın ücret teorisi ve bu teorinin yarattığı teorik açılımlar, bize sınıf mücadelesi teorisinin dolaşım teorisine dahil edildiği temel uğrağı tanımlama olanağı verir. Bir kez sermayenin toplumsal belirlenimleri ve ilerletici gücü açıklanıp gözden geçirildikten sonra, antagonizmanın nasıl işlediği ile karşı karşıya kalırız. Bunu önemli sonuçlar takip eder. Her şeyin ötesinde işçi sınıfının analizi açısından: Sınıfın gerçek bileşimini belirlemek üzere, gittikçe daha çok maddilik kazanan *öznel bir yönelimin* yavaş yavaş belirmesi söz konusudur. Bu yönelimin içinde ilerleyen yola açıktır ve önümüzdeki sayfalarda Marx'ın bu yolu nasıl izlediğini göreceğiz. İkinci olarak, ayrılma mantığı; analizin gelişebileceği genel alanı, ana kategorileri baştan kurmaya dönük birkaç öngörü bulduğumuz alanı tanımlar. Bu noktada, bütün yapmamız gereken, *Grundrisse*'de "küçük ölçekli dolaşım" analizini izleyen sayfalarda Marx'ın düşüncesinin seyrini takip etmektir.

Daha önce elde ettiğimiz birikimlere dayanarak artık "Makineler Üzerine Parça"yı ele alabiliriz. "Makineler Üzerine Parça" hiç şüphe yok ki *Grundrisse*'de, hatta belki de Marx'ın

bütün çalışmalarının içinde antagonist ve kurucu diyalektiğin kullanımına dair verebileceğimiz en iyi örnektir. Makineler üzerine bölüm, VI. Defter'in son sayfalarını ve VII. Defter'in ilk sayfalarını kapsar (*Grundrisse*, s. 690-712 [c. II, 165-185]). Bu bölüm 1858 yılının Şubat ayının sonunda ve daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi Marx'ın *Grundrisse*'deki teorik geriliminin doruk noktasında yazılmıştır. Bu bölüm aynı zamanda mantıksal sonuca varılan bir uğraktır. Bundan böyle sermaye süreci, bir dizi önemli öge yoluyla gelişir, kategorilerin eşzamanlı kuruluşu açısından olduğu kadar, onların artzamanlı ve tarihsel belirlenimi açısından da: antagonizmanın işçi sınıfı özneliği biçimini aldığı noktaya kadar. Bu noktada antagonizma yıkıcılığa doğru açılır. Artık mesele, farklı hatları bütün zenginliği ile sürecin bütünlüğünün hasadını toplamak üzere bir araya getirmektir. Gelin tekrar baştan başlayalım ve ilerleyelim.

Analiz *canlı emeğin* diyalektiği ile başlar. Bu canlı emek kendisini, “emek sürecinin dinamik, kurucu birliği” içinde bulur. Bu birlik, sermaye makine veya “*otomatik makine sistemi*” ile emeği boyunduruk altına aldığı için güçlenir ve biçim değiştirir. Otomatik makine sistemi şöyle anlatılır:

Otomatik makine sistemi, bir otomat tarafından, kendisini devindiren bir güç tarafından harekete geçirilen sistemdir; bu otomat sayısız mekanik ve zihinsel organdan oluşur, böylece işçiler sadece bu sistemin bilinçli bağlantıları olarak konumlandırılır. Makinede ve daha çok da otomatik bir sistem olarak makinelerde, emek aracının kullanım değeri yani onun maddi niteliği, sabit sermayeye ya da bu tür bir sermayeye uygun bir varlığa dönüşür; ve sermayenin doğrudan emek aracı olarak üretim sürecine alınan biçimi, bizzat sermaye tarafından konmuş ve ona denk düşen bir biçimde alıkonmuştur. Makine hiçbir şekilde işçinin bireysel emek aracı olarak ortaya çıkmaz. Makinenin ayırıcı karakteri, emek aracında olduğu gibi işçinin kendi etkinliğini nesneye aktarması değildir; bu, daha ziyade işçinin etkinliğinin hammadde üzerinde çalışan makinenin etkinliğine aktarılmasıdır -makineyi denetlemesi ve bozultmaktan koruması. İşçinin canlandırdığı, yeteneği ve gücü ile kendi organı haline getirdiği, dolayısıyla kullanılışı işçinin ustalığına bağlı olan emek aracı gibi değildir. Tam tersine, işçinin beceri ve gücünün yerini alan makinenin kendisi ustadır; kendisini harekete geçiren mekanik yasa-

ların işleyişinde kendisine ait bir ruh işletir; tıpkı işçinin besinleri tüketmesi gibi kendi sürekli hareketini korumak için kömür, petrol, vb. (yardımcı maddeleri) tüketir. Salt soyut bir etkinliğe indirgenen işçinin etkinliği, bütün yönleriyle makinenin hareketi tarafından belirlenir ve düzenlenir, oysa bunun aksi olmaz. Bir otomasyon sistemi olarak makinenin cansız parçalarını belli bir amaç doğrultusunda çalıştıran bilim, işçinin bilincinde varolmayıp, aksine makineler yoluyla yabancı bir güç, makinenin kendi gücü olarak işçileri etkiler. Sermaye kavramına gömülü olan, nesnelleşmiş emek yoluyla canlı emeğe el konulması –kendisi için varolan değer tarafından değer yaratan etkinliğe veya güce el konulması- üretim sürecinin kendisinin karakteri olarak onun maddi öğelerini ve maddi hareketini de içerecek biçimde makineye dayalı üretim sürecinde konumlandırılır. Üretim süreci, emeğin onun üzerinde ona hakim olması anlamında emek süreci olmaktan çıkmıştır. Tersine emek sadece, mekanik sistemin sayısız noktalarında yerleşmiş bulunan tek tek işçilerin arasında dağılmış bilinçli bir organ olarak görünür; sadece makineler sisteminin bir parçası olarak bütünlüklü makine sürecinin altına alınmıştır; bu sistemin birliğini kuran canlı işçiler değil, işçilerin önemsiz ve bireysel etkinliğinin karşısında güçlü bir organizma olarak duran canlı (etkin) makinelerdir. Makinede, nesnelleşmiş emek, bizzat emek sürecinde makineyi çalıştıran güç olarak canlı emekle karşı karşıya gelir; canlı emeğe el koyan bu güç, sermayenin bir biçimidir. Emek aracının makineye ve canlı emeğin de bu makinenin canlı ama önemsiz bir eklentisine dönüştürülmesi, aynı zamanda maddi karakteri anlamında emek sürecinin sermayenin gerçekleşme sürecinin salt bir uğrağı olarak emilmesini gerektirir. Emeğin üretken gücünün artması ve gerekli emeğin mümkün olan en geniş ölçüde olumsuzlanması, daha önce de gördüğümüz gibi sermayenin zorunlu eğilimidir. Emek aracının makineye dönüşmesi, bu eğilimin gerçekleşmesidir. Nesnelleşmiş emek, makinede, egemen bir güç ve etkin bir el koyma olarak canlı emeğin karşısına dikilir ve bunu sadece canlı emeğe el koyarak değil, bizzat gerçek üretim sürecinin içinde yapar; değer yaratıcı etkinliği kendisinin kılan değer olarak sermaye ilişkisi, makine biçiminde varolan sabit sermayede, aynı zamanda sermayenin kullanım değeri ile emek kapasitesinin kullanım değeri arasındaki bir ilişki olarak ortaya çıkar; yine makinede nesnelleştiği ön varsayılan değerın karşısında bireysel emek kapasitesinin değer yaratıcı gücü önemsiz ve gözden kaybolan bir büyüklüktür; makineyle yapılan muazzam boyutlardaki üretim, ürünle üreticinin dolaysız ihtiyaçları ve dolayısıyla doğrudan kullanım değeri arasındaki her türlü bağlantıyı parçalar; ürünün üretiliş biçiminde

ve içinde üretildiği ilişkilerde, ürünün sadece değer taşıyıcı bir nesne olarak üretildiği ve onun kullanım değerinin sadece bu sonucun bir koşulu olduğu varsayılır. Nesnelleşmiş emeğin kendisi, makinede, sadece üretim biçimi veya emek aracı olarak çalıştırılan ürünün biçimi olarak değil, bizzat üretici gücün kendisi olarak ortaya çıkar. Emek aracının makine biçiminde gelişmesi, sermayenin rastlantısal bir uğrağı değildir, aksine sermayeye miras kalan ve sermayenin uygun biçimde dönüştürdüğü geleneksel emek araçlarının tarihsel olarak yeniden biçimlendirilmesidir. Bilgi ve beceri birikimi, toplumsal beynin üretici gücünün genel birikimi, emeğe karşı sermaye tarafından massedilir ve böylece sermayenin, daha özelde de bir üretim aracı olarak üretim sürecine giren *sabit sermayenin* niteliğiymiş gibi görünür. Dolayısıyla, *makine*, *sabit sermayenin* ve *sabit sermaye* de kendi kendisiyle olan ilişkisi bakımından ele alındığı sürece *sermayenin en uygun biçimi* olarak ortaya çıkar. Diğer yandan, sabit sermaye belli bir kullanım değerinin sınırları içinde varolmaya mahkum olduğu sürece, bir değer olarak her türlü kullanım değeri biçimine kayıtsız olmak ve herhangi bir kullanım değerini eşit somutluk olarak benimsemek veya ondan kurtulabilmek konumunda olan sermaye kavramına denk düşmez. Bu anlamda, sermayenin dışsal ilişkileri açısından sermayenin en uygun biçimi sabit sermaye değil, *döner sermaye*dir (*Grundrisse*, s. 692-694 [c. II, 167-169]).

Yukarıda alıntılanan sayfalar hakkında yorum yapmak, daha önce söylemiş olduklarımıza geri dönmek gerektirecektir; ama buna gerek yok. Bu alıntıda ifade edilen birkaç özel vurgunun altını çizmek ve Marx'ın ilerlemek için bunları nasıl kullandığını anlamak daha yararlı olacak. Birinci vurgu yoğun olandır: *emek süreci, değerlenme sürecinin basit bir ögesi olarak alınır*. İkinci vurgu ise yaygın olandır: *üretken sermaye dolaşım alanına doğru genişler*. Emeğin gerçek boyunduruk altına alınması, (aynı uğrakta) toplumun gerçek boyunduruk altına alınmasından başka bir şey değildir. Toplumun, yani diğer bir deyişle, üretici toplumsal güçlerin, özellikle bilimin gerçek boyunduruk altına alınması. “Üretim sürecinin bütünü, doğrudan işçinin becerisine değil, bilimin teknolojik uygulamasına tabi olmuş görünür” (*Grundrisse*, s. 699 [c. II, 169]). Marx, bütün üretken toplumsal güçlerin -bir bütün olarak- boyunduruk altına alınmasını ve bu güçlerin tamamen sermayenin gelişiminin bir işlevi haline gelmesini vurgulayarak devam eder. Tüm sistemin *zeminin kaydırıldığı* uğrak gelir ve ilerler. Önce yoğun analiz, yani *emek süreci*

ve onun değeri lenme sürecine tabi kılınması açısından. Burada, yer değiştiren kategoriler, işçi sınıfının kullanım değerinin kapitalist çözülüşüne işaret eder.

Emek zamanı -emeğin salt niceliği- sermaye tarafından yegane belirleyici öge olarak konumlandırıldığı ölçüde, doğrudan emek ve üretimin -kullanım değerlerinin yaratılmasının- belirleyici ilkesi olarak onun niceliği görünmez hale gelir; niceliksel olarak daha küçük bir orana indirgenir; niteliksel olarak ise bir yandan genel bilimsel emeğe ve doğa bilimlerinin teknolojik uygulamalarına, diğer yandan da toplam üretimin toplumsal bileşiminden kaynaklanan genel üretici gücün karşısında elbette vazgeçilmez bir öge olmakla beraber, tali plana itilir -genel üretici güç ise, (tarihsel bir ürün olmasına rağmen) sanki toplumsal emeğin doğa vergisiymiş gibi görünür). Böylece sermaye, üretimin egemen biçimi olarak kendi çözülüşünü hazırlar (*Grundrisse*, s. 700 [c. II, 170]).

Şimdi de ikinci olarak yaygın analiz açısından bakalım. Burada, toplumun yeniden üretimini denetlenmesi ve *planlanması biçimini* alan döner sermaye, üretken sermaye gibi görünür. Toplumun boyunduruk altına alınması, aynı toplumun üretilmesi haline gelmiştir. Topyekun bir yer değiştirme söz konusudur. “Diğer açıdan, bir üretim alanındaki emeğin, bir başka üretim alanında birlikte varolan emek sayesinde korunması, şimdi *döner sermayenin bir niteliği* olarak görünür” (*Grundrisse*, s. 700 [c. II, 170]).

Bir kişinin emeğini bir başkasının emeği ile değiştirmesi, diğerlerinin emeğinin eşzamanlı olarak varolması ile değil, sermayenin ödediği avansla dolayımlanmış ve belirlenmiş olarak ortaya çıkar. İşçinin, üretim sırasında kendi tüketimi için gerekli olan maddelerin değişimine girebilmesi, döner sermayenin işçiye ödenen bölümünün ya da genelde döner sermayenin bir niteliği olarak gözüktür. Bu, maddelerin eşzamanlı emek güçleri arasında gerçekleşen değişimi olarak değil, sermayenin madde değişimi (*stoffwechsel*) olarak, döner sermayenin varoluşu olarak görünür; emeğin üretici gücü, (emeğe dışsal olan ve bir nesne olarak ondan bağımsız varolan) sabit sermayeye aktarılmıştır; döner sermayede ise, işçinin kendi emeğinin yinelenmesinin koşullarını yaratmış olması ve kendi emeğini aynı anda varolan diğer emeklerle dolayımlayarak değiştirmesi, sermayenin işçiye avans ödemesi ve emek dallarının eşzamanlı varolmasını sağlaması olarak görünür. (Bu son iki boyut, aslında birikimle ilgili-

dir.) Döner sermaye biçimindeki sermaye, kendisini farklı işçiler arasındaki aracı olarak konumlandırır (*Grundrisse*, s. 700-701 [c. II, 170-71]).

Bu aşamada, *toplumun kapitalist mülkiyet altına alınması, bir bütünlüklüdür*. Sermayenin özneliği vahşice harekete geçirilmiştir. Makineler ve bilim onu kurmuş ve üretmiştir. *Ne var ki, kategorinin içindeki ayrılma ortadan kaldırılmamıştır*. Antagonizma, gücün en yüksek aşamasında kendisini yeniden üretmek zorundadır. Antagonist diyalektiğin yer değiştirmesi, bu aşamada bütünüyle ortaya serilmek ve tam anlamıyla işletilmek zorundadır. Marx'ın, argümanın görece olarak birbirini dışlıyormuş gibi görünen geniş kapsamlı *kısımlarını* geçerek izlediği bu yoldan ve biraz da olsa gelişmeleri mekanik biçimde ilişkilendirmesini istediğiniz gibi eleştirebilirsiniz. Ara sıra, daha içsel, daha ustalık ve daha rafine bir diyalektik bulmayı arzu ederiz. Aniden ortaya çıkan, bizi nefessiz bırakan ve bir tür “felaketçilik” tadı veren bu doğaçlama yer değiştirmelerin üzerinden atlayabilirdik. Fakat, katı olma zorunluluğu taşımayan ama etkili, güçlü ve sıra dışı bir bilimsel gerilime işaret etmesi anlamında, etkili bir mantıksal argüman veya kapitalist gelişmeye dair öngöründe bulunabilecek akıl almaz bir kapasite geliştirebilmemizi hayal etmek zor görünüyor. Burada düşünce, basit bir karikatüre indirgenemeyecek kadar güçlü görünüyor. Yarıma tekrar görünür ve süreç ilerlemeye devam eder. *Ayrılma sürecin içinde ortaya çıkar*. “Oysa büyük endüstri geliştiği ölçüde, gerçek zenginliğin yaratılması, emek zamanından ve işe koşulan emek miktarından daha çok emek zamanı boyunca harekete geçirilen araçların gücüne bağımlı hale gelir; bu araçların ‘etkili gücü’, onların üretimine harcanan doğrudan emek zamanı oranına değil, daha ziyade bilimin genel durumuna, teknolojik ilerlemeye veya bu bilimin üretim sürecinde uygulanmasına bağlıdır” (*Grundrisse*, 704-705 [c. II, 174]). Fakat ayrılma, gerçek zenginliğin üstünü örten sürecin içinden *aniden dışarı çıkarılır* ve orada bağımsız bir öznellik biçimini alır. Sürecin koşulları içinde gerçek zenginlik zaten şöyle açıklanmıştır.

Gerçek zenginlik kendisini daha ziyade –ve büyük sanayi bunu açığa vurur- harcanan emek zamanı ile bu emek zamanında üretilen ürün arasındaki olağanüstü orantısızlıkta ve salt bir soyutlamaya indirgenmiş olan emekle bunun kontrol

ettiği üretim sürecinin gücü arasındaki niteliksel dengesizlikte açığa çıkarır. Emek artık üretim sürecine içerilmiş olarak ortaya çıkmaz; daha ziyade insan üretim sürecinin bekçisi ve düzenleyicisi olur. (Makine için söz konusu olan, aynı zamanda insan etkinliklerinin bütünleşmesi ve insan ilişkilerinin gelişimi için de söz konusudur.) Artık işçi, dönüştürülmüş doğal bir nesneyi (*Naturgegenstand*) ara bağlantı gibi kendisi ile nesne (*Objekt*) arasına koyma işini yapmaz; daha çok kendisiyle üzerinde egemen hale geldiği inorganik doğa arasına, bir aracı olarak endüstriyel sürece dönüştürülmüş olan doğal süreci sokar. İşçi üretim sürecinin baş aktörü olmak yerine, sürecin kenarında durur. Bu dönüşümde, üretimin ve zenginliğin temel taşı, ne işçinin yaptığı doğrudan iş ne de çalışarak harcadığı zamandır; tersine bu temel, işçinin genel üretken gücünün temellükü, sahip olduğu doğa kavrayışı, ve kısaca toplumsal birey olarak gelişimidir. *Bugünkü zenginliğin dayandığı yabancı emek zamanından yapılan hırsızlık*, bizzat büyük ölçekli sanayi tarafından yaratılmış olan bu yeni temel karşısında sefil bir dayanak olarak görünür. Doğrudan biçimiyle emek, zenginliğin bitmez tükenmez büyük kaynağı olmaktan çıktığı andan itibaren, emek zamanı da zenginliğin ölçüsü, dolayısıyla değişim değeri kullanım değerinin ölçüsü olmaktan çıkar ve çıkmak zorundadır. *Kitlenin artı emeği*, genel zenginliğin gelişmesi için bir koşul olmaktan çıkar, tıpkı *azınlığın çalışmamasının* insan zihninin genel güçlerinin gelişiminin koşulu olmaktan çıkması gibi. Bu yolla, değişim değerine dayalı üretim çöker ve doğrudan maddi üretim süreci yoksunluk ve antitez biçiminden sıyrılır. Bireyselliklerin özgür gelişimi, gerekli emek zamanının artı emek elde etmek için azaltılması değil, bütün bireylerin özgür kalan zamanlarda ve yaratılmış olan araçlarla bilimsel ve sanatsal vb. gelişmelerini sağlamalarına uygun düşecek biçimde toplumun gerekli emek zamanının genel olarak minimuma indirilmesi demektir. Bir yandan emek zamanını minimuma indirmek için baskı yapan, diğer yandan da emek zamanını zenginliğin biricik ölçüsü ve kaynağı olarak konumlandıran sermaye, hareket halindeki çelişkinin bizzat kendisidir. Sermaye, bu yüzden emek zamanını gereksiz zaman biçiminde çoğaltmak için gerekli zamanın biçiminde azaltır; böylece gereksiz emek zamanı giderek artan ölçüde gerekli zamanın koşulu –bir ölüm kalım meselesi- olarak konumlandırır. Dolayısıyla bir yandan doğa ve bilimin, aynı şekilde toplumsal bileşimin ve ilişkilerin bütün güçlerini, zenginliği onu yaratan emek zamanından (görece) bağımsız hale getirmek için davet eder. Diğer yandan ise, yaratılan devasa toplumsal güçleri emek zamanı ile ölçmek ve halihazırda üretilmiş olan değeri değer olarak korumak için gereken sınırlar içinde tutmak ister. Üretici güçler ve toplumsal ilişkiler –toplumsal bireyin gelişiminin iki farklı

boyutu- sermaye açısından sadece araç olarak görünürler ve sermayenin sınırlı temeli bakımından üretim yapmak için sadece birer araçtırlar. Oysa bunlar, aslında bu temeli havaya uçuracak olan patlamanın maddi koşullarıdır (*Grundrisse*, s. 705-706 [c. II, 174-75]).

Ayrılma mantığından çıkan ilk sonuç, gerekli emek/artı emek arasındaki ilişkiyi sermayenin toplumu boyunduruk altına alma kapasitesinin varolduğu düzeye konumlandırmak üzere zeminini kaydırmak ve *birbirinin karşısında duran iki eksiksiz öznellik arasındaki* birbirlerini karşılıklı olarak yıkıma götürecekt denli *düşmanca ilişkiyi dönüştürmektir*. Varlığı sömürüye dayalı olan sermaye açısından bu *imkânsızdır*. Ama, sermaye proletaryanın kimliğini yıkmaya çalıştıkça gücüne güç (potenza) katan proletarya için bu *mümkündür*. Sermaye, söküp aldığı artı değer oranını arttırmak için sürekli olarak gerekli emeği azaltmanın yollarını araştırır; oysa sermaye bireysel olarak teker teker işçilerle ne kadar başarılı olursa, gerekli emek de kolektiflikten o kadar faydalanır ve sermayenin sadece kendi çıkarına göre belirlemek isteyeceği büyük kolektif güçlerin emilmesi yoluyla gerekli emek yeniden kendinin kılınır. *Bireysel gerekli emeğin sıkıştırılması, kolektif gerekli emeğin genişletilmesi demektir*. Bu, zenginliği sadece üretmekle kalmayıp onun *tadını çıkarma* becerisine de sahip olan “*toplumsal birey*”i kurar. İlk analizden sonra Marx argümanına geri döner, ilk seferinde üzerinden atladığı yolun yeniden izini sürer, analizin zeminini başka bir düzeye taşımasını sağlayan hattın her bir kategorisini yeniden ele alır ve değer yasasını bu yeni karmaşıklık düzeyinde yeniden tanımlar. Çeşitli ipuçları -bazen üstü örtülü bazen de açık biçimde- bize araştırmamızı ilerletme olanağı sağlar. Kategoriler her seferinde ters çevrilmiş biçimde karşımıza çıkar: gelişmenin motoru olan artı emeğin karşısında çalışmama (non-work); kapitalizmin karşısında komünizm durur.

Toplumsal geneli ve her bir üyesi için, *gerekli emek zamanından ayrı geniş bir kullanılabilir zaman yaratılması* (yani bireylerin, dolayısıyla toplumun tüm üretken güçlerinin gelişmesi için alan açılması), bu iş-dışı zamanın yaratılması, sermayeye dayalı üretim aşamasında daha önceki dönemlerde de olduğu gibi bir azınlık için iş-dışı zaman, serbest zaman yaratılması olarak görünür. Sermayenin buna eklediği şey, sanatın ve

bilimin tüm araçlarını devreye sokarak kitlelerin artı emek zamanını artırma yoluna gitmiş olmasıdır, çünkü sermayenin zenginliği artı emek zamanına doğrudan el konulmasından oluşur ve *amacı doğrudan değerdir*, kullanım değeri değil. Dolayısıyla sermaye kendisine rağmen, emek zamanının tüm toplum için minimum düzeye indirilmesine ve böylece herkesin kendi zamanını kendi gelişimine ayırmasını sağlamak için toplumsal boş zaman olanaklarının yaratılmasına aracı olur. Oysa sermayenin eğilimi her zaman bir yandan *kullanılabilir zaman yaratmak*, diğer yandan ise *bu kullanılabilir zamanı artı emek zamanına dönüştürmektir*. Eğer birincisinde çok başarılı olursa, sonrasında aşırı üretim sorunuyla karşılaşır ve gerekli emek kullanımı kesintiye uğrar, çünkü *sermaye tarafından değerlendirilebilecek artı emek kalmaz*. Bu çelişki ne kadar gelişirse, üretici güçlerin gelişiminin artık yabancı emeğe el konulması ile sınırlandırılmayacağı ve işçi kitlesinin kendi artı emeğini kendisinin kılması gerektiği de o kadar görünür hale gelir. İşçiler bunu bir kez başardıktan sonra –ve *kullanılabilir zaman antitez biçimindeki* bir varoluştan sıyrılınca– bir yandan gerekli emek zamanı, toplumsal bireyin ihtiyaçları ile ölçülecek, ve diğer yandan da toplumsal üretken gücün gelişimi o kadar hızlanacak ki, üretim artık herkesin zenginliği olarak düşünülmekle birlikte, *kullanılabilir zaman herkes için artacaktır*. Gerçek zenginlik, tüm bireylerin üretken gücünün gelişmesidir. Artık zenginliğin ölçüsü, emek zamanı değil kullanılabilir zamandır. *Değerin ölçüsü olarak emek zamanı*, zenginliğin kendisini yoksulluğa dayalı bir zenginlik, kullanılabilir zamanı da *artı emek zamanı ile karşıtlık içinde ve nedeni bu karşıtlık olan bir varoluş olarak koyar*; veya bireyin tüm zamanını emek zamanı olarak koymasını ve böylece salt işçi olma düzeyine indirilmesini, işin boyunduruğu altına girmesini önvarsayar. *En gelişmiş makine bu yüzden işçiyi, ilkel insanın çalışmasından veya kendine ait basit ve kaba aletlerle yaptığı çalışmadan daha fazla çalışmaya zorlar* (Grundrisse, s. 708-709 [c. II, 177-78]).

Kimileri, Marx'ın *sömürüden özgürleşme olarak tanımladığı bir komünizm talep ettiği* yukarıdaki alıntıda, bireyciliğin ve hümanist merhamet duygusunun izlerini görmek ister. Öyle bile olmuş olsa, bunda bir kötülük yok. Ama ne yazık ki durum öyle değil. Öyle değil, çünkü eğer kategoriler düzeyinde konuşacaksak, değer yasasının komünist yıkımının (veya daha iyi bir ifadeyle, alt edilmesinin ve devrilmesinin), üzerine kurulu olduğu –kapitalist bakış açısından ve ona karşılık gelen Marksist analiz açısından– bireysel üretimin bireysel öğelerini baskı altında tuttuğunu ve inkâr ettiğini aklımızda tutmamız gerekir. Burada

kategorilerin *birbirinin yerini alması* tam anlamıyla gerçekleşmiştir. Kolektif işçi toplumsal sermayeye karşılık gelir. Bir kere daha zamansal boyut, yaygın boyutu gerektirir ve onu içerir. “Büyük sanayinin gelişmesiyle beraber, bu sanayinin dayanağı olan yabancı emek zamanına el konulması, zenginliği oluşturan ve yaratan bir dinamik olmaktan çıkar, tıpkı doğrudan emeğin üretimin temeli olmaktan çıkması gibi, çünkü *doğrudan emek* bir yanıyla giderek denetleyici ve düzenleyici bir etkinliğe dönüştürülmüştür; diğer yanıyla ürün de yalıtık doğrudan emeğin ürünü olmaktan çıktığı için, toplumsal etkinliğin *bileşimi* üretici olarak ortaya çıkar” (*Grundrisse*, s. 709; 596-97). *Komünist devrimde*, birey toplumsaldır. Toplumsal ama somut birey, yüce bir coşkunluktur ve üstbelirlenimdir, hazzın genişlemesidir ve bu genişlemenin kurucusudur.

Gerçek ekonomi –tasarruf-, emek zamanının tasarrufu demektir (minimum üretim maliyeti (ve üretim maliyetlerini minimuma indirmeye)); oysa bu tasarruf, üretici gücün gelişimi ile özdeştir. Dolayısıyla, *tüketimden vazgeçmek* değil, bunun yerine üretim gücünü ve kapasitesini, o halde tüketim araçlarının yanı sıra tüketim kapasitesini geliştirmek gerekir. Tüketme kapasitesi, tüketimin bir koşulu dolayısıyla onun ilk aracıdır ve bu kapasite, bireysel potansiyelin, bir üretim gücünün gelişmesidir. Emek zamanından tasarruf, serbest zamanın yani bireyin her yönüyle gelişimini sağlayabilmesi için gerekli olan zamanın artması demektir; ve bu da, en büyük üretici güç olarak emeğin üretici gücü üzerinde etkili olması demektir. Dolaysız üretim sürecinin bakış açısından, bu bir tür *sabit sermaye* üretimi olarak görülebilir ve bu sabit sermaye bizzat insanın kendisidir. Bu arada, doğrudan emek zamanının, burjuva ekonomisinin bakış açısından görüldüğü gibi serbest zamanın soyut antitezi biçiminde kalamayacağını söylemeye gerek yok. Fourier’nin nihai amacın bölüşümün değil üretim biçiminin daha üst bir aşamada kendisini aşması olarak ifade ettiği katkı büyük bir katkı olmasına rağmen, yine Fourier’nin emeğin yerini oyunun alacağı iddiası doğru değildir. Boş zaman –gerek aylaklık gerekse daha üst düzeyde etkinlikler için-, sahibini başka bir özneye dönüştürür ve bu kişi başka bir özne olarak doğrudan üretim sürecine katılır. Bu üretim süreci, oluşum halindeki insan açısından bir disiplin aracı; toplumun bilgi birikimini zihninde taşıyan olgunlaşmış insan açısından ise bir pratik (*Ausübung*), deneysel bir bilim, madde olarak yaratıcı ve nesnelleştirici bilimdir. Her ikisi için de emek, tıpkı tarımda olduğu gibi ellerin pratik kullanımını ve serbest beden hareketini gerektirdiği süreç aynı zamanda bir egzersizdir (*Grundrisse*, s. 711-12 [c. II, 180-81]).

Şimdi, ücret üzerine bu önemli kitaptan bazı sonuçlar çıkar-
ma –yani, ayrılma mantığını gözler önüne serme- zamanı. Artık
kapitalist gelişmenin antitez biçiminin izlediği yolu bütünlüğü
içinde ele alabiliriz. Öncelikle, artı değer teorisi ile, başka bir de-
yişle *Grundrisse*’nin ilk bölümünün teorik çerçevesi ve kategori-
leri ile -ikinci bölümde tamamıyla tersine çevrilen kavramsal çer-
çeve-ile başlayarak. *Artı değer teorisi ters yüz edilir*. Sermayenin
projesinde emek, artı emek tarafından kumanda edilirken, *pro-
letaryanın devrimci projesinde ise, yeniden kendinin kılınan artı
emek, gerekli emek tarafından kumanda edilir*. *Grundrisse*’nin ilk
bölümünde değer teorisi, bize sömürülen sınıfın bakış açısından,
artı değer teorisine soyut biçimde tabi gibi göründü. Burada de-
ğer teorisi artık tamamen tabi kılınmaz. Bu tabi kılınmada değer
teorisi, önemli bir kayma yaşar ve temel bir başkalaşıma uğra-
tılır. Diğer bir deyişle, değer teorisinin kendisini emek zamanı
veya emeğin bir başka tekil boyutu ile ölçemediği ve ilk teorik
kaymanın değer teorisini toplumsal emek zamanı ve emeğin ko-
lektif niteliği ile karşı karşıya getirdiği uğrakta, *sömürüyü ölçme-
nin olanaksızlığı, sömürünün biçimini değiştirir*. Değer teorisinde
ortaya çıkan boşluk, toplumsal üretkenliğin türsel bir referansı
olmayan her türlü ölçme ögesinin bir yana atılması, toplumsal
üretkenliğin özgürleşmesi ve onun kolektif bireysellik içinde ku-
ruluşu, değer yasasını bastırmaz, tersine onu salt bir formaliteye
indirger. Formalite elbette etkisizlik anlamına gelmez. Anlam-
sızlık anlamına da gelmez. Tersine *değer yasasının biçimi*, etkili
ve anlamlıdır, ama ona etkililik ve anlamlılık kazandıran tek şey
onun *akıl dışılığıdır*, sömürünün ilerletici ve rasyonelleştirici iş-
levinin sona ermesidir. Biçim, sömürünün boş ve zavallı teme-
lidir. *Değer biçimi, saf ve basit bir komutadır, politikanın saf ve
basit biçimidir* –genç Marx’ın Hegelci terimlerle ifade ettiği gibi
“özel gereksizliğin” saf ve basit biçimidir. Şimdi, sermayenin ge-
lişiminin düzenlediği ve içerdği -rasyonel olarak kurulan- güç
ilişkilerinin tersine çevrildiği bir sürecin doruk noktasında bu-
lunuyoruz. Burası, rasyonellik ilişkisinin kendisini ters yüz et-
tiği yerdir. *Bu tersine çevirme bütünlüklüdür*. Artı değer yasası
işlemeye devam eder, ama ters anlamda. Çalışmama, işin reddi,
değer yasasının tersine çevrilebileceği ve artı değer yasasının ye-
niden yorumlanabileceği temel olan işçilerin bakış açısı haline
gelir. *Grundrisse*’nin ikinci bölümü, bu sürecin harekete geçme-
si üzerinedir. Bu dersin adını “*Değer Yasasının Başkalaşimleri*”

koyabilir, kendimizi “komünizm kavramına” adadığımız bir sonraki dersi “işin reddi” olarak adlandırabilir; ve son olarak da “genişletilmiş yeniden üretim” mekanizmalarını ele alacağımız 9. Derse “İşçilerin Kendilerini Değerli Kılması” adını verebilirdik. Burada özgürleşme ve komünizme giden yolun taslağını hızlıca ele aldık. Oysa, bu yoldan söz ettiğimizde, aynı zamanda onunla bağlantılı olan öznenen de söz ediyoruz demektir. Bu özne, bir güç olarak, artı değer yasasını ters çevirmenin anahtarlarına sahip bir öznedir. Bununla beraber her şeyin ötesinde, vardığımız sonucu, yani değer yasasının boş olduğu, sadece kapitalist komutanın boş bir biçimine indirgendiğini aklımızda tutalım. Boş ve etkili. Etkili ve akıl dışı. Akıl dışı ve zalim.

Peki sınıfsal bakış açısından, artı değer teorisini tersine çevirmenin anahtarına sahip olmak ne anlama gelir? Kimileri bu önermenin bize şunu söyleme olanağı verdiğini düşünmüştü: *bir ters yüz oluş olduğunda, sermaye işçi sınıfının kullanım değeri haline gelir*. Bu yanlıştır. Kim bunu kanıtlamaya çalışırsa çalışsın, ayrılma mantığının içinde bu meseleyle uğraşmak zorunda kalacak ve eninde sonunda kendisini sermaye ilişkisinin ikiliği içinde sıkışmış bulacaktır. Diğer yandan ilişkiyi ters yüz etmeden önce onu durdurmak gerekecekti, bunun anlamı sermayenin gerçekliğini ve onun ilişkiselliğini ters yüz etmek değil sermaye kavramını ters yüz etmek olurdu. Bu da, sermaye ilişkisini kesinlikle parçalamak değil, sermaye ilişkisine üstün bir irade yükleyerek, sermaye kavramına küresel olarak karşıt bir birleşme değeri atfetmek anlamına gelecektir. Böyle olduğunu hayal ederek, böylesi bir yanılsamaya kapılarak ve mistikleştirerek. Mistikleştirme diyorum, çünkü mistikleştirme, sermaye ilişkisinin ikiliği içinde kapitalist tavra “denk” bir işçi tavrının varlığını öngörmez mi? İşçi tavrı, sermaye ilişkisinin üzerinde bir komuta haline gelir ve artı değere kapitalist el koyma ilişkisini –gerekli emek yoluyla– yıkmaz. Bu, *tipik bir sofist tutumdur*: Sorun eleştiri sorunu olduğu sürece sermaye, parçalanması gereken bir ilişkidir; eleştiriden teoriye geçtiğimizde ise sermaye, tahakküm kurulacak bir şey haline gelir. Oysa bu ancak kendi olumsuzlamasını nesnelleştirebilen sermaye açısından mümkündür, kendi olumsuzlamasını yadsıyan işçi sınıfı için değil. İlişkiyi mistikleştiren ve onu nesnelleğe hapseden sermaye için mümkündür, ama mistikleştirmenin maskesini indiren ve onu meydana seren işçi-özne için mümkün olamaz.

Bu eleştiri üzerinde ısrarla durmamızın birkaç farklı nedeni var. İlk olarak, eleştirdiğimiz bakış açısından çıkan sonuçların yanlışlığından dolayı: Bu bakış açısı sermayeyi işçi sınıfının kullanım değeri haline getirerek sermayeyi varsayar; oysa ki işçi sınıfının kullanım değeri sadece, birikmiş artı emeğin, işçi sınıfının yeniden kendinin kılabilceği, yani iş-olmayana, işçi sınıfının özgürleşmesine ve kendini değerli kılmasına indirgenebilecek olan birikmiş kısmı içinde olabilir. Artı emeğin bu kısmı, olumsuzlamadır, olumsuzlamanın zenginliğidir. İkinci olarak eleştirdiğim bu bakış açısının varacağı yer politik olana oldukça mistik bir şekilde özerklik atfetmektir: Bu durumda politika, değer yasasının yeni biçimi değil, sermayenin üstünde ve ondan bağımsız bir ilişkidir. *Grundrisse*'de, kapitalizmin mekanizması olmayan, sermayenin gelişimi ile birlikte sermayenin komutası tarafından biçimlendirilmeyen, yani sermayenin üstünde tarif edilen ilişkiler yoktur. Sermaye ilişkisini içeriden parçalamak, dışarıda referans kaynakları aramamak, olumsuzlama ve potansiyel zenginlik (bu zenginlik sermaye tarafından zaten küresel ölçekte kullanılmaktadır) olarak ele alınan bir işçi sınıfı öznelliği ile sermaye ilişkisini parçalamak; kısaca artı değer yasasının çelişkili özüne dayanarak, *sermaye ilişkisini bu ilişkinin içinden derinlemesine parçalamak*, işte Marx'ta, *Grundrisse*'de ve Marx'ın diğer bütün çalışmalarında bulacağımız tek şey budur. İçinde çelişkiler ve bölünmeler bulabileceğimiz, ve -bunu özgürce itiraf edebiliriz- bazı bölümlerin diğerlerine nazaran tercih edebileceğimiz Marx'ta. Ancak kimi kısımlarını seçmemiz, diğerlerinde *Grundrisse*'de bulduğumuz *ekonomi politiğin eleştirisi* ve *politiğin eleştirisinin* birliğini bulamayacağımızdan kaynaklanmıyor. Tartışmada geldiğimiz aşamada, artık *öznellik*, *Marx'ın öznellik kabulü*, *işçi sınıfının ve proletaryanın gelişimi açısından öznellik* üzerine yoğunlaşmaya başlıyoruz. Bize, ücret teorisini gösteren, bununla birlikte ücret teorisinin içinde sermaye ilişkisinden kurtarılmış işçi sınıfının alanını, "küçük ölçekli dolaşım" teorisini sunan gelişmeyi ve dinamizmi gösteren artı değer teorisinin, tanımsal anlamda örtük olarak içerdiği bir öge olarak ayrılmayı vurguluyoruz. Makineleşme, toplumsal sermaye, gerçek ve küresel ölçekte toplumsal boyunduruk altına alma teorileri yoluyla genel olarak antagonist alanın zemininin kayması, işte tüm bunlar sermaye ilişkisinin olumsuzlanması anlamında *toplumsal birey* teorisinin ve *komünizm*

teorisinin önünü açar. Ve sadece kapitalist komutanın ters yüz edilmesi anlamında *değil*, gerekli emekle artı emek arasındaki ilişkinin ve artı emeğin olumsuzlanması ve yeniden kendinin kılınması anlamında önünü açar. Öznellik yolu sermaye ilişkisinin içinde akar, alternatifler hayal etmeye kalkışmaz fakat kendi ayrılığını derinleştirirken bu ilişkiyi nasıl yıkacağını bilir. Öznellik yolu yoğun bir yoldur, birbirini izleyen olumsuzlamaların sürekli ve tutarlı bir yeniden bileşimidir. Bu yol, artı emeği ortadan kaldıracabilecek noktaya dek gerekli emeği artırır.

Ayrılmayı karakterize eden bu yoğunlukta, maksimum özgürlüğü buluruz. Toplumsal birey, *çok yönlülüktür*. Farkın en yüksek düzeyde yoğunlaştığı yer, komünizme en çok yaklaşılan yerdir. Sermaye ilişkisi alt üst olma aşamasına ulaştığında, özgürleşen olumsuzlama bir sentez değildir. Hiçbir biçimsel eşdeğeri tanımaz. *İşçi sınıfının gücü, biçimsel olmasa bile kapitalist iktidarın ters yüz edilmesi değildir*. İşçi sınıfının gücü, sermayenin gücünün olumsuzlamasıdır. Burjuvazinin, sermayenin politik sınıflarının merkezi ve homojen gücünün olumsuzlanmasıdır. Bütün homojenliğin çözülmesidir. Zaferi, bu metodolojik “çoğulluk” ve bu çok yönlülük kazanır. Özgürleşen öznelliğe, toplumsal gerçekliği örgütlenme anlamında hiçbir tekbiçimlilik ve hiçbir düz şema dayatamayız. Kapitalist projede artı emek, tek biçimli bir boyuta sahipti. Ücret, sermayenin şeklini yeniden biçimlendirdi. Ücret geliştikçe, *kendini değerli kılmaya* ve artı emeğin *yeniden kendinin kılınmasına* dönüşünce, gelişme için yararlı olan bütün kuralların sonu demekti. Artık kâr yoktur, çünkü artık emeğin üretkenliği sermayeye tercüme edilemezdir. Artık kapitalist rasyonalite yoktur. Öznellik sadece kendisini özgürleştirmez, aynı zamanda bir olanaklar bütünü de özgürleştirir. Yeni bir ufuk açar. Emeğin üretkenliği, toplumsal olarak temellendirilir ve yayılır. Öznellik, hem her şeyi bir araya toplayan ve yeniden oluşturan bir lav, hem de bu lavın zenginleştirdiği toprağın içinden çıkan keyfin, önerilerin ve yaratıcılıkların oluşturduğu bir ağdır. Toplumsal bireyin bütün gücünü ortaya çıkaran komünist devrim, bu alternatif zenginliğini, önerileri ve mekanizmaları yaratır. Özgürleşme olanaklarını yaratan da komünist devrimdir. Komünizm asla, *Grundrisse*’de az önce üzerine çalıştığımız sayfalarda olduğu kadar, özgürleşmeyle eşanlamlı olarak ortaya çıkmamıştı.

DERS SEKİZ

KOMÜNİZM VE GEÇİŞ

Grundrisse'de komünizm ve geçiş sorunu • Ele alınan konuların sentezi. Bu sentezin ve sorunu ortaya koyma yönteminin bir eleştirisi • (a) Marx'ın hümanizmi üzerine. Yeni bir tematik öneri: ütopya, mistikleştirmeden arındırma ve altüst etmeden ziyade geçiş. Son derece dinamik temalar; tarih öncesinden tarihe geçiş, kendisini kuran komünizm. • (b) ekonomi politiğin eleştirisinde kullanılan kategorilerin mistikleştirmeden arındırılması ve gelişimi. Son derece tözsel temalar. Komünizmin içeriği. Mistikleştirmeden arındırmadan yıkmaya, tözsel temalardan geçiş biçimine. • (c) Geçiş ve öznellik. Geçiş ve kurucu praksis. Tersine çevirme gücü (*potenza*): işin ortadan kaldırılması. (d) Komünist üretim tarzı olarak işin reddi. • Diyalektiği sermayeye geri vermek ve ütopyanın imhası.

Dünya piyasasından komünizme geçiş. Sürecin öznel boyutunu ortaya serme konusundaki ısrarımızdan sonra uslamamızın vardığı yer, her zaman gerçek bir paradoks gibi görünen bir yoldur. Bu, Marx'ın da birden fazla kez işaret ettiği bir yoldur: *Grundrisse*'nin ana hatlarında ve sayfa 264'ün ana hatlarında: "Nihayet dünya piyasası. Burjuva toplumunun devlet üzerindeki hakimiyeti. Krizler. Değişim değerine dayalı toplum biçiminin ve üretim tarzının çözülüşü. Toplumsal biçimiyle açıkça görü-

nür hale gelen bireysel çalışma veya tam tersi” (*Grundrisse*, s. 264 [c. I, 184]). Komünizm, dünya piyasası kavramının içerdiği çelişkilerin yoğunluğundan yayılır: Bu, aynı anda hem azami kapitalist entegrasyon uğrağı, hem de azami antagonizma uğrağı, sermaye sürecinin zamansal ve mekânsal belirlenimlerinin bir sentezidir. *Komünizm sorunu bu terimlerle ortaya konulduğunda geçiş sorununu bile tanımaz*, öznel sorununu bilmez: Geçiş ve öznel sorunlarını sermayeye içkin uğraklar olarak, semptomlar ve nesnellikten sapmalar olarak ifade edebilir, kendine özgü sorunlar olarak konumlandırıramaz. *El Yazmaları*’ndan *Alman İdeolojisi*’ne kadar Marx’ın söyleminde merkezi bir yer tutmuş olan “Komünizm nedir?” sorusu, (ki bu sorunun 1844’ün *Umrise der Nationalökonomie* sonrasında Hegel’in düşüncesinin merkezine oturan bir soru olduğunu da unutmamalıyız) burada ele alınış biçimiyle metodolojik olmaktan ziyade nesnel bir işlev, araştırmamanın motoru olmaktan ziyade aşkın bir araştırma konusu gibi görünmektedir. Peki komünizm nedir? Komünizm diye adlandırdığımız “bu en üst üretim tarzına” geçiş nasıl olacaktır? Bu soruna verilen geleneksel yanıt, komünizmin, *sermayenin diyalektiğine içsel, biricik bir süreç* olduğudur. Komünizm, sermayenin antagonist gelişmesi tarafından yaratılan bir felaketin, bir sıçramanın ötesi olarak algılanır. Geçiş sorunu, bu tür bir komünizm tanımının arkasında yok olmuş ve komünizm tanımı da kapitalist gelişmenin karşısında bir aşkınlık olarak sunulmuştur. Paradoksal olarak, komünizmin yolunu ve geçişin yolunu birleştiren şey, her ikisinin de ortak bir şekilde sermayeyi olumsuzlaması, bu olumsuzlamanın nesnel yanısıdır. Her ikisi de bir şekilde “sonranın” kurucusudurlar.

Açıkçası, sorunun bu şekilde ortaya konulması beni tam olarak memnun etmiyor. Ütopik ve gerçek dışı geliyor. Her şeyin ötesinde, bu pozisyon şimdiye kadar izlediğimiz kadarıyla *Grundrisse*’nin genel ilerleyişinin dışında konumlanıyor. Komünizmi tanımlayan bu temaya dair vurguların hepsi, kapitalist gelişmenin artan antagonizmasından çıkarılmıştır. Bu temaların gelişimi, artı değer yasasının radikal biçimde tersine çevrilmesinde, küresel ve antagonist açıdan özneliğin kuruluşunu ve onun farklı belirlenimlerini takip eder. Dolayısıyla buradan yola çıkarak Marx’ın, devrimci tutkuyla dolu olası bir belirlenim olarak felaket üzerine kurulu söylemindeki öznel ısrarını anlayabiliyim. Daha önce de gördüğümüz gibi, *Grundrisse*’nin oluşumun-

da buluşan ögeler, kriz ve felaket kavramları etrafında bir araya gelirler. Bu söylendiğinde, sorun hâlâ açıkta durur. *Bu yolları birbirine karıştırmak, Marx'ın düşüncesinin bir diğer temel niteliğini inkâr etmek anlamına gelir.* Geçiş, komünizm biçiminde düşünmek, gerçekte geçiş sorununu gizlemektir. Bu, (iyi de olsa kötü de olsa) süreci iki parçaya böler, sürecin ilk kısmı başlangıç niteliğindedir ve sermayenin içinde, sermayenin çelişkilerinin yarıklarında konumlandırılır, ikincisi ise sonra gelir ve kendisini felaketin ötesinde, komünizmin tam özgürlük ortamında açığa çıkarır. Artık bizi ilgilendiren şey, başlangıç ve sonuç arasında uzanan *özgürleşme sürecidir.* İki yolu bir araya getirmenin teorik olarak muhteşem açılımları vardır: Mantıksal töz ve tarihsel niteliği ayırmanın veya onları bir takım diyalektik aşamaların ve hiyerarşinin içinde dayandırmanın tüm olanaklarını ortadan kaldırarak iki kavramı aynılaştırır. Bu iki yolun birleştirilmesiyle, özgürleşme sürecinin komünist karakterini zımnen kabul ederiz. Peki bu birleşme, özgürleşme sürecini belirlemek için bana hiç alan bırakmıyorsa, tüm bunların ne anlamı var?

Gelin bu komünizm sorusu üzerinden *Grundrisse*'ye bakalım. Artık hipotezimizi sunmamız gerekiyor. Bu hipotez şimdiye değin yaptığımız araştırmadan çıkardığımız bir hipotez ve onu burada doğrulamak zorundayız: *Kendisini komünizm biçiminde açığa çıkaran (ve yok eden) geçiş değildir, aksine geçiş biçimini alan komünizmdir.*

Rosdolski (s. 413-35), Marx'ta komünizm sorununu ele aldığı -genellikle dile getirilen iki niteliği yani Marx ve Engels'in çalışmalarında komünizmin tuttuğu merkezi yeri ve *hem* oportünizme *hem de* ütopyacılığa karşı mücadeleyi bir yana bırakarak- *hem ütopyacıardan aldığı miras hem de onlardan kopuşu* anlamında Marx'taki diyalektiğin önem ve anlamının altını çizer. Diğer bir deyişle Rosdolski'ye göre, *pozitif bir ütopya*, ütopyanın gücü Marksist diyalektiğe tam anlamıyla nüfuz etmiştir ve ona maddi bir güç verme vicdanıyla yoğrulmuştur. 1920'li yıllarda sol komünizmin okulunda yetişmiş bir Marksist olarak Rosdolski'nin Marx'taki pozitif ütopyanın işlevini görmüş olması şaşırtıcıdır! Ve şu önermenin taşıdığı keskin gücü inkâr edemeyiz: Pozitif ütopya her zaman, devrimciler ve oportünist kamp arasına çok keskin sınırlar çekmiştir. Yine de Rosdolski'nin kavrayışı yeterince ikna edici değildir. Çünkü önerilen sentezin ve diyalektik sürecin belirlenemezliğini görmez ve yeterince vurgulamaz. Komü-

nizmle müzmin bir şekilde birleşen, ama süreci elinde tutmayan bu diyalektik, fazlasıyla genel ve türsel bir anahtardır. “Yöntemin büyüğü”ne, tüm ayrımın –ve sadece farklılıkların canlandırabileceği sürecin- onun adına ortadan kaybolacak kadar düzleştirdiği ve silikleştirdiği bu “yöntemin büyüğü”ne yeni bir güç katma riski taşır. Elimizde bir yanda komünizmin; nesnel mantık, determinizm boyutuna indirgelediğimiz komünizm kavramının *düzleştirilmesi* var; diğer yanda ise tam tersine “sıçrama”, yeni bir nitelik, bütün doluluğu ve şiddeti ile politika ve iradecilik var. Marcuse’nin aldığı pozisyonları hatırlayalım (Rosdolski’nin yaptığı gibi, s. 424). Bir yanda çalışma üzerinde sermayenin giderek artan gücü (*potenza*), vücut bulan korkunç bir Moloch¹; diğer yanda yine “büyü”, ama bu kez belirlenimci yöntem tarafından değil, aksine öteye doğru gerçekleşen “niteliksel bir sıçrama” tarafından yaratılan bir büyü. İşin örgütlenmesinin kapitalist yüceltilmesinin karşısında işin ortadan kaldırılması durur. Zarlar atılır, Marcuse’nin romantizmi tatmin olur. Oysa sorun burada olamaz. Sorun, bu sıçramanın ayrıntılandırılması değildir: Her şeyi alaşağı etmek zorundayız, süreci, antagonizmanın kurucu mantığını, özneliğin ortaya çıkışını ve işin örgütlenmesi ile ortadan kaldırılması arasında varolan her şeyi. Marksist yöntem bu paradoksa değil, ekonomi ile politikanın özsel ve tam birliğine, *dönüşüm perspektifine* göre şekillenen yolu izleme kapasitesine dayanır. İkinci olarak Marksist yöntem, analizin kavramlarının sürekli yer değiştirmesi, güç ilişkilerinin aldığı biçimler çokluğundan kaynaklanan bir yer değiştirmeye dayalıdır. Özneler değiştikçe, kategoriler de değişir. Yani, sürecin tarihsel belirlenimleri ile birlikte –bu da üçüncü önemli noktadır. Geçiş komünizm bağlamında tanımlamak mesele değil, asıl mesele bu iki kavramı homojenleştirdikten sonra (bu, onların aynı şey olduğu anlamına gelmez) *komünizmi geçişle tanımlamaktır*. Sorunu bu şekilde yeniden ortaya koyduğumuza göre, *mesele özne sorunu*, öznenin mücadelesi ve öznenin yer değiştirmesi sorunudur. Öne çıkan, komünizmi küresel ölçekte kuran süreçtir.

Tersine komünizm biçiminde geçiş yönündeki Marksist *kurguyu* kabul edersek, diyalektikle hiçbir alakası olmayan bir pozisyona kaçınılmaz olarak geri döneriz. Burada, tüm

¹ Eski Fenikelilerde ve Kartacalıların dininde güneş tanrısı, insanların kurban edildikleri bir put; daha sonraları bu ad, her şeye kadir yırtıcı gücün bir simgesi haline gelmiştir (ç.n.)

hümanizm modellerinin mesut bir biçimde bir araya getirildiğini görürüz. Eğilim yönteminin, kendisini yer değiştirme yöntemine dönüştürme yetisini gösteremediği yerde hüküm süren türsel bir hümanizm: Eğilim, insan doğasının (tarihsel olarak belirlense bile) organik açılışına dönüşür. Kendimizi bıraktığımız bütünsellik, yeniden doğuş ve tamlık cümbüşü sadece öfke uyandırmıştır. Althusser'in, belirgin sınırlar koyan planları ve bu planların sıkıcı zırlıklarını teoriden atmayı iyi Marksizmin belirleyici işareti olarak tanımlaması yanlış değil. Fakat ne bu öğelerin önemini abartmak, ne de ötelenen kurgusal sınıflandırmaları Marksist düşüncenin gelişimi içine sokmamak gerekir! Marx'ın hümanizmi denilen şeye yeniden geri dönme fırsatımız olacak. Fakat bunu şimdiye kadar olduğu haliyle görmek ilginç olabilir: sabırsızlıkla kurulmuş bir teorinin ürünü, geçiş ve komünizmi homojenleştirmeye yönelik pozitif bir ütopya kavramının kullanılması, materyalist ayrılma yönteminin, kurucu öznellik yönteminin *çelişkili tortusu* gibi. *Komünizmin geçiş biçimini aldığı* söylemek, *bizim için antagonist öznelliği örmeye hizmet eden kızıl hatları izlemek anlamına gelir*. Hümanizmden kaçışta, kimileri özneliğin teorik alanlarından kaçışı görmeyi isteyebilirler. Ama yanılıyorlar. Materyalizmin yolu kesinlikle öznelikten geçer. Özneliğin yolu, komünizme maddiliğini veren yoldur. İşçi sınıfı, gelişmeye, krize, geçişe ve komünizme canlılık kazandıran özneliktir, ayrılmış özneliktir.

Şimdi *Grundrisse*'deki komünizm temasını ele almalı ve onu özneliğin maddi sürecini öne çıkarmayan bütün metodolojilerden ve ele alış biçimlerinden (her ne kadar Marksist kurgularda sabırla doğrulansa da) koparmalıyız. Marx'ın önerdiği *yolların sentezi* –dünya piyasasının determinizminden geçen ve komünizme sıçrayan yol- ayrılmalı ve ters yüz edilmeli. Ancak geçiş sürecini öznel olarak gösteren belirlenimleri analiz edersek, bu yollarla yüzleşebiliriz. Geçiş sürecine atfedilen her türlü zorunluluğu ve determinizmi tereddütsüz bir şekilde mistikleştirmeden arındırmalı ve yıkmalıyız.

Peki *mistikleştirmeden arındırmak* ne anlama geliyor? Mistikleştirmeden arındırmak, komünizmin oluşumunu, ekonomi politiğin eleştirisinin bütün tekil uğrakları boyunca izlemek anlamına gelir. Bu bakış açısından bakıldığında *Grundrisse* esaslı bir mistikleştirmeden arındırma çalışmasıdır.

Yöntemimiz, hangi noktalarda tarihsel araştırmanın dahil edilmesi gerektiğini veya hangi noktalarda üretim sürecinin tarihsel biçimlerinden sadece biri olarak burjuva ekonomisinin kendisinden önceki tarihsel üretim biçimlerinin ötesine işaret ettiğini gösterir. Dolayısıyla burjuva ekonomisinin yasalarını geliştirmek için, *üretim ilişkilerinin gerçek tarihini* yazmak gerekmez. Ama burjuva ekonomisinin yasalarını tarih içinde oluşmuş yasalar olarak ele alarak doğru biçimde gözlemek ve ilişkilendirmek, tıpkı doğa bilimlerindeki ampirik sayıların denklemleri gibi, bu sistemin altında yatan geçmiş gösteren ana denklemleri verir. Bu göstergeler (*Andeutung*), bugünün doğru biçimde kavranması ile birlikte, geçmiş anlamamızı sağlayacak anahtar da sunarlar –kendi başına bir çalışmayı gerektiren bu meseleyi ileride ele alabilmeyi umuyoruz. Bu doğru yaklaşım aynı zamanda, üretim ilişkilerinin varolan biçiminin sonlanmasının, bu biçimin gelecekteki oluşumunu ve bu oluşumun ipuçlarını gösteren noktaları ortaya serer. Bir yandan burjuva öncesi aşamalar, *salt tarihsel aşamalar*, yani ortadan kalkmış ve geride kalmış önkoşullar olarak görünürken, aynı şekilde diğer yandan da varolan üretim koşulları *kendi kendilerini ortadan kaldırmaya* yönelen ve böylece kendilerini yeni bir toplumsal durumun *tarihsel ön varsayımları* olarak konumlandıran koşullar olarak görünürler (*Grundrisse*, s. 460-61 [c. II, 358]).

Kategorilerin ilerlediği hat açıktır: Tarih boyunca ilerlerken, kategoriler sürekli biçimde koşul olarak tarihsel aşamaları, tarih olarak bugünü ve oluşun hareketi olarak geleceği temel alırlar. Bu yüzden, her ne kadar düzensiz olsa da, komünizmin oluşumunun *olağanüstü dinamik temalarını* incelemeliyiz. İşte burası, ekonomi politiğin kategorilerinin mistikleştirmeden arındırıldığı uğraktır –bu kategorilerin kendilerini öznenin pratik olarak tanınmasının bir sonucu olarak ters yüz ettikleri uğrak üzerinde kısaca duracağız.

Şimdi bu yaklaşımı ve metodolojiyi, ortaya koyduğumuz ve sınırlandırdığımız biçimiyle kullanarak, Marksist komünizm tanımına ve onun tarihsel evrimine dair ayrıntılı açıklamalar yapmamıza izin veren sayısız pasaj üzerinde kolaylıkla çalışabiliriz. Para bölümünden itibaren, okumuş olduğumuz bölümlerin hemen hepsinde *komünizm mantığı* vardır. Paranın toplumsal bir ilişki olarak ele alındığı noktada (*Grundrisse*, s. 156-63 [c. I, 87-93]), -söz konusu pasajları hatırlayalım: “üç aşama yasası”na yol açan şey dışlaşmanın (*extraneation*) gücüdür ve radikal bir alternatifi gücü de bundan çıkar– para, nedeni olduğu

mistikleştirirmenin ötesinde, kolektif toplumsal bir ilişki olarak kavrandığında, bireyselliğin gelişimine dair üçüncü aşamanın anahatlarını görebiliriz. “Bireylerin evrensel gelişimine ve onların toplumsal zenginliği olarak komünal ve toplumsal üretkenliklerini tabi kılmalarına dayanan özgür bireysellik, üçüncü aşamadır” (*Grundrisse*, s. 158 [c. I, 88]). Paranın bazı karakteristik özellikleri –toplumsallığı, kolektif üretkenliğin temsilcisi, toplumsal servetin sembolü ve ölçüsü olması– doğrudan ters yüz edilir. “Para” kategorisinin, sadece kendisini tersine çevirme olanağı için varolduğunu söyleyebiliriz. Mistikleştirmeden arındırma, kategoriye tersine çevirme olarak anlamak demektir. Para kategorisinin mistikleştirmeden arındırılması, onu tersine çevirmenin zorunluluğuna ve olanağına tekabül eder ve bu tersine çevirmeyi, bu gerilimin ve kopuşun verili şiddetini kontrol etmek için kendi kendini harekete geçirir. (Parantez içinde, “evrensel birey” gibi terimlerin temelde anti-hümanist anlamının altını çizelim. Bu terim, birtakım natüralist ve tarihsici yaklaşımlardan çok, para ilişkilerinin ve bu ilişkilerin toplumsallaştırıcı gücünün vahşiliğini ortadan kaldırma fikrine dayanır. *Ayrılma* radikaldir ve sadece *tersine çevirmeyi* sağlayacak bir anahtar değil, aynı zamanda bir *kuruculuk matrisi* olarak işlev görür. Eğer gerçekten Marx’ın düşüncesinde hümanizme veya muğlaklığa dair bir şey bulmak istiyorsak, onu içinde diyalektik sürecin yeniden bileşim ve yüceltme anlamında iş görmeye çalıştığı uğraklarda aramalıyız.) Tartışmamıza geri dönersek, komünizm fikri sermayenin her bir kategorisi için bir kopuş kutbu, söz konusu kategorinin eleştirel anti-tezi olarak işlev görür. Para kategorisi söz konusu olduğunda komünizm fikri, tam olarak gelişmiş bir toplumsallığın, yani toplumsal olarak en gelişkin aşamasına ulaşan paranın ters yüz edilmiş biçimini alır. *Tarih öncesinden tarihe geçiş* -bu aynı zamanda insanın doğa ve tarih üzerinde egemen olmasına geçiş demektir- komünizme geçiş, hareketin bütünsel *olgu-sallığına* bağlıdır: Kapitalist toplumsallığın mistikleştirilmiş etkinliğini karşısına alan ve ters yüz eden özgürleşmiş öznenin etkinliğidir.

Grundrisse’nin 487-89 [c. I, 379-81]arasındaki sayfalarında, yine komünizm temasının, kategorilerin eleştirisinden, tersine çevrilmesinden neler aldığının bir örneğini bulabiliriz. Burada ters yüz edilen, “burjuva dünyası”nın kategorisi olan “evrensel değişim” kategorisinden başka bir şey değildir.

Oysa zenginlik, dar burjuva biçiminden sıyrıldığında, evrensel eşdeğerle yaratılan bireysel ihtiyaçların, yeteneklerin, zevklerin, üretici güçlerin vb. evrenselliğinden başka nedir ki? İnsanın, hem doğa hem de insanlığın kendi doğası anlamında, doğa güçlerinin üzerindeki üstünlüğünün tam gelişiminden başka ne anlamı olabilir? Bu, geçmiş tarihsel gelişimden başka hiçbir önvarsayım tanımaksızın insanın kendi yaratıcı potansiyellerini, bu gelişmenin bütünü, yani insan gücünün gelişimini *önceden verili* olan hiçbir ölçüye vurmadan ve kendi içinde bir amaç olarak gerçekleştirmesi değil midir? İnsanın herhangi bir belirlenmiş biçimde kendisini yeniden üretmesi yerine, kendi bütünlüğünü üretmesi değil midir? Geçmiş tarafından oluşturulmuş bir şey olarak kalmaya çalışmak yerine, mutlak oluş devriminde olması değil midir? Burjuva ekonomisinde -ve ona karşılık gelen üretim aşamasında-, insani içeriğin tam anlamıyla geliştirilmesi, tam anlamıyla onun içinin boşaltılması olarak; bu evrensel nesnelleştirme tam bir yabancılaşma olarak ve bütün sınırlı ve tek yanlı amaçların yıkılması da, insani kendinde-amaçın tamamen dışsal bir amaca kurban edilmesi olarak görünür. Antik çağın çocuksu dünyasının kısmen üstün görünmesinin nedeni budur. Diğer yandan, aranan kapalı bir yapı, biçim ve verili sınırlarsa bu gerçekten böyledir. Eski dünya, sınırlı bir bakış açısı ile tatmin olur; oysa modern dünya tatminsizdir; veya kendisiyle tatmin olmuş gibi görüldüğünde ise *bayağıdır* (*Grundrisse*, s. 488 [c. I, 380]).

Burjuva dünyası boşluktur, yabancılaşmadır ve bayağılıktır; komünizm ihtiyaçların zenginliği, genişlemesi ve soyut (kendisini somutlaştırmamanın yolunu araştırmasına rağmen) evrenselliğidir. Soyut kategori, somut tersine çevirmeye tekabül eder. Tarih öncesinden tarihe geçiş. Birkaç sayfa sonra bulacağımız “hakiki topluluk” (*Grundrisse*, s. 496 [c. I, 388]), burjuva toplumdaki ilerleme kategorisinin dokusunu biçimlendirir ve böyle olduğu sürece bir tersine çevirmedir. “Yabancılaşmış *en aşırı biçiminin... kendinde*, hâlâ ters çevrilmiş ve baş aşağı biçimde bulunması, *üretimin bütün sınırlı koşullarının* ortadan kaldırılmasını içinde barındırdığını, üstelik üretimin zorunlu koşullarını ve böylelikle bireyin üretici güçlerinin evrensel ve bütünlüklü gelişimini sağlayacak olan maddi koşulların hepsini yarattığını ve ürettiğini daha sonra göreceğiz (*Grundrisse*, s. 515 [c. II, 10]). İşte burada, “ters çevrilmiş bir biçimde”, “baş aşağı” gibi hem büyümlü hem de kötü şöhretli terimlerin, kimilerinin eksiksiz veya metafizik bir açıklama sunmaya çalıştığı terimlerin su yüzüne çıktığını görürüz: Kendi adımıza analizimizin gidişatı daha anlaşılır bir açıkla-

manın önünü açar –bu terimlerin, bütünüyle gelişmenin içinde, kategorilerin tersine çevrilmesinden, kategorilerin ötesine işaret eden devrimci gerilimden bahseden bir dile ait oldukları açıktır. Altüst oluşun ilmeği her yerdedir, işçi-öznenin perspektifinin kendi gücünü dayattığı her yerdedir.

Marx'ın kapitalist gelişmeyi, sermayenin üretken gücünün gelişimi ve tarih öncesi insanın ürünü olarak açıklamasının, en güçlü ve yetkinleştiği uğraklarda –örneğin (*Grundrisse*, 584-90 [c. II, 70-76]) arasında-, kaynağını sermaye ilişkisine içerilen kopuşun şiddetinden alan olağanüstü dinamik komünizm temaları çok daha berrak biçimde görünür. Gelin söz konusu sayfaları yeniden okuyalım: Sermaye, bütün yayılcı gücüyle birlikte, elbirliğini ve işbölümünü en uç sınırına kadar itmeye zorlayarak, soyut emeği toplumun bütününe yayar. Bu pasajdaki her bir kategori *çift* yönlüdür: Örneğin elbirliği ve işbölümü, aynı zamanda hem ihtiyaçların zenginliği hem de bireysellik kavramının sürekli yer değiştirmesidir. Fakat bu çift yönlülük yanlış değildir, bu bir rekabet durumu da değildir. *Tüm açılardan çift yönlüdür*, tıpkı kapitalist gelişmenin komünizmin imajı olması gibi, bu zıt imaj, kapitalist gelişme ilerledikçe biçimsizleşen ve anlamsızlaşan bir imajdır. Bu karşıtlık en uç sınırına ulaştığında, yıkmak tek yol olduğunda, birleşmiş insan emeği yeniden doğar. Gereksiz bir alçakgönüllülük sergileyerek, gelişmenin bu aşamasında yeniden doğma veya felaket gibi terimlerin değerini inkâr etmeye yeltenmemeliyiz. Sermaye bu türden bir alçakgönüllülüğü hak etmeyecek kadar çirkindir.

Marx, kapitalist gelişmenin temel yasasını (ve bunun mistikleştirilmesini), *rekabet yasasını* analiz eder ve bunu yaparken ısrarla kapitalist özgürleşmenin gücü üzerinde durur: Ancak bu özgürlük *sınırlı bir temele* sahiptir. “Bu, sermayenin sadece sınırlı bir temelde –sermayenin işleyişi temelinde- özgürce gelişmesinden başka bir şey değildir. Dolayısıyla bu tür bir bireysel özgürlük, aynı zamanda bütün bireysel özgürlüklerin tamamıyla ortadan kaldırılması ve nesnel güçler, hatta aşırı güçlü nesneler-bireylerin kendi aralarındaki ilişkilerden bağımsız nesneler-biçimini alan toplumsal koşulların altında bireyselliğin boyunduruk altına alınması demektir” (*Grundrisse*, s. 652 [c. II, 132]). Rekabet yasası, aynı zamanda karşıtlığın ve kopuşun gücü olarak sermayenin gelişiminin içerdği şeyin, yani her şeyin etkin biçimde alt üst edilmesi olan komünizmin, bir taslağıdır.

Sermaye kategorilerinin mistikleştirmeden arındırılması, *tarihin hareket yasalarını* gün ışığına çıkarmak demektir. Temel yasa, komünizm olanağını kuran yasadır. Bu bakış açısına göre komünizm, mistikleştirmeden arınarak *kendini kurar*. Radikal ve aşırı bir antitez olarak kendini kurma sürecindedir. Özgürlük teması, ihtiyaçların zenginliği, üretim biçimlerinin çelişkili gelişimi ve son olarak da kriz teması, tüm bunlar burada buluşur. Alt üst oluş anlamında, her bir kategorinin içinde vardırılar. Burada, komünizmden söz ettiğimizde, *alt üst etme güçlü ve sentez niteliğindedir*. Çelişkili biçim, sermayenin “sürekli devrimleriyle” birlikte artan ve aşılamaz bir engel görünümü taşır. Bu sürecin çözümü yoktur. Kapitalist denge hiçbir şekilde kurulamaz. Hatta, sosyalizmi ayakta tutmanın yollarını araştıran bir önerme bile bunu başaramaz: Devlet mülkiyeti, planlama, sömürüye rağmen eşitlik teorilerinin hepsi, sermayenin sürekli devriminden elde edilen teorilerdir. İdeal bir sentezin her bir bileşeni antagonizma tarafından geçersiz kılındığı sürece, kategorik bile olsa, hiçbir denge durumu olanaklı değildir. Bu, karşıtlığın gelişimi, en az sermayenin gelişimi kadar taraflı olduğu için böyledir. Her birinin kendi amaçları vardır. Kapitalizmin amacını biliyoruz ve işçi sınıfının ve proletaryanınkini de kutupların alt üst oluşu olarak görmeye başlıyoruz. Ama bu yeterli değil. *Grundrisse*’de kategorilerin bu yeniden doğrulanmasının (sermayenin kategorilerinin alt üst edilmesi, işçilerin bu kategorilere yeni bir temel kazandırması) ötesinde, hâlâ bu mistikleştirmeden arındırma teriminin *kendisini bir özne olarak kurmaya* ve komünizmi bir alternatifin motoru haline getirmek için, “komünizm”i bir tortu –direngen belki ama yine de bir tortu- olarak tanımlayan süreci dönüştürmeye başladığı pasajlar okuruz.

Bu noktada, *özne hakkında konuşmaya* başlamalıyız. Fakat henüz buna gelmedik. Bu yüzden, gelin Marx’la birlikte adım adım ilerleyelim. Her şeyden önce, komünizmi niteleyen olağanüstü dinamik ve antitezsel bir temayı, alt üst edilmiş model temasını ele alalım. Hâlâ, *komünizmin içeriğini inceleme ve tanımlama* konusunda yetersiz durumdayız. Komünist özne temasını tekrar ele almadan önce, komünizmin antitezsel *karakterini* ve antitezsel *kökünü* aydınlatmalıyız. Bu antitez biçimindeki kök, üretici güçlerin özgürleşmesi ve antitezsel öznenin ortaya çıkışının sentezinden oluşur. *Üretici güçlerin özgürleşmesi mi?* Bu

da ne demek? Bu, kapitalist gelişmenin belli bir aşamasında, kapitalist komutanın zorunlu olarak ortadan kalkacağı anlamına gelir. “Sermaye, üretici güçler aynı zamanda dizgin işlevi gören dışsal bir mahmuza ihtiyaç duyduğunda üretici güçlerin gelişiminin bir koşulu olarak ortaya çıkar. Üretici güçler üzerinde disiplin kuran bu mahmuz, üretici güçlerin gelişiminin belli bir aşamasında, tıpkı loncalar, vb. gibi gereksiz ve külfetli hale gelir” (*Grundrisse*, s. 415 [c. I, 312]). *Antitezsel öznenin ortaya çıkışı*. Peki bu ne anlama gelir? Bu, komünizmin kendisini ancak gelişmenin basamakları arasında, yeni üretim ve gelişme yasaları icat edecek olan *yeni bir kolektif bireyselliğin* doğuşu üzerine temellendirebileceği anlamına gelir. *Özgürleşen özne*, kolektif olarak genişletilen yeni ihtiyaçlar zemininde kurulacak olan yeni bir dünyanın kapısını açar.

Genel anlamda artı değer, eşdeğerin üzerindeki değerdir. Eşdeğer, tanım gereği, değeri sadece kendisiyle ölçülen değerdir. Bu yüzden artı değer, hiçbir durumda eşdeğerden doğmaz; ilk kaynağı olan dolaşımdan da doğmaz; dolayısıyla bizzat sermaye üretim sürecinden doğmalıdır. Bu durum şu şekilde de açıklanabilir: Eğer işçi bütün gün yaşamını devam ettirmek ve bir işçi olarak varlığını koruyabilmek için sadece yarım gün çalışmaya ihtiyaç duyuyorsa yarım gün çalışması gerekirdi. İşgününün ikinci yarısında harcanan emek zorla çalışmadır, yani artı emektir. Sermaye açısından artı değer olarak görünen şey, işçi açısından artı emek olarak görünen şeyle özdeştir; işçi açısından artı emek kendisinden istenen fazla çalışma, yani hayatta kalması için gerekli olan çalışma miktarını aşan çalışmadır. Sermayenin en önemli tarihsel rolü, salt kullanım değeri, salt geçim açısından bu fazla emeği, bu *artı-emeği yaratmasıdır*. Bir yandan ihtiyaçların gelişmesi sonucunda, artı emek gerekliliğin ötesinde bizzat bireysel ihtiyaçlardan kaynaklanan genel bir ihtiyaç haline geldiğinde; -ve diğer yandan sermayenin katı disiplini, kuşaklar boyu [*Geschlechter*] etkisini devam ettirerek, genel çalışkanlığı yeni kuşakların [*Geschlecht*] genel bir özelliği haline getirmeyi başardığında- ve son olarak da sermaye tarafından sınırsız zenginlik tutkusu ve emeğin sermayeyi gerçekleştirebilmesinin koşulları içinde sürekli kamçılanan emeğin üretici güçlerinin gelişimi, hem bir bütün olarak genel zenginliğin toplum tarafından temellükünün ve korunmasının daha az toplumsal emek zamanı gerektirdiği aşamaya, hem de çalışan toplumun kendi genişleyen üretim sürecine ve sürekli daha geniş alanlara yayılan yeniden üretim sürecine bilimsel olarak egemen hale geldiği aşamaya, dolayısıyla nesnelere yaptırılacak şeylerin insanlar tarafından

yapılmasına son veren aşamaya ulaştığında, sermayenin tarihsel belirlenmesi [*Bestimmung*] tamamlanmış olur. Bu yüzden burada sermaye ile emeğin birbiriyle olan ilişkisi tıpkı parayla meta arasındaki ilişki gibidir; ilki, zenginliğin genel biçimi ise, diğeri sadece doğrudan tüketimi amaçlayan tözdür. Sermayenin sürekli olarak zenginliğin genel biçimi olma yönündeki girişi, emeği kendi doğal gereksiniminin [*Naturbedürftigkeit*] sınırlarının ötesine iter, ve böylece zengin bireyselliğin gelişmesi için maddi öğeleri yaratır, bu bireysellik de hem üretiminde hem de tüketiminde çok yönlü olarak vardır ve bu yüzden de onun emeği de artık emek olarak değil, etkinliğin kendisinin tam gelişmesi olarak ortaya çıkar, bu etkinlik içinde tarihsel olarak yaratılan gereksinimin doğal gereksinimin yerini almış olması nedeniyle doğal zorunluluğu kendi dolaysız biçimi içinde yok olur. Bu, sermayenin niçin üretken, örneğin toplumsal üretici güçlerin gelişimi için niçin zorunlu bir ilişki olduğu anlamına gelir. Sermaye bu niteliğini, ancak sermayenin kendisi üretici güçlerin gelişimi önünde bir engel olarak durmaya başladığında kaybeder (*Grundrisse*, s. 324-25 [c. I, 235-36]).

İş artık iş değil, bizzat işten özgürleşmiş iştir. Dolayısıyla komünizmin içeriği aynı zamanda alt üst edilen nesneyi ortadan kaldıran bir alt üst edişten ibarettir. Komünizm, ancak bu tersyüz etme bir ortadan kaldırma yani işin ortadan kaldırılması olduğu sürece, işin alt üst edilmesidir. Üretici güçlerin özgürleştirilmesine evet, ama çok daha genel biçimde olumsuzlamanın ve ortadan kaldırmanın önünü açan bir sürecin dinamiği olarak. *İşten-özgürleşme'den, işin-ötesine doğru geçmeye yönelmek, komünizmin tanımının merkezini, kalbini oluşturur.* Şu teorik saptama üzerinde ısrar etmekten korkmamalıyız: Canlı emeğin özgürleşmesi onun yaratıcı gücünü artırır, *işin ortadan kalkması her uğrakta ona yaşam katan şeydir.* Komünizmin içeriği ve programı, ücretli emeğin kolektif fakat sefil örgütlenişi temelinde ortaya çıkan ama devrimci bir şekilde işin ortadan kaldırılmasına, onun kesin ölümüne işaret eden evrensel ihtiyaçların gelişmesidir.

Komünist projeye dair yaptığımız tanımı böylece geliştirmiş oluyoruz. Sadece tarih ve teori düzeyinde, alt üst etmenin gücünü kavramak yetmez, aynı zamanda bu alt üst etmenin içeriğini de kavramamız gerekir. Artık analizimizi daha ileri götürebiliriz. Bu alt üst etmenin, dinamik, kendinde, bağımsız ve otonom hale geldiğini görmemizi sağlayacak koşullara sahibiz. Komünist özne, bu tersyüz etmenin sonucu olarak ortaya çıkar.

Sürecin *mistikleştirmeden arındırılmasından, tersyüz edilmesine* geçiş. Sorun artık tarih öncesinden tarihe giden yol değil, eşzamanlı ve şaşmaz biçimde devrime giden yoldur. Tersyüz etme, özneliliği mistikleştirmenin bir sonucu olarak alır ve onu komünizmin koşulu yapar. *Burada geçiş, komünizmin oluşumunun tek biçimi olarak belirir.*

Burada geliştirilen iki ele alış biçimi vardır. İlki yöntemle ilgilidir. Bu anlamda her şeyin ötesinde, Marx'ın yönteminin en gelişkin aşamasına ulaştığını görmek zorundayız. Bu, Marx komünizm temasını ele alırken *Giriş*'te sunulan yöntem, tam bir uygulamasını bulur. Bu yöntem, komünizm geçiş biçimini aldığı anda tam anlamıyla işler. *Geçiş dışında komünizmin başka hiçbir serimlemesi yoktur.* Yoksa bu, *tarifsiz* bir kavramdır. Bütün Marksist kategoriler, komünizmin kategorileridir. Dolayısıyla -burjuva anlamıyla- “bilimsel kullanım” olanağından kaçtıkları gibi reformist bir kullanımdan da kaçarlar. Marksist kategorilere daimi ve indirgenemez bir ikilik sinmiştir ve bu ikilik antagonizma biçiminde açığa çıkar ve antagonizma da altüst etme biçiminde görünür. Marksist kategorileri kullanmak demek, onları bu zorunlu alt üst oluşa doğru itmek, kişinin kendisine bu inanılmaz deneyime girme izni vermesi demektir. Marksist kategoriler, *yıkıcı* kategoriler, yıkma sürecinde su yüzüne çıkan kategorilerdir. Kategoriler, gelişimi kategoriler sisteminin birbirini takip eden yer değiştirmesinden kaynaklanan antagonist eğilim mantığının içine alınır. Teori, tarihsel süreci kopuş ve dönüşüm içinde bütünüyle yeniden şekillendirmek için, sürekliliğini olanaksız kılarak onu kesintiye uğratar. Bu, hem temel devrimci kategoriler için (para, iş, sermaye, vb.), hem de biçim veya yönetime ait kategoriler için (sınır, engel, süreç, dönüşüm, vb.) geçerlidir. Meydana gelen etkileşimde kavram, gelişirken bir antagonizma veya antitezsel bir güç (*potenza*) biçimini alan, bir hareketin ögesi haline gelir. Kopuş mantığı içinde dönüşüm, en yüksek aşamasına ulaşan bir karşıtlık kurar. Materyalist mantık –gerçek olanı kavramaya uygun olduğu sürece- gerçek olanın, yani sınıf mücadelesinin yaratılmasının gücü (*potenza*) ile donanır. Yöntem açısından komünizm, dönüşümün dinamik bir terimi olarak kaldığı sürece, sadece bir kavramdır.

İkinci yaklaşım, kavrama içkin dönüşüm temasının *tarihsel* olarak somutlaşması ile ilgilidir. Diğer yanlarıyla zaten incele-

miş olduğumuz teorik hattı bir kez daha ele almalı ve bu hatta her bir uğrakta, her bir kategori açısından nasıl devrimci oluşun bu ögesinin damgasını vurduğunun izini sürmeliyiz. Ne yazık ki burada sadece birkaç temel öğeyi ele alacağız. (*Grundrisse*, s. 157 [c. I, 88]): hâlâ “toplumsal bir ilişki olarak para” analizindeyiz. Bütün karşıtlıklar, evrensellikleri içinde kaybolmuş gibidir. Proudhoncular gibi, sosyalistler gibi, parayı komünizmin “ters yüzü” olarak görenler olduğu sürece bu böyledir. Bundan daha yanlış bir şey olamaz: kategori, tümüyle karşıt bir özün imgesidir.

Oysa *değişim değeri* üzerine kurulmuş olan toplumda, yani burjuva toplumunda, bu toplumu mayınla patlatacak kadar çok dolaşım ve üretim ilişkileri ortaya çıkar. (Toplumsal birliğin antitezsel biçimler yığını ve bu birliğin antitezsel niteliği, sessiz bir biçim değişikliği ile asla ortadan kaldırılamaz. Diğer yandan, toplumun içinde saklı olan ve sınıfsız bir toplumun gerektirdiği üretim biçiminin maddi koşullarını ve bu koşullara tekabül eden ilişkileri bulamıyorsak, tüm yıkma girişimleri Donkişotluktan öteye geçmez.) (*Grundrisse*, s. 159 [c. I, 90]).

Bu, en üst düzeyde özellikle para için, değişim değeri için böyledir. Tüm bunların hepsi iş için de geçerlidir. *Grundrisse*’nin 167-68 [c. I, 98-99] sayfaları arası, soyut emek kavramını ve dolayısıyla iş, zamanı ile toplumsal üretim arasındaki dolayımı ayrıntılı biçimde ele alan analizin tam merkezidir. Dolayım ilerledikçe, biçimler daha da antitezsel bir nitelik kazanırlar. Komünizm işin ortadan kaldırılması, komutadan kurtarılmasının kavramı olarak belirir. Bir sürecin –toplumsal üretimin kuruluşunun- sonucu olarak görünen şeyin, başka bir sürecin, öznenin toplumsal olarak özgürleşmesini yaratma gibi bir etkisi vardır. Böylece özne kendini kurmaya başlar. Antitezsel niteliğinden son olarak ve hegemonik hale gelmek için eksikliğini duyduğu tek bir şey vardır: *farkındalık*.

Ürünlerin kendi yarattığı ürünler olduğunun fark edilmesi (*Erkennung*) ve kendini gerçekleştirme koşullarından koparılmasını uygunsuz -zorla dayatılan- bir durum olarak değerlendirilmesi müthiş bir farkındalıktır. Ve sermayeye dayalı üretim biçiminin bir ürünü olan bu farkındalık, tıpkı kölenin, *bir başkasının mülkü olamayacağı* farkına varması, kişinin kendi bilincini edinmesi, ile köleliğin varlığının

salt yapay ve bilinçsiz bir varlık haline gelmesi ve üretimin temeli olarak hakimiyetinin sona ermesi durumunda olduğu gibi, sermayeye dayalı üretim biçiminin de ölüm çanlarının çalacağı anlamına gelir (*Grundrisse*, s. 463 [c. I, 360]).

Farkındalık, bilinç, devrim. Bu, yöntemin içinde “engelin” maddileştiği uğraktır. Bu pasaj, son derece önemlidir, çünkü *sınıfın maddi bileşiminin özgün ve organik bir ögesi olarak öznel-liğin ortaya çıktığı* yerdir: Kendisini burada ifade eden öznellik, kesinlikle devrimci, ama aynı zamanda üretim ilişkilerinin çelişkili yapısı içinde konumlanan bir ögedir. Özne, üretim ilişkilerini özgürleştirdiği ve onlar üzerinde egemen olduğu ölçüde, kendisini geliştirip, üretim ilişkilerinden kurtulabilir. Kapitalist değerlenmenin karşısında, proleter öznenin kendini değerli kılması, gelişiminde *kendi kendini belirleme* biçimini alır. Marx da bu süreci takip eder. Kestirim yoluyla, bunu içermeye çalışır. Marx kendi kendini belirlemeyi, toplumsal bedenin kendini evrenselliği düzenleyen bir etkinlik olarak sunma gücünde kavrar. (Örnek için: bkz. *Grundrisse*, s. 612-13 [c. II, 96- 97]). Ama geçiş sürecini kökleri bilime dayanan bir süreç olarak görmek, onu bütün maddi ve doğal güçleri düzenleyen etkinlik olarak anlamak, aslında bir kestirimdir. Bu yüzden sorunun özüne inmeliyiz: İşte ve onun *üretici gücünde* cisimleşen, sermaye tarafından içerilen *bilim*, gelişimini borçlu olduğu çelişkili süreç son bulana kadar, *radikal biçimde özgürleşmek zorundadır*. Bu, ancak çok yüksek bir bütünleşme düzeyinde, kendi kendini belirlemeye dair bir yaklaşımı oluşturmak için yeterince şiddetli ve etkili bir yarılma olasılığı mevcuttur. Kestirim ve anırtırma yeterli değildir. Marx’ın bilimi ele alış biçimi genellikle hümanist ve bilimcidir (örneğin bkz. *Grundrisse*, s. 540 [c. II, 32]); bilim kavramının çelişkili doğasını derinleştirmek bununla pek mümkün değil gibi görünür. Oysa bu olmaz; karşıt gücün –proletaryanın kendi kendini belirleme süreci- toplumun (ve dolayısıyla bilimin) sermaye tarafından boyunduruk altına alınışının en yüksek aşamasının tanımıyla ortaya çıktığı uğrakta analiz daha da açıklayıcı ve güçlü hale gelir. Karşımızda yine “Makineler Üzerine Parça” duruyor (bkz. Yedinci Ders). *Komünizm öznellik biçimine sahiptir, komünizm kurucu bir praksistir*. Orada, yeni öznenin coşkun gelişimi tarafından yıkılmayan hiçbir sermaye kesimi yoktur. Bu özne öyle bir özne başkaldırı gücüne sahiptir, ki, eski

düzenin bütün izlerini söküp atar. Geçiş, bütünyle en radikal alternatifler alanına dayalı tamamıyla kurucu bir süreçtir. *Marx ötesi Marx*. Kaba determinizmin, homojenliği ima eden bütün varsayımların ötesindeki Marx. Samimi devrimci bilinç, burada görkemli bir coşku bulabilir. “Makineler Üzerine Parça”da, sermayenin işin karşısında yer alması anlamında *bu tersine çevirmenin tersine çevrilmesi*, bir yıkma değil, bir kuruculuk işlemidir. Yabancılaşmayla birlikte kapitalist tersine çevirme, sadece bölüşüm alanında gerçekleşmez, aynı zamanda kendisini üretim biçiminin temelinde bulur: *Tersine çevirmenin tersine çevrilmesi*, bu temele dayanır.

Şimdi bu ilişki üzerine kafa yormak için Marx’ın VII. Defter’de yer alan ifadelerine geri dönelim.

Emeğin üretken güçlerinin gelişiminde, emeğin nesnel koşullarının, nesneleşmiş emeğin canlı emeğe göre artmak zorunda olması –bu aslında totolojik bir saptamadır, çünkü emeğin üretken gücünün artması, daha fazla ürün yaratmak için daha az doğrudan emek gerektirmesinden, dolayısıyla emeğin kendisi tarafından yaratılan çalışma koşullarında toplumsal zenginliğin kendisini giderek daha fazla açığa çıkarmasından başka ne anlama gelebilir ki?- sermayenin bakış açısından bu olgu, toplumsal etkinliğin uğraklarından birinin -nesneleşmiş emeğin- daima bir diğer uğrağın, öznel, canlı emeğin giderek daha güçlü bedeni haline gelmesi değil, tersine –bu, ücretli emek için önemlidir- emeğin nesnel koşullarının, kendini çok açık biçimde gösteren ve giderek daha büyük bir bağımsızlığı canlı emeğe karşı elde etmesi ve toplumsal zenginliğin, yabancı ve egemen bir güç olarak gitgide daha büyük boyutlarda emeğin karşısına çıkması olarak görünür. Vurgu, *nesneleşmiş* olma değil, tersine *yabancılaşmış*, mülksüzleştirilmiş, devredilmiş olma durumundan gelir (*Der Ton wird gelegt nicht auf das Vergegenständlichtsein, sondern das Entfremdet-, Entäussert-, Veräussertsein*); toplumsal emeğin kendi öğelerinden biri olarak kendi karşısına diktiği bu korkunç nesnel gücün, işçiye değil, üretimin kişileştirilmiş koşullarına, yani sermayeye ait olması koşuluydu. Sermaye ve ücretli emek açısından, etkinliğin bu nesnel bedeninin yaratımı doğrudan emek gücüne karşıt olarak gerçekleştiği oranda, -bu nesneleşme süreci aslında emeğin açısından bir mülksüzleşme süreci ya da sermaye açısından yabancı bir emeğin temellüklü oluşu- ancak bu oranda bu döndürme (*Verdrehung*) ve tersine çevirme (*Verkehrung*), yalnızca işçilerin ve kapitalistlerin imgelemlerinde varolan bir *varsayım* değil, *gerçek* bir olgudur. Ancak besbelli ki bu tersine çevirme süreci tarihsel bir zorunluluk, belli bir ta-

rihsel çıkış noktasından ya da temelden başlayan üretici güçlerin gelişmesi için yalnızca *tarihsel* bir gerekliliktir; ama hiçbir şekilde üretimin *mutlak* bir gerekliliği değildir; aksine geçici bir gerekliliktir; bu sürecin sonucu ve içsel amacı bu sürecin biçimi ile beraber temelin kendisini de ortadan kaldırmaktır. Burjuva iktisatçıları, toplumsal gelişmenin belirli bir tarihsel aşamasına dair düşüncelere kendilerini öyle kaptırmışlardır ki onlar için, emeğin toplumsal güçlerinin *nesnelleştirilmesi* zorunluluğu, canlı emek karşısında onun *yabancılaşma* zorunluluğundan ayrılmaz gibi görünür. Ancak canlı emeğin, *bireysel* olarak ya da genel olarak sadece içsel ya da dışsal canlı emeğin *doğrudan* niteliğinin ortadan kaldırılmasıyla, bireylerin etkinliğinin doğrudan genel ya da *toplumsal* etkinlik olarak konulması ile, üretimin nesnel uğrakları bu yabancılaşma biçiminden ayrılırlar; böylelikle mülkiyet haline, bireylerin bireyler olarak, ama toplumsal bireyler olarak, kendilerini içinde yeniden ürettikleri organik toplumsal beden haline gelirler. Bireylerin yaşamlarının yeniden üretiminde bu şekilde varolmasını sağlayan koşullar, üretken yaşam süreçlerinde, yalnızca tarihsel ekonomik süreç tarafından, aynı koşulların yalnızca iki farklı biçimi olan nesnel ve öznel koşullar tarafından ortaya konulmuştur.

İşçinin mülksüzlüğünün, ve nesneleşmiş emeğin canlı emek üzerindeki, mülkiyeti, ya da yabancı emeğin sermaye tarafından temellükü, -her ikisi de, aynı ilişkinin iki karşıt kutuptan ifadesidir- burjuva üretim tarzının temel koşullarıdır, asla alakasız rastlantılar değildir. Bu bölüşüm tarzları bizzat üretim ilişkileridir, ama yalnızca *sub specie distributionis* (bölüşüm açısından alınır). Bu nedenle mesela J. St. Mill (*Principles of Political Economy*, 2. Baskı, Londra, 1849, c. I, s. 240): “Zenginlik üretiminin yasaları ve koşulları fiziksel gerçeklerin niteliğine benzer... Zenginliğin bölüşümü söz konusu olduğunda durum böyle değildir. Bu, yalnızca insan kurumlarının işidir.” (s. 239, 240.) Zenginlik üretiminin “yasaları ile koşulları” ile “zenginliğin bölüşümü”nün yasaları değişik biçim altında aynı yasalardır ve her ikisi de aynı tarihsel süreçten geçer ve değiştirler; ve bu açıdan tarihsel bir sürecin uğraklarıdır.

Örneğin serfliğin ortadan kalkmasının sonucu olarak özgür emek ya da ücretli emek çıkış noktası olduğunda, makinelelerin yalnızca canlı emeğe karşı, ona yabancı bir mülkiyet ve ona düşman bir güç olarak ortaya çıkacağını, yani sermaye olarak ona karşı çıkmaları gerektiğini kavramak için çok zeki olmak gerekmez. Ama makinelerin örneğin birleşmiş emekçilerin mülkiyeti haline gelir gelmez, toplumsal üretim araçları olmaktan çıkmayacaklarını kavramak da bir o kadar kolaydır. Fakat ilk durumda bunların bölüşümü, yani işçiye *ait olmamaları* ücretli emeğe dayalı üretim tarzının

koşuludur. İkinci durumda, değişmiş bölüşüm, tarihsel sürecin yarattığı *değişmiş* yeni üretim temelinde başlar (*Grundrisse*, s. 831-32 [c. II, 290-92]).

Marksist tez bundan daha açık bir şekilde geliştirilemez. Devrimci özne, bu aşamada sermayeyle ilişkiden *ortaya çıkar*. Bunun –öznenin- sermayenin aleyhine işlettiği tersine çevirme, artık yeniden temellük değildir. Yeniden kendinin kılma, yeni temeller söz konusu olduğunda, yetersiz ve muğlak bir terim haline gelir. *Dolayısıyla öznenin kendi kendini belirlemesi, süreci niteliksel olarak değiştirir*. Özne, kendi gücünü, nesnelleşmiş emeği -şimdiye kadar canlı emeğin düşmanı olan emeği- yeniden kendinin kılmak için harekete geçirir ve bu özne bundan böyle canlı emeğin egemenliğine girer. Analizin bu aşamasında, mistikleştirmeden arındırma temalarına yer yoktur: Tematik tersine çevirme o kadar radikaldir ki, sömürünün sefaletine ölçülemeyecek bir mesafe koyar.

Marx'ın *Grundrisse*'deki komünizm tartışmasının sonuna geldik. Gördüğümüz gibi, *komünizm kapitalist gelişmenin bir ürünü değil, onun radikal biçimde tersine çevrilmesidir*. Kapitalist gelişmenin tersine çevrilmesine dönüşen şey, mistikleştirmeden arındırmadır. Komünizm ne kapitalist sistemin bir erekselliği ne de onun felaketidir. Biçimlenen, gerçekliği dönüştüren ve sermayeyi yıkan yeni bir öznedir. Dolayısıyla komünizm, sadece geçiş biçiminde formüle edebileceğimiz bir kavramdır. Tersine çevirme hareketi o kadar güçlüdür ki, geçişin biçimi sırf antitezsel değil, aksine yeni bir öznenin ve onun bütünlüklü dönüşüm potansiyelinin kurucusudur. Bu dönüşümü mümkün olan en güçlü şekilde belirtmek için Marx, işin ortadan kaldırılması üzerinde ısrarla durur. Özgürleşmiş iş, işten özgürleşmedir. Komünist işin yaratıcılığının, emeğin kapitalist tarzda örgütlenişi ile hiçbir ilgisi yoktur. Canlı emek, -değişim değerinin karşısında kendisini özgürleştirerek ve *kendi kullanım değerini* yeniden fethederek- bir ihtiyaçlar evreninin kapısını açar ve neticede iş bu evrenin sadece bir parçası haline gelir. Bu durumda sorun, kapitalist kuruluşun bir parçası olarak iş yerine, maddi, kolektif, mistikleştirilmemiş ve komünist iş sorunudur. Alt üst etme bütünlüklü bir süreçtir ve *ne tür olursa olsun hiçbir benzeşikliğe izin vermez*. Bu, yeni bir öznedir. Zengin ve neşeli bir öznenin yaratılması

demektir. *Marx bunu söyledi*: abartmaya gerek yok. Marx bunu onlarca, yüzlerce kez söyledi. Konunun tek tuhaf yanı, pek çok Marksistin, -hatta neredeyse hepsinin- bu pasajları tekrar tekrar okuması gerektiğinden duyulacak utançtır. Bunun dışında tuhaf olan hiçbir şey yok, sadece işi ortadan kaldırmaya yönelik mücadelenin olağanüstü acısı var.

Bu noktadan itibaren, komünizmi bu şekilde ele alan yaklaşımdan çıkardığımız birkaç sonuç üzerinde durabiliriz. Bu, geçiş temasında işin ortadan kaldırılmasının kapladığı merkezi yerin, bu eklemlmeye özgü teorik koşulları ele alma ihtiyacını doğurduğunu söylemek anlamına gelir. Şimdi, güncel basmakalıp sözler karşısında, komünizm ve planlama arasındaki ilişki sorununu bütün yönleriyle ortaya koymalıyız. “İşin ortadan kaldırılması ve geçişin” eklemlenmesinde bu sorun ne gibi bir işlev üstlenir? Marx’ın planlamayı komünizmin bir özelliği olarak ele aldığına şüphe yok. Yine de genellikle Engels’e dayanılarak bu ilişki, ya üretim ilişkilerinin sosyalizasyonu, kamulaştırılması anlamında ya da “üst ekonomik rasyonalite” anlamında anlaşılmıştır. *Grundrisse*’yi incelediğimizde bunun böyle olmadığını çok açık biçimde görürüz. Komünizm ancak, işin planlı biçimde ortadan kaldırılması olduğu sürece bir planlamadır. *Planlama, komutanın yabancı özelliklerini ve onun şeyleşmesini ortadan kaldırmak zorunda olan ortak iş kavramının bir ifadesidir (ve de koşuludur)*. Dolayısıyla bu, *üst konumda değil, ama farklı konumda olan bir ekonomik rasyonalitedir*. O kadar farklıdır ki, komünizm ve planlama arasında hiçbir benzerlik kurulamaz. İşin ortada kaldırılması hedefi ve bunun koşulları yoksa, planlama kapitalist komutanın sadece yeni bir biçimidir -sosyalist biçimidir. Burada *sosyalizmin Marksist eleştirisi*, bütün gücüyle kendisini ortaya koyar. Sosyalizm, komünizmin bir aşaması veya komünizme geçiş değildir -ve asla olamaz da. Sosyalizm, sermayenin ekonomik rasyonalitesinin, kâr rasyonalitesinin en yüksek ve üst biçimidir. Hâlâ değer yasası üzerinden gelişir ama değer yasasının planlı sosyalist ekonomi yönetim biçimlerini, politik ve hukuki devlet mekanizmasının işleyişiyle bağlantılandıran bir genel sentez ve merkezileşme düzeyine taşınmış haliyle. *Sosyalizm değer yasasını canlı tutar ve onu genelleştirir. İşin ortadan kaldırılması, değer yasasının tersine çevrilmesidir*. İşin ortadan kaldırılması sorunu, kapitalist planlama ile komünist planlama arasındaki her türlü türdeşliği imkânsız

hale getirir. Bir kez daha karşıtlıkların gelişiminde türdeşlik düzeylerine izin veren diyalektik mantığı şiddetle eleştirmek zorundayız; tersine devreye sokmamız gereken, radikal düalizm mantığıdır. Değer yasasının imhası -*Grundrisse*'de "Makineler Üzerine Parça"nın görmemizi sağladığı- değer yasasının (kapitalist karmaşanın içinde) işleyişinin, salt komuta yasasına dönüşmesinin temelindedir. Antagonizmanın işleyiş mantığının ifadesi de burada yatar. Her ilişki, her türdeşlik hareketi, görece rasyonalitenin her ögesi, değer yasasının yok olmasıyla ortadan kaldırılır. Kapitalist ilişkinin sürekliliği, tam anlamıyla kırılır. Burada sadece -karşıt ve indirgenemez öznelere dayalı- antagonizma mantığı işleyebilir. Antagonizmanın her bir kutbu, kendi planlama kriterine sahiptir. Bağımsız bir planlama. *İşçinin ve proleterin kendini değerli kılması, işin ortadan kaldırılmasının planlanmasıdır*. Kapitalizmin sosyalist planlanması ile yaratılan toplumsal alanların doygunluğu, devasa kırılmanın bir sonucudur: Her kesim, sadece ortaya çıkardığı antagonizmanın dolaysızlığı konusunda değil, aynı zamanda karşıtlığın ve işi ortadan kaldırma planının çerçevesi anlamında da çelişkilidir. İşin reddi ve bu reddin çalışan, proleter sınıf tarafından planlı şekilde örgütlenmesi, geçişin niteliğini ve niceliğini ölçüsüdür; bu saçma ütöpik yaklaşımın değil, öznenin belirlediği somut kurucu sürecin ölçüsüdür. Dolayısıyla süreç, bir yer değiştirmeye, gerçek bir yerinden oynamaya maruz kalır. Planlama, sermayeye indirgenemeyecek bir şeye, sosyalizm (ekonomik bir kategoriye ifade ettiğinde) komünizme indirgenemeyecek bir terime dönüşür. Komünist özne, bu sürecin içinde ve bu radikal yer değiştirmelerle aynı zeminde biçimlenir. Komünist öznenin *çok yönlülüğü*, sadece ihtiyaçları açısından zengin olmakla kalmayıp, birbirini takip eden sentezleri bakımından da zengindir (sınıf bileşimi teorisinin bize öğrettiği gibi).

Analiz, özneye ve onun kurucu gücüne geri döner. İşin reddi ile başlayarak -kendisini rasyonel ve planlı bir işin ortadan kaldırılmasına dönüştürmüş olan- öznenin kendi öz-kuruluşunun koşullarını ortaya koyuşunu görmüş bulunuyoruz. Ama bu stratejik düzende bir taslaktır. *İşin reddi*, özneyi kurar -bu anlamda dünyayı tasarlar ve *bir üretim biçimini kurar*. Bu özneyi önceden görmek ne Marx'a ne de bize bağlıdır. Söyleyebileceğimiz şey yalnızca, komünist üretim biçiminin, her bir üretim

biçiminin tanımına dair toplumsal ve ekonomik belirlenimlerin bütününe içerdiği'dir. Sadece gelecekteki ilişkilerin hayaletini bütün enginliği ile bütünsel düzeyde kucaklayabiliriz. Değer yasasının rasyonelleştirici işlevinin ortadan kalktığı bu durumda, komünist üretim biçiminin gelişiminin ölçütünün, oranının ve sonucunun, tamamıyla işin reddine, işin ortadan kaldırılmasının öznel pratiğinin giderek daha da kolektif biçimde planlanmasına dayandığını vurgulamak önemli.

Bütünlük fikrini yeniden önermek, komünizm tezini tamamıyla bütünlük düzeyine oturttuğumuz ve gelişmenin tamamını bir stratejinin açılmasına indirgediğimiz anlamına gelmez. Aslında, tam tersi söz konusudur. İşin reddi, -onu karakterize eden projenin bütünlüğü ile ve bu projeye seve seve çelişkiye girerek- karmaşık bir otonominin devasa *çeşitliliğini*, zenginleştirici ve özgürleştirici devingenliğini gösterir. Komünizme giden her adım, farklılıkların tüm zenginliğinin genişlemesinin ve yayılmasının bir uğrağıdır. *Farklar ve kopuşlar*. Bu aşamada, Marx'ın kullandığı patlamaya dair metaforları hatırlatmak istiyorum. (kapitalist dünya "patlamalı" vs.). Bu, patlama teması, belli bir felaketçiliğin işareti olarak değil, tersine komünizmi kurmaya yönelen öznenin özgürleşme hareketinin gelişimi olarak sürekli karşımıza çıkar. Köklerini antagonizmanın zorunluluğundan alan isyan, yıkıcılık, sürecin bütünlüğü kadar önemli özgürleşme eylemleri ile bir özgürleşme sürecini oluşturur. Yöntemi işin ortadan kaldırılması olan bir devrimci mekanizmayı, bir özgürleşme süreci dışında başka nasıl anlayabiliriz? Sürekli olarak dolu dolu üstlenilen ve tekrar edilen bir risk dışında, komünizmin bütünselliğini nasıl hayal edebiliriz? Geçiş biçimindeki komünizm, kaynağını bildiğimiz ve aynı patikayı paylaştığımız bir süreçtir. Hiç kimse, yürüdüğümüz ve mücadele ettiğimiz yolun dışından, sonucun ne olacağını söyleyemez. Nesnel açıdan hiçbir benzeşim tutmaz: *Komünist gelecek, sadece kurulabilir*. Komünizmin bütün niteliği, onun temellerinin sağlamlığına ve kendisini canlı tutan projenin gücüne dayanır.

Marx'ın komünizme dair yaklaşımlarının vardığı bu sonuç bana ikna edici geliyor. Bu analizin başlangıcındaki çerçevemizin değiştiğine şüphe yok. Komünizmi, zaman zaman nesnel zorunluluğun ve onun felakete gebe gelişiminin zincirleri arasında; hatta ütopyanın pembe avuçlarında hapseden patikaların kesişimini bir kenara bıraktık.

Bu temaları derinleştirirken, sürecin öznel ifadesi üzerinde dururken ve vurgu teorik düzeyden pratik düzeye kaydırırken, *komünizm teması geçiş temasının içine karışmış*, Marksist mantığın 'antagonist doğası içinde kök salmıştır. Bütün belirlenimler, yavaş yavaş bu yeni alana yaklaşıp ve bu yeni sürecin etrafında birleşir. Sürekliliğe dayalı diyalektik mantığın kalıntıları yok olur. Yine de Marx'ın komünizmi ele alış yönteminin, genellikle diyalektik kalıntıları ve anıştırmaları içerdiğini itiraf etmeliyiz: ne var ki bunlar "son tahlilde" belirleyici değildir. Aksine, izlenen yol –birçok yöntemsel ve tözsel belirlenim temelinde- antagonizma açısından açıklanır. Marx'ın izlediği hattın merkezi burada, *mistikleştirmeden arındırmadan tersine çevirmeye* geçişe işaret ettiğimiz yerde bulunmalıdır. Tersyüz oluş, Marksist analizin temel tüm düzey ve kategorileri üzerinde bütün gücünü gösterdiğinde ve "para, soyut emek, makineler, bilim" vb. kategorileri sarıp sarmaladığında, artık muğlaklığın gölgesine yer yoktur. *Diyalektik, sermayeye iade edilir. Materyalizm, bütünüyle antagonizma mantığı ve öznelliğin hayat verdiği yegâne ufuk haline gelir.* Bu aşamada komünist geçiş, kendini değerli kılmadan öz-belirlenime, proleter öznenin daha fazla ve daha geniş bağımsızlık elde etmesine, onun çok yönlülüğünün kuruluşuna giden yolu izler. Geçiş, ister idealist ister bilimsel olsun bütün ütopyaların nihai olarak mistikleştirmeden arındırılmasının yaşandığı alandır; öznelliği bütün karmaşıklığı ve çok yönlülüğü bir uçtan bir uca kat ederken komünizmi kurar. Bu, tüm diyalektiğin tersine çevrilmesi ve reddidir. Kendi kendisini mistikleştirmeden arındıran da Marx'tır. Marx ötesi Marx. *Bu sürecin içeriği, biçimiyle tam bir uyum içindedir: işin ortadan kaldırılmasının antagonist ve öznel süreci.* Komünizm, kelimenin her anlamıyla sermayenin yıkılmasıdır. İş-olmayandır, sömürünün ortadan kaldırılmasının öznel, proleter ve kolektif biçimde planlanmasıdır. Öznelliğin özgür kuruluşunun olumlanmasıdır. Bütün ütopyaların imkânsızlaşmasıdır.

DERS DOKUZ

KAPİTALİST GELİŞME VE DEVRİMCİ SINIF

Komünizmin dinamiği sorunu. • Pozitif ve negatif belirlenimleri: değer yasasının krizinden kullanım değerinin yeniden ortaya çıkışına. (Belirlenemezlik.) • Sorunu çözmek için gerekli olan teorik koşullar: üretken dolaşım olarak toplumsal üretim; proleter toplumsal bireyin kurucu süreci ve temeli olarak üretken dolaşım ve onun çelişkileri. • Yöntemin koşulları ve Marksist söylemin önündeki sınırlar. • “Üretken emek” kategorisinin yerinden edilmesi: devrimci sınıf. • Geçişin, komünizmin dinamiğine tercüme edilebilmesini sağlayan yeni tarihsel koşullar. • Kendini değerli kılma, projenin teorik-pratik özü. • Kapitalist gelişmenin yıkılmasının faili ve motoru olarak komünizm. • (Komünizmin eleştirisi için: sermayenin alaşağı edilmesinin kategorileri)

Kendi dinamiği ve işleyişi ile birlikte komünizmin kapitalist gelişmeyi tersine çevirme gücü uçsuz bucaksızdır. Fakat bu, Marksist söylemin diyalektik kalıntılarının gölge düşürücü etkisini bize unutturmamalı. Kendimizi bundan özgürleştirmeli ve bunun bir tanımını, komünizmin dinamiğinin türsel olmayan bir açıklamasını yapmalıyız. *Geçiş biçimi yoluyla komünizmin yeni bir serimlemesine ulaşmaya ihtiyacımız var.* Marx'ın söylemindeki antagonizma mantığını, çoğul mantığı açıklamış

bulunuyoruz. Bunun, diyalektik alışkanlıkların inatçı sonucu olan sayısız engeli temizleyişini, kelimenin tam anlamıyla bunları patlatışını gördük. Şimdi de, bu mantığın eşzamanlı olarak kimi genel belirlenimler tarafından nasıl pekiştirildiğini, birtakım özgün teorik koşullar tarafından nasıl desteklendiğini ve yeni tarihsel koşullar tarafından nasıl doğrulandığını görelim. Gelin, analizin teorik zeminini kaydırarak ve kendi sınırlarından kurtularak nasıl ilerlediğine bakalım. Geçiş analizini maddilik içinde temellendirmek, gerçekten komünizmin dinamiği hakkında konuşacağımız anlamına gelecektir. Tersine çevirmenin gücü ne olursa olsun -ki biz onun uçsuz bucaksız bir güç olduğunu gördük- bu yine de bir anırtırma, bir risk, bir ufuktur. Komünizmi bir sürece dönüştürerek maddileştirmek, işte yeni sorun buradadır. Şimdi bu sorunun köküne inmeliyiz.

Aslında bunu yapabilmek için elimizde çeşitli belirlenimler bulunmakta. Her şeyden öte, negatif bir işlevle yüklü olan -kapitalist gelişmenin içindeki krizi vurgulayan, ama aynı zamanda genel çerçeveyi de somut olarak tanımlayan- belirlenimler var. Değer Yasası ölür. Bunun, *Grundrisse*'de gördüğümüz gibi, sermayenin toplumsallaşması aşamasında birlikte ortaya çıktığı güç ve etkinlik, mistifikasyondan arındırılır. Değer yasası, görüntü biçiminden sefalet geçer: Her ikisi de etkilidir, ama ilk biçim rasyonel, ikincisi ise sadece kısıtlayıcıdır. Artık, (ortalama) (soyut) emek zamanı ile hiçbir ilişkisi yoktur ve yine gerekli emekle artı emek arasındaki oransallığın belirleyicisi artık kalmamıştır. Sömürü Yasasının sürekli genişleyerek ortaya çıkması buna bağlıydı. Bir kez sermaye ve küresel emek gücü tam olarak -her biri bağımsız ve kendini değerli kılma yeteneğine sahip- toplumsal sınıf haline geldiğinde, Değer Yasası sadece ilişkinin şiddetini ve gücünü (*potenza*) ifade eder. Bu, güç ilişkilerinin sentezidir. Bütün pozitif belirlenimler, negatif belirlenimlere dönüşür. Komuta, komutanın planlanması, krizin zoraki üst-belirlenimi: "Makineler Üzerine Parça" da anlatılan aşamada Değer Yasası vardır. Yasa kendi boşluğunun farkına varır ve kendisine karşı olanların olumsuzluğunu antagonizma olarak tanımlar. Sentez görüntüsü, yanılısamı salt görüntü ve yanılısıma olduğunun farkına varmak zorunda. Burada oluşan bir sentez değil, sonucu zorlayan bir güç edimidir. Dolayısıyla kutuplardan biri olan işçi sınıfının kutbu kendisini özgürleştirir ve bağımsızlaştırır. Burada, tersine çevirmeye tekabül eden muazzam bir güç

görebiliriz. Peki bu varsayım, ifade ettiği gerçek gücü dikkate alır mı? Bu bağımsızlaşma ve özgürleşme uğrağına dayanarak pozitif bir gelişme diyalektiği kurabiliriz; fakat özgürleşmenin devinimi, bu özgürleşmenin olumluluğu veya içeriği hakkında bize hiçbir şey söylemez. Bunun dinamiğine ve sürecine dair hiçbir şey söylemez. *Değer Yasasının ve onun bir Komuta Yasasına dönüşümünün ortadan kalkmasından elde edebileceğimiz gerçek, kısmi bir gerçektir.* Değişim yasaının ufkunun daralması, bir referans çatısını sonuç olarak anlaşılmaz kılma riskini taşır. (Kapitalizmin derinleşen kriziyle karşılaşıldığında, her köşeden faşizmin yeniden doğuşuna dair uyarı çığlıklarının yükselmesi rastlantısal değildir. Sorunu, onu inkâr ederek çözemeyiz. Değer Yasasının genişletilmesine dayanan bir komünizm anıştırması, işe yaramaz ve geçit vermez bir anıştırma olarak kalacaktır.)

Diğer yandan, Değer Yasasının etkili biçimde ortadan kaldırılmasının, *proletarya için gerçek bir bağımsızlık alanını* özgürleştireceği kesindir. Yıldız kümeleriyle kaplı, bulutlu ama yine de gerçek; kullanım değerini, ihtiyaçları, az çok doğrudan eylemleri biriktiren bir alan. Oysa, *sadece kullanım değeri yönündeki talep, kendiliğinden bir çözüme, belirli bir şeye götürmez.* Marksizmin tarihinde birçokları, kullanım değeri talebi düzeyinde kalarak, geçiş temasında ani bir duraklamaya girmiş ve çözülemez bir bilimsel bilmeceye saplanıp kalmıştır. Tersine çevirme hareketi, komünizme giden yolu tarif edecek gerekli gücü kendi içinde barındırıyormuş gibi algılanmıştır. Sonuç olarak, -komünizmin tanımında- piyasanın tersi ama hâlâ benzeşik çerçevesini koruyarak burjuva düşüncesinin bir niteliğinin yüceltildiğini gördük. Kapitalizm, kriz, yıkma: Açıkça belirtilmeyen sonuç, özgür ama boş bir alanın yaratılmasıydı. Ancak alaşağı edilmiş ve tersine çevrilmiş yeni bir kendiliğindenlik tarafından doldurulabilecek olan bir boşluk. Tıpkı piyasa gibi. Bu çerçevede, “evrensel birey” boş bir olumluluktur. Kullanım değerinin dolaysızlığında yaşamaya devam eden bir tersine çevirme diyalektiği hiçbir önem taşımaz. Burada belirlenim kesinlikle pozitif olmak ister, ama başaramaz. Tersine çevirme süreci, değer ve Yasasının krizini üreten süreçten niteliksel olarak farklıdır: İkinci süreç sadece eleştirel ve ima eden bir potansiyele sahiptir. Birinci sürecin işlevini tamamlaması sadece bu yüzden değildir; tersine çevirme ile yetinmez. Bu bilmeceye bir çözüm bulmaya çalışan teorisyenlerin girişimleri yeterince tatmin edici değildir. Bu girişimlerin

en bilineni, kapitalist sentezin şiddetine karşı proletaryanın tersine çevirme şiddetini koyan, *sürecin üst-belirlenimi* fikrine dayan girişimdir. Oysa proleter şiddetin bu aşırı gerilimi -gerçek bir tersine çevirmenin maddi gücü (*potenza*) üzerinden örgütlenmemişse- değer tahakkümünün ürkütücü ve trajik bir etkiye sahip biçimde yeniden ortaya çıkmasından başka ne anlam taşıyabilir? Sadece ve sadece tersine çevirme aşamasında kalarak, kullanım değeri bütünlüğünün doğrudan doğruya kayıtsız olan boşluğundan kendimizi kurtaramayız ve kaçınılmaz olarak iradeci ve terörist çözümlerin içinde buluruz. *Kullanım değeri, kendinde hiçbir şeyi çözemez.* Kralın çıplak olduğunu ilan eden çocuğun doğrudanlığı kral kadar çıplaktır. Bunu söyleyerek, birini diğeriyle karıştırmıyorum. Kesinlikle bir tarafım. İşte tam da bu yüzden bu doğrudanlıkla tatmin olmuyorum. Doğrudanlık bir başlangıç, yeniden keşfedilen bir köken ve uygun bir uğraktır. Ama komünizmin dinamiğine dönüştürülmezse, sadece boş ve tehlikelidir. Komünizmin dinamiği ve tersine çevirme süreci ile ortak tek ögesi, geçişin şiddetini onaylamak, tüm pasifist varsayım olanaklarını mistifikasyondan arındırmak ve gücü tartışılmaz bir öge olarak ortaya koymaktır. Doğrudanlığın komünizmle temel bağına burada buluruz. Proleter şiddet, komünizme yönelik pozitif bir anırtırma olduğu sürece, komünizmin dinamiğinin temel ögesidir. Bu süreçteki şiddeti bastırmak, sadece süreci eli kolu bağlanmış biçimde sermayeye teslim etmek demektir. Şiddet, komünizmin zorunluluğunu ilk elden, doğrudan ve etkin biçimde onaylamaktır. Şiddet çözümü sunmaz, ama temel bir unsurdur. Belki de şiddet, kullanım değerinin analizinin bu aşamasında (ve yorumlanan gerçeklikte) davranışların belli belirsiz ufkundan, su yüzüne çıkmasının yetersiz ama etkili tek aracıdır. Proleter şiddet, komünizmin bir belirtisidir.

Komünizmin dinamiği sorununu, çok güçlü teorik ve kategorik karşıtlıklar üzerinden tanımlayarak ne ortaya koyabilir ne de çözebiliriz. Görmüş olduğumuz gibi elde edeceğimiz tek sonuç, belirlenemezlik olacaktır. Bir çözüm alanına, bir çözümün uygun koşullarına yaklaşmak komünizm dinamiğinin alanını somut olarak deşifre etmek anlamına gelir. Sorun, sınıf bileşimi ve üretim tarzındaki dönüşümleri belirsiz bir şekilde takip etme sorunu değildir; bu işçi tavrında her bir değişimin soyut olarak belirli kategorileri dayanak varsaydığı, statik analize ayrıcalık

veren bir yol değildir. “Yöntemi çekici kılıp, araştırmayı dondurmak.” Bu, Değer Yasasının krizine ve gücün bütün topluma totaliter biçimde yayılmasına dair nesnel bir tanımla yetinme sorunu da değildir. “Benden sonra tufan!” Marx tüm bunların farkındadır. *Grundrisse*’de sorunu ortaya koyar ve çözümün koşullarını tanımlar. Çözümün öğeleri, onun yaklaşımını sınırlandıran bir şey olarak hâlâ son derece uzakta olabilir. Yine de çözüm, büyük bir açıklık ve son derece güçlü bir kestirimle işaret edilir. Marx, çözümü kesin bir biçimde veremese bile, komünizmin dinamiği sorununun çözümüne çok yaklaşır. Gelin bunu çeşitli açılardan ele alalım. *Grundrisse*’de Marx, artı değer temasından başlayarak krize ve felakete kadar uzanan bir yol izler, ta ki antagonizma sömürünün her bir kategorisini bir uçtan bir uca katedene ve tarihsel bir dayanak bulana dek. Marx, analizinin ikinci muhteşem hareketinden sonra, nihayet komünizmin patlamasına kadar, söz konusu olan büyük antagonist toplumsal güçleri göstermek için dolaşım temasını ele alır. Bu, her iki açıdan da hâlâ soyut bir tartışmadır. Komünizme ulaşmak için her iki yönden de bir sıçrama yaşanması gerekir. Marx’ın uslamlamasının ikinci aşamasında olduğu gibi, bakış açısı öznelleştirilse bile, içinde çok fazla belirlenemezliğin zaferi vardır. *Marx, bu sınırın bilincindedir ve onun ötesine geçmek ister.* Eğer bu sınırın ötesine geçemezse, tüm teorik yaklaşımı nesnelciliğe, *Kapital*’in bile muaf tutulamayacağı yönetsel bir deformasyona düşme riski taşır. Analizin ulaştığı belirlenemezlik, bir çözümsüzlüğe yol açmamalıdır. Bu durumda Marx der ki, artı değer sürecini ve bu sürecin yarattığı devasa ve iğrenç sömürü düzeyini (ve bunun ürettiği aşırı antagonizma mantığını) aynı eksen etrafında birleştirmeyi deneyelim –bunu diğer süreçlerle, sermayenin ve küresel emek gücünün dolaşımı içinde gerçekleşen toplumsallaşma süreçleriyle bir araya getirelim. Antagonizma toplumsal hale gelmeli, *küresel emek gücü* kapitalist gelişmenin karşısında *devrimci bir sınıfa dönüşmelidir.* *Grundrisse*’nin son bölümü boyunca Marx, bu yeni serimleme düzeyine ulaşmak için çok uğraşır. Sonuçların yeterince tatmin edici olmadığını hemen söyleyelim. Nedenini göreceğiz. Ama bu sonuçlar tutarsız değildir. Aslında burada, analizin bu aşamasında, sermaye açısından kâr kategorisi biçimlenir, ve işçi sınıfı açısından da toplumsal antagonizma ve kendini değerli kılma kategorileri ortaya çıkmaya başlar. Bu sürecin içinde, komünizmin dinamiği sorunuyla doğru biçimde

uğraşabiliriz. Marx'ın sadece kısmi sonuçlar elde edebilmiş olması, bizi engellememeli, aksine Marx'ın hipotezini izlemek için bizi yüreklendirmeli.

Sömürü ve dolaşım temalarını, proleter öznellik yaklaşımının içinde bir araya getirmek, komünizmin dinamiği sorununu çözmek için gerekli olan temel teorik koşulu yaratır. Sermayenin bakış açısından Marx zaten bu yönde ilerlemişti. 5. derste gördüğümüz gibi, kâr kategorisinin tanımı -ki en gelişmiş tanımını şu anda ele aldığımız sayfalarda bulunur- artı değer teorisinin dolaşım teorisi ile birleştirilmesinden elde edilmiştir. Sömürünün *Ausgleichung*'u (eşitlenmesi), yani içsel olarak ortalama düzeyde eşitlenmesi ve kapitalist gelişme yasasının bu biçimi içinde kurulması, sömürü ilişkisinin toplumsal döngü içindeki, ya da daha doğrusu kapitalist üretimin toplumsallaşma döngüsü içindeki geriliminden kaynaklanır. Yıkıcılığın ve proletaryanın kendini değerli kılmasının *Ausgleichung*'u da, aynı patikada ama ters yönde ilerlemeli. Bu tersine gidişi dikkate alma sadece bir başlangıçtır. Bu iki patika arasında, sermayenin ve proletaryanın patikaları arasında hiçbir olası benzeşiklik söz konusu olamaz. Antagonizma mantığını belirleyen budur. Tersine çevirme uğrağı, bütün benzeşiklik olanaklarını ortadan kaldırır ve mutlak çeşitliliği özgürleştirir. Ne var ki, bu ters çevriliş uğrağınr incelemeliyiz. Sömürü yasasının kendisini dolaşımın içinde çözdüğü ve üretken dolaşımın kendisini toplumsal öznelerin antagonizmasına dönüştürdüğü yerde bunun ortaya çıkması ve ancak burada ortaya çıkabileceği önemsiz değildir. Marx, -kendisi projesinin tarihsel sınırları içinde, ama onun temel niteliği olan araştırma ve öngörü gücü sayesinde- bu iki alan üzerinde ilerleyebilir. İlk sorunu (yani, üretken dolaşımın kuruluşu sorununu) tamamıyla çözer ve ikincisine (yani, toplumsal düzeyde antagonizma sorununa) çözüm bulmaya yaklaşır. Birinci sorunu çözebildiyse bunun nedeni, kullandığı teorik temelin, kâr sorununu ortaya koyarken kullandığı teorik temelle aynı olmasıdır. Ve eğer ikinci sorunun çözümüne yalnızca *yaklaşabildiyse*, bunun nedeni ise teorik temelin bu aşamada yetersiz kalmasıdır. Marx eldeki verilere dayanarak, proleter öznenin bağımsızlığını tanımlamanın araçlarını, geliştirilebileceği kadar geliştirdi. Ama burada ilerleme kaydetmek için, elimizde *sorunu bütünüyle ortaya koymamıza*, konuyu tam olarak geliştirmemize olanak

tanıyan *olgunlaşmış tek bir devrimci pratik* var. Eğilim, kendisini somut bir belirlenimin içinde doğrulamak ister, tam da soyutlamanın kendini belirlemeye uğraşması gibi. Sınıf mücadelesi deneyiminin tarihsel sınırları, eğilimin kendisini doğruladığı yerde bu süreci engeller. Yine de, analizin gücü eğilimi öylesine kışkırtıcı biçimde ileri itebilir ve gerçeklik içinde ortaya koyabilir ki, işçilerin mücadelesine Marx'ın işaret ettiği bütünüyle belirlenmiş kategoriye ("öteki" işçilerin hareketini) gerçekleştirmek için çok şeye ihtiyacı kalmayacaktır.

Para -dolaşım ile negatif ilişki. Marx, bu temayı ele aldığı anda, derhal büyük önemini görür. Bir ilk yoruma göre, bu ifade dolaşımın para için yeterli olmadığını; paranın dolaşım ile, dolaşımın anlamını tamamen tüketmeyen bir ilişki sürdürdüğünü gösterir. Aslında dolaşım, üretimin bir aracıdır. Bu anlamda para, bir "üretim aracı" olarak pozitif anlamda sunulur, "çünkü dolaşım artık niceliksel bir değişim süreci olarak basit biçimde ortaya çıkmaz, tersine üretimin bir süreci, gerçek bir metabolizma olarak ortaya çıkar. Dolayısıyla paranın kendisi, bu üretim sürecinin özel bir uğrağı olarak damgalanır" (*Grundrisse*, s. 217 [c. I, 142]). Ama araştırılacak bir ikinci nokta daha vardır. Negatif para pozitif hale gelir. Dahası, bu değişim, genel dolaşım kavramını değiştirmelidir. "*Sürecin aralıksız sürekliliği*, yani değerin engelle karşılaşmadan ve akışkanlıkla bir biçimden diğerine veya sürecin bir aşamasından sonraki aşamasına geçişi, sermayeye dayalı üretim biçiminin daha önce hiçbir üretim biçiminde olmadığı kadar yüksek düzeyde temel bir koşulu olarak ortaya çıkar" (*Grundrisse*, s. 535 [c. II, 27]). Bu durumda sermayenin gücü, inanılmaz bir akışkanlık, karşılıklı değiştirilebilirlik ve yaratıcılık gösterir.

Her şeyden önce, nesnel bir bakış açısından, sermayenin perspektifinden şunu görürüz:

Ama sermaye, dolaşımın bütünü olarak, *döner sermaye*, bir aşamadan ötekine geçiş ise, aynı zamanda her bir aşamada, bütün hareketin öznesi olarak kendisinin olumsuzlaması olan tikel bir biçimle sınırlandırılmış, belli bir yönüyle konumlanır. Dolayısıyla, her bir tikel aşamada sermaye, tüm bu farklı başkalaşımların öznesi olarak kendi kendisinin olumsuzlanmasıdır. Döner-olmayan sermaye. *Sabit sermaye*, ya da aslında içinde hareket etmek zorunda olduğu farklı tikel belirlenmelerin, aşamaların birinde sabitlenen *sabitleşmiş sermaye*. Bu aşamalardan birinde direndiği sürece

–aşamanın kendisi akışkan bir geçiş olarak ortaya çıkmadığı [süreçe]- ve bu aşamaların her birinin kendi süresi olduğu sürece, sermaye dolaşan değil, sabit sermayedir. Sermaye üretim sürecinde kaldığı sürece, dolaşma yeteneğinden yoksundur ve fiilen değersizleşir. Dolaşım sürecinde kaldığı sürece ise üretme yeteneğinden yoksun kalır, artı değer yaratamaz ve sermaye olarak sürecin dışında kalır. Piyasaya getirilmediği sürece, ürün olarak kalır. Piyasada kaldığı sürece ise meta olarak kalır. Üretim koşulları karşılığında değışilmediği sürece, para olarak kalır. Ve son olarak üretim koşulları, koşul olarak kaldığı ve üretim sürecine girmediği sürece, sermaye yine sabitleşir ve değersizleşir. Bütün aşamaları baştan başa kateden özne olarak, hareket halindeki birlik, yani dolaşım ve üretim sürecinin birliği olarak sermaye, döner sermayedir; bu aşamaların herhangi birinin içinde sınırlandırılmış ve kendi bölünmeleri içinde konumlandırılmış olan sermaye, sabitleşmiş sermayedir, bağlanmış sermayedir. Döner sermaye olarak kendisini sabitler, sabit sermaye olarak döner (*Grundrisse*, s. 620-21 [c. II, 103]).

Şimdi öznel bakış açısından hangi sonucun çıkarıldığını görelim. Aslında, sermaye burada bir özne olarak, dinamik ve yaratıcı bir birlik olarak ortaya çıkar. *Ama sermaye bir ilişkidir. Bu ilişkinin içinde, proleter antagonizma tam ve güçlü bir öznellik elde etmek için kendisini geliştirmek zorundadır.* Sermayenin üretimi tarafından dolaşımın boyunduruk altına alınması, bu aşamada antagonizmayı özgürleştirmelidir. Bu toplumsallaşma koşullarına (6. derste ele aldığımız), *bir başka öznenin, proleter öznenin ortaya çıkışının, kendisini tüm dolaşım alanına yaymak dışında başka bir şey yapamayacağını* eklemek zorundayız. Proleter öznenin hareketi aynı zamanda, ona karşı koyan doğal ve tarihsel güçlerin karmaşık bir dinamiğini yaratır. Tabii, bu genel ama kalıcı bir tanımdır. Toplumsallaşmanın bu aşamasında üretim dolaşımına öylesine iç içe geçmiştir ki, bu ikisi toplumsal verimliliği artmaya devam eden bir kapitalist ilişki yaratırlar. Tam da bu aşamada proleter özne toplumsal bir boyut kazanır.

Toplumsal üretim dolaşımını boyunduruğuna aldıysa ve onu üretken dolaşım olarak konumlandırdıysa –ve böylece işçi sınıfı hareketinin kapsamlı ve derin bir kavramsallaştırmasını ortaya attıysa- kısaca bunların hepsi verili ise, Marx'ın bu tuval üzerinde nasıl çalıştığını ve ortaya koyduğumuz temel sorunlardan yola çıkarak hangi sonuçları elde ettiğini görebiliriz. *Bura-*

da antagonizma düzeyinin bağımsız kıldığı toplumsallaşmış bir sınıf için yayılma alanı var mıdır? Marx'ın bu sorunu çözdüğünü söylemek yanlış olacaktır. Fakat bu, Marx'ın sürekli olarak çözüme yaklaştığı, açıkça çözümün peşine düştüğü gerçeğini ortadan kaldırmaz. Üstelik bu araştırmanın sonuçlarının kısmi olduğu da doğrudur. Buna şunu da eklemeliyiz, eğer elimizde sadece temelde negatif olan kestirimler varsa ve bu kestirimler ilk olarak, toplumsallaşmış sermayenin ortaya çıkardığı yeni çelişkilerin analizinde biçimleniyorsa, bu sonuçların bir tortu, sermayenin ve onun gelişiminin pozitif tanımının salt olumsuzlanması olmadığını görmek her zaman çok kolaydır. Bunlar, çelişkiler yoluyla kavramaya başladığımız yoğun bir sınıf gerçekliğinin dağınık ama yine de doğru öğeleridir. Onların dağınık niteliği, önemlerini azaltmaz. Şimdi, üretken dolaşımın karşısında ve onun içinde öznenin -proleter öznenin-, nasıl otonom bir alan ve dinamik kazandığına bakmanın tam zamanı.

Dikkatimizi yoğunlaştırmamız gereken *ilk vurgu*, Marx'ın üretken dolaşımda değişim değeri ile kullanım değeri arasındaki çelişkiye yaptığı vurgudur. Marx şöyle der:

İçinde değer var olduğu ya da artık sermayenin bedeni olarak ortaya çıkan *kullanım değerinin tikel doğası*, burada kendisini sermayenin *biçiminin* ve hareketinin bir *belirleyicisi* olarak; bir sermayenin karşısında diğer sermayeye ayırıcı nitelik kazandıran, ona *tikel* konum veren bir unsur olarak belirir. Pek çok örnekte görmüş olduğumuz gibi, basit dolaşımda gerçekleştiği oranda, basit dolaşımın karakteristik ekonomik biçiminin dışında kalan değişim değeri ile kullanım değeri arasındaki ayrımın, genelde onun dışında kaldığını gözden kaçırmaktan daha büyük bir yanlışlık olamaz (*Grundrisse*, s. 646 [c. II, 126-27]).

Bu analizi somutlaştırmalıyız:

Tek ve aynı ilişki, bazen kullanım değeri biçiminde bazen de değişim değeri biçiminde, ama farklı düzeylerde ve farklı bir anlamla açığa çıkar. Kullanmak, ister üretim ister tüketim amaçlı olsun tüketmektir. Değişim, bu eylemin toplumsal bir süreç aracılığı ile dolayımlanmasıdır. Kullanım, değişimin salt bir sonucu olarak ortaya koyulabilir ve öyle de olabilir; öte yandan değişim, kullanımın sadece bir uğrağı olarak ortaya çıkabilir vs. (*Grundrisse*, s. 647 [c. II, 127]).

Özetle, “Kullanım değerinin kendisi, ekonomik bir kategori olarak işlev üstlenir” (*Grundrisse*, s. 646 [c. II, 27]). Kullanım değerinin hareket alanının bu şekilde genişletilmesine nasıl bir anlam yüklemeliyiz? Bu, kesinlikle “Mösyö Proudhon’un ve onun toplumsal duyarlılık sahibi yandaşlarının” verdiği anlam olmaz, yani kullanım değeri ile değişim değeri bu toplumsallaşma aşamasında özdeş değildir. Tam tersine, kapitalist dolaşımın toplumsal olarak genişlemesi, kullanım ve değişim değerini her şeyin üstünde daima *çelişkili* hale getirir. Bu dinamik çelişkinin en belirgin örneği, *küçük ölçekli dolaşım* üzerine yazılan bölümde açıklanır (*Grundrisse*, s. 673-78 [c. II, 150]). Bu konu üzerinde 7. derste uzun uzadıya durmuştuk. Ama daha önce de gördüğümüz gibi bu ilişki antagonist bir ilişkiye dönüşebilir. Aslında kapitalist yeniden üretim, burada ikili bir harekete boyun eğmek zorundadır: Bir yanda değerlenme yoluyla gerçekleşen yeniden üretim, öte yanda işçi sınıfının kendisini harekete geçiren ve işleten yeniden üretim vardır. İlkesel olarak çelişkili olan farklılık arttıkça antagonist hale gelir.

Peki bu antagonizma *olanağı* ne zaman *gerçek* bir antagonizmaya dönüşür? Bana göre bu gelişme, Marx çelişkinin analizini, sınıf bileşiminin ve sömürü düzeyinin doğası sorununa çevirebildiğinde görünür olmaya başlar. “Sermayeye dayalı üretimde, artı emeğin görece en büyük kitlesi ile birlikte gerekli emeğin en büyük mutlak kitlesi, üretimin mutlak bir koşulu olarak ortaya çıkar” (*Grundrisse*, s. 608 [c. II, 92]). Burada sorgulanan, artı değer miktarı ile oranı arasındaki ilişkidir. 5. derste gördüğümüz gibi, bu ilişki tamamıyla kriz temasına içkin bir ilişkidir; sermaye (temellük yasası olarak) kâr yasası tarafından gücünü azamiye çıkarmak için harekete geçirilir, ama aynı zamanda sömürünün karşı hareketinin bedellerini ödemek zorunda da kalır. Yasa, “eğilim”in soyut ufkundan, mücadele halindeki sınıfların tarihsel ilişkileri düzeyine inip görünmez olduğu zaman, gerekli emek, onun kitleselleşmesi ve tanımıyla kullanım değeri arasındaki eklemlenme, tüm bunlar ilişkimizi tamamen öznelleştirir. Bu, ilişkiye son derece öznel bir yoğunluk kazandırır. Burası, şimdiye kadar izlediğimiz hatların bir araya gelmeye başladığı yerdir: değer yasasının ortadan kalkmasından elde edilen negatif belirlenim de dahil olmak üzere ve ona kadar, gerekli emek, kullanım değeri. *Bu aşamada, kapitalist ilişkiler, bir güç ilişkisine indirgenir.* Bunun nedeni, sadece sermayenin değer ya-

sasını dayatmada ve böylece kendi meşruluğunu yeniden kabul ettirmede başarısız olması değil, her şeyin üstünde ilişkinin bir tarafı olan işçi sınıfının kendisini öznelletirmesi ve antagonist bir güç olarak yükselmesidir.

Şimdi bir *üçüncü öğeyi* ele almamız gerekiyor: Bu öğe önemlidir, çünkü toplumsallaşmanın bu aşamasında işçi sınıfının bileşimi sorununda ilerlememize olanak tanır. Şimdi, analizin bu aşamasında Marx kendisine dolaşım ve üretimin bu kadar güçlü bir biçimde iç içe geçtiği ve bu kadar dramatik biçimde vurgulu antagonizmaların karşısında ne olacak, sorusunu sorar? Burada özellikle altı çizilmesi gereken en önemli olgu, bu koşullarda eşdeğerin üstlendiği aracı işlevinin azaldığıdır. Her zaman dolaşım zamanını üretimin önünde bir engel olarak gören ve her zaman üretim zamanı ile dolaşım zamanı arasındaki çelişkiyi minimum düzeye çekmeye çalışan sermaye, kendisini bir güç ilişkisinin içinde bulur ve oyunu devam ettirmek isterken aynı zamanda çözümün *ölümcül karakterini* görür. “Dolaşım zamanını sifıra eşitlemeye, yani kendi kendisini ortadan kaldırmaya çalışmak sermayenin kaçınılmaz eğilimidir, çünkü dolaşım zamanını üretim zamanının belirleyici bir uğrağı olarak konumlandıran sermayenin kendisidir. Bu, değişimin, paranın ve bunlara dayalı işbölümünün gerekliliğinin dolayısıyla sermayenin kendisinin ortadan kaldırılması demektir” (*Grundrisse*, s. 629 [c. II, 110]). Nasıl ki dikey eşit değer sömürü üzerinde egemenlik kurmak zorundaysa, yatay eşit değer de dolaşım üzerinde egemenlik kurmak zorundadır: *İki yolda aynı anda yürünmez*. Üretimin antagonizması olan, dolaşım ve üretimin eşzamanlılığı, eşdeğere yapılacak bir göndermeyi olanaksız hale getirir. Bu eşzamanlılık ve antagonizma, antagonist hale gelmeden önce bu çelişkileri, özellikle paranın çelişkilerini etkileyebilecek olan bütün kontrol mekanizmalarını yıkar. (Bu konuyla ilgili olarak bkz. *Grundrisse* s. 659 [c. II, 138] ve devamı) Tersine, kendi kökünü kullanım değerine ve gerekli emeğin kitleselleşmesine dayandırdığını gördüğümüz karşı koyma gücü, burada kolektif özgürleşmeyi gerçekleştirmek için muazzam bir alan bulur. Kapitalist kontrolün çok daha sınırlayıcı ve verimli olan boyutu, yani eşdeğerlerin kullanımı yoluyla eşitsizliğin belirlenimi boyutu bozulur.

Fakat bu yeterli olmaz. Burada yeni bir antagonizma açığa çıkar. Sabit sermayenin, toplumun bütününe yeniden üretme

potansiyeli taşıdığını biliyoruz. Ayrıca, onun kullanım değeri olarak dolaşım sürecine girmediğini de biliyoruz (*Grundrisse*, s. 717 [c. II, 185]). Yine sabit sermayenin, kapitalist toplumun bütün yeniden üretim mekanizmalarını yönettiğini, hiyerarşik olarak düzenlediğini ve işlevsel hale getirdiğini de biliyoruz. Ama bu yeniden üretimin sadece insan ihtiyaçlarının baskısı altında olanaklı olduğunu da biliyoruz (*Grundrisse*, s. 741-43 [c. II, 207-09]). Ulaştığımız noktada artık bu ilişkiler olanaksız hale gelir, çünkü bir yandan sermaye artık gelişmeyi (eşdeğer) yorumlayacak bir anahtara sahip değildir, diğer yandan ise işçilerin kullanım değeri, kendi öznellik algısını geliştirdiği için çok güçlü bir antagonist nitelik kazanır. *Sabit sermaye, kendisini işçi öznelliği karşısında bir düşman olarak koyar. Gerilim maksimum düzeydedir ve düşmanlardan her birinin karşındakini ortadan kaldırmaya çalıştığı bir mücadelenin teorik temeli haline gelir.* Başlangıçta sadece bir olanak olarak görünen çelişki, kendisini antagonizmaya dönüştürecek kadar gerçekliğini açığa çıkarmıştır. Antagonizmanın şiddet beklentisiyle katılaştıran terimleri, bundan böyle karşıtını ortadan kaldırmayı temel alır.

İleri doğru iyi bir adım attık. Komünizmin dinamiğinin, olgunlaşmış kapitalist gelişmenin çelişkileri içinde nasıl bağimsız bir süreç haline geldiğini görmeye başlıyoruz. Komünizmin dinamiği, olgunlaşmış kapitalist gelişmenin krizinin –edilgen bir şekilde, alan açarak- izin verdiği öznelliğin ortaya çıkmasına dayanır, ama aynı zamanda bu krizin içinde kendisini genişletme ve zenginleştirme olanağı bulur. *Kapitalist üretim, bütün toplumu teslim aldığı zaman, üretim ve dolaşım bağlantısını çözülemez hale getirir.* Dolaşım ve üretim, yavaş yavaş üretim ve yeniden üretim anlamında bir birbirine işaret eden kavramlara dönüşür. Sermaye ilişkisinin toplumsal antagonizması, patlayarak bu bütünlüklü evreni parçalar. *İşçi sınıfı kavramı ve gerçekliği yerinden edilir ve bu patlamanın ortaya çıktığı düzeye ulaşır.* Yerinden olan sadece “işçi” ve “proleter” arasındaki bu yeni antagonizma değildir, aynı zamanda proleter sınıfın bileşimidir de. Bu alanın içinde gelişen, sınıfın kolektif kuruluş sürecidir de. Sınıfa anlam kazandıran ancak sınıfın bir birlik içinde yeniden bileşimi olduğu açıktır. Ancak tüm bu unsurları birleştiren karmaşık ve öznel yolun, ancak antagonizmanın ve onun taşıdığı şiddetin ısrarlı vurgusunun, sınıfı bütünlüğü için-

de geliştiren bu yeniden oluşum sürecine olanak tanıyacağı da açıktır... Ama bu, *Grundrisse*'nin sayfalarında zaten gösterilmiş olan farklı geçişleri izlemeyeceğimiz anlamına gelmez. Sınıfın evrensel bireyi, burada kullanım değeri yoluyla kendisini değerli kılan bir eylem olarak görünür hale gelmeye başlar ve sonra da gerekli emeği kiteselleştirip en katı düzeye çıkarır. Bu bireyin gücü, bütün kapitalist eşdeğer yasalarının ve rasyonel olarak sömürüyü mistikleştirmenin bütün olanaklarının sonunu kendi içinde barındırır. Son olarak, *Grundrisse*'nin bu sayfalarında, *evrensel bireyi kuran süreç*, kendisini sabit sermayenin işleyişi ile bütünüyle çelişkili olan bir ilişki içinde sunar: Bu, sabit sermayenin kim tarafından kontrol edildiği ve yine sabit sermayenin toplumu yeniden üretmek için ihtiyaç duyduğu zorunlu aracın kim tarafından idare edildiği sorunudur. Toplumsal, evrensel bireyin kendisini kurduğu aynı sürecin içinde, birey bu komuta kapasitesini ve gücünü de gösterir.

Böylece komünizm, kapitalist sürecin –Marksist yöntemin komünizmi tanımlamak için gerek duyduğu– tersine çevrililişi başarıldıkça gökyüzünden yeryüzüne inmeye başlar ve kurucu sürecin ufkunu ele geçirir. Evrensel birey artık hümanist bir nostalginin ürünü olarak ortaya çıkamaz: *Bu birey maddi sürecin bir ürünüdür* ve bu analizin materyalist niteliğine, öznenin her niteliksel sıçramasını, her niteliksel derinleşmesini bağlamak zorundayız. Son bir hatırlatma: Bu süreçte “sosyalist” olan hiçbir şey yoktur. Sosyalizmde sadece olgunlaşmış kapitalizmin gelişimi vardır. Komünizm “bir sonraki dönemde” gelmez, antagonizmanın ve gerçekten aşmanın muazzam gücünü kuran bir süreç olarak aynı anda ortaya çıkar.

Yine de komünizme dair elimizde bir kestirim var. Bununla kastettiğim, Marx'ın kendisi devam etmese de, bize bir patika göstermiş olduğudur. Marx'ın bize verdiği teorik öğeler, sistematik gelişmelerden daha ziyade ortaya atılmış fikirlerdir. *Ters çevirmeden kuruluşa giden bu yol, çok önemli olsa bile.* Buradan bakıldığında Marksist düşüncenin en tutarlı sınırı, belki de yöntemsel düzenin sınırındır. Bu, artı değer teorisi ile üretken dolaşım teorisinin inanılmaz biçimde birleştirilmesinin, kendi terimlerini bütünüyle yerinden edemeyeceği anlamına gelir. Bu muhteşem teorik uğraklarla her karşılaştığımızda, sentezin niteliğini kavramamızı ve oluşturan öğelere dair yeni bir

kavrayışa ulaşmamızı engelleyen muazzam bir çekim gücünün bizi geri çektiği izlenimine kapılırız. Bu yüzden, kurucu sürecin bir bölümünü nihayet katettiğimizi düşündüğümüz her seferde, aynı uğrakta -sıra dışı bir teorik ilerlemeyle birlikte-, ya artı değer teorisi ya da üretken dolaşım teorisi hakkında bize yeni bir açıklama sunan bir Marx buluruz. Yerinden etme, kendisinin bilincinde değildir ve sonuçlar kendi kendilerine duramazlar. Ve Marx hâlâ *neue Darstellung*'un araçlarına sahiptir, kendisine araştırmanın temelini dönüştürme ve araştırmayı sonlandırma olanağı verebilecek olan terimleri yerinden etme işlemine devam etmiştir. Tıpkı, Marx'ın -ücret, küçük ölçekli dolaşım ve ihtiyaçlar teması etrafında- antagonist özne figürünü kurmasına olanak tanıyan kopuş mantığının diyalektik mantığın yerini alması gibi, öznel ile döngü arasındaki ilişki, değer yasasından kendini değerli kılma yasasına geçiş, değer yasasının ötesi-ne geçiş işleminde taşınan tüm olasılıkların tükenmesi de, tüm bunlar ortaya çıkabilmiş, teorik olarak mümkün olmalıdır. Ve gördüğümüz gibi bu kısmen gerçekleşmiştir. Bütünyle değil. Aslında Marksist yöntem, tarihsel olarak mümkün deneyimin çizdiği sınırlara takılıp kalır ve bu yöntemin çizdiği en gelişmiş teorik figür yine bu sınırdadır. "Ücret Üzerine Kitap" hakkında daha önce belirtmiş olduğumuz gibi ve dahası burada *Komünizmin Toplumsal Bireyinin Kuruluşu üzerine Kitapla ilişkili olarak, teorinin daha fazla ilerlemesini engelleyen şey, işçilerin örgütünün gecikmesidir*. Neredeyse Marx'ın ütopyacılığa düşme korkusu içinde olduğundan şüphe duyabiliriz. Örgüt, olası bir örgüt ve teorinin ölçülemezliği korkusu.

Bu konuyla ilgili iki hatırlatma. *İlki* birinci derste söylediğim şeyin yeni bir versiyonudur: asla Marx'ta, ve hele de *Grundrisse*'de, pratikten (pratikte doğrulama olanağından) olduğu kadar örgütten (örgüte dönüşme olanağından) ayrı hiçbir teorik tavır yoktur. Marx'ın hangi politik koşullar altında çalıştığını hatırladığımızda bunun tersini düşünmek aptalca olurdu. Bu böyleydi ve başka türlü olamazdı. Bu iyi bir derstir. Yönteme içkin sınırlara referans vererek yapmamız gereken *ikinci* gözlem de sıra dışı teorik sonuçlara sahiptir: Kendini değerli kılma ve komünist bireyin kuruluş süreci, sadece tartışmanın genel terimlerini yerinden etmekle kalmaz aynı zamanda tartışmayı ilerleten merkezi motoru da yerinden eder. Yani kuruluş teması bizi, proleter tavrın somut belirleniminin ve kolektif proleter praksisin, teorik

bir motora, teorik bir önermenin ana dayanağına, sıra dışı bir özgürlük ve kendini ifade etme gücüyle donanmış bir özneye dönüştüğü bir teorik aşamaya nüfuz etmeye zorlar. Teorik zeminin kaydığı bu aşamada, değişen önvarsayımdır. Ortaya çıkan, öznenin geçirdiği değişimdir. Bu değişimin somut bir deneyimi olmaksızın, salt imlemenin ötesine geçmek çok zordur. Teorinin geçirdiği bu evrimin açık ve keskin bilincini Marx'a atfetmek ve böylece bir şekilde teorinin sınırlarını haklı çıkarmayı istemeyiz. Tekrar ediyorum, bu sınırlar işçi örgütlerinin geride kalmasından kaynaklanır. Üstelik Marx'ın teorik imgelemi, gördüğümüz gibi bu sınırların çok ötesine geçer. Bunu söyledikten sonra, -bundan böyle komünizmin kolektif bireyinin kuruluşu ile olgunlaşan- bu süreçte, *neue Darstellung*'un (yeni sunumun) gitgide *Selbst-Darstellung*'a (kendi kendine sunumu) dönüştürmek zorunda olduğu doğrudur.

Gelin yeniden Marksist düşüncenin sınırlarına geri dönelim. Marx, üretimi ve yeniden üretimi oldukça en dar şekliyle birleştirdiğinde dahi, *toplumsal emek sürecini bütün maddiliğiyle gösteremez*. Üretim ve yeniden üretim arasındaki ilişki oldukça genel kalır. Yani Marx bize sistemin kendisini nasıl yeniden ürettiğini ve bir bütün olarak antağonizmanın kendisini nasıl yeniden ürettiğini gösterir, ama ne üretken dolaşımın bu aşamasında *emek sürecinin doğasını* ne de üretken emeğin doğasını incelemek üzere yeniden ayrıntılandırmaz. Şimdi *üretken emek* kavramı üzerinde kafa yormak için duralım. Marx'ın bu konu hakkında bize söylediklerini inceleme fırsatımız oldu. Üretken emek, *artı emeği* yaratan emektir. Buna katılıyoruz. Sorun, *artı emeği* nerede bulabileceğimizi ve onun üretim döngülerinin ne olduğunu araştırmaya başladığımızda çıkar. Şimdi, üretim ve yeniden üretim bu kadar çok birbirinin içine geçtiyse, artık üretken emeği yeniden üretim emeğinden ayıramayız. Üretken dolaşım, doğrudan veya dolaylı, dolayimli veya dolayısız üretken olarak tanımlanan bütün toplumsal çalışmayı *toplumsal sermayenin üretim bandında* bir araya toplar. Burada Marksist analizin ilk kategorilerini biçimlendiren ortalama toplumsal soyut emek, oldukça yoğun bir tarihsel boyut, somut bir boyut elde etmek üzere kendisini yerinden eder: Artık komünizmin evrensel bireyinin kuruluşunun bir ögesidir. Üretken emek kavramının ve gerçekliğinin dolaşım ve yeniden üretim alanlarına doğru

genişlemesi, sadece komünist öznenin tarihsel bireyselliğini kuran sürecin yalnızca tarihsel niteliğinin değil, aynı zamanda çoğul çeşitliliğinin de ortaya çıkmasına neden olur. Teorik düzeyde ve tanımda ulaştığı bu süreç, Marx'a bu genişlemeyi elde etme olanağı verir. Fakat Marx bunu yapmaz. Aslında, Marksist üretken emek tanımı, kol emeğinin sosyalist axiology¹ ile ilişkili olan indirgemeci bir tanımdır. Üretken emek, teorik koşullar değişmiş olsa bile bu değer-kuramı tarafından koşullanmış olarak kalır. Hem de çok! *Üretken emek* kavramının *devrimci bir sınıf* tanımının yapılmasına olanak tanıyabileceği *tamamlanmış* tek bir *yerinden etme* vardı. Sistemin bütün diğer araçları ve tanımları ileriye doğru değişirken, bu kavramı tanımlamak için söz konusu sosyalist değer-kuramını korumak, açıkçası işe yaramayan ve kısır bir durumdu. Marx, işçi hareketlerinin sınırlarının yol açtığı zararlı etkilerden çok çekti.

Ama öte yandan, üretken emek kavramının örtük olarak içerdiği teorik olasılıkları incelemeye devam edelim. Üretken dolaşım yoluyla, üretimden yeniden üretime doğru geçtiği süreçte üretken emeğin yaşadığı evrim, komünizmin toplumsal bireyinin *kurucu praxisinin* gelişiminin *çok değerli* bir göstergesidir. Bu gelişimin içinde devrimci sınıf, bağımsız gelişimi, biçimlerin ve üretken emek ilişkilerinin çoğulluğunu içerecek ve onları kapitalist değerlenmeye alternatif ve potansiyel güçler olarak bir araya toplayacak kategori olacaktır. Komünizmin özü ve özgürleşme sürecinin ölçüsü olarak komünizmin gerçekleşmesine yol açacak olan *işin reddi*, burada üretken emeğin evrenselliği ile ilişkilendirildiği zaman aynı zamanda üretken bir öze sahip olarak ortaya çıkar. Çünkü, üretken emeğin kitlesellenen gücü, sömürünün evrenselliğini yıkmak ve üretimdeki elbirliğinin evrenselliği ve üretimin aralıksız yer değiştirmelerinin yarattığı, muazzam biçimde genişlettiği kendi yaratıcı enerjisini özgürleştirmek için kullanılır. *Devrimci sınıf, kendini değerli kılarak, genişlemesi ve yoğunlaşması, gelişmenin ve bütünlüklü tersine çevrilişinin sonucu olarak ortaya çıkmasına neden olan bir anlam kazanır.* Evrensel bireye dair Marksist tanımın içerdiği soyut ve genel boyut, burada kelimenin tam anlamıyla, tamamen karanlığa gömülür. Marx'ın yöntemini harfi harfine

¹ moral, estetik, din gibi değer sistemlerinin incelenmesi, değer kuramı (ç.n.)

olmasa bile eski gücüne kavuşturabiliriz: Bu, üretken elbirliğinin derinleşmesini analiz etmemizi ve kolektif gücü her zaman kurucu bir praksis olarak ele almamızı sağlayan şeydir. Teorik çerçevenin inanılmaz biçimde genişlemesi, ki bu genişleme tüm toplumun antagonizmasını hesaba katabilecek bir genişlemedir, kendi analizinde, elbirliğinin derinleşmesi ile hem yaratıcı hem de yıkıcı gücünün ifadesine yönelik baskının yoğunluğunu birleştirememiştir. Oysa, bu sapmayı düzeltmek için gerekli olan koşulların hepsi bugün mevcuttur ve eski gücüne kavuşturulabilir. Bu anlamda, Marx'ın komünizmin dinamiğine verdiği tanımın yeni yönelimlere vardığını düşünüyorum. Kapitalist gelişmenin bütün terimlerinin küresel olarak yerinden edilmesi, öznenin kuruluşunun tüm terimlerinin de eşzamanlı olarak yerinden edilmesidir. Bu, artık sadece antagonist bir kutup olarak ortaya çıkamaz: bu, devrimci sınıf, zenginlik ve kendini değerli kılma olarak belirir.

Komünizmi maddileştirmek, komünizmi Marx için olduğundan daha kesin bir tarihsel güç haline getirmek bugünün projesidir. Evet, kapitalist gelişmenin koşullarının ve işçilerin örgütünün koşullarının olgunlaştığı günümüzde. *Bugünün projesi ama hâlâ Marx'ın teorisine dayanan bir proje*. Bunu, gerçek hareketin baştan başa kat ettiği bir yörünge olarak düşünebiliriz. Geçiş tartışmasının içerdiği komünizmin belirtisini kurucu sürece dönüştüren yalnızca gerçek harekettir: *komünizmin dinamiği*. Komünizmin tanımını maddileştirme yönündeki tam anlamıyla gelişmiş çabaya bir gerçeklik kazandıran şey, Marx'ın tanımladığı eğilimlerin olgunlaşması, kapitalizmin daha da gelişmesidir. Dinamizm anlamında, izlenecek yol anlamında ve sınıfsal anlamda. Burada geçiş temasını, politik anlamda ortodoks Marksizmin tarihinde gördüğümüz şekliyle ele almadığımız açıktır. Burada, Marx'ın bir zamanlar katetmiş olması gereken bir alanı temsil etmenin uzağında, politik olanın eleştirisi ön varsayılmaktadır. "Ortodoks" geçiş, salt bir icat, korkunç bir mistifikasyondur. Marksist analizde komünizmin dinamiği, toplum üzerindeki kapitalist tahakkümün bütününe kuşatan ve proletaryayı bağımsız, özgür ve zengin kılmak için proletaryanın öznel konumunu kapitalist tahakkümden kurtaran antagonist bir süreç olarak ortaya çıkar. Kat edilecek yol, bazen yeni değerlenme alanları belirleyen ve yaratan öznel

mekanizmaların yaygınlaştırıldığı, isyan uğraklarının ve ihtiyaçların ifadesinin yinelenen ve sürekli birikimi haline gelir. Çok yönlülük ve fark, proleter zenginliğin geliştirilmesinin tözsel yüklemeleridir. Bugün gözlerimizin önünde, hem toplumun kapitalist entegrasyonunun son derece yüksek aşamasını hem de proletaryanın yeniden temellük hareketlerini ve ihtiyaçlarının zenginliğini görüyoruz: Marksist patikanın doğruluğunu bu düzeyde kanıtlayabiliriz. Ve oradadır. Onu görme gücüne ve arzusuna sahip olmak yeterlidir. Sınıflar arasındaki sürekli savaşın kaynağı bir patikadır, her noktasında maddi olan, muhtemelen çok uzun bir yoldur. Her ne olursa olsun, bu süreci, bu devrim patikasını, proletaryanın elinden alma olasılığı yoktur.

Nihayet kendi tanımının anlamına kavuşmuş bir devrim: kolektif öznenin maddiliğine dayanan bir devrim. Sınırları Marksist bilim tarafından çizilen bu patikanın geri döndürülemezliği, sınıf bileşiminin maddiliğine dayanır ve düşmana karşı yönelmiş zorunlu savaşında –Marx buna “ölümcül” savaş deronu güçlendirir. Bunun mümkün olup olmadığını yönündeki sıkıcı ve bir türlü bitmeyen tartışmalar (ve tutkuyla değil akıl yoluyla ulaşılan hep mümkün olmadığı yönündedir) bitmiştir. Burada alınacak bir karar yoktur: Ya devrimde varsındır ya da yok, ya komünizmde yaşarsın ya da yaşamazsın. Karar ileridedir, sınıf savaşının koşullarındadır.

Bu yüzden, komünizmi maddileştirmek, onu tarihsel bir güç haline getirmek, aslında komünizmin dinamiğine dair Marksist sorunu çözmekten geçer. Bu sorunu başka bir açıdan, sınıf bileşimi açısından ortaya koyabiliriz. Sorun, sınıf bileşiminin nasıl komünist hareketin yönünü geri döndürülemez biçimde belirlediğini gösterme sorunudur. Bütün teorik koşullar artık bir araya getirilir. Sorun tarihsel bakış açısına göre ortaya konulur ve biz bu sorunu sadece, mevcut sınıf bileşimi koşullarında, sınıfın tarihsel gelişiminin belirleyiciliğini kendi içinde güçlendirebilecek olan kolektif praksisin kurucu fenomolojisi yoluyla çözebiliriz. Göklere çıkarmak için değil, ama kendini değerli kılma sürecinin giderek somutlaşan, somut belirlenimlerini açıklamak için. Dönüp dolaşıp aynı noktaya, işçi sınıfının otonom ve bağımsız değerlendirilmesi meselesine geliyoruz. Sermaye bunun ortaya çıkışını görür; sermaye bunda, kontrolünü devam ettirmesi için gerekli bütün kategorilerin etkisini yitirliğini, krizi açıklamanın temel

anahtarını kolayca görür. Bu yaklaşımı, işçi sınıfının bakış açısına geri döndürmek daha zordur, çünkü burada olumsuzluk ve imhanın gücü, bir açıklama sağlamaya yetmez. Kendi gelişimini açıklamak üzere güçlü ve rasyonel bir olumluluk kazanmak, kendini değerli kılmanın gelişiminin zenginliğine yaraşır bir özelliktir. Ve bu, yerine getirilmesi zor bir taleptir. Sermayenin sınırlayıcı hareketlerini ele almak, savaşıyor sınıflar arasındaki sınırda açığa çıkan stratejiyi tanımlamak daha kolaydır. Oysa, kendini değerli kılmak dokusunu oluşturan bu taktiksel inisiyatiflerin karmaşıklığına inmek zorunda kaldığımızda, sadece dağınık ve belirsiz tanımlar yapabiliyoruz. Kimi pozitif öğeler, salt verilidir. *İlk başta*, sınıf bileşiminin -hem çok yönlü hem de gittikçe artan- karakteri. Kendini değerli kılma stratejisi, işçilerin içinde bulundukları bu toplumsallık düzeyinden, baskıların zenginliği ve farklılığında, ihtiyaçlardan ve tavırlardan süzülüp gelen dinamiklerin çeşitliliği üzerine kurulmalıdır. Kapitalist döngünün sürekli yeniden bileşiminin eklemlenmelerinin her birine saldırma kapasitesi. Bu zenginlik ve bu çeşitliliğin kendini ifade ettiği biçim, sermayeye, uyguladığı denetim açısından tam bir esnekliği dayatır. Ama dikkat, esneklik sadece sermayeye özgüdür: işçiler açısından zenginlik, dinamizm ve çok yönlülük esnek değil tersine katıdır. Aklımızda tutmamız gereken *ikinci nokta* budur. Kendilerini yerinden ederek, sınıfın bileşimini oluşturan daimi sürecin içinde, bu gelişmeyi etkileyen niteliksel sıçramaları oluşturan sentezler, tüm bunlar sınıf bileşimi içinde maddi olarak kurulur. Sermaye bu kuruluş sürecini kontrol edebilir, engelleyebilir ama asla ters çeviremez. Marx'ın diyalektiğin toplumsallaşmasına dair hipotezlerin gelişiminde dikkatimizi çektiği antagonist sınıf kutbunun tomurcuklandığı bu uğrak, gerekli emeğin gerçekliğinde maddi olarak kazılıdır. *Üçüncü olarak*, sınıf bileşimi kavramının, kendi çok yönlülüğüne ve katılığına tamamlayıcı bir öğe daha eklediğini aklımızda tutmalıyız: *elbirliğinin en yüksek aşamasındaki üretken şiddet*. Nihayet sınıf bileşiminin neye dönüştüğünün adını koyabiliriz: komünist bileşim. Bunun dinamiğine, öncülün komünist niteliği damgasını vurur ve sürekli olarak bu nitelik tarafından canlı tutulur ve yayılır. Proletaryanın kendini değerli kılma hareketinin tarihsel ifadesi içinde, şiddetin ve programın, savaşın ve hedeflerin kitleselleşmesinin, öncünün saldırısının ve direnişin sürekli ardı ardına gelişini bu öğeden daha iyi hiçbir şey açıklayamaz.

Bu dinamiğin niteliğini daha iyi vurgulamak için, *sınıf düşmanının nasıl davrandığına bakalım*. Sınıf düşmanı, kendini değerli kılma hareketi içindeki proletaryanın toplumsal elbirliğinin üstlendiği otonomiye karşı duyarlıdır. O kadar duyarlıdır ki, bu isyanı dikkate alarak, sermayenin stratejik yaklaşımını ve referans çerçevesini sürekli yeniden kurar. Sermaye, toplumsallaşmış, yaygın ve genişletilmiş üretim bandı anlamında toplumsal yapıyı sürekli yeniden oluşturmaya çalışarak, işçi inisiyatifinin çok yönlülüğüne karşı yanıt üretmeye girişecektir. Sermaye böylece, sayısız çeşitlilikteki dürtüyü, onların bileşimini bozarak, üretimde ve yeniden üretimde parçalayarak bir araya getirmeye kalkışacaktır. Bu, sadece yapay ve politik bir denetim anlamına gelir, çünkü ikinci noktada gördüğümüz gibi, otonominin katılığı öyle bir nitelik taşır ki, kesintiye neden olabilecek ve geri çekilmeyi dayatabilecek bütün işleyiş mekanizmalarını bloke eder. Sermaye ilişkisinin politik ve zora dayalı karakterini en azından, sonunda kendini değerli kılma aşamasındaki işçilerin elbirliğinin gerilimini planlanmasının olanaksızlığı açığa çıkaracaktır. Sermaye burada güce karşı güç kullanarak ve şiddete şiddetle karşılık vererek, bir sonuca ulaşmak zorunda kalacaktır. Bana göre tüm bunlar, komünizmin –sınıf bileşiminin komünist gerçekliğinin- kapitalist gelişme tarafından alınacak biçimleri öngördüğünü ve koşullandığını gösterir. Komünizm, kendi içinde kurucu ve dinamik bir öge olarak, kapitalist gelişmeyi yıkan motor ve güç olarak belirir. Marx'ın işaret ettiği bütün dinamikler –*Grundrisse*'deki son hareketin içinde gördüğümüz ve gelişme halindeki bir sürecin ilk eklemlenmesini gösteren dinamikler- bütün bu dinamikler burada kendi sonuçlarını bulurlar. Çelişki artık ima edilmez, artık aktüeldir: Çelişkinin terimleri antagonisttir ve hatta ayrılma, fark ve karşıt gelişmedirler. Kendini değerli kılmanın kapitalist gelişmeye dayattığı koşullanma, artık kapitalist ilişkiler içinde çözölen diyalektiğin bir sonucu değildir; tersine gerçek bir koşullanma, güç konumları –kendi kendini belirleyen ayrı konumlar- yoluyla düşmanına dayatılan bir mantıktır. Dolayısıyla bugün ilk köşe taşları Marx tarafından belirlenmiş olan ve “Marx'ın ötesindeki” bu yolda ilerleyebiliriz. Ama sıçrama bir kez gerçekleştiğinde, komünizmin gerçekleşmesi imgesi, komünizmin dinamiği, güçlü bir yan anlam kazanır ki, şüphelerimize rağmen gerçekten kendi kendimize tekrarlamak zorunda kalırız: evet, Marx'ın ötesine geçtik.

Birçokları *Kapital*'in modern kapitalist gelişmeyi anlamamız için pek işe yaramadığını söylemiştir. Özellikle de -bunu söylemek için, kapitalizmin geçirdiği modern dönüşümleri bile beklemeyen- revizyonistler. Revizyonizm, Marx'ın çalışmasının hayat verdiği devrimci ruhtan nefret ederek bunu yineledi. Oysa bu kötü niyetli dürtüsünün ötesinde revizyonizm, -ve ondan sonra sayısız eğilim aynı ortodoks analize bağlı kalmıştır- sızlanışlarını destekleyecek yeterli alan buldu. Bazıları, sermayenin günümüzde ulaştığı fenomonolojik düzeyde ve yine sermayenin toplumsal gelişimi içinde, Marksist geleneğin *sermaye, işçi sınıfı veya emperyalizm* gibi temel kavramlarını modernleştirip yeniden konumlandırmamız gerektiğini söylüyor. Pozitif yanıt vermekten başka ne yapabiliriz? Benim bütün tartışmam, bu modernleşme alanı üzerine kurulu. Fakat dünyaya bu şekilde yaklaşmak yeterli mi? Gelin görelim. Öncelikle, kapitalist gelişmenin toplumsal karakterini göz önünde bulundurarak, *Marksist kategorilere yeni bir temel kazandırmak zorunda olduğumuza* hiç şüphe yok. Buradan baktığımızda *Grundrisse*, *Kapital*'in önündedir, çünkü *Grundrisse*'de *kategorilerin toplumsal karakteri doğrudan temel olarak belirir*. Hukuk eleştirisinin, Marksist politik ekonomi eleştirisinde varlığını sürdürmesini sağladığı özel-kamusal diyalektiğinin bu ağır dönüşleri *Grundrisse*'de neredeyse hiç yoktur. Bunu söylemek, *Grundrisse*'de kategorilerin bütünüyle yeniden formüle edilmesini bulabileceğimiz anlamına gelmez. Elbette bu böyle değildir. Tanımlarda son derece büyük bir orijinallik sergileyen uğraklar vardır, ama Marx'ın en ileri gittiği yerlerde bile -daha önce de belirttiğimiz gibi- sermayenin yeni toplumsal gerçekliğine sadece bir anıştırmada bulunduğu şüphe götürmez. *Grundrisse*'nin ilk noktaya dair (toplumsallaşma zorunluluğu içinde kategorilerin yeni temelleri) girişimlerin çok ötesine geçtiği yer, daha ziyade *toplumsal antagonizmanın* tanımına dairdir. Burada, kategoriler, olası herhangi bir reformist anlayışla bağlantısını keser ve Marx'ın kategorilerinin modernleşmesinin bir ikinci temel ögesini tanımlar.

Şimdi biraz duralım ve bu son ögeyi inceleyelim. Bu öge, *Grundrisse*'ye sadece özgünlüğünü değil, aynı zamanda modernliğini ve *güncelliğini* kazandıran ögedir. *Marx'ın buradaki ısrarlı vurgusu, toplumsallaşma teorisi ile artı değer teorisinin birliği üzerinedir*. Artı değer teorisi, toplumsallaşma teorisini antagonist açıdan düşünme olanağı sağlar. Toplumsallaşma teorisi

bize artı değer teorisini evrensel düzeye taşıma olanağı sunar. “Evrensel düzeye” ile kastedilen, Marksist kategorilerin yeniden temellendirilmesi ve modernleşme işinin, *sermayenin devlet eliyle yönetilen gelişimini* kendi amacı içinde kavrayabilmesi gerektiği ve *giderek hızlanan çokuluslu üretim tarzının, uluslararası düzeyde genişlediğidir*. Politik ekonominin eleştirisinin, eşzamanlı olarak politik olanın bir eleştirisi, bir sosyalizm eleştirisi, bir çokulusluluğun eleştirisi olmaktan başka çaresi yok. Fakat bu evrensel düzeyler, yine de gerçek antagonizma düzeyleridir. Sermayenin devlet-biçimi içindeki gelişimi, politik mekanizmaların birikim dinamiğinin içine sokulması, merkezinde politik denetim sorunu yatan üretim şeklinin (kimilerinin “Taylorizm sonrası” adını verdiği) ayrıntılandırılması, işte tüm bunlar işçi-devlet antagonizmasını eleştirel dinamiğin merkezine oturur. Marx özellikle *Grundrisse*’de sıklıkla devlet demenin, sermaye demenin sadece bir başka yolu olduğunu göstermiştir. Üretim tarzının gelişmesi, devlet demenin sermaye demenin *yegâne* yolu olduğunu fark etmemizi sağlar: toplumsallaşmış bir sermaye, birikimi iktidar tarafından sağlanan sermaye, değer teorisinin komuta teorisine dönüşümü; çokuluslu şirketlerin döngüye girmesi ve çokulusluların devletin gelişimi. *Marksist kategorilerin gelişimi, ve yeniden temellendirilmesi*, tüm teorik çabayı riske atmak adına, bize *bu merkeziliği* unutturmamalı. Birikim ve planlama mekanizmalarının devletçi biçimde merkezileştirilmesinden; üretim ve yeniden üretim alanlarındaki bütün araçların ve değişimlerin çokuluslu kapitalist merkezileşme ile kitlesel olarak yeniden örgütlenmesinden başlayarak, sermaye kavramını yeniden formüle etmeliyiz. *Grundrisse*’den *Kapital*’e? Evet, ama sadece bu somut anlamda. Bunu organik olarak tamamlayan bir diğer anlam ise, komünizmin dinamiğinin analiz edilmesidir. Ancak antagonizmanın ulaştığı bu yoğunluk aşamasında, komünizmin dinamiğini analiz etmeyiş önerebiliriz. Kapitalist birikimin gelişimini tersine çevrilmiş biçimde kavramak zorundayız. Ama bu tersine çevirme kavramını *ayrılma* kavramına indirgemezsek bunu yapamayız. Sermaye ilişkisi, düşmanın ayrı ve bağımsız varlığına, yani komünizmin dinamiği olan işçinin kendisini değerli kılma sürecine meyleden bir güç ilişkisidir. *Antagonizma, artık diyalektiğin bir biçimi değil, diyalektiğin olumsuzlanmasıdır*. Bugünlerde “negatif düşünce”den çok fazla söz ediliyor. Tamam, burjuva köklerinden kurtu-

lan negatif düşünce, işçilerin bakış açısını oluşturan temel bir bileşendir. Gelin onu kullanmaya başlayalım, meyvelerini göreceğiz! Bütün bağımsızlığı içinde işçilerin sağlıklı eleştirisinin gelişimini besleyecek meyveler.

Daha da fazlası var; tüm bunları kabul ettikten sonra, hâlâ en içerideki ve en önemli patikayı kat etmek zorundayız. Bu yol, proletaryanın bağımsızlığının, *kolektif praksisin* analizini gerektirir. Gelin bu noktayı, Marksist metodolojinin temel pasajını yeniden inceleyerek ele alalım:

Önce, sermaye, işçileri gerekli emeğin ötesine geçip artı emek üretmeye zorlar. Sermaye ancak bu yolla kendisini gerçekleştirir ve artı değer yaratır. Ama diğer yandan sermaye ancak artı emek olduğu ve *artı değer olarak gerçekleştiği sürece ve ölçüde* gerekli emeği ortaya koyar. Yani sermaye, artı emeği gerekli emeğin koşulu ve artı değeri nesnelleşmiş emeğin, değerın sınırı olarak koyar. Değer elde etmediği sürece, gerekli emeği de varsaymaz; verili olan bu temelde bu başka türlü de olamaz. Dolayısıyla sermaye, emeği ve değer yaratımını -İngilizlerin dediği gibi “sahte çek” yoluyla- sınırlandırır ve bunu aynen artı emeği ve artı değeri varsaydığı ölçüde ve aynı temelde yapar. Bu yüzden sermaye doğası gereği, emeğin ve değer yaratımının önüne, onları sınırsız genişletme eğilimi ile çelişkili bir şekilde, *engel* koyar. Ve sermayenin bir yandan kendine *özgü* bir engel üretirken öte yandan önündeki *her* engeli aşmaya ve ortadan kaldırmaya çalışması, canlı bir çelişkidir (*Grundrisse*, s. 421 [c. I, 320-21]).

Bu pasajı daha önce başka bir amaçla zaten okuyup ve yorumlamıştık. Şimdi bu yöntemin *komünizm patikasındaki işçi sınıfının ve proletarya olan “bu canlı çelişkinin”* gelişiminin yönünü yeniden keşfetmemizi sağlayacağından emin bir şekilde, yeniden okumak ve ters çevirmek istiyoruz. Her sınırın -sınıf bileşiminin katılığı, gerekli emeğin belirli bir düzeyi, vb. olarak- bir engel olarak belirlediği bir patika. Fakat sermaye için sınırların varolduğu ve sadece sınırları ve oranları yeniden temellendirmek için birer engel olarak algılandığı yerde, işte tam burada işçi sınıfı açısından sınır, kelimenin tam anlamıyla diğer taraftan gelen bir engel olarak görünür. Bu şekilde bir bakış, engelin aşılmasının yeni sınırlar yaratma değil, tersine kullanım değerini ve canlı emeğin gücünü bütünüyle geliştirme eğiliminde olduğu, antagonizma bakışıdır. Bu pasajda, bu yöntemle, işçi

özneelliği, devrimci sınıf, evrensel sınıf haline gelir. Bu pasajda, *komünizmin kurucu süreci, tam gelişimini bulur*. Ve bu anlamda, antagonist mantığın, ikili bir ritme sahip olmaktan, kendi ufkunda karşıtının kurgusal gerçekliğini kabul etmekten vazgeçtiğini hemen belirtmeliyiz. Antagonist mantık, basit bir ufuk olarak bile *diyalektiği reddeder. Bütün ikili formülleri reddeder*. Antagonist süreç, burada hegemonyaya, *düşmanını yıkmaya ve ortadan kaldırmaya yönelir. Diyalektiği yadsımak*: Judeo -Hıristiyan düşüncenin bu ebedi formülünü, -Batı dünyasında- rasyonalite demenin bu dolambaçlı yolunu yadsımak. Marx'ta bunun yıkımının en gelişkin projesini okumuştuk ve bu doğrultuda atılmış muazzam adımları gördük. Şimdi kendimizi tamamen buna vermeliyiz. Ancak bu zeminde yeni kategorilerden bahsetmeye başlayabileceğiz: yani sermayenin değil, sermayenin ortadan kaldırılmasının kategorilerinden.

Burada, çalışmamızın sonunda, başlangıçtaki sezgiyi doğrulanmış kabul edebiliriz. Marksist yöntemin devrimci içeriğini özgürleştirmeliyiz. *Grundrisse*'nin açtığı patika, bunun için bize asli bir temel sunuyor. Bu patikada ilerleyerek ve Marksist düşüncüyü ileri iten mekanizmaları yeniden keşfederek nihayet ulaştığımız temel nokta şudur: *bütün diyalektik biçimlerin Marksist eleştirisi*. Sonunda Marx'ın düşüncesinin pratik niteliğini bulduğumuz yer burasıdır. Diyalektiğin sonu mu? Evet, çünkü burada düşünme eylemi, kolektif güçten, özneyi komünizme yönelen bir dinamizm olarak kuran kolektif praksisten bağımsız bir ottonomiye sahip değildir. Düşman yıkılmalıdır. Sadece komünist pratik, komünizmin zengin, bağımsız çok yönlülüğünü özgürleştirerek, bunu başararak ve kendini geliştirerek bunu yıkabilir ve yıkmalıdır.

Negri'nin Diğer Yazılarında Otonomi Teorisi

Marx Ötesi Marx, Negri'nin otonomi teorisi ve pratiği üzerine yazmış olduğu, sadece küçük bir kısmı İngilizce'ye çevrilmiş olan diğer yazılarının bağlamına oturtulduğu zaman daha kolay anlaşılır.¹ Burada, Negri'nin bu yazıları hakkında açıklama yapıp bunları *Marx Ötesi Marx*'taki temalarla ilişkilendireceğim.

İşçiler ve Devlet (1972), Negri'nin iki makalesinden oluşur. Bu makalelerden biri olan "Döngü ve Kriz üzerine Marx" makalesi, Negri'nin daha sonraki yazılarının anlaşılması bakımından çok önemlidir. Bu makalede, daha sonraki ve daha ayrıntılı otonomi teorisine temel olacak kavramlarının birçoğuyla karşılaşırız. En önemli vurgu, ekonomik gelişmenin ve bu gelişmenin girdiği krizin belirlenmesinde işçilerin mücadelesinin (*lotta operaia*) oynadığı etkin roldür. Negri ancak işçilerin etkin rolünü vurguladıktan sonra, işçilerin kapitalist devleti yıkmak için zaten yeterli güce sahip oldukları fikrini ileri sürebilir; çünkü devlet-planlı ekonomi, emeğin belirleyici bir rol üstlendiği emek-sermaye arasındaki tehlikeli bir antagonist ilişkiye dayanıyordu.

Negri ekonomiyi politik olarak okur. Salt ekonomik anlamda denge olarak görünen şey, aslında antagonist bir güç ilişkisidir; nesnel bir yapı olarak görünen şey ise, aslında öznel etkinliğin bir ürünüdür. Ekonomi, toplumsal aktörlerden bağımsız

¹Sosyalist İktisatçılar Konferansı, Negri'nin birkaç kısa metnini ve *Il dominio e il sabotaggio* (*Domination and Sabotage*)'nin tam metin çevirisini kapsayan, *Working Class Autonomy and the Crisis* (Red Notes, 1979) başlıklı mükemmel bir sayı hazırlamıştır. Negri'nin çalışmalarının kısa bir özeti Fransızca olarak da elde edilebilir -Benjamin Coriat, "l'opéraisme italien", *Dialectiques* içinde, sayı 30.

işleyen bir “nesnel” yasalar sistemi değildir. Daha ziyade, öznel arasındaki antagonist bir ilişkidir. Dolayısıyla Negri, ekonomik gelişmenin, bir kapitalist *iktidar* sorunu ve projesi olduğunu ileri sürer. Gelişme, emek ve sermaye arasındaki, daha net bir ifadeyle artı değer ve ücret arasındaki antagonist ilişki tarafından belirlenir. Bu indirgenemez ikilik, krizi bir zorunluluk olarak sermayeye dayatır. 1917 devriminden ve Rusya’nın deneyimden sonra Negri, Batı Avrupa’daki işçi sınıfının giderek otonomlaştığını gözlemler ve bu durum burjuvazinin bu çatışmayı bir dengeye oturtmaya yönelik yanıtına yol açar. Keynes, krize bir alternatif olarak, biçimsel denge modeline göre yapay olan araçların kullanımına dayalı bir gelişme fikrinin kuruluşunu temsil eder. Schumpeter iş döngüleri teorisinde, gelişmenin politik tanımını sınıf egemenliğini ele geçirmenin bir aracı olarak gösterir. Sermaye, krizi temel güç ilişkilerini yeniden düzenlemek için kullanır. Döngü, kendi gelişiminin bir işlevi olarak içinde kriz barındırır.

Negri, Marx’ın kriz üzerine yazılarında, hem Keynes’in hem de Schumpeter’in öngörülerinin bulunduğunu belirtir. Marx, kapitalizmin periyodik döngülerinin zorunlu olarak krizleri içinde barındırdığını görür. Denge durumu aslında bir ortalama veya bir rastlantı durumudur; “normal” gelişme ise aslında anormal kriz olanağıdır. Daha da önemlisi, Negri, Marx’ın krizin tetiklenmesinde işçi sınıfına atfettiği etkin rolü vurgular. Marx ücret baskısının kâr oranlarının düşme eğilimine neden olduğunu ve bu eğilimin sadece ve sadece iki sınıf arasındaki rekabet tarafından yaratıldığını söyler. Negri bu fikre şunu ekler: Gelişme kâr elde etme arzusuna bağlı olduğu için, güya nesnel olan gelişme süreci içinde antagonist bir sınıf ilişkisinin olduğunu görmek gerekir ve bu ilişki nesnel bir yasa değil, öznel arasındaki politik bir güç ilişkisidir. Kâr oranlarının düşmesinin krizi, güç ilişkilerinin, mücadele içindeki öznelerin eğilimlerinin ve karşıt eğilimlerinin bir sonucudur. İşçi sınıfı, zorunlu emek ücretinin düzeyini artırır ve sermaye, işçi sınıfının üretim sürecinde bir araya gelen canlı emek miktarını azaltmaya yönelen bu eylem tarafından sınırlandırılır. İşçilerin mücadelesi, kapitalist gelişmeye, indirgenemez bir sınır koyar. Ve sermaye, temel güç ilişkisini yeniden düzenlemek için kriz durumundan yararlıansa bile, bu ancak kapitalist gelişmenin istikrarsızlığını gösterir. Kriz durumundan yararlanma, aynı zamanda farkı

toplumsal tabakalaşmayı –“sınıfların politik bileşimini”- yeniden hizaya sokar ve bu hizaya sokma sınıf antagonizmasını radikalleştirir ve toplumun bütününe yayar. Sermaye, bu gelişme ve kriz diyalektiğine teslim olur.

Negri, bu krize çözüm olarak “Planlamacı sosyal devlet”in ortaya çıktığını belirtir. Politik şiddet ve baskı, salt ekonomik pratikte uygulanması mümkün olmayan bir şekilde, kapitalist ekonomik gelişmenin tehlikeye girmesini engeller. Gelişmenin örgütlenmesi, örgütlenmenin gelişmesi haline gelir. Planlama bu sürecin merkezine oturur. Kapitalizm, toplumsal olarak ne kadar örgütlü ve planlı hale gelirse, bir silah olarak krize o kadar az ihtiyaç duyar hale gelir. Planlamacı devlet, sermaye için o kadar zorunlu hale gelmiştir ki, işçi sınıfının yıkıcılığının bir hedefi haline gelmelidir. Negri, bu politik söylemi daha önce yaptığı ekonomik tartışmaya dayandırır. Öncelikle, kapitalist ekonomik gelişmenin bugünkü aşamasında işçilerin mücadelesinin belirleyici rolünden dolayı, işçi iktidarının zaten olanaklı olduğunu varsayar. Nesnel hareketlerin öznel belirlenimini varsayar. Kitleseleylemleri sezgisel öncü eylemlerin üzerinde tutar. Luxemburg’un işçi mücadelesini “bağımsız gücün sürekliliği ve baskı altına alınamaz eylemin can damarı” kavramsallaştırmasını hatırlatır. Negri, sıklıkla Lenin ile Luxemburg’un birleştirilmesi gerektiğinden söz eder ve bu noktada işçi sınıfı açısından Lenin’in kırılma (*spezzare*), şiddetli kopuş vurgusunun yeniden keşfini dillendirmesi yerindedir. Böylece bu sap-tama, planlamacı devlete karşı harekete geçmeye yönelik politik çağrının dayandığı ikinci ekonomik temeli ortaya çıkarır. Eğer sermaye, kendi kurtuluşu için krizin zorunluluğuna işaret ettiği, temel olarak istikrarsız bir ilişkiye dayanan gelişmeye bağlı ise, o zaman kırılma hem zorunlu hem olanaklı hale gelir. Sermaye kriz biçiminin dışında, planlamacı devletin varlığını zorunlu kılan bir sınıf antagonizmasının açığa çıktığı biçimin dışında gelişme gösteremez. Ve indirgenemez bir antagonizmanın zorunlu kapatmasına dayandığı için devlet, kapitalizmin en zayıf halkasını oluşturur. Sermayenin baş vurabileceği son çaredir ve bu yüzden bu halkanın kırılması, işçilerin gücünün (*pote-re operaia*) ilk hedefi haline gelir.

Negri’nin *İşçiler ve Devlet*’teki diğer makalesi “John M. Keynes ve 1929’un Kapitalist Devlet Teorisi” adlı makaledir. Negri 1929 yılını, modern devletin gelişimi açısından önemli bir

uğrak olarak görür. 1929, pek çok bakımdan 1917 devrimine bir yanıtı, yani sermayeye işçi sınıfını kontrol altına almak için önlemler geliştirme fırsatı veren bir krizdi. Taylorizm (üretim sürecinin rasyonelleştirilmesi) ve Fordizm (üretimin kitleselleştirilmesi ve dolayısıyla “kitlesel işçi”nin doğuşu), işçileri Bolşevik devrimden uzaklaştırmak için önerilen düzenlemelerdir; fakat bu tür önlemler sadece sınıf bileşiminin daha üst düzeyde yeniden üretilmesi ile sonuçlanmıştır. İşçilerin otonomisinin sermayenin çıkarları yönünde kanalize edilmesi için daha sıkı bir denetim mekanizmasına ihtiyaç duyuluyordu. Sermaye, Keynesçi bir denge ilkesi aracılığı ile ekonomiyle hukuku birleştirdi ve işçi sınıfının dengeyi bozabilecek olan her türlü eylemini illegal ilan etti. Devlet müdahaleciliğinin ve dolaşımın idaresinin Keynesçi araçları, tüm toplumu bir fabrikaya dönüştürdü. Ve ekonomik gelişme, burjuvaziyle sosyalistler arasında kurulan işbirliği sayesinde güvence altına alındı.

Negri, işçi sınıfının otonom varlığını fark etmiş olmasından dolayı Keynes'i tebrik eder; fakat Keynes'in, işçi sınıfını kapitalist gelişme için kullanma girişiminde bir paradoks olduğunu vurgular. İşçi sınıfını kapitalist gelişme için kullanma fikri, işçi sınıfının her zaman kapitalizmin içinde olmasından dolayı değil, her zaman kapitalizmin dışına çıkabilecek olmasından dolayı işe yarar. İşçi sınıfı her an kapitalizmin dışına çıkma ve kendi otonom varlığını ilan etme tehdidini barındırır; Keynesçiliğin politik projesi ise işte bu tehdidin savılmasından ibarettir. Sermaye emek olmadan yaşayamaz, fakat işçi sınıfı sermaye olmadan yaşayabilir.

Planlamacı Devletin Krizi (1974)'nde Negri'nin odaklandığı temel sorun, *örgütlenme* sorunudur. Negri bu eserini, “otonom alanının” Floransa ve Bologna'da ulusal toplantılar yapmaya başladığı dönemde, kendiliğinden kitle hareketleri ile geleneksel işçi örgütlenmeleri arasındaki ilişkiyi tartışmak üzere yazmıştır.²

² *Potere Operaio: Per una internazionale della avanguardia rivoluzionaria*'ye (Floransa, 1974) ve *Autonomia Operaia*'ya (Roma, 1976) bakınız. Otonom hareketin çekirdek işçileri temel alan stratejilerden toplumsal işçileri de kapsayan daha geniş temelli bir stratejiye doğru geçirdiği dönüşüm içinde genç işçilerin ve öğrenci hareketinin rolünü anlamak için Paolo Bassi ve Antonio Pilati'nin *I giovani e la crisi degli anni settanta* (Roma, 1978) adlı eserine bakınız.

Negri, kapitalizmin baskı altına alınamaz olan çelişkisini ve dayandığı antagonist toplumsal ilişkinin temelini ortaya çıkaran para analizi ile başlar. Para, artı değer yasası biçiminde sermayenin bu ilişki üzerindeki iktidarını gösterir. Ücretli emek, üretimin vazgeçilmez temeli olduğu için, para bu tahakküm ilişkisinin krizine de işaret eder. Artan ücret baskısı, değişim değeri yasasının görünüşte bağımsız (mistikleştirilmiştir, çünkü değer, politik gücün bir ifadesidir) işleyen hareketine tecavüz eder. Artı değer sömürüsünü gizleyen eşdeğer (ve politik eşitlik) miti devam ettirilemez. Negri'ye göre bu aşamada sermayenin eğilimi, paranın ötesine geçen denetim mekanizmaları arama yönündedir ve bu planlama biçimini alır.

Planlamanın işleyişi, işçi sınıfı otonomisinin ortaya çıkışıyla kesintiye uğrar. “Sosyalist” planlama, değer yasasından yola çıkıp toplumsal bütünün belirlenmesine giden bir uyumun önünü açmalıdır. Bu ise ancak farklılıkların (sınıflar arasındaki) birlik içinde eritilmesi ile mümkün olabilir. Ama yine de, irrasyonellik, dolaşım krizinden söküp atılamaz. Ve Negri'ye göre bu sadece yapısal orandan kaynaklanan bir kriz değil, sınıflar arasındaki oranın ve onlar arasındaki antagonizmanın bir ifadesidir. Kapitalist planlama, sermayenin organik bileşiminin heterojenliğinden dolayı nihai olarak olanaksızdır. Emek gücünün bağımsızlığı baskı altına alınamaz ve bu, kâr elde etme ile emeğin yarattığı değere el koyma arasındaki ilişkinin belirlenemez olduğu anlamına gelir. Sermayenin, işçi mücadelelerinden, toplam emek gücünün eylemlerinden ayrı belirlenemeyeceği fikrinin kabulü, gelişmenin kuralı olarak sermayenin sistemi üstbelirlediği talebine yol açar. Keynesçi “sosyalizm”, bu zorunluluğa karşı verilmiş bir yanıttır. Kriz, emeğin üretken gücünü sınırlandırmak için kullanılır; krizin neden olduğu yıkım, sermayenin kendi kendini korumasına hizmet eder. Bu anlamda Keynesçilik, emeğin üretici gücünün potansiyelini engellemeye yönelik kalıcı bir arzudan başka bir şey değildir ve emeğin üretici gücünün sahip olduğu potansiyel ancak komünizmin zaferi ile sonuçlanabilir. Burada komünizm sözcüğü Marx'ın *Grundrisse*'de kullandığı anlamda, yani zenginliklerin özgürce üretilmesi ve her bireyin tam gelişme olanağına sahip olması anlamında kullanılır. Bu tür bir gelişme anlayışı, değer yasasının ileri sürdüğü üretim ve insanı gelişmenin önündeki bütün sınırlamaları kaldırarak sermayeyi yıkar. Değer yasası rejiminde, aşırı üretim ve yüksek ücretler kârı

azaltır. Dolayısıyla, krizin ve durgunluğun sürekliliği, sermayenin sürekliliğinin bir koşulu haline gelir.

İçkin komünizm (insanlığın yarattığı zenginliğin yeniden ele geçirilmesi ve tam olarak gerçekleşmesi olarak tanımlanan) olanağı olarak ve sonuçta, değer yasasına ve sermayeye karşı *politik* bir tehdit olma potansiyeli taşıması anlamında bu üretken emek kavramı, otonomi teorisi için temel bir kavramdır. Bu kavramı metinde bir diğer kavram izler: Sermaye kendini yeniden oluşturmaya ve pratikteki çelişkileri kendi otonomisi içinde çözmeye çalışırken, bu çelişkiler sürekli daha da derinleşerek yeniden ortaya çıkar. Antagonizma indirgenemez; sermayenin bütünlüklü gücü karşısında diğer yanda proletaryanın yeniden bileşiminin toplam gücü duracak demektir. Bu sorunun nihai çözümü, bunun devlet tarafından içerilerek etkisiz hale getirilmesidir.

İtalya'da 1970'li yılların başlarında ortaya çıkan eğilim Negri'ye göre, üretkenliğinde zenginliğin biricik kaynağının ve komünizmin gerçekliğinin temsilcisi olan ve kâr oranlarının düşmesini engellemek için, üretim sürecinde bir araya getirilen canlı emek miktarını azaltma ihtiyacındaki sermaye ile tam bir karşıtlık halindeki devrimci bir özne olarak emek yönündedir. Sosyalizm böylelikle imkânsızdır, çünkü emek ile değişim değeri arasındaki hiçbir ilişki, antagonist olmaktan kaçamaz. Ve komünizm, değişim değeri tarafından dayatılan sınırları yıkan özgür üretim ilişkilerinin kurulması anlamında zorunludur. Sermaye açısından, sınırlı bir temelde üretimin devam ettirilmesinin sadece bir aracı olan üretici güçler ve toplumsal ilişkiler, bu temeli havaya uçuracak koşullar haline gelebilir. Ortaya çıkacak şey, Marx'ın belirttiği gibi, emek zamanının zenginliğin veya değişim değerinin kullanım değerinin ölçüsü olmaktan çıkacağı bir komünizmdir. Emegin üretken gücünde varolan bu yönelimi gerçekleştirecek olan teorik-pratik görev, yaratılan değer in emegin *doğrudan temellük edeceği* biçimin üretimin toplumsal koşullarının pratikteki biçimi olarak kabul edilmesidir. Emek zaten zenginlikler dünyasına doğrudan katılır ve bunun böyle olduğunun kabul edilmesi, proleter örgütlenme biçimlerine şunu önermeyi zorunlu kılar: üretilmiş olan toplumsal zenginliğin üretenler tarafından doğrudan temellük edilmesi.

Kriz'in bir sonraki bölümünde Negri işçi örgütleri ile sermayenin politik bileşimi arasındaki ilişkiyi ele alır. Sermayenin

politik bileşimi, planlamacı devletin, sermayenin devamını sağlamak için serbest *komuta* teknikleri kullanan bir *kriz devletine* dönüşümü ile karakterize edilir. Günümüzde kriz devleti kendisini çokuluslu şirketlerle olan ilişkisinde ulus devletin krizi biçiminde ortaya koyar. Bir iç politika biçimi olarak Keynesçiliğin ölümü ile birlikte, çokuluslu şirketler kapitalist gelişmeyi sağlayacak genel komutanın kaynağı olarak görülür. Bu, kitlesel işçilerin eylemlerine verilen bir tepkidir. Sermaye, kitlesel işçinin karşısına işbölümünü yeniden dayatır. Nasıl ki 1920’li yıllarda, profesyonel işçilerin mücadele gücünü kırmak için kitleselleştirme kullanıldıysa, bugün de kitlesel zeminin karşısında seçici katılım kullanılmaktadır. Fabrikadaki emeğin üzerindeki komuta ilkesi toplumun bütününe yayılmıştır. Bu yüzden proleter örgütlerin politik projesi, sermayenin politik dayanağını –şirket ve fabrika- parçalamak zorundadır. Daha önceki dönemlerde, otonominin kuruluşu, planlamacı devlete karşı sınıf tavrının, gerekli emeğin artı değere oranının temel niteliği iken, bugün “değer yaratma” niteliğini kaybeden ve şirket-komutaya girmiş devletin karşısında doğrudan toplumsal temellük, sınıf tavrının temel niteliğidir.

Negri’ye göre, üretken, yaratıcı ve kurucu bir özne olarak emek kavramı, zorunlu olarak bu kavramın kendisinden kaynaklanan politik işlevlerden ayrı tutulamaz. Eğer emek, değer ve zenginliğin canlı kaynağı ise ve şirket komutasıyla birlikte değişim değeri zenginliğin yaratılmasında üretici potansiyellerin gerçekleşmesinin önünde engel oluşturuyorsa, devrimci bir örgüt kavramının geliştirilmesi, yaratıcı potansiyelleri açısından zengin, yeni bir devrimci öznenin gelişiminin bilincinin yanı sıra değer yasasının egemenliğinin rezilliğinin bilincini zorunlu kılar. Kapitalist ekonomik gelişmeye içkin olan eğilimin bütünüyle politik bir yerden okunması, sınıfın yaratıcı potansiyelini, sermayenin gücünü yıkacak kendinde bir güç olarak algılar. Sermaye emeği içermeye çalışır, ama aslen kendisi emek tarafından içerildiği (ve belirlendiği) için. Örneğin, komutanın keyfiliği, devletle sendikalar arasındaki dengenin bozulmasını ifade eder, devletin kurumsal işlevlerini tehlikeye sokar ve işçi sınıfının devleti zorlamasını sağlayan koşulları yaratır. İlk başta işçi sınıfını tamamen sermayenin içinde gören süreç artık sermayeyi tamamıyla işçi sınıfının içinde görür.

Negri'nin Marx'ın kriz teorisi üzerine yazdığı makalenin yanı sıra "İşe Karşı İşçilerin Partisi" (1974) adlı makale, otonomi teorisini geliştirdiği temel metindir. Bu makalede, otonom kitlesel işçilerin hareketinden bir işçi partisine geçişe dair sorun tartışmaya açılır.

Negri bu makaleye, sistemin mekanik olarak durması anlamında değil, sadece sınıflar ve onların içsel politik bileşimleri arasındaki güç ilişkileri bağlamında kavranabilecek olan bir kriz tanımını ile başlar. Krize neden olan şey, işçi sınıfının bileşiminin gelişmesidir. Eğer sermaye emekten çekip alınan değere bağlı ise, kriz, işçi sınıfı artık sermayeyi değerli kılmadığı zaman ortaya çıkar. Bir işçi partisinin görevleri, kriz ile işçi sınıfının eylemi arasındaki ilişkinin analizi temelinde belirlenebilir. Bu aşamada Negri, Lenin'in "belirli toplumsal formasyon" kavramını över, ama aynı zamanda işçi sınıfının bugünkü bileşiminin yeni bir örgüt kavramını zorunlu kıldığı fikrini tartışmaya açar. Reformist örgütler (örneğin İKP-İtalyan Komünist Partisi) sınıfın içindeki örgütlülüğün sürekliliğini sekteye uğratmıştır. Yeni örgüt, uygun bir şekilde sınıfın yaşamını yaşmalıdır. Dolayısıyla, sınıf bileşiminden sınıf örgütüne doğru yönelmek ne kadar doğru ise, bunun tersi de o kadar doğru olmak durumundadır.

Negri daha sonra, işçilerin neden olduğu kâr oranlarının düşmesine indirgenen krize yanıt olarak sermayenin geliştirdiği çözümlerin sonucunda, kitlesel bir işçi sınıfı öznesinin oluşumunu açıklar. Her zaman olduğu gibi, Negri'nin buradaki temel referansı, *Grundrisse*'de Marx'ın yaptığı komünizm tarifidir ve bu tarife göre komünizm, işçilerin kendi ürettikleri değeri doğrudan temellük etmelerine ve böylece kapitalist iş ve değer rejiminin ortadan kaldırılmasına dayanır. Kâr oranlarının düşmesi, ürün kütlesinin artırılması ile engellenebilir, fakat bu, ürün kütlesinin sahip olduğu bütün değer gerçekleştirilemeyeceği için, üretim ve değerlenme arasındaki karşıtlığı daha görünür hale getirir. Büyük miktarlarda ürün kütlesi, değerlenme ve aşırı üretim krizine yol açar. Kapitalist sürecin krizine çözüm üreten mekanizmalar, kâr oranlarının düşmesi karşısında toplumsal üretici güçlerin kitleselleşmesinin sonucu olarak, üretim sürecinde birleşik bir özne olarak bir araya gelen işçi sınıfının zorunlu varlığı tarafından parçalanır. Bu özne, ürün kütlesini temellük etmenin alternatif yollarını geliştiren bir güç olarak ortaya çıkar. Dolayısıyla günümüzdeki kriz, kendi değerlenme sürecini

güvence altına almak için bu yola başvurmak durumundaki bir özne olarak sermayenin gerçekleştirdiği kitlesel saldırıların ve kâr oranlarının düşmesinin bir bileşimidir. İşçi sınıfı kapitalist gelişmenin önünde radikal bir engel haline gelmiştir. Negri'nin ifade ettiği gibi, sermayenin felaketi, işçi sınıfıdır.

Buradaki en önemli nokta, emeğin üretkenliğinin kitlesel olarak genişlemesi ile değer gerçekleştirmesini güvence altına almak için sermayenin onun önüne koymak zorunda kaldığı sınırlar arasındaki çelişkidir. Üretici güçlerin kitleselleştirilmesi, zaten Marx'ın tanımladığı *komünizmdir*, burada sadece işçilerin kendi ürettikleri ürünleri doğrudan temellük etmesi yoktur. Kapitalistlerin *aşırı*-üretim dedikleri şey komünist üretimden başkası değildir: toplumsal bireyin tam anlamıyla gelişmesini ve ücretli işin zorunluluğunun sona erdirilmesini güvence altına alan bir fazla. Fakat üretimin kitleselleştirilmesi aynı zamanda, sermayenin bu potansiyel komünizmin önüne koyduğu sınırları parçalama kapasitesine sahip bir özneyi de kurar.

İşçi sınıfının kârın önüne koyduğu bu engel karşısında sermayenin tepkisi planlama ve reformizm etrafında yapılır, fakat sermayenin bu girişimleri ekonomik durgunluk (kâr oranlarının düşmesinden dolayı) ve enflasyon (ücret talebinden dolayı) nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanır. Hem durgunluk hem de enflasyon, üretici özne olarak yeni proletaryanın kitlesinin yeniden bir araya getirilmesi ile gerçekleşen kârın temellükünün belirtileri olarak ortaya çıkar. Planlama ve reformizmin arkasında, sermayenin başvurabileceği yegâne yer olarak devlet iktidarının işleyiş mantığı ve komutası vardır. Değerin düşmesi, kitleselleşmiş işçi sınıfının mücadelelerinin sonucudur ve değer ancak fabrika/şirketin, toplumsal ürünün tam anlamıyla geri kazanılmasının bir uğrağı haline getirilmesi ile mümkün olabilir. Şirketin komuta biçimi bütün topluma uygulanır. Dolayısıyla şirket devlet, krizi kabul eder ve kendisini bu kriz üzerinden yeniden oluşturur.

Negri bugün, İtalya'daki sınıf bileşiminin temel karakterinin, sınıfın otonom eylemlerinin indirgenemezliğini olduğunu ileri sürmeye devam eder. İşin reddine yönelen eğilimin içinde -fabrika işinden üçüncü veya hizmet sektörüne kayan emek hareketini, soyut emek için eğitim rejiminin kendiliğinden reddi-Marx'ın disiplin değil haz, özgür ve yaratıcı çalışmada zorunlu işin yok olması diye açıkladığı komünizme dair bir ön tanım

bulur. Bununla ilişkili olarak, sendikalar ve reformist partiler, ancak değer yasasının yeniden bölüşümünü üstlenirler. Negri, kendini gerçekleştirme sürecindeki eğilimi ve sınıfın politik biçiminden kaynaklanan politik ihtiyaçları, sınıfın birleşmesi, ücretli emeğin yıkılması ve kendi emeğini kendinin kılma yönündeki bir politik mücadele olarak algılar.

Günümüzde işleyen iki sürece –üretici güçlerin toplumsal olarak kitleselleşmesi ve toplumsal örgütlenme biçimi olarak şirket biçiminin dayatılması (şirketleşme)- dayanarak Negri, sömürünün temelnesnesi olan ve değerlendirme sürecine emekleri en çok katılan büyük fabrika işçilerinin, proletaryanın öncüsü olduğu sonucuna varır. (Negri bu sonuca vardığı zamanlarda, yani 1970’li yılların başlarında, “otonomi alanında” en aktif olan işçiler, kimya, makine ve otomobil sektörlerinde çalışan işçilerdi. Negri daha sonra “toplumsal” işçinin ortaya çıkmasıyla beraber bu pozisyonunu değiştirecektir.)

Kapitalist tahakkümün güvencesinin aracı olarak komuta mekanizmaları değer yasasının yerini aldığı için, işçi sınıfı da kendisini bir örgüt olarak kurarken, *padroninin* (patronların) şiddetine eşit karşı bir şiddet kapasitesi ve bir komuta gücü geliştirmek zorundadır. Negri önce “yukarıdan” örgütlenen Leninist parti modeli üzerinde durdu ve sonradan bunu reddetti. İşçilerin birliğine dair Leninist sorun, proletaryanın yukarıdan değil, iç-riden ve aşağıdan gelecek içsel bir örgütlenme modeli oluşturma sorununa dönüşmüştür. Ve işin reddinden dolayı, sosyalizme geçişi sağlayacak olan ve işçilerin üzerinde bir örgüt olarak algılanan Leninist parti kavramı reddedilmeliydi. Bugün komünizm, emek süreçlerinin örgütlenmesindeki her türlü mantığın ötesinde ve dışında, birikmiş değer *doğrudan* kullanımını içerir. Bu, sermayenin krizinin nedeni olduğu gibi, işçi iktidarının kesin gerekliliğidir de. Dolayısıyla, günümüzdeki işçi örgütlenmesinin temel sorunsalı olarak temellük, ekonomik krizi tetikleme ve potansiyel olarak sermayenin denetiminin politik karakterini parçalaması anlamında, Leninist ayaklanma sorunsalını içine alır. Bu bir bilimdir, sanat değil.

“Ekonomik” bir etkinliğin –temellük- politik güçle özdeşleştirilmesi, otonomi teorisinin bir diğer önemli ilkesidir. Artık işçi örgütü, mücadeleyi patronların hataları üzerine değil (Lenin’in konjonktür teorisinde olduğu gibi), kendi potansiyeline (*potenza*) dayandırır. Leninist partinin biçimsel karakterini, merkezi

yapısını, disiplinini ve işbölümünü anımsattığı için, Negri bu yeni örgüt için “parti” sözcüğünün kullanılmasından hoşlanmaz. Yine de parti sözcüğü, yine de bir örgüt biçimi olarak proletaryanın bağımsızlığını ve devrimin sürekliliğini göstermesi anlamında kullanılmalıdır.

Bu noktada Negri, politik görevin fabrikadaki mücadeleyi toplumsal alanın bütününde yürütülen mücadelelerle, ücrete yönelik mücadelelerin de yıkıcı eylemlerle eklemlenmesi olduğunu ileri sürer. (Bu kitap, İtalya’da kentlerde yürütülen mücadelelerin kamu hizmetleri, kamu harcamaları, ev işi, barınma, vb. sorunları da kapsayarak genişlediği bir zamanda yazılmıştır.) Ayrıca, öncü ve kitle süreçleri, yani Lenin ve Luxemburg bir araya getirilmeliydi. Kitlelere öncülük eden parti kavramı, ücret mücadelesi ve iktidarı ele geçirmeye yönelik devrimci mücadeleyi birleştirmeliydi. Bu mücadele aynı zamanda silahlı mücadeleyi de içermeliydi, çünkü değer yasası kapitalist mistikleştirmeden arındırıldığı andan itibaren bir terör yasası ve güç ilişkilerinin mutlak şiddeti olarak işçi sınıfının karşısına dikilir. Liberal geleneğin “hukuk devleti” ve reformist geleneğin “emek devleti”, kâr oranlarının düşmesi felaketini kapitalist komutanın devamına dönüştürmekten başka çareleri yoktur, sadece silahlı mücadele iktidarın yapısını yeniden düzenleyebilir.

“İşe Karşı İşçilerin Partisi” makalesinde, Negri bu tür bir örgütle neyi kastettiğini ayrıntılarıyla ele almaya koyulur. Mevcut politik sınıf bileşimine dayalı bir parti, daha önce gördüğümüz gibi, yukarıdan aşağıya örgütlenen Leninist parti modeli olamaz. Sınıf bileşimi, planlamanın bağımsız bir değişkeni ve gelişmenin önündeki engeldir. Dolayısıyla parti, aşağıdan gelen kitle eylemleri yoluyla, değer yasasının ortadan kalkışının kapitalist idaresinin tersine çevrilmesini üstlenmelidir. Kendi otonomisi içinde işçi sınıfı kârın önünde bir engel olduğu için, partinin görevi sermayenin sınıf üzerinde kurmuş olduğu iktidarın mistikleştirilmiş imajını parçalamak ve sermayenin komutasını dağıtmaktır. Böylelikle toplumda işçi sınıfının gücünün artması, bunun devlete karşı gücünün olumlanmasından ayrılmaz. Sınıfın otonom eylemi, işçi sınıfının maddi ihtiyaçlarına dayandığı için, politik programının komünist niteliği, halihazırda işten kaçma, işi sabote etme ve doğrudan temellük biçiminde ifade edilir. Parti temsil işlevinden vazgeçer; o artık sınıfın bilinci değildir. Kitlesele öncüleri, eylemlerinin dolaysızlığında, yarat-

tıkları devrimci sonuçların bütünlüğünü taşırlar; bu eylemler, komünizmin programını ifade eden işçilerin gücünün organizmaları haline gelirler. Dolayısıyla parti, sadece işçilerin gücünün (*potere operaia*) yürütme organıdır. Parti, kapitalist değerlenme sürecinin karşı yansımasıdır; saldırı hedefi, emek üzerinde bir tahakküm olarak işleyen değer yasasıdır; dolayısıyla parti, “komünizmin iş-olmayan gücü” olarak işçilerin otonomisini güçlendirmeye çalışır.

Negri bunun, partiyi kutsayan eski yaklaşımlarla aynı olmadığını konusunda ısrar eder, söz konusu olan “partinin işlevinin gerekliliğidir”. Dolayısıyla devletle birlikte parti de ortadan kaldırılmalıdır. Ve bu uğraktan önce, parti işçi sınıfının hareketine tabi kılınmalıdır. Negri, Lenin’in Bolşevik partisini, profesyonel işçinin merkez rol oynadığı bir sınıf bileşimine dayalı bir parti olarak tanımlar. Bolşevik parti, değer yasasını ve profesyonel işçinin disiplini devrimci harekete dayatmıştır. 1929 krizi ile birlikte, merkezi parti ve dolayısıyla profesyonel işçiye dayalı sosyalizm dönemi kapanmıştır. 1929 sonrasında kitleselleşmeyle birlikte, tüm Avrupa’da işçi sınıfının toplumsal bileşiminin güçsüzleşmesi, yeni bir parti pratiğinin habercisi olmuştur. Kitlesel düzeyde sınıf öncüleri, mücadelede ücret taleplerinin kullanımını keşfetmişler ve demokratik mücadeleyi politik mücadele ile birlikte tanımlamaya başlamışlardır. Merkeze, değişen ücret hedefleri zemininde yürütülen bitmez tükenmez ücret mücadeleleri ve fabrika düzeyinde gerilla savaşı geçirilir. Tüm bunlar, toplumsal olarak planlanan ekonomik yapılanma döneminde sınıfın edindiği yeni bilinç düzeyinden türemiştir (İtalya’da 1948 sonrasında). Bu, bütün ve otonom öznenin, kitle işçisinin ve kitle işçisinin öncülerinin yeni bir birlik anlayışının önünü açmıştır. Bu otonomiye –yani, kâr oranlarının yavaş yavaş düşmesine- tepki olarak sermaye, komutanın ayrılması yöntemini geliştirmiştir.

Politik sınıf bileşimlerinin bu yeni biçimlenişi temelinde, öncü işçiler artık kızıl ordunun subayları değil, işçilerin gücünün etkinliğinin işleyişidir. İşçi sınıfı kendisini ne kadar toplumsal bir varlık olarak kurarsa, iktidar sorunu ile o kadar az karşılaşır ve kendi yetkilerini öncü bir partinin temsiliyetine devretmeye o kadar az ihtiyaç duyar. Bu aşamada, işçilerin yeni bileşimi doğrudan politik bir bileşimdir; sınıfın kendisini yönetme gücü dolayına ihtiyaç duymaz. Parti, bu gerekliliğin sadece

bir yönüdür. İşçi sınıfı onu kullanabilir, ama sadece kendi etkinliği partinin üzerinde olduğu sürece.

Negri'ye göre, 1970'li yılların başında hareketin karşılaştığı sorun, otonominin politik yönelim düzeyine taşınamamasıdır. Negri, otonomi hareketinin üç aşamasını tanımlar: İlk aşama olan 1960'lı yıllarda, mücadelelerin küçük birimler bazında dağınıklığı söz konusudur. Bu yayılma, 1960'lı yılların sonunda bir parti örgütlenmesi altında birleşme eğilime girmiştir. Bu dönem hareketin ikinci aşamasıdır. Üçüncü dönem ise, parti için saldırı kurumlarının yapılandırıldığı ve silahlı mücadele ve temellük döngüsü oluşturma girişiminin başlatıldığı bir dönemdir. Bu dönemde sorun, partiyi fetişleştirmeyen bir örgütlenmenin nasıl yaratılabileceği sorunuuydu. Sorunu çözmek için, diğer İtalyan teorisyenler gibi Negri de yüzünü IWW (Dünya Sanayi İşçileri) deneyimine döner. Bu tür örnekler, özgürleşme için komünizmin beklenemeyeceğini; özgürleşmenin, işçilerin sahip olduğu gücün bir biçimi ve sonucu olarak mücadele sürecinde büyüyeceğini göstermiştir.

“İşe Karşı İşçilerin Partisi” makalesi ile birlikte yayımlanan ek yazılar çok değerlidir. “Kriz üzerine Tezler: Çokuluslu İşçi” başlıklı makalede Negri, Keynesçiliğe karşı sağdan yapılan saldırıları ve işçilerin bu saldırılara nasıl yanıt verdiklerini analiz eder. İşçilerin verdiği yanıt, üretkenlik ve üretkenliğe dayalı işbölümünü hedef alır. Kapitalistlerin bu yanıtı karşı geliştirdikleri karşı yanıt ise, uluslararası düzeyde para politikalarının yeniden düzenlenmesi ve uluslararası işbölümünün yapılandırılması olmuştur. Uluslararası şirketlerin gücü, ulusal egemenlik kavramının altını oyar ve her türlü “politik alanın bağımsızlığı” nosyonunu ortadan kaldırır (İtalyan Komünist Partisi, Hristiyan Demokrat Parti ile birlikte hükümete dahil oluşunu meşrulaştırmak için bu reformist nosyonu kullanır). Negri'ye göre sosyal demokrasi, uluslararası şirketlerin kullandığı özgün bir terör biçimidir ve emek üzerindeki komuta mekanizmalarının militaristleştirilmesidir. Negri buradan yola çıkarak, sermayenin uluslararasılaşmasını sadece piyasa üzerinden analiz eden “tekelci devlet kapitalizmi” teorisini eleştirmeye girişir. “Tekelci devlet kapitalizmi” teorisi ulus içi ilişkilerin yalıtılmasını ve faşizan bir nitelik kazanmasını körüklerken, bir yandan da ulus içindeki devrimci güçlerin burjuvazi ile işbirliğine girmesinin önünü açar. Bu teori, hiçbir şekilde içinde

uluslararası kapitalist üretim, dolayısıyla uluslararası proletarya fikrini barındırmaz. Kapitalist üretimin toplumsallaşmasını fark edemediği için, toplumsallaşma olmadığı bir merkezileşmeyi görür, dolayısıyla bu teoriye göre devlet faşist ve teknokratik bir örgütlenmedir. Bu yaklaşım, devrimin de ancak bütün ilerici güçlerin birleştirilmesi stratejisine (İKP'nin stratejisi) dayalı bir demokrasi mücadelesi ile ulusal temelde gerçekleştirebileceği iddiasına yol açar. Negri ise aksine, çokuluslu bir sınıf mücadelesinin örgütlenmesine ve sosyal demokrasinin terörüne karşı otonom bir hareketin yaratılmasına dayalı bir strateji geliştirir. Negri'ye göre, devrim mücadelesinde, toplumsal ücret kavramı bir silah olarak kullanılmalı ve mücadele fabrikadan çıkarılıp toplumun bütününe yayılmalıdır. Dolayısıyla ücret mücadelesi, (işe karşılık ödenen ücretin dışında kamu harcamaları –hizmetler ve toplumsal ücret- için) kendinin kılma mücadelesi ve hem burjuva mülkiyet ilkesine hem de meta dolaşımında kârın gerçekleşme süreçlerine yöneltilen bir saldırıya dönüşür. İşçi sınıfının bu mücadelesi karşısında sermaye, emeği parçalayarak ve toplumsal ücrette kesinti yaparak kendisini yeniden yapılandırır. Bir yandan fabrika toplumdan yalıtılır, diğer yandan işçiler proletaryadan ayrılır. (İKP'nin “üretken emek” doktrini, işsizlerin dışlanması sürecine katkıda bulunur.) Sonuç olarak, Negri marjinalleştirilen proletaryanın (öğrencilerin, işsizlerin ve ev kadınlarının) mücadele için önemini öne çıkarır. Ücret mücadelesi sermaye tarafından giderek artan bir katılıkla yüz yüze geldiği için, mücadele (yeniden üretim alanında) yeniden kendinin kılma biçimleri geliştirmeye yönelir. Ve Negri son olarak, çokuluslu işçi için silahlı mücadelenin bir zorunluluk haline geldiği fikrine ulaşır.

“Bir Adım İleri, İki Adım Geri: Grupların Sonu” ise, 1968’de oluşan ve 1970’li yılların başında dağılmaya başlayan grupların bir eleştirisini yapar. Bu militanlar, Negri'ye göre çok fazla bireyseldiydiler ve işçi hareketiyle temasları yoktu. Onları kitle hareketi ile bağlayabilecek bir teorik analizden yoksundular. Negri bu grupların tarihini, 1969 Baharı’ndan 1973 Baharı’ndaki Fiat Mirafiori fabrikasının işgaline kadar geçen zaman aralığında üç döneme ayırarak analiz eder. İlk döneme, işçilerin otonom eylemleri damgasını vurur; amaç ve politik projenin kendisi özdeş bir şekilde birleştiler. Amaç, siyasal ve toplumsal eşitlik ilkesiydi ve hareketin kendisi de eşitlikçi bir hareketti. Sözleş-

menin ve işin reddi bir olmuştu. Öncü ve kitle birbirinin yerine geçebilirdi. İkinci dönemde ise, talepler ücretin güvence altına alınması yönünde genişletilir. Fakat, hareketin sürekliliğini sağlayacak örgütlenme süreci sekteye uğramıştır. Grup militanları kitlelerin desteğini almadan eylemlere girişmişler ve başarısız olmuşlardır. 1972 Baharı, bu grupların dağılmasına sahne oldu, ama işçilerin ve proletaryanın hareketi bu gruplar olmadan devam etti. Bu dönemde, sürekli, örgütlü ve bilinçli bir politik ilişkiye ihtiyaç duyulmaya başlandı. 1973 yılında Mirafiori fabrikasının işgali ile birlikte üçüncü döneme girildi. Bu işgalin yönetimi, tümüyle hareketin içinden gelmekteydi. Negri bu olayı bu noktada bir örgütün damarlarını oluşturmaya başlayan birleştirici bir işlevin göstergesi olarak okur. Negri'nin ifadesiyle otonomi kendi *Ne Yapmalı?* metnini yazmaya başlar. Sürekli olarak genişleyen ücret talepleri ve ücretin güç olduğunun bilinci hareketin dinamiği haline gelir. Bu aşamada Negri, yeni ve genç işçilerin hem ücret mücadelesi ile güç mücadelesi hem de fabrikada yürütülen mücadele ile toplumun bütününde yürütülen mücadele arasındaki ilişkiye dair örgüte yeni bir bilinç taşıdıklarını söyler.

“Örgütsel Eklemlenmeler ve Bütün Örgüt: Mirafiori Partisi” adlı son ek yazıda ise Negri, “işçi partisi” kavramı ile ne kastettiğine dair bir örnek sunar. Burada ortaya koyduğu sorun saldırı durumlarında zorunlu olarak yaşanan çözülme ile bütün örgüt içinde işçilerin gücünün düzeyi arasındaki ilişkidir. Doğrudan güç uygulamayı içermeyen bir işçi partisi kavramından söz etmek mümkün değildir. Bu durumda, yeni-Leninist Üçüncü Enternasyonal’in delege temsiliyeti kavramını deşifre etmek zorunludur. Mirafiori işgali, işçilerin kendi kitlesel güçlerine güvenmelerine dayalı bir parti örgütlenmesinin mümkün olabileceğine işaret etti. Negri’ye göre bu olay kendiliğinden gelişen bir olay değildi, çünkü hareket bilinçli bir öncü inisiyatifi tarafından biçimlendirilmiş ve tercüme edilmişti. Şimdi saldırı anları ile kitlesel hareket arasındaki ilişkinin “sürekli süreksizliği” meselesiyle uğraşmak gerekmektedir. Ve bu, sermayenin çözme girişimleri karşısında, hareketin fabrikadan toplumun bütününe geçme ve farklı mücadeleleri birleştirme (ev kadınlarının, işsizlerin, öğrencilerin ve marjinallerin) açısından anlamlıdır. Negri’nin Mirafiori deneyimine ayrıcalık vermesinin nedeni, hareketin kitlesel niteliği, doğrudan işçi sınıfının örgütlenmesi

oluşu, (kendiliğindenciliği aşarak) saldırı düzeyi ile kitlesel düzeyi dikey olarak bütünleştirmesi ve gücün uygulanması yönünde doğrudan politik bir karaktere sahip oluşuydu.

Negri'nin Lenin üzerine yaptığı eleştirel bir çalışma olan *Strateji Fabrikası*, 1977 yılına kadar yayımlanmamış olmasına rağmen, aslında 1973 verilen ders notlarıdır. (Pek çok açıdan “İşe Karşı İşçilerin Partisi” çalışmasını tamamlayıcı niteliktedir). Bu çalışmasında Negri Lenin'i eleştirir, ama Lenin'in yazılarının bu ayrıntılı okuması sırasında Negri, kendi devrim teorisini açısından Lenin'de çok değerli fikirler bulur.

Negri, Lenin'i Rus proletaryasının kendine özgü sınıf bileşimine denk düşen politik örgütlenme biçimini doğru tespit ettiği için takdir eder. Bununla birlikte, bugün İtalyan işçi sınıfının bileşiminin Lenin'in dönemindeki Rus işçi sınıfının bileşiminden oldukça farklı olduğunu vurgular ve bu tarihsel dönüşümün yeni bir örgütlenme stratejisini zorunlu kıldığını belirtir. Negri'nin işçi sınıfının politik bileşimi ile kastettiği şey, tarihin belirli bir anında işçi sınıfının bir özne olarak ortaya çıkmasını sağlayan politik bilinç düzeyleri, eylemleri ve ihtiyaçlarıdır. Bu anlamda Negri devrimci kitlesel işçileri referans alırken, Lenin'in referansı öncü sanayi işçisiydi. Bu öncünün yalıtılmış ve azınlıkçı konumu (politik sınıf bileşimi) proletaryaya dışsal bir örgütü zorunlu kıldı. Aynı zamanda Rusya'da kendiliğinden mücadelelerin parçalılığını merkezi bir parti çatısı altında birleştirmek ve onların yıkıcı gücünü bir araya toplamak zorunluydu. Negri'ye göre, işçilerin kendiliğinden gelişen devrimci hareketini güçlendirme, onların maddi olarak görünür hale gelen ilk başkaldırısını devrimci bir birikime çevirme ve bu başkaldırışı düşmanına karşı bir saldırıya dönüştürme olanağına sahip olduğundan dolayı Lenin için parti bir fabrikaydı. Fabrikada işçiler parti için gerekli olan disiplin ve örgütlenmeyi öğrenirler. Bu yüzden Lenin'in fabrika benzetmesi, Rusya'da o dönemde varolan işçi sınıfının teknik-politik bileşimini ifade eder. Söz konusu dönemde sınıfın bileşimi, dışarıdan bir yönlendirmeye ihtiyaç duymaktaydı. Ve Rusya'nın azgelişmişliği, sömürüye karşı yürütülen mücadelenin ekonomik gelişmenin gerçekleştirilmesi yönünde biçimlenmesine yol açıyordu. Negri'ye göre Leninizm, partinin, kolektif akla dönüşmüş bir öznel iradenin, işçilerin ihtiyaçlarını dikkate almak ve uygun örgütsel araçların kullanımı yoluyla bu ihtiyaçları hem güçsüz birer talep olmaktan hem de

devletin güdümünden çıkarıp saldırı gücü ve gücün pratiği haline getirerek tersine çevirme kapasitesidir. Bu şekilde tanımlandığında, Leninizm, Marksist politik projenin kalıcı bir özelliği olarak görülmelidir.

İtalya'daki sınıfın günümüzdeki politik bileşimi, oldukça farklıdır ve bu, farklı bir örgütlenme biçiminin gerektiği anlamına gelir. İşçi sınıfı artık sadece fabrikada çalışan işçilerle sınırlandırılmaz; kitlesel işçi emeğin soyutluğunu yaygın, sektörler arası ve bölgesel hareketliliğe dönüştürür. Ayrıca, planlama sermayenin doğasını dönüştürmüştür. Sermayenin kontrol mekanizmaları artık merkezi değil, fabrikadan toplumun geneline doğru genişletilmiş mekanizmalardır. Rus işçi sınıfının işçi öncülerinin fabrikada yalıtılmış olmasına neden olan şey büyük bir pre-kapitalist sektörün varlığıdır, oysa bugün kapitalizmin dışında kalan hiçbir alan yoktur. Lenin için bütün ekonomik mücadeleler aynı zamanda politik mücadelelerdir, fakat politik mücadele salt ekonomik mücadele anlamına gelmez. Artık, politik mücadele ve ekonomik mücadele tam anlamıyla özdeştir. Günümüz koşullarında tikellikten (azınlık öncülerinden) genelliğe (partie), ekonomik olandan politik olana geçiş fikri bütün önemini kaybetmiştir. Sermaye emeği gerçek boyunduruk altına alarak tüm toplumu fethetmiştir, fakat bunu yaparken komünizmi gerçekleştirebilecek olan toplumsal bireyi de geliştirmiştir. Artık komünizmi sınıfın içinde okumak mümkündür. Oysa Lenin'in parti anlayışı, emeğin biçimsel boyunduruk altına alındığı döneme özgüdür ve bu dönemde, komünizm olanağını gerçekleştirebilecek bir sınıf bileşiminin yaratılmasından önce kapitalist gelişmenin gerçekleştirilmesi bir zorunluluk olarak dayatılmıştır. Günümüzde Lenin'in öncüsü, kitle işçilerinin öncüsü haline gelmiştir. Örgüt kavramı, sınıf bileşimi kavramına içkin bir kavram haline gelmiştir. Bu, Negri'ye göre, bu ilişkiye dair Lenin'inkinden daha diyalektik bir kavramdır. (Lenin öznel olanla nesnel olanı ayırma riskini taşır) Oysa modern parti anlayışı, daha yüksek bir sınıf homojenliği ile tanımlanır. Lenin'in parti anlayışı temsiliyete dayanmasına rağmen, artık işçi sınıfının çıkarlarının temsilcilerine gerek kalmamıştır. Otonom hareket eden işçi sınıfı, kapitalist gelişmenin önüne çelişkiler koyan bir engel haline gelmiştir.

Daha genel anlamda Negri, parti kavramının yeniden gözden geçirilmesinin bir zorunluluk olduğunu düşünür. Yeni

parti anlayışı kitle örgütleri tarafından belirlenmiş bir anlayış olmalıdır ve Negri'ye göre bunun en güzel örneklerini Paris Komünü ve Mirafiori işgalinin deneyimleri vermiştir. Doğrudan işçi iktidarının bir örgütü olarak Rus Sovyetlerinin deneyimi, devam edememiş olsa da, bugün hâlâ geçerlidir, çünkü Sovyet tipi örgütlenme, kitle hareketine dayanan meşru bir iktidarı olanaklı kılan kaynağı yine kitlenin kendisi olarak gösterir. Lenin, Sovyetlerin, bir partide örgütlenen genel isyan süreci tarafından dolayımlanması gerektiğine inanıyordu. Günümüzde, geleneksel parti artık bir çözüm olamaz. Bugün söz konusu olan, sermayenin merkezileşmesi karşısında kitlelerin sovyetleşmesidir. Lenin'in zamanında Sovyetlere iki çelişki damgasını vurmuştu: birincisi, iktidarın yayılması-toplumsallaşması ve isyanlar arasındaki çelişki; ikincisi ise kitlelerin Sovyetizmi (temsiliyet ilişkisi olmadan) yani, işçilerin gücünün toplumsallaşması ile bunu dolayımlayan ayaklanma örgütü arasındaki çelişki. Lenin bu karşıtlıkları çözemedi çünkü iktidar kavramını doğal ve diyalektik olmayan 'bir mutlaklık olarak tanımlıyordu -bu, burjuva anlayışına çok yakın bir tanımdır. Birinci çelişki, iktidarı diyalektik bir mutlaklık, bir güç ilişkisi bağlamında tanımlayarak çözülebilir; ikinci çelişki ise, bir dolayım aracına değil, tersine iç savaş idaresinin sürekli ve tam zamanında uygulanan tekniklerine ihtiyaç duyulduğu fikrinin kabulü ile aşılabildi. Leninizmin tek parti ayaklanması anlayışının yerini bugün sürekli iç savaş kavramı almıştır. Lenin, kendiliğindencilikten Sovyetlerin örgütlenmesinde giden yolda, otokrasiye ayaklanmayı örgütleyen bir parti yoluyla düz bir dolayım hattı öngörmüştür. Günümüzde ise otonomi, çağdaş burjuva diktatörlüğü biçimine karşı iç savaş yoluyla, kitlelerin Sovyetizminden işi ortadan kaldıracak olan proletaryanın öz-örgütlenmesine giden bir yol izlemek durumundadır. Otonomi, örgütlenme birimlerinin, legal veya illegal her türlü hareketin çoğulluğundan, "moleküler ağ"ın koordinasyonundan ve karşılaşma uğraklarının artan birikiminden oluşur. Bugün sınıf bilincinin en yüksek aşamasına ulaşmasını gerçekleştirecek olan şey şudur: güç temsiliyet veya delegasyon ilişkilerinde değil, sınıfın kendi içinde yatar.

Negri'ye göre, Lenin için devlete karşı yürütülen mücadeleyi kapitalist işe karşı yürütülen mücadele olarak gösterme olanağının olmaması, onun düşüncesini sınırlandıran en önemli şeydi. Leninist açıdan işin sosyalist örgütlenme biçimleri, hâlâ gelişme

kavramının hegemonyası altındaydı ve bu kavramdan kopmamıştı. Oysa üretici güçlerin bu oldukça yüksek bir seviyeye ulaştığı günümüz koşullarında, “sosyalist” ara aşamayı atlayarak, değer yasasının işleyişini son olarak ortadan kaldırıp doğrudan komünizme geçmek mümkündür. Lenin için gelişme kavramı olumlu bir anlam taşıırken, günümüzde saldırılması gereken ilk kavramdır, çünkü en basit anlamıyla kapitalist komutanın bir biçimidir. Bu ihtiyaç, öznenin tikelliğinden, bu öznenin çıkarlarının otonom tikelliğinden doğan proleter bir özgürleşme olarak anlaşılan çağdaş otonominin önemini tespit etme zemini sağlar. Lenin’in devrimci teoriye yaptığı en büyük katkılar şöyle sıralanabilir: sınıfın politik bileşimine denk düşen örgütlenme biçimlerinin oluşturulması gerektiği; gerçekliği dönüştürebilecek bir sınıf öznesindeki devrimci potansiyelin tespiti; varolan toplumsal biçimin analizine dayanan teorik-pratik öngörüler olarak, devrimi gerçekleştirebilecek en iyi yöntemin eğilim yöntemi olduğu fikri. Rusya’da olduğu gibi, azgelişmiş bir sınıf bileşimi ilişkinin tersine çevrilmesi anlamına gelse bile, sınıf bileşimi örgütlenme biçimini belirler.

Proleterler ve Devlet (1976) kitabında Negri, İKP’nin Hıristiyan Demokratlarla yaptıkları tarihsel uzlaşma stratejisini eleştirir. Bu eleştiriye, günümüzde kâr oranlarının düşmesinden kaynaklı krizi ve bu krizi çözmek için sermayenin nasıl yeniden yapılandığını tanımlayarak başlar. Sermayenin kullandığı en önemli strateji toplumsallaşma, yani emek üzerindeki komuta mekanizmalarının dolaşım alanını da kapsayacak biçimde genişletilmesidir. Komuta, para aracılığı ile krizin planlanmasına dönüşür. Ancak kapitalist kontrol, ekonomik durgunluk ile yüz yüze geldiğinde başarısız olur. Enerji ve otomasyon, sermayeye işçi mücadelelerinden etkilenmeyecek yeni kontrol biçimleri sağlamıştır. Fakat sermayenin geliştirdiği en önemli kontrol aracı, dünya piyasasının merkezileştirilmesidir. Çokuluslu şirketler, sermayenin kontrolünün birliğini parçaladı ve devletin yerini çokuluslu şirketler aldı. Artık kapitalist kontrol, dünya piyasaları ve para aracılığı ile gerçekleştiriliyor.

Negri, İKP’nin yaptığı tarihsel uzlaşma stratejisini, kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden yapılanma sürecinin ayrılmaz bir parçası olarak görür. İşin reddine dayalı otonom hareket açısından, uzlaşmacı “sosyalizm” ancak baskı yaratır, çünkü kapitalist gelişme ilkesine teslim olmuştur. Uzlaşma, istihdam ve üretken

emeğe dayalı bir iş ideolojisi kurar. İşsizliği bir silah olarak kullanarak krizi kontrol etmeye çalışır, böylece proletaryanın birleşmesini engelleyerek işçileri proletaryadan, fabrikayı toplumdan yalıtır. Negri'ye göre yeni planlamacı devlet, basitçe işçilerin katılımıyla işçilerin sömürülmesi ile aynı şeydir. Bu, ele geçirilebilecek bir mekanizma olarak tarafsız bir devlet mistifikasyonuna dayanır. Oysa Negri, devletin aslen, kapitalist gelişme ve dünya piyasası ile organik bir ilişki içinde olduğunu belirtir; İKP teorisyenlerinin iddia ettiği gibi “politik alanın bağımsızlığından” söz etmek mümkün değildir. Bugün, politikadan bağımsız, ayrı bir alan olarak “sivil toplum” diye bir şey yoktur; sivil toplum artık devlet tarafından içerilmiştir. Üretimin merkezi komutası olarak devlet ile toplumsal üretimi gerçekleştiren proletaryanın gücü arasında varolan antagonizma nedeniyle, devletin içerden dönüştürülmesine dayalı bütün devrim stratejileri (tıpkı İKP'nin uzlaşması gibi), zorunlu olarak işçi sınıfına yönelir. Bu yüzden bugün sınıf mücadelesi, doğrudan devleti, dolayısıyla devletin bir parçası olan reformist yaklaşımları karşısına almalıdır.

Proleterler ve Devlet'in bir sonraki bölümünde Negri, sermayenin yeniden yapılanmasının işçi sınıfı üzerinde ne tür etkiler yarattığını anlatır. 1960'lı yıllarda yükselen işçi sınıfı mücadelelerine yanıt olarak sermaye, emek karşısında daha esnek hareket edebilmek ve emek maliyetlerini azaltmak için kendini yeniden yapılandırmak zorunda kalır. Bu yeniden yapılanma sürecinde, üretimin teknik kontrolü giderek artar ve üretim süreci parçalara ayrılır; bireysel ve destekleyici girişimler (kredi) birleştirilir; endüstriyel üretim uluslararası düzeyde yeniden örgütlenir (emeğin merkezlesleştirilmesi). Tüm bunlar üretimin giderek daha fazla toplumsallaşmasına, esnekleşmesine ve üçüncü sektörün genişlemesine neden olur. Bu süreç, işsizlerle çalışanlar arasında bir ayrıma, kapitalist girişimlerin birbirinden ayrılmasına, emeğin tüm toplumsal tabakalarının proleterleşmesine, üçüncü sektörle beraber üretken emeğin verimsizleştirilmesini, kitle üretiminin bölgesel olarak merkezlesleştirilmesine, kapitalist üretim biçiminin tüm toplumsal alanlara yayılmasına, işçi sınıfının yoğunlaşmasının yok edilmesine ve reformizme yol açmıştır. Fakat bu, aynı zamanda toplumsal işçinin yerini yeni proletaryanın yanı sıra kitlesel işçinin almasına yol açmıştır. İşçi sınıfı her zaman sermayenin amaçlarını tersine çevirmek zorunda olduğu için, sermayenin örgütlediği bölünmelere karşı

yöntemler geliştirmek ve daha üst düzeyde bir araya gelmek zorundadır. İşçi sınıfı hareketi gittikçe, sadece ücret mücadelesinden, aynı zamanda üretim üzerindeki iktidara karşı da savaş verilmelidir. Bugün mücadele, tamamıyla politik bir mücadeledir ve üretime komuta eden bir mekanizma olarak devleti karşısına almalıdır.

Tarihsel uzlaşa da, bu yeniden yapılanmanın bir parçasıdır. Negri'ye göre İKP, kapitalist çalışmayı olumlayan bir düzen partisidir ve Otonomi Hareketine karşı alınan polis devleti önlemlerinin parti tarafından desteklenmesi de bunun bir kanıtıdır. İKP'nin kamu idaresi de, planlı sömürü ilişkilerinin rasyonalize edilmesinden başka bir şey değildir. Parti, tıpkı savaş sonrasında ve 1968'de yaptığı gibi, işçi sınıfının ihtiyaçlarını göz ardı eden ve yok sayan bir politika izlemektedir. Sınıfın çabaları, sınıflararası bir planın içine dahil edildiği için, partinin projesinin sadece sermayenin yeniden yapılanmasının ekmeğine yağ sürdüğü rahatlıkla anlaşılabilir. Antagonizma yumuşatılamaz; dolayısıyla devlet, her zaman olduğu gibi bugün de baskıcıdır. Negri buradan, İKP tarafından önerildiği şekliyle, işçi sınıfının devlet kurumlarını kullanmasının mümkün olmadığı sonucuna varır.

Makalenin bir sonraki bölümünde Negri, otonomi teorisinin özünü oluşturan temeli açıklar: emeğe ve sınıf bileşimine dayalı bir politikanın oluşturulması. Kitleleşen işçiden toplumsal işçiye geçiş, yeni ihtiyaçların ortaya çıkmasını da beraberinde getirir. Oysa, değişim değerinin hükümdarlığı altında ihtiyaçların artması, (talebi artırarak) sermayenin gücünün mutlak olarak artması anlamına gelir. Çalışma emeği, değişim değerinin yansıması olmayan bir kullanım değeridir. Sermayeden bağımsız yegâne zenginlik kaynağıdır. Etkinlik olarak, üretici güç olarak ve yaratıcılık olarak emeğin kullanım değeri, değişim değerinin tam karşısında yer alır. Negri, emeğin kullanım değerinin değişim değerine tabi kılınmasında sadece bir isyan olanağı görür. Ancak emeğin kullanım değeri yoluyla emek sermayenin kendisi üzerindeki kontrolünden kurtulur ve sermaye emek için bir kullanım değerine dönüşür. Demek ki, mücadele sistemi ihtiyaçlar sisteminin karşısında tanımlanır. Sömürü arttıkça ve keskinleştikçe, isyan da büyür. Üretim ilişkilerinin hükümdarlığını karşısına alabilecek olan tek üretken güç, emektir. Değişim değerinin diktatörlüğünün karşısında, canlı emeğin yararlı özelliğinin hegemonyası durur. Bu, emeğin, ihtiyaçtan

mücadeleye geçerek, sermayenin karşısında kendini değerli kılabileceği olanağına işaret eder. Böylece sınıf bileşimi, komünizme geçişin bir kategorisi olur. Proletarya, üretici güçlerin sınıf tarafından başarıyla yeniden temellükünün öznesi haline gelir. Tasarruf hakkının gerçekleşmesi içinde devrim olanağını barındırır. Bu yüzden sınıf bileşiminin örgütlenmeye yönelmesi çok önemlidir. Negri, ortaya çıkacak “parti”nin bir öncü olarak değil, kitle mücadelelerini dönüştürecek motor güç, iktidarın - ücretli emeğe karşı ve komünizmin icadı olarak- kitlesel olarak yeniden temellükünün bir organı olarak algılanması gerektiğine dikkat çeker.

Tarihsel uzlaşının ücretli emeği koruma niyeti bu bağlamda anlaşılmalıdır. Dolayısıyla mücadele, ücret yoluyla zorunlu emeğe karşı hareket etmelidir. Ve ücret mücadelesi kendisini bir temellük mücadelesine dönüştürme eğilimindedir. Negri, proletarya diktatörlüğünün bu tür bir temellük dışında anlaşılamayacağını söyler. Proletarya diktatörlüğü, bir devlet kapitalizmini değildir. Negri, İKP’nin proletarya diktatörlüğünün karşısında olduğunu iddia eder, bu durumda parti, işçilerin iktidarını yaratmanın meşru maddiliğine içinde çözülme tehlikesi ile karşı karşıya kalacaktır. Aksine otonomi, doğrudan temellük anlamına gelir. Yeni sınıf bileşimi, sınıfla dışarıdan ilişki kuran Leninist partinin anlayışındaki dolayım temasının yeniden tanımlanmasını zorunlu kılar. Bugün antagonizma temsiliyet ilişkileri ile ya da geleceğe ertelenerek dolayımlanamaz. Sınıf bilincinin dolayımlanması, yerini kapitalizmin karşısında bir alternatifin inşasına giden doğrudan kolektif ve pratik bilgiye bırakmıştır. Artık sınıf bilinci, soyut teorinin dolayımını reddederek ve dolayımı eğilimsel bir işleve indirgeyerek, gerçekliğin içinde maddi olarak yavaş yavaş oluşmaktadır. Tarihi uzlaş, bir başka dolayım biçimi kurar. Bu dolayım karşı proleter hareket, merkezi partiden kaydırır. Yegâne gerçek çoğulculuk, hükümeti kapma yarışında seçimlerde bir araya gelen düzen partilerinin çoğulluğu değil, işçilerin gücünü bir araya getiren örgütlenmelerin çoğulluğudur.

İşçi sınıfının yeni bileşimi, ücret mücadelesini dikkate alır ve dışlamaz, ama yeni bir üretim biçimi talebine denk düşecek biçimde mücadelenin taleplerini ve amaçlarını genişletir (örneğin toplumsal ücretin yaygınlaştırılması gibi). İşin reddi ile sermayenin emek tarafından manipüle edilmesi, komünizme geçi-

şin temel yasasına varır. Komünizm, işçi sınıfı sermayeyi kendi eylemine tabi kıldığı ve ekonomik gelişmeye katkıda bulunmak yerine kriz yarattığı zaman olanaklı hale gelir. Kendi eyleminin içinde proletarya, reformist dolayımın zincirlerini parçalar. Oysa baskı sermayenin organik bir özelliğidir ve reformistler uzlaşma yoluyla bu baskıya ortak olurlar. Ek olarak Negri, çokuluslu sermayenin karşısında, tarihi uzlaşının kaybedeceğini ileri sürer.

Otonomi hareketi görevlerini tarihi uzlaşının karşısında tanımlar. Emegün parçalanarak marjinalleştirilmesinin, ücretli emeğin ihtiyaçlarını aşan yeni ihtiyaçlar (toplumsal ücret, kamu hizmetleri için ayrılan kamu harcamaları gibi) yarattığını vurgular. Kapitalizm yarattığı parçalı ve bölünmüş görüntünün arkasında aslında herkesin sömürüldüğü konusunda ısrar eder. Politik anlamda, otonom hareket kapitalist komuta kurumlarının karşısında durur ve çelişkileri antagonizmaya dönüştürmenin yolunu araştırır. Meşruiyet krizine devlet düzeyinde çözüme dair her tür girişimin, nasıl sömürüyü artırmaktan başka bir anlama gelemeyeceğini göstermeye çalışır. Otonomi, eğilimsel olarak parti örgütlenmesine gitmektedir, fakat bu ancak tarafsızlık veya dolayım dayananmayan, eylem içindeki ve mücadelelerin bir birikimi olarak anlaşılabilir bir parti örgütlenmesi olabilir. Yol pratikten, pratiğin teorisine doğru gider. Negri, üç temel saldırı noktası tanımlar: ücretli emeğe karşı saldırı, yeniden yapılanmanın (uzlaşının) meşruiyetinin ortadan kaldırılması, ve sermayenin zor uygulamasına karşı militan bir mücadele için hazırlanmak. Negri, etkin bir yönetim işleyişinin gelişimi anlamına gelecek bir parti biçimi önerir, ama şunu da ekler bu yönetim kapasitesine ancak kitlenin gücü karar verir.

Negri'nin bir sonraki çalışması olan *Devlet Biçimi* (1977) kitabının alt başlığı -"Anayasanın Politik Ekonomisinin Bir Eleştirisi"- İKP'nin "sivil toplum" ve "politik alanın bağımsızlığı" teorilerinin altının daha da oyulmasında bu kitabın üstlendiği role işaret eder. Devlet biçimi, özellikle de 1948 İtalyan anayasası kapitalist ekonomiye içkindir. Dolayısıyla devlet, uzlaşma yoluyla ele geçirilebilecek olan tarafsız bir politik mekanizma değildir; devlet, politik ekonominin doğrudan bir işlevidir ve eğer kapitalizmin üstesinden gelinecekse asla uzlaşmaksızın saldırılmalıdır.

Negri, İKP'nin kurucu hükümet içinde yer alma girişiminin açılımlarını ele alarak başlar. Bu olgu, yeni tür bir işçi isyanı

arifesinin hemen ardından, sivil toplumun devlet içine çekildiği yeni bir tahakküm biçiminin –korporatif devletin- gelişimine işaret eder. 1960’ların işçi hareketleri, sermayenin karşısında işçilerin kendilerini değerli kılma çabaları, kitle işçisinin tanınırlık kazanması ve toplumsal işçinin oluşması ile karakterize edilmiştir. Negri, devletin anayasasının, sınıf bileşimindeki değişimlere göre değiştiğini görür. 1968 hareketine karşı verilen anayasal tepki, örneğin kriz devletinin ortaya çıkması olmuştur. Yeni bir meşruiyet kavramına duyulan ihtiyaç, sınıflar arasında işbirliği anlayışına, anayasa ve yönetimi sermayenin doğrudan işlevleri olarak gören sosyal demokratik çözüme yol açtı. Bu, ekonomik gelişmeye karşı çıkan herkesin potansiyel suçlu ilan edileceği anlamına geliyordu. Yeni anayasal reformlar, sömürünün politik olarak da meşrulaştırılması işlevi gördü. Bu yüzden politik ekonomi eleştirisi yapmak demek, anayasanın, yönetimin ve devletin eleştirisini yapmak demektir. Bütün yasalar, toplumsal ilişkilerde yaşanan değişimlerle doğrudan ilişkilidir. Bu anlamda, 1948 anayasasının amacı, işçi sınıfını etkisiz hale getirmektir. İKP’nin sivil toplum teorisi bu ilişkiyi kavrayamaz ve sivil toplumun sermayenin yeniden üretiminin dışında bir işlev üstlenemeyeceğini görmez. Sonuç olarak Negri, “İtalyan ideolojisi” ve bu ideolojinin kullandığı hegemonya, mevzi savaşı, tarihsel uzlaş, demokratizm, politika alanının bağımsızlığı, kurumlar aracılığı ile ilerleme ve devletin tarafsızlığı kavramlarına karşı savaş açmak için “teorinin devrimci işlevi”ni çağırır.

Negri, retorik ve kavramsal manipölasyonlar kullanarak işçi sınıfını etkisiz hale getiren İtalyan anayasasının eleştirel yorumunu yapar. Bu anayasa İtalya’yı “emeğe dayalı bir demokrasi” olarak tanımlar; fakat üretken emek temeli, burjuvazinin terimlerine tabi kılınır -liberal ekonomik gelişmeye. Emek, burjuva bir kategoriye dönüşür. Toplumsal üretimi herkesin iyiliği adınaymış gibi gösteren anayasa, sınıflar arası antagonizmanın üzerini örter. Böylece “sosyalist” iş vecibesi, burjuvazinin demokrasi ve eşitlik ilkeleri ile ilişkilendirilir. Negri’ye göre, anayasal olarak güvence altına alınan “sosyal devlet”, piyasada ekonominin kendi kendini düzenlemesinin yerine sınıfların bütünleşmesini koyarak, kapitalist birikim tarzının irrasyonelliği ile yasaların rasyonelliği arasındaki çelişkinin çözülmesini sağlar. Toplumun bütün kesimleri, kapitalist birikimin bir aracına dönüşür ve tüm toplum toplumsal bir fabrika haline gelir.

Yasaların maddi etkisi, mücadele ve çatışmalarla baş etmektedir. Emegın, toplumsal üretimin temeli olarak işlevlendirilmesi işte buna dayanır. Emegın boyun eğmesi, toplumsal örgütlenmenin ve sermaye birikiminin bir koşuludur. Sermaye yegâne zenginlik olmak ister, fakat zenginliğin biricik yaratıcısı olan emeğe doğrudan bağlıdır. Bu çelişki ancak, bir yandan emegın değer yarattığını kabul eden, diğer yandan da toplumsal bir fabrika örgütlenmesi yoluyla emeği sermayeyle bütünleştiren bir anayasa ile aşılabılır. Ne var ki, sermayenin yoğunlaşması, zorunlu olarak işçilerin gücünde bir artışa denk düşer. Anayasa, bütünleşme peşindedir fakat sermayenin gelişmesi ve değerlenmesi arttıkça mücadele de bir üst düzeyde yeniden üretilir. Hukuk krizine neden olan şey de budur. Bu yüzden kapitalist komuta, ekonomik gelişmenin sağlanması için bir zorunluluk haline gelir. Sermaye ne kadar çok toplumsallaşırsa ve yasalarla gerçeklik birbirine ne kadar uyumluysa, buyruk ve ortak mutabakatlar da o kadar birbiriyle kaynaşır. Emegın anayasanın içine dahil edilmesi, emegın boyunduruk altına alınmasını beraberinde getirir. Bu anlamıyla devletin sönümlenmesi yönündeki sosyalist kavrayış, birikimin idaresi için bütünlüklü bir mutabakat yönündeki kapitalist ütopyaya dönüşür.

Bu korporatif toplumsal fabrikanın homojenliği, emeği düzenleyen modern yasalarla çelişiyormuş gibi görünebilir, ki bunun zorunluluğu da çatışmanın kaçınılmazlığını gösterir. Sermaye, karşının ve onunla çatışmanın zorunluluğunu tanımak zorunda kalır. Anayasa, emek ve sermaye arasında açık uçlu sözleşme yapma olanağı yaratmak için kolektif bir yönetim ilkesi arayışına girer. Yasaların oluşturulma amacının çatışmayı çözmek olduğu daha da açık biçimde ortaya konur. Yasa, bir ittifaktan doğar ve onu yeniden üretir. Negri anayasanın kendine dair varsayımlarında bir *aporia*'ya³ ya da çözülemez bir çelişkiye işaret ederek bitirir. Eğer anayasanın örtük bir şekilde tanıdığı gibi, emek, değerin ve toplumsal üretimin kaynağı ise ve anayasa kendisini genel bir bilim, yani hukuk olarak ortaya koyuyorsa, o

³ Anlamakta ya da açıklamakta güçlük çekilen bir sorunda çözüme ulaşmanın olanaksızlığı "çözümlememezlik"; "çıkış yolunun olmayışı"; "çıkamaz". Bir sorunun çözümünde karşılaşılan içinden çıkılmaz mantıksal güçlük, "muamma karşısında kilitlenme ya da kafa karışıklığı" anlamında kullanılmıştır. (ç.n.)

zaman emek/iş yasası olgusu sadece kendi başına bir bölüm olarak yazılıp bir kenara atılamaz. Emek yasası, -toplumsal entegrasyonu gerçekleştirdiğini iddia eden anayasanın topyekun mistikleştirilmesine karşı- sınıf çelişkisini ve çatışmasını göstermesi anlamında daha genel bir boyutla ilgilidir. Negri, bu *aporia*'yı değişen sınıf bileşimi ile ilişkilendirir. Anayasa yazıldığında, kapitalist üretim ilişkileri kitle işçisini, yani otonominin öznesini henüz yaratmamıştı. Dolayısıyla hâlâ toplu sözleşme hukukuna dayalı bir toplumsal düzen hayal etmek mümkündü.

Aporia'ya getirilen çözüm planlamacı sosyal devletti. Negri planlamacı sosyal devletin ortaya çıkışını bu çerçevede ele alır. Sermaye, emeğin toplumsal düzeyde tamamen yabancılaşmasını içeren genel bir soyutlama modeline doğru yönelir. Kapitalist proje daima sınıf mücadelelere karşılık verir ve onları aşmanın yollarını araştırır. Dolayısıyla soyut emeğin kitleselleşmesi sürekli olarak, kitlesel üretim temelinde sermayenin ihtiyaç duyduğu soyut emeğin karşısında, bir içerik bütünlüğüne, canlı emek gücüne dönüşme tehdidi içindedir. Kapitalist modelde, ekonomik gelişmenin biçimsel olarak yoğun biçimde birleştirilerek kitleselleşmesi de kaçınılmaz olarak emek gücünün en yüksek düzeyde birleşmesi sonucunu doğurur. Anayasa, emeğin itaatsizliğini göz ardı etmeye çalışır; anayasada emek, somut üretim koşullarının analizi olmaksızın, toplumsal üretimin biçimsel bir uğrağı, soyut bir varlık olarak ortaya çıkar. Anayasal biçimcilik, olası bir emek mücadelesinin sosyal devletin işleyişinde toplumsal üretimin anayasal modelinin soyut genelliği içine sokularak *apriori* bir şekilde saf dışı bırakılmasına dayanarak işler.

Sorun, biçimsel bir anayasal birlikten bu birliğin fiiliyatta etkili biçimde işletilmesine geçiş sürecinde, yasal sistemin biçimselliği ile çelişki içinde olan çatışmaların varlığının kabul edilmesi gerekliliğidir. Soyutluk birleştirir; somutluk ise böler. Ve somut olan ne kadar çok bölünürse (örneğin işçilerin mücadelesi ne kadar artarsa), sermaye o kadar çok soyut emeği birleştirmeye yönelir. Ama aynı şekilde, soyut emek sermayeyle ilişkisinde zorunlu olarak isyan ve itaatsizlik demektir. Bu durumda karşımıza şu soru çıkar: Peki anayasanın soyut biçimsel genelliğinin oluşturduğu bütünlük nasıl yeniden sağlanabilir? Negri'ye göre sermaye, emeğin sermayeye karşı gelişen hareketini kendi lehine kullanır. Emeğin ve sendikaların haklarını kabul eder ve böylece çatışmayı çözer. Anayasal korporatist toplumsal üretim

modeli, sadece ve sadece olumsuzlamanın olumsuzlanması olarak (emeğin mücadelesi) okunabilir. Bunun olumlu sonucu, kapitalist birikimi güvence altına alan, soyut modeli gerçekleştiren, tüm etkinlikleri toplumsal normlara uyduran ve değerlendirme sürecinin belirlenmesinde emek gücünün biricikliğini kabul eden planlamacı sosyal devlettir. Planlamacı devlet “emeğin anayasallaştırılmasını” tamamlar. Bütünlüklü bir sürece yönelen düzenleme ve planlama yoluyla, emeği sosyal devletin temeli haline getirir. Diyalektik dolayımılama sürekliliği sağlar; mücadele ve çatışma bertaraf edilir. Ve bu mutabakatın ardında iktidarın yattığını gösterir.

Soyut emekle somut emek arasında, biçimsel entegrasyon ile tözsel çatışma arasında bir çatışkı vardır. Anayasanın, emeğe dayalı toplumsal bütünlüğe saldırı arzusuna karşıışlediğini anlamak zorundayız. Sadece otoritenin kendisi biçimsel modelin işleyişini garanti altına alabilir. Buyrukçuluğun hizmetinde, normatifliği sermayenin çıkarlarına uygun hale getiren hukuk biliminin işlevi işte budur. Anayasanın rolü, sermayenin gerektirdiği toplum düzeninin devamının sağlanmasıdır. İç savaş olasılığı ortadan kaldırılmalıdır. Tüm çatışmalar, ekonomik gelişme lehine çözüme kavuşturulmalıdır. Soyut ve somut emek arasındaki çelişki, devletin aşkınlığı ile dolayımlanır. Ama devletin birliği altüst edilebilir; o zaman sadece emeğin iki biçimi arasındaki indirgenemez çelişki kalır. Negri, burjuva dünyasının diyalektik ve bütünleştirici olmasına rağmen, işçilerin mücadele dünyasının öyle olmadığı, çünkü çelişkilerin açık kalmasına dayandığı sonucuna varır.

Devlet Biçimi'nin otonomi teorisinin geliştirilmesinde önemli olan uğraklardan olan bir başka bölümünde Negri, Pasukansis'in hukuk teorisi ve Bolşevik geçiş teorisini ele alır. Negri hukukun üstyapıya ait olmadığını belirtir; sermayenin sömürü komutası hukuk biçiminde uygulanır. Ve burada, hukuk (*diritto*) ile artı değer arasında doğrudan bir ilişki vardır. Hukuk, sömürünün komutası ile örgütlenmesi arasındaki ilişkinin biçimidir. Zor ve komuta olarak hukuk, üretim için zorunludur. Üretim ilişkileri hukuk ile üretilir. Bu aynı zamanda şu anlama gelir: Hukuk ile komuta özdeşleştiği anda, kapitalist toplumsal ilişkiler içinde gizlenmiş olan antagonizmanın kendisi açığa çıkar. Dolayısıyla hukuk, hem otorite ile özdeştir hem de krizin başlangıç noktasıdır. Kapitalist toplumun bütünü içinde varolan bu antagonizma ile olan ilişkisi bağlamında hukuk, ge-

nel bir tahakküm biçimi haline gelir. Proleter hukuk yoktur. Bu yüzden komünizme geçişte, antagonizmaya dayanan hukuk ortadan kalkacaktır. Hukuk devleti artık mümkün olmayacaktır. Negri, komünizme geçişi sadece mülkiyetin toplumsallaştırılması, piyasa ilişkilerinin toplumsal mülkiyet ve toplumsal işin örgütlenmesi ile yer değiştirmesi anlamında kavrayan Bolşevikleri eleştirir. Negri'ye göre komünizme geçiş için bunlar yeterli değildir; işçi mücadeleleri, doğrudan mülkiyetin temeline, sömürünün düzenleyicisi emek-değer yasasına karşı yönelmelidir. Mülkiyet, kapitalist komutanın, değer yasasının hayata geçirilişinin yoğunlaşmış biçiminden başka bir şey değildir. Eleştirisinin bu noktasında Negri Marx'tan şu alıntıyı yapar: "Bu yüzden özel mülkiyetin ortadan kaldırılması, ancak işin ortadan kaldırılması olarak anlaşıldığında kavranabilir... Dolayısıyla "çalışma örgütü" bir çelişkidir. Pasukansis'in teorisinde hukuk, değerlenme sürecinin dışında var olan toplumsal çalışmanın mitleştirilmesi ile korunur. Fakat Negri buna karşı çıkar, iş süreci ile değerlenme süreci birbirinden ayrılamaz. Komünizme geçişte, hukuk sömürden ayrılamaz. İşe ve devlete karşı komünist mücadele, aynı zamanda devlet ve örgütlü emek arasındaki ilişkinin özgün otoriter biçimi olarak hukukun kendisine karşı da yürütülmelidir.

Bu noktada Negri, politik kısırlığını göstermek için yeniden Komünist Parti'nin tekelci devlet kapitalizmi teorisini ele alır. Bu teori faşizme karşı bir savunma oluşturulması anlamında demokrasiyi öne çıkararak, tekelci devletin karşısına sivil toplumu diker. Kapitalizmin toplumsal yeniden üretiminin bütünlüklü sürecini göremez; bunun yerine bilim ve teknoloji gibi özgül alanlara yoğunlaşır. Tek amaç, tekelci uygulamalardan arındırılmış bir kapitalist gelişmenin rasyonalitesini –"sosyalizm"– yeniden yapılandırmayı öngören bir politik projenin oluşturulmasıdır. Bu senaryoda, sömürüye karşı yürütülen işçi mücadeleleri marjinalleşir.

Negri'ye göre Marksist bir alternatif, devletin kapitalist sömürü ve birikimle ayrılmaz bir bütün oluşturduğunu görmek durumundadır. Devlet üretimden ayrı değildir ve özelde planlamacı devlet, kapitalist değerlenmenin gerçekleşmesi için zorunlu bir varlıktır. "Stamokap"⁴ bu noktayı gözden geçirir, sivil toplumu

⁴ Stamokap: state monopolyistic capitalism (tekelci devlet kapitalizmi) kavramının kısaltmasıdır. (ç.n.)

fetişleştirir ve ücretli emeğe karşı mücadelenin yerine dolaşım alanındaki mücadeleyi yerleştirir. Devletin görece bağımsızlığı, kapitalist komutanın sürekliliğinin sağlanmasından başka bir şey değildir. Planlamada, nesnelleştirilmiş komuta, emek sürecinin bir parçası haline gelir ve kapitalist makine gittikçe “politik” bir nitelik kazanır.

Negri, devlet kontrolünün biçimlerinden birinin -yani kamu harcamaları ve toplumsal ücret- işçi sınıfı tarafından devlete karşı kullanılabileceğini söyleyerek devam eder. İhtiyaçların ve talep seviyesinin niceliğinin artması ile birlikte niteliksel bir patlama noktasına ulaşılır “devletin mali krizine” ulaşılabilir. İş veya toplumsal ücret elde etme ekseninde yürütülen bu tür ekonomik mücadeleler, doğrudan politik bir nitelik taşırlar, çünkü sınıf mutabakatı ve üretim arasındaki ilişkiyi düzenleyen bir mekanizma olarak devleti karşılarına alırlar. Sınıflar arası mutabakat, üretim ilişkilerinin bir iç işlevidir. Meşruiyete dair değişimler, kâr oranlarının düşmesi karşısında zorunlu olarak devletin gittikçe daha fazla rol üstlenmesine neden olur. Böylece devletin kendisi, kamu harcamalarını karşılamak üzere doğrudan oligopol⁵ yatırım yapan bir üretici haline gelir. Devletin doğrudan üretici olması, toplumsal sermaye birikiminin sağlanmasını kolaylaştırır ve “üretkenlik” sermayenin bütün ilişki süreçlerini meşrulaştıran bir kavram olarak karşımıza çıkar. Ama bu durumda iş dünyasının üretkenliği (ki bu, “genel çıkarlar” söylemi altında kapitalist gelişmeyi meşrulaştıran bir sestir) ile gerçek birikim alanları (devletin kontrolü altındaki işbirliği yapan toplumsal bütün) arasında bir uçurum veya bir boşluk oluşur. Ve bu boşluk, aynı zamanda üretkenliğin sınırlandırılmasını ve sermaye devletin toplumsal birikim elde etmeyi kolaylaştıran işlevlerinin etkisizleştirilmesini vurgulayan bir mücadele için alan açar. Hem çalışma karşılığı elde edilen ücret hem de toplumsal ücret potansiyel olarak yıkıcı hale gelir. Fakat bu ekseninde yürütülecek bir mücadele, toplumu bir fabrika, devleti de bir patron olarak kabul etmeyi gerektirdiği kadar, bir meşruiyet silahı olarak üretkenliğin fetişleştirilmesini kırmayı da gerektirir. Üretkenliğin meşruiyeti yerine, proletaryanın bü-

⁵ Oligopol: Az sayıda şirketin olduğu piyasa yapısı. Tüketicinin talebinden daha az, tekelin arzından daha çok üretim yapılır. (ç.n.)

tün ihtiyaçlarının karşılanması eksenine oturan bir meşruiyet anlayışı temel alınmalıdır.

Sınıf mücadelesinin devlete karşı yönelme eğilimi anlamında Negri, Gramsci'nin hegemonya kavramını ve İKP'nin bu kavramdan yola çıkarak geliştirdiği ittifak ve uzlaşma politikalarını eleştirir. Hegemonya aslında, sivil toplumu üretim sürecinin ve iktidar yapısının projesinin içine yerleştiren, kapitalist kâr komutasına tabi kılınmıştır. Sivil toplum ölmüştür; kapitalist gelişme ve üretken emeğin toplumsal birliği içinde varmış gibi gösterilir. Diğer yandan Negri, sınıflar arası mutabakatın gide-rek artan otoriter doğasına karşı radikal demokrasi mücadelesini sınıf mücadelesinin temel sorunlarından birisi olarak algılar, çünkü bu tür bir mücadele, gerekli emekle (bütün sistemin dayandığı) artı değer arasındaki ilişkiyi etkiler.

Negri İtalyan sosyalizmini, sınıf mücadelesinde bir uğrak olarak, toplumsal emeğin ütöpik biçimde sermayeye tabi kılınması olarak görür. İtalyan sosyalizmi, emek ve sermaye arasındaki yeni antagonizmayı yalnızca daha yüksek bir düzeye çıkarır. Bu yeni antagonizma aşamasında öznellik, bugünden komünist bir dünyanın hayata geçirilmesinin temelini oluşturur. Hem görelî hem de toplumsal ücret talepleri, çalışma zamanının kendinin kılınması, fiili indirim (autoreduction) (kitlese işçilerin mücadelelerinin en yüksek biçimi), direniş ve temellük şeklinde, sınıf bilinci emeğin zenginliğinin doğrudan kazanılması olarak kendini gösterir. Dolayısıyla temellük, sosyalist toplumsal tahakküm dolayımını tasfiye eder.

Bu yüzden Marksist devlet teorisi, devrimci özneye yönelen atıflarla doludur. Üretim ilişkilerinin dönüştürülmesi zorunluluğunu merkeze alır. Negri, değer yasasının radikal biçimde dönüştürülmesi anlamında tanımladığı proletarya diktatörlüğünü gerekli görür. İşçi sınıfının üzerindeki kapitalist tahakkümden başka bir şey olmayan burjuva demokrasisinin tersine, proletarya diktatörlüğü sadece kitlelerin kendi güçleri ile kendilerini yönetme kapasitesi olarak tanımlanabilir. Aksine, parti bürokrasinin diktatörlüğünün olduğu Doğu Bloğu ülkelerinde bu gerçekleşemez. Sovyetler Birliği'nde hâlâ değer yasası geçerlidir ve işçi sınıfı toplumsal üretkenlik adına kullanılmaktadır.

Negri, *Devlet Biçimi*'ni "Maddi Kuruluşun Eleştirisine Doğru: işçilerin kendilerini değerli kılmaları ve parti hipotezi" adlı bölümle sonlandırır. Sermaye, partiler ve işçi sendikaları arasın-

daki ortak yönetime dayanan kapitalist gelişme karşısında hareket eden iki gücün varlığından söz eder: emek gücünün toplumsal boyutu ve özgürleştirici niteliği. Bu iki güç, değişimin, toplumsal olarak elbirliği yapan emeğin kolektif gücünü harekete geçirmek için yeterli olmadığını gösterir; sadece komünist üretim, değer yasasının ötesinde, üretken emeğin bütün potansiyellerini gerçekleştirebilir. 1948 anayasası, değer, çatışmanın ve değişim ilişkilerinin toplumsal olarak örgütlenmesi ilkesine dayanıyordu. Fakat bu anayasa, kapitalist toplumsallaşma sürecinde zorunlu emeğin artması ve katılaşması nedeniyle değer yasasının işletilemez hale gelmesi ile birlikte çöktü. İşçi sınıfının işi reddetmesi, değer yasasının işlemeye devam etmesi için gerekli olan oranı bozan yeniden üretim içinde, işçi sınıfının kendi emeğini değerli kılma biçimlerini (değerlenmesi için emek katmanının aksine) tanımlar. Çözüm komuta ve müşterek sermayenin yönetimidir. Yeniden yapılandırılan korporatist biçim, anayasanın parçalanmasını gizemlileştirir ve sermayeyi dengeye oturtur.

Sermaye toplumsallaştıkça, yeniden üretim antagonizmasının ve mücadelenin alanı haline gelir. Sermayenin işçi sınıfının yeniden üretimine bağımlı olması, kapitalist gelişme karşısında işçi sınıfının sahip olduğu kullanım değerleri, tüketimi ve ihtiyaçlarının görece bağımsızlaşması olanağının önünü açar. Dolaşımı içeren yeniden üretim süreci, antagonizmanın açığa çıkması ve işçi sınıfının kendi bağımsızlığını ifade etmesi için gerekli olan koşulları sağlar. Dolaşım, üretime indirgenir ama bu aynı zamanda dolaşımın üretimdeki antagonizmalar tarafından bozulduğu anlamına gelir.

Negri yeniden üretimi parçalamanın olanaklı olduğuna inanır. Bu, “öteki” işçi hareketinin görevidir.⁶ Bu hareketin otonom niteliği nedeniyle (örneğin, “işçi” partileri ve sendikalar benzeri reformist kurumlar tarafından baskıcı biçimde kontrol edilmeyi reddetmesi gibi), sermaye tarafsızlık, demokratik kapsama ve ücret politikalarını niceliksel bir silah olarak kullanma

⁶ Negri’nin sıklıkla referans gösterdiği, Karl-Heinz Roth’un *Die “andere” Arbeiterbewegung* (Münih, 1974) adlı eserine bakınız. Roth, İkinci Enternasyonal’dan günümüze değin Alman işçi sınıfı hareketinin tarihini ele alarak, Almanya’da “öteki” otonom işçi hareketini kontrol altına almak için kullanılan yöntemlerin, aslen Faşist dönemde geliştirilen yöntemler olduğunu iler sürer.

olanağını kaybeder; artık sadece baskı ve zor yoluyla varlığını devam ettirebilir hale gelir. Baskı, kamu yönetiminin temel biçimi olur. Bugün, fabrika-şirket-komuta işlevi görebilecek olan yeni anayasal biçimler gerekmektedir, çünkü ancak eşitsizliğin açıkça olumlanması krizin üstesinden gelebilir. Devlet, (huku-ku, özgürlüğü ve eşitliği saf dışı ederek) sivil toplumu içerdiği için işçi sınıfı artık sivil toplumun bir parçası değildir. “Öteki” işçi hareketi, kendi içinde kendi toplumunu kurar (kendini değerli kılma). Artık emek ve sermaye arasında bir değişim ilişkisi yoktur. Bunun yerini komuta almıştır.

Negri *Devlet Biçimi*’ni, kendini değerli kılma eksenindeki farklı otonom işçi mücadelelerini bir parti içinde örgütlenmeye davet ederek bitirir. Eğer devlet sermayenin partisi ise, parti de işçi sınıfının devletidir. Partinin özü sınıfın öznelliğidir ve parti niteliksel bir sıçrama ile iktidara erişene dek işçileri eylemlerinin birikimidir. Çöküş, asla otomatik olarak gerçekleşmez; ancak işçi mücadelelerin (işin reddi, kendini değerli kılma ve temellük) parti tarafından aynı yöne akıtılması ile gerçekleşebilir. Partinin görevi, proletaryanın farklı kesimlerini (işçiler, işsizler, ev kadınları, öğrenciler vb.) toplumsal üretkenliğin bütünüünün temellükü için mücadele zeminini genişleten ücret projesi etrafında birleştirmektir.

Negri, terörizmi eleştiren yazılar yazmış olmasına rağmen, teröristlikle suçlanıp hapse atılmıştır. Bu suçlama göz önüne alındığında, Negri’nin *Devlet Biçimi*’nde öne çıkardığı taktikleri vurgulamak ilgi çekicidir: Fabrikaların çalışmasını sabote etmenin bir parçası olarak makinelerin içine fındık atma, üretim bandını yavaşlatma, “silahsız şehir gerillaları”, yasaların manipüle edilmesi, yönetimi alma, ev ve işyeri işgalleri, kısaca “bir silah olarak yasallığın kullanıldığı” bütün taktikler.

Tahakküm ve Sabotaj (1978) adlı kitabında Negri, otonomiyi ikili bir proje olarak tanımlar: ekonomik sistemin yapısının bozulması ve politik rejimin istikrarsızlaştırılması. Bu ikili proje, işçi sınıfının içindeki antagonist öğeleri saf dışı bırakmayı amaçlayan sermayenin yapısının bozulması yönünde bir çaba ortaya çıkarır. İşçi sınıfı, kendisini kapitalist gelişme sürecinden ayırma, kapitalist değerlenme sürecine katkıda bulunmayı reddetme ve bunun yerine kendini değerli kılma eğilimindedir. Negri burada, işçi sınıfının kendini değerli kılmasını, gücün ile-

ri bir işçi konumunda, devletin ortadan kaldırılmasına yönelik bir ayaklanma projesinin küresel, kitlesel ve üretken bir biçimi olarak tanımlar. Proletaryanın kendine duyduğu sevgi ile sınıf kininin birleşmesi anlamında, kişisel olan politiktir.

Negri argümanını, 1970’li yıllarda Fransa’dan İtalya geçmekte olan süreksizlik sorunsalı etrafında formüle eder. Komünist partinin düşünme sistematığının temeline oturan ortodoks diyalektik yöntem benzeşiklik, bütünlük ve çözülme kavramlarını kullanırken, süreksizlik felsefesi benzeşik olmayan ötekilik veya heterojenliği, “bütünlüğün” parçalı ve tamamlanmamış doğasını ve tam bir çözülüşün olanaksızlığını vurgular. Süreksizlik felsefesi, pek çok bakımdan otonom hareketin felsefi eşdeğeridir ve Fransa’da Deleuze, Derrida, Foucault ve Lyotard’ın adları ile birlikte anılır. Negri, ancak fark ve ötekilik üzerinde, sınıf hareketinin ayrışıklığı üzerinde ısrar etmenin, yenilenme için umut veren türde bir kopuşu sağlayabileceğini yazar. İşçi hareketleri süreksizdir; sürekli olarak eski örgütlenme biçimlerini yıkararak kendisini yeniden oluşturur. Kendisini kapitalist gelişmenin bütününden farklı olarak tarif eden işçi sınıfı hareketi, kapitalist gelişmeyi sabote eden ve yapısını bozan bir işlev üstlenir. İşçi sınıfının hareketi ile kapitalist gelişme arasında hiçbir benzeşiklik yoktur. Bu durumda kapitalizmin bütünlüğü “dayatılan bir ilişki” olarak görünür; bu bütünlük proleter öznenin gerçekleştirdiği yapı bozumu tarafından yapılandırılır. Kapitalist yeniden yapılanmanın amacı, bu yapı bozumunu yeniden belirleyebilmektir, ama işçi sınıfının kendini değerli kılması indirgenemez bir şekilde süreksizdir; rasyonalist ve tarihsici ilerlemeciliğin benzeşiklikleriyle hiçbir işi yoktur. Otonomi olarak, ekonomik gelişme amacını reddeder. “Sınıfın kendi üretken gücünü fark etmesi ve sermayeden kopması, her türlü çözülüş diyalektiği olanağını bertaraf eder.”

Kapitalist iktidar, üretim ve yeniden üretim süreçlerinin eşzamanlılığı içinde konumlanır, oysa “proletarya için bunun anlamı, bağımsız olarak kendi yeniden üretimini, asimetrisini ve süreksizliğini geliştirmektir.” Negri, üretim ve yeniden üretimin eşzamanlılığını bozmayı hedefleyen bir programın parçası olarak, kamu harcamaları ekseninde yürütülecek mücadeleler ile ücret mücadeleleri arasında bir bağ kurulması gerektiğini belirtir. Bu, ücretli işçileri proletaryanın diğer kesimlerinden ayırmaya çalışan sermayenin karşısında, üretken emeğin birleşmesini sağlayabilir.

Negri, işsizlerin ücretli işçilerin kibrine karşı durması gerektiğini söyler; ücret ve fabrikanın ayrıcalıklı konumu, proletaryanın diğer kesimlerini de içerecek biçimde genişletilmelidir. Eğer Negri'nin inandığı gibi, proleter hareket iktidar kavramının parçalanması anlamına geliyorsa, hareketin içindeki ücret mücadelesi, politik, genel ve eşitlikçi bir niteliğe büründürülmelidir. Proletaryanın bütün kesimlerinin yeniden üretimi anlamında kendini değerli kılmanın gerçekleşmesi için, proletarya hareketi esas olarak kamu harcamaları eksenine oturan bir politik hat izlemelidir.

Bu kitapta Negri otonom örgütlenme sorununa geri döner. Partiyi, proleter iktidarın bir işlevi, kendini değerli kılma sürecinin güvencesi ve proletaryanın bağımsızlığının sınırlarını savunan bir ordu olarak tanımlar. Ancak (ücret ve kamu harcamalarının artması yönünde baskı yapması, işi reddetmesi ve doğrudan temellük vb. yoluyla) işçi sınıfının kendini değerli kılması, ayrılma mantığını uygulayabilir ve proletarya iktidarının tek kaynağı budur. Negri, tarihte parti ne zaman en üste geçtiyse o zaman devrimin sona erdiğini belirtir. Otonom harekette iktidar, iktidar ağları içinde çözülür; sadece yaygın iktidar ağları devrimci demokrasiyi örgütleyebilir. Sınıfın bağımsızlığı, tekil devrimci hareketlerin otonomisi üzerinde yapılanacaktır. Sınıfın birliği, çoğul güç uğraklarının sonucu olacaktır.

Negri için, doğrudan işin reddi, kendi yeniden üretim mekanizmalarının temellükü yoluyla kapitalizmin krize sokulması ve nihai olarak düşmanın ortadan kaldırılması anlamında şiddet meselesi temeldir. Alelacele gelebilecek "totalitarizm" suçlamalarının önünü kesmek için Negri'nin, demokrasi ve özgürlüğün, bütün zenginliğin kolektif özgürlüğün hizmetinde kullanılması amacını taşıyan kendini değerli kılmanın zorunlu bileşenleri olarak gördüğünü vurgulamak gerekir. Burjuvazi pratikte şiddet uygulamasına rağmen, şiddeti dışlar. Negri'ye göre, tarihin şiddetinin üstesinden gelmenin tek yolu, gerçekliğini kabul etmektir.

Negri bu kitabı iyimser bir ifadeyle bitirir. Güç dengeleri tersine dönmüştür; bugün işçi sınıfı çok daha güçlü olan taraftır. Tahakküm biçimi kendini ne kadar mükemmelleştirirse, o kadar içi boşalırken, işçi sınıfının reddi de bir o kadar büyüyüp akıl ve değerle dolar. Reddin amacı, şu an kapitalist tahakküm tarafından sınırlandırılmış olan proletaryanın üretken potansiyelini özgürleştirmektir.

Marx Ötesi Marx (1979) otonomi teorisinin ifade edildiği en kapsamlı çalışmadır. Spinoza üzerine yazdığı bir sonraki kitabın anlaşılabilmesi için akılda tutulması gereken, *Marx Ötesi Marx*'ta Negri'nin yaptığı vurgu, komünizmin, sermayenin kategorilerinde ters çevrilmiş bir şekilde doğrudan verili olduğudur. Örneğin paranın (toplumsallığı, kolektif üretkenliğin temsili, toplumsal servetin ölçüsü ve işareti olması gibi) özgül nitelikleri komünizmde doğrudan tersine çevrilir. Kapitalist gelişme, radikal ve uç bir antitez olarak (özgürleşme, ihtiyaçların zenginliği, "aşırı" üretim krizlerinin tersine çevrilmesi), komünizmin tersinden yansımasıdır. Bu karşıtlık keskinleştikçe, ortaklaşa emek dönüşecektir. Antitezsel öznenin ortaya çıkışı ve üretici güçlerinin özgürleşmesi, artık kapitalist komutaya gerek olmadığını gösterecektir. Üretim ve gelişimin yeni kuralları olacaktır. Negri'nin yaptığı komünizm tanımının iki önemli özelliği vardır: ilki komünizmin, kurucu öznenin eyleminin bir sonucu olduğudur; ikincisi ise komünizmin, bu kurucu öznenin emeğinin kapitalist çalışma ve değer biçiminden özgürleşmesidir. Komünist bir gelecek sadece kurulabilir; komünizm, kapitalizmin mantıksal gelişiminin teleolojisi veya sonucu değildir, daha ziyade sermayeyi yıkan ve gerçekliği dönüştüren yeni bir öznenin kendini oluşturmasıdır. (Negri'nin söylediği gibi komünizm kaçınılmaz değildir; ve bu yüzden de özellikle kaçınılmazdır.) İşin komünist reddi, bu kurucu öznenin özgür hareketinin çoğulluğunu, tamamıyla otonomisini özgürleştirir. Fakat anlaşılması zorunlu olan şey, bu çoğulluk ve potansiyel "aşırı" üretimin, zaten kapitalizm tarafından (hem sınırlandırma hem de yerleştirme anlamında) içerilmiş olduğudur. İnsanın üretken potansiyeli anlamında, dinamik ve kurucu bir öznel öge olarak komünizm, kapitalist gelişmenin motorudur; Negri bu yüzden bu kadar iyimserdir. Dolayısıyla komünizmin maddileşmesi, canlı emeğin kullanım değerlerinin sermaye değerinin dayattığı sınırlarının ötesinde gelişmesinden ibaret olacaktır. Komünizme geçiş, otonom öznenin maddi öz-kuruluşudur.

İlk bakışta, Negri'nin hapisshanede Spinoza üzerine yazdığı *Yaban Kuraldışılık: Spinoza Metafiziği'nin ve Siyaseti'nin Gücü* (1980) adlı kitap, Negri'nin daha önceki çalışmalarından radikal bir kopuşa işaret ediyor gibi görünebilir. Negri bu kitapta, daha angaje bir yazma biçimine koyulmadan önce *Descartes politico*'da (1970) ele aldığı 17. yüzyıl politik ve felsefi düşüncesine geri döner.

Ne var ki, Yaban Kuraldışılık o kadar da kuraldışı değildir. Bu kitapta Negri, kendi politik ve felsefi duruşunu doğrulayan bir Spinoza okuması yapar.

Negri, Spinoza'yı iktidarın karşısında "güç"ü (*potenza*) öne çıkartması üzerinden okur. Bunun, yine Negri tarafından insanın kolektif üretken kapasitesinin, kapitalist iktidarın iki biçimi olan kapitalist çalışma ve değer yasasından özgürleşmesi olarak tanımladığı komünizm nosyonu ile nasıl ilişkili olduğu hemen fark edilebilir. Spinoza'da güç, varlığın kuruluşu ve maddi üretimi anlamına gelir. Aynı zamanda, dünya-kuran pratik olarak, kolektif insan etkinliğini de belirtir. Güç, hem ontolojik hem de politik bir anlam taşır ve bu ikisi zorunlu olarak eklemlenir. Ontolojik olarak güç, dünyayı açık uçlu dinamik bir etkinlik olarak yaratan kurucu kolektif pratiği tarif eder. Kolektiflik, "çokluk" ve etkinlik ise ilerlemeci bir özgürleşmedir. Bu yüzden politik olarak güç, konsensüs yoluyla kurulan devrimci bir demokrasinin temelidir. Spinoza, maddi üretim ve politik kuruculuk kavramlarını birbirinin içine geçirerek, 17. yüzyıl burjuvazisinin mutlak devletinin felsefi temellerinin, yani zihinle beden, zihinle gerçek dünyanın rasyonel idealist ikiliğinin büyüsünü bozar. Zihin gibi, maddi üretim dünyasının üstünde yüceltilen devlet, kitlelerin kolektif pratiğinin belirleniminin ötesinde aşkın bir komuta ve iktidar haline gelir. Bu yüzden Negri, Spinoza'nın politik teorisinin yine Spinoza'nın metafiziği içinde anlaşılabilirliğini belirtir. İkinci olmayan materyalist bir felsefenin içindeki metafizik güç kavramı zorunlu olarak ihtiyaçlara, tutkulara ve yüce gönüllülüğe dayalı bir etik anlayışın yanı sıra, cumhuriyetçi bir anayasa ve özgürleşmeye dayalı bir politik anlayışın da önünü açar. Bu yüzden Negri, Spinoza'nın demokrasi meselesini, devletin her tür mistikleştirilmesinin karşısında ve üretim sorununun içinde konumlandırarak maddi bir temele oturttuğunu söyler. Spinoza, 17. yüzyıldaki kapitalist üretim düzeni içinde kuraldışı biridir; çünkü onun çalışmaları, kitleler tarafından özgürce kurulmuş olmayan her tür düzenlemenin çiğnenmesini temsil eder. Spinoza'nın "yeni rasyonalite"si, ihtiyaçlara ve (bir yaratıcı üretim ilkesi olan) kolektif "imgelem" in örgütlenmesine dayalı kurucu bir ontolojiden oluşur. Dolayısıyla Spinoza'da, tıpkı kuruculuk ve üretim gibi felsefe ve politika da birbirinden ayrılamaz. *Tractatus Theologico-politicus* adlı politik incelemelerin, felsefi *Etik* metninin arasına girmesi, Neg-

ri'ye göre rastlantısal değildir. Bu, keşif etkinliğinin, etkinliğin keşfini taklit ettiğini gösterir.

Negri'nin Spinoza üzerine yazdığı bu kitabın sadece otomatinin teorisi ile ilgili olan kısımlarını tartışmaya açacağım; tarihin ve metnin ayrıntılarına girmeyeceğim. Negri'nin bu kitapta oldukça materyalist ve tarihsel bir analiz geliştirdiğini söylemek yeterlidir. Negri, Spinoza'nın çalışmasının gelişimini, Hollanda Cumhuriyeti'nin politik ekonomisi, Reform karşıtı hareketin kültürel ortamı ve Spinoza'nın kendi gelişimi bağlamında ele alır. Ve İtalya'nın güncel durumuna da uygun düşen, politik teorideki iki antagonist geleneğin ana hatlarını çizer - Hobbes/Rousseau/Hegel karşısında Machiavelli/Spinoza/Marx.

Negri'ye göre Spinoza, Hollanda burjuvazisinin ideolojik ihtiyaçlarını karşısına alarak yazan burjuva sonrası bir filozoftur. Spinoza, kriz karşısında kapitalist pazarı idealize eden bir ütopya yerine, ihtiyaç ve arzu içindeki insan yaşamının pratik maddi temelini, bu maddi temelin sonucu olan çatışmayı ve bu çatışmanın yegâne olası etik çözümü olan insani üretimin kolektifliğini gösteren bir anti-ütopya yazar. Spinoza radikal biçimde aşkınlık karşıtıdır. Spinoza'nın yöntemi, farkı, çatışmayı ve çoğul varlık biçimlerini, iktidarla özdeşleşen soyut bir çözülmenin içinde dolayımlayan sonal ve erekselci bir diyalektik biçimini almak yerine, maddi gücün yaygın genişlemesini takip eder. Spinoza'da güç her zaman iktidarla çatışkı halindedir. Diyalektik dolayımın iktidarı, tekil olanı evrensel olana tabi kılar. Gücün vurgulanması, aşkın metafiziği, dünyaya dahil ederek, politikada, tarihte ve kolektif ve tekil yaşamın fenomelojisinde çoğul biçimlerin yüceltilmesinin önünü açarak, baş aşağı çevirir. Spinoza'nın mantığı, gerçekliğin kurucu sürecini izler. Maddi varlığı, üretken insan etkinliğinin konumlandırıldığı *potenza*, etkinlik ve bir kuruluş olarak varsayar. Bir güç olarak insanın üretken etkinliğine yapılan bu vurgunun politik anlamı, bunun, söz konusu etkinliğin bir aşkınlık, bir iktidar ilkesine tabi kılınmasının karşısında yer almasıdır. Politik toplum itaate değil konsensüse dayalı olacaktır. Spinoza'ya göre devlet hukuka değil, kuruluş, yani insanın üretken potansiyelinin özgürce genişlemesi anlamına gelen özgülleşmeye dayanır.

Güç kavramı, iktidarı yıkar, çünkü her ikisi de denge ve mutlaklık içindeki iktidarın temelini aşındıran yerinden etme ve dönüşüm ilkelerini öne çıkaran, üretimin ve kuruluşun erekselcilik

karşıtlığını ve açık uçluluğunu ifade eder. Felsefi olarak erekselcilik nosyonu, dünyanın tarihsel düzenini her zaman doğanın sabit düzeninin dışında tutar; bu yüzden iktidarı ve komutayı meşrulaştırır. Spinoza'nın etkinlik, kuruluşun öznesi ve dünyanın üreticisi olarak insan kavramı, belli bir dünya düzenine atfedilen her türlü erekselciliği yerinden eder. İnsanın kurucu gücünün ufku açıktır; dünya henüz olmayandır. Negri'ye bu, Spinoza'yı 17. yüzyılın egemen kültürü içinde ayıksı kılan budur. Spinoza'nın metafiziği, çokluğun kolektifliğini vurgulaması ve kapitalist piyasanın katı bireyciliğine karşı olması anlamında, üretici güçlerin burjuva düzenine indirgenemezliğinin bir deklarasyonudur. İnsanlığın üretici gücünün olumlanması ve bu üretici güç üzerindeki tüm tahakkümü gizleyen burjuva ideolojisinin mistifikasyondan arındırılmasıdır. Negri'nin kapitalist komuta ve işçi otonomisi arasındaki antagonist ilişki sorunu üzerine diğer yazılarında olduğu gibi, üretici güçle üretim ilişkisi arasındaki gerilim bu kitapta bir kez daha karşımıza çıkar. Spinoza'da, (17. yüzyıl burjuvazisinin mutlakiyetçi devletinde olduğu gibi) üretici güçlerle üretim ilişkilerinin birbirinden ayrılma olanağı yoktur. Spinoza, sivil toplumla devlet arasındaki ayrımı reddeder. Sivil toplum ve politika tamamıyla birbirinin içine geçmiştir.

Bu tartışma, günümüzde otonomi teorisinin oluşumunda yankısını bulan iki önemli sonuç yaratır. İlk sonuç, 17. yüzyılın kapitalist düzeninin, ekonomik krizlerin bir sonucu olarak, üretken birikime sınır koyan bir düzeni ve çileci bir ideolojiyi gerektirdiğidir. Spinoza'nın önu açık, sonsuz bir kurucu üretim etkinliği olarak tanımladığı güç felsefesi, yukarıda sözü edilen burjuva zorunluluğu karşısına alır. Gücün sınırsızlığı, iktidar tarafından dayatılan sınırlamaların karşısında konumlanır. İkinci sonuç ise şudur: İktidar ancak "çokluk"un toplumsal gücüne tabi kılındığı sürece belirlenebilir. Spinoza'da sivil toplumla politika ve üretim ilişkileriyle üretici güçler arasındaki ayrımın ortadan kalkması, devlet iktidarının ancak anayasal örgütlenme ile örgütlenebileceği anlamına gelir. Bu, kapitalist "başlangıç birikim" devletinin (erken dönem kapitalizmin desteklenmesi için devlet gücünün uygulanması) toplumdan ayrılmasının, mutlakiyetçi devletin olumsuzlanması ve iktidarın karşısında otonominin olumlanmasını temel alan bir anayasanın benimsenmesidir. Spinoza'nın gerçekliğin politik olarak kurulması kavramının modernliği, politik alanın özerkliği anlayışını yıkması ve kitle-

lerin kolektif ihtiyaçlarının otonomisi ve hegemonyasını olumlamasında yatar.

Spinoza'nın metafiziği, varlığı üretici bir güç, etiği de üretici ihtiyaçların fenomenolojik ifadesi olarak ortaya koyar. Üretici güçleri, özgürleşme alanı olarak olumlar, otonomi teorisine çok benzer şekilde. Otonomi teorisinde olduğu gibi Spinoza'da da üretim ve kuruluş, kolektif üretken insan etkinliği ve toplumun politik olarak örgütlenmesi birbirinden ayrılmaz. Üretim varlığın yapısının içinde vardır ve insani etkinlik, doğayı insanlık tarafından yaratılmış bir şey olan ikinci bir doğaya dönüştürerek genişletir. Spinoza'daki politik kuruluş, doğadan ikinci doğaya geçişi dolayımlayan şeydir. Bu yüzden Negri'ye göre bu, kitlelerin üretken gücü üzerindeki kontrol ve aşkınlık olarak kavranan iktidarı yıkacak olan üretici mekanizmadır. Bu çerçevede iktidar, dünyanın gerçek kurucu ilkesi olan güç karşısında olumsaldır. Komutanın meşruiyeti, üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki ilişkinin birbirinden ayrılmasına dayanır ve Spinoza'da böyle bir ayrım yoktur. Üretici güç bir kez burjuva üretim ilişkilerinin kısıtlamalarından özgürleşir özgürleşmez kendisini doğrudan kurucu bir güç olarak ortaya koyar ve arzuya dayalı olarak dünyanın dönüştürülebileceğini gösterir. Ve bu, otonomi teorisinin ulaştığı sonuçtur. Negri'nin politik yazılarındaki ifadeyi kullanarak söylersek "Asgari bir program olarak komünizm" dir.

Negri'nin hapisshanede iken yayımladığı ilk büyük politik eser *Sınıf Politikası: Motor ve Biçim, Bugünün Beş Kampanyası* ismini taşır. Bu, Negri'nin *Savaş ve Komünizm* adını taşıyacak bir sonraki kitabına bir ektir. Burada, 1970'lerin eleştirel bir yeniden değerlendirmesini yapar. Negri, Kızıl Tugayların silahlı terörizm stratejisini eleştirir ve hareketin günümüzde içinde bulunduğu zor durumdan bu stratejiyi sorumlu tutar. Negri'ye göre yeni sınıf bileşimi, "proletarya pratiğinin ihtiyaçlarının kurucu etkinliğine dair bilinçli bir dolayım" oluşturacak yeni bir "sınıf politikasını" zorunlu kılmaktadır. Salt kendini değerli kılma dönemi geçmiştir ve bugün gerekli olan, hareketin politik dolayımı yoluyla kendini belirlemesidir. Bu yüzden Negri'nin ana hatlarını çizdiği "beşinci kampanya", komünist hareketin yönünü belirleyebilecek, hareketin stratejik işlevlerini tanımlayabilecek ve sınıf mücadelesinin politik dolayımını ortaya

koyabilecek politik bir tabakanın/zeminin oluşturulması çağrısını yapar. Bir kez daha kapitalizm içinde proletaryanın kurucu komünist gücünü ve işin reddini savunan Negri, söz konusu politik dolayımın doğrudan sınıfın içinden çıkması gerektiğini vurgular. İktidarı ele geçirmek, ancak bu tözün bir biçimi olabilir. Sınıf bileşiminin maddi temellerini güvence altına almaksızın sadece devlet iktidarının ele geçirilmesi, ancak politik olanın bağımsızlığı yönündeki burjuva anlayışı yeniden üretir, öncüyü kitlenin önüne koyar ve bir tür planlı kapitalizm olan sosyalizmle sonuçlanır.

Negri'nin argümanını temel niteliği itibariyle iyimserdir. Negri'ye göre, kriz hareketin yeniden yapılanmasında kilit hale getirilmelidir. Kriz bir felaket olarak değil, yaratıcılığın kaynağı olarak görülmelidir. Krizin içindeki komünizm olanağı bir kez görüldü mü, silahlı mücadele değil, barışın kendisi kapitalist gelişmenin karşısında bir silah olarak işlev görür. Devrimci geçiş ancak, proletaryanın sınıf bileşiminin uzun ve maddi süreci içinden çıkacaktır. Bugün bu bileşim, daha yüksek bir politik dolayımı gerektiren daha yüksek bir aşamaya, artık 1970'li yıllardaki küçük gruplarınkini değil, daha kapsayıcı nitelikte, bir parti değil ama sınıf öznesinin kurucu devingenliğini politik devingenliğe tercüme edecek bir karşı-gücün politik dolayımını gerektiren bir aşamaya ulaşmıştır.

Bugün kendisini olanaklı strateji olarak sunan iki geleneksel seçenek içinden –tiranı öldürmek veya direniş hakkı- Negri, Kızıl Tugaylar tarzı tiranı öldürmeyi reddederek, direnişi yani “kitlesel başkaldırı ile kapitalizmi ortadan kaldırmayı” tercih eder. Negri'ye göre komünizmi kuracak olan, kolektif isyandır. Politik mücadele önce gelir ve bu mücadele devrimci geçişin temel uğrağı olarak ihtiyaçların doğrudanlığını varsayar. Ve proletaryanın, ne Kızıl Tugayların terörist eylemlerinin ne de İKP'nin devletçi stratejilerinin karşılık verebildiği zenginlik ve özgürleşme yönünde politik bir ihtiyacı vardır.

Negri, bugün ihtiyaç duyulan beş “kampanyayı” sıralayarak bitirir: İlki, karşı-gücün uygulanması ve komünizmi içkinliği anlamında, işe karşı mücadele; ikincisi, proletaryanın kendini yeniden üretmesini sağlayan hizmetleri elde etmek için kamu harcamalarının artırılmasına yönelik mücadele; üçüncüsü, nükleer karşıtı mücadele ve bir iktidar olarak bilim eleştirisi; dördüncüsü, eğitim yoluyla otoriter devlete karşı mücadele ve

kitlesel bir cephenin kurulması; son olarak hareketi yönlendirecek bir politik tabaka yaratmaktır. İtalya’da devrimci hareket büyük bir karamsarlığın içine düşmüş olsa bile, Negri hâlâ bu baskının içinde umut tohumları görür. Şöyle der: “Atılan her di-kiş, yeni bir yara açar.”

Michael Ryan

Dizin

A

- Alman İdeolojisi 236
Althusser, L. 8, 17, 239
antagonizma 24, 27, 53,
58, 71, 77, 80, 84,
89, 90, 93, 98, 105,
111, 112, 114,
116-118, 126, 131,
137, 143, 144, 149,
161, 199, 218, 221,
236, 244, 247, 254,
256-258, 261, 262,
264, 266-268, 278,
279, 300, 302, 307,
310
artı değer 18, 19, 27, 28,
58, 62, 67, 68, 77,
81, 86, 96, 98, 100,
115, 121, 122,
124-128, 131, 133,
135, 137, 139, 140,
143-182, 188, 194,
195, 199, 206, 207,
209, 227, 230-232,
236, 245, 261,
262, 264, 269, 270,
277-279, 282, 285,
307, 310
artı değer teorisi 58, 66-68,
81, 86, 96-98, 100,
121-126, 128, 131,
133, 137, 139, 142-
144, 146, 149-151,
156, 163-165, 170,
175-177, 179-181,
207, 209, 213, 230-
232, 262, 269, 270,
277, 278
artı değer yasası 18, 19, 58,
139, 151, 153, 161,
165, 168, 172-175,
207, 230-232, 236,
285
artı emek 26-28, 56, 79,
121, 137, 140, 144,
147, 149, 150, 163,

- 165, 168, 172, 173,
191, 193, 194, 208,
226-228, 230, 233,
245, 258, 279
Asor Rosa 9
aşırı üretim 167, 168, 228,
285, 288
Autonomia 7, 8, 10-12, 14,
38-41, 43, 44, 46,
47, 284
Avanguardia Operaio 10
ayrılma mantığı 24, 31,
205, 209, 211, 220

B

- Bastiat 52, 99, 114-116
başlangıç birikimi 182, 186
belirlenimcilik 238
belirli soyutlama 99, 106,
107-109, 182
Bianchini, G. 8
bireycilik 87
Bologna, S. 8-10, 14, 33,
50, 70, 78, 284
Bolşevik geçiş teorisi 307
Bravo, L.F. 8

C

- Cacciari, M. 9
Carey 52, 99, 114, 116

Ç

- çok yönlülük 233, 275
çokuluslu işçi 293, 294
çokuluslu şirket 279, 287,
299

D

- Dalla Costa, M. 9
Darimon, A. 22, 74-76, 78,
79, 82
Darstellung 49, 63, 64, 86,
111, 123, 205, 270,
271
değer yasası 18, 35, 53, 61,
78, 86, 139, 151,
165, 172, 173, 230,
253, 285, 291, 310
değer yasasının biçimi 230

- değer yasasının eleştirisi
18, 20
değer yasasının krizi 19,
53, 65, 70, 77, 79,
257, 261
değerlenme 121, 129,
130, 142-144,
164, 165, 167,
172, 188, 194,
200, 216, 223,
266, 273, 288,
290, 292, 307,
308, 312
değişim değeri 84, 87, 88,
90, 92, 94, 95,
107, 113, 119,
122, 129, 131,
132, 135-137,
144, 154, 155,
226, 248, 265,
266, 285-287
determinizm 238
devlet 13, 30, 39, 46, 47,
81, 110, 114,
123-125, 219,
235, 253, 278,
281, 283, 286,
289, 293, 294,
300-307-309,
310, 312, 316-
318, 320
devlet biçimi 81, 110,
114, 303, 307,
310, 312
devlet kapitalizmi 46,
203, 302, 308
devrim 13, 21, 29, 32, 49,
71, 76, 80, 82,
118, 170, 177,
195, 233, 249,
274, 294, 296,
300, 302
devrimci öznellik 56, 164
devrimci sınıf 32, 257,
272, 273, 280
Diamat 49, 68, 76
Die Formen 67, 182, 183,
186, 187, 206
diyalektik 24, 31, 45, 51,
56, 59, 62, 63, 65,
66, 68, 87, 88, 91,
92, 99, 100, 103,

104, 105, 110, 111,
117, 122, 134, 175,
187, 188, 191, 198,
216, 225, 237, 241,
254, 256, 257, 270,
280, 297, 298, 307,
313, 317

doğrudan temellük 289,
291, 302, 314

dolaşım 24, 28, 49, 53, 58,
61, 72, 73, 79, 80,
82, 89-94, 105, 114,
121, 125-130, 145,
149, 150, 153, 155,
157, 160, 164, 165,
174-183, 187-191,
193, 194, 196, 197,
199, 203, 205-208,
213-220, 223, 232,
248, 257, 261-272,
285, 299, 309

dolaşım ve kriz 177

dolaşımın antagonizma-
sı 90

Domination and Sabotage
281

döngü 215, 262, 270

durgunluk 289, 299

dünya pazarı 24, 29, 96,
111, 114, 123, 189,
195, 196, 197

E

eğilim 13, 27, 62, 65, 73,
81, 96, 99, 107-110,
114, 116-118, 121,
125, 127, 139, 160,
161, 170, 171, 182,
184, 216, 247, 266,
277, 286, 299

ekonomik gelişme 164,
284, 313

emek piyasası 211

emperyalizm 198, 199, 277

enflasyon 289

ev işi 291

F

felaket 50, 59, 72, 138, 170,
175, 236, 243, 320

felaketçilik 171, 225

fiyatlar 125, 145

Fordizm 284

Forschung 49, 63, 111

G

Gambino, F. 8, 15

geçiş 18, 29, 31, 41, 49,
53, 60, 61, 72, 73,
75, 78, 79, 85, 86,
91, 96, 120, -122,
124-126, 129, 130,
142, 143, 150,
153, 154, 163,
176, 179, 181,
183, 187, 189-200,
205, 214, 235,
236-241, 242, 247,
249, 252, 253,
256, 259, 263,
270, 273, 297,
301, 306-308, 315,
320

geçiş biçimini alan komü-
nizm 239, 247,
255, 237

genel eşdeğer olarak para
88

gerçekleşme 62, 64, 67, 72,
91, 165, 166, 167,
169, 185, 193,
222, 294

gerekli emek 27, 56, 79,
83, 121, 135, 136,
137, 140-142, 149,
150, 163, 167,
168, 173, 189,
191, 193, 194,
208, 211, 213,
215, 226-228, 230,
231, 266

girişimci devlet 219

görelî ücret 136

Grillio, E. 49, 119

Grossman 69

güç olarak para 26, 92

H

hareket yasası 25, 84, 193

Hegel 51, 72, 84, 118, 119,

236, 317

hegemonya 12, 25, 304,
310

Heller, A. 113

Hilferding 81, 124

Hobsbawm, E. 22, 49, 70

hukuk devleti 291

hümanizm 67, 87, 187,
235, 239, 241

İ

iktidar 26, 68, 70, 86, 98,
278, 282, 292,
298, 310, 313,
314, 316-319,
321

iktidarın eleştirisi 73, 98

iktidarın mirofizigi 66

iş 10, 13, 30, 60, 69, 80,
109, 125, 133,
136, 140, 141,
226, 227, 232,
241, 246-248,
252, 253, 288,
292, 299, 304,
305, 308, 309

iş günü 137, 140, 145,
146, 149, 150,
162, 163, 172,
173, 210, 245

iş ideolojisi 300

iş olmayan 232, 256, 292

işçi sınıfı 9, 10, 12, 21,
23-25, 27, 28,
30, 31, 36, 56, 58,
115, 136, 137,
139, 160, 165,
168, 173, 202,
203, 220, 221,
231, 232, 261,
264, 277, 279,
283, 284, 285,
288, 290, 291,
297, 300, 302,
309-314

işçi sınıfı özneliği 22, 24,
25, 29, 57, 58,
163, 164, 203,
207, 221, 232

işçi sınıfının gelişimi 24
İşçiler ve Devlet 281, 283

işin reddi 13, 28, 30-33, 35,
36, 89, 230, 231,
235, 254, 255, 272,
289, 290, 295, 299,
302, 312, 314, 320
işin tanımı 60
işsiz 34, 39, 41, 46
işten özgürleşme 30, 252
İtalyan Komünist Partisi
10, 30, 34, 43, 288,
293

K

Kapital 9, 14, 22, 32, 49,
53, 56-59, 61, 63,
66-69, 71, 75, 78,
81, 96, 100, 121,
126, 137, 161,
198-200, 207, 210,
212, 218, 220, 261,
277, 278
kapitalist komuta 27, 97,
201, 231, 233, 245,
253, 291, 209, 303,
305, 308, 309, 315,
318
kapitalist iktidar 26, 64,
70, 71, 233, 282,
233, 316
kapitalist planlama 253
kâr oranı 153, 159, 160,
164, 175, 188
Kautsky, K. 57, 99
kendini değerli kılma 30,
35, 41, 45, 65, 217,
219, 220, 258, 261,
270, 273, 274-276,
312, 314, 319
Keynes, J.M. 282, 283, 284
Kızıl Tugaylar 11, 38, 320
kitle işçisi 13
kolektif işçi 121, 122, 136,
143, 144
kolektif kapitalist 79, 122,
143, 144
komuta 13, 76, 79, 86, 97,
98, 122-124, 126,
132, 139-142, 201,
212, 219, 220, 231,
254, 269, 278, 287,
289, 290, 293, 299,

301, 303, 305, 307,
309, 311, 312, 316,
318
komuta olarak para 123
komünist 19, 20, 33, 36,
41, 42, 46, 51, 57,
62, 69, 88, 91, 108,
205, 228, 233, 234,
237, 253-256, 270,
271, 274-276, 280,
289, 291, 308, 310,
311, 315, 319, 320
komünist özne 244, 246,
254, 272
komünist öznellik 51, 62
komünizm 13, 18, 30, 41,
43, 45, 49, 53, 56,
58, 59, 72, 116,
151, 153, 175, 176,
181, 196, 227, 228,
231, 233, 235-244,
247, 250, 252, 253,
255-257, 259, 260,
269, 279, 285, 286,
288, 290, 297, 315,
316, 319, 320
komünizm ve planlama 253
komünizmin dinamiği 257,
258, 260-262, 268,
273, 274, 276, 278
komünizmin kategorileri
247
komünizmin tanımı 67,
246, 259, 273
Krahl, H.J. 71
kriz 13, 22-27, 29, 49, 50,
51, 53, 56-59, 61,
72-74, 78, 79, 83-
86, 90, 91, 93, 95-
98, 106, 115, 118,
121, 122, 126, 138,
144, 151, 153, 154,
164-166, 168, 170,
172, 174, 175-177,
179-183, 186, 197,
199, 216, 236, 244,
259, 266, 282, 283,
285, 287-289, 303,
304, 317, 320
kriz devleti 287, 304
kriz olanağı 83, 84, 85, 90,
91, 282

kriz ve devrim 61
kriz ve sınıf mücadelesi 59
krizin temel nedeni 137
kriz olarak değer yasası
97
kullanılabilir zaman 227,
228
kullanım değeri 60, 107,
112, 113, 121,
126, 128, 131,
132, 134-137,
139, 141, 144,
147, 155, 156,
216, 217, 221-
223, 228, 231,
232, 245, 259,
260, 265-269,
301
küçük ölçekli dolaşım 28,
205, 208, 216,
218, 219, 220,
232, 266, 270
küresel fabrika 29

L

Lenin, V.İ. 72, 81, 124,
283, 288, 290,
291-296-299
Leninizm 296, 297
Lotta Continua 10
Luxemburg, R. 195, 283,
291

M

Makineler Üzerine Parça
205, 206, 220,
249, 250, 254,
258
manüfaktür 191
Mao, Z. 72
Marcuse, H. 238
Meo, P. 8, 9
meta biçimi 60, 96
modern endüstri 29
Moro, A. 11
mutlak artı değer 121,
210
mülkiyet 86, 132, 156,
168, 183, 185,

200, 208, 225, 251,
294, 308

N

nesnelcilik 69, 115, 174
Neue Darstellung 123
New York Daily Tribune
14, 50, 70
nispi artı değer 27, 121,
148, 159, 166, 210

O

O'Connor, J. 34
otomasyon 222, 299
otomatik makine sistemi
221
otonom komiteler 10
otonom örgütlenme 314
otonomi 33, 36, 281, 284,
286, 288, 290, 293,
295, 298, 301, 302,
307, 315, 318, 319

Ö

ölçü olarak para 75
öncü eylem 283
örgütlenme 13, 15, 35, 76,
284, 286, 290, 295-
299, 313, 314, 318
özgürleşme 7, 23, 30, 80,
228, 231, 237, 246,
255, 258, 272, 293,
299, 315, 319, 320
özellik 31, 49, 51, 56, 59,
61, 67, 93, 103,
108, 121, 133, 139,
144, 153, 164, 171,
200, 203, 212, 214,
225, 227, 232, 235,
236, 239, 249, 262,
264, 268, 270, 310

P

Panzieri 9, 33
para 22-27, 35, 50, 52, 53,
59, 60, 70, 73-98,
119, 122-126,
129-131, 137, 148,
154-156, 164, 165,

167, 169, 191, 196,
197, 219, 220, 240,
241, 247, 248, 256,
263, 264, 285, 293,
299
para biçimi 27, 60, 73, 75,
76, 78, 85, 89, 96,
129-131, 155, 156
Pennavaja, C. 60, 68
Piperno 35, 38, 39
piyasa değeri 83
planlama 30, 33, 36, 244,
253, 254, 278, 285,
289, 297, 307
planlamacı devlet 33, 283,
284, 287, 300, 307,
308
Planlamacı Devletin Krizi
284
politik alış-veriş 34
politik bileşim 204, 283,
286, 288, 290, 298,
299
politik ekonomi 51, 102,
106, 147, 277, 304
politik okuma 37
politik ücret 13
potansiyel 7, 42, 43, 132,
176, 185, 192, 232,
272, 285, 289, 290,
304, 309, 315
Potere Operaio 9, 10, 11,
284
Pratikte doğru 110, 111
proletarya diktatörlüğü
310
proleter şiddet 260
Proleterler ve Devlet 299,
300
Proudhon 52, 73, 74, 78,
79, 266

Q

Quaderni Rossi 9, 12, 33

R

Radio Alice 10
reformizm 80, 289
rekabet 24, 25, 125, 243,
282

Rosdolski, R. 14, 22, 50,
53, 56, 58, 69, 76,
77, 86, 113, 122,
123, 140, 156,
157, 171, 207-
209, 237, 238

Rubin, I. 58

Ryazanov 50

S

sabote etme 33, 291, 312,
313
Schumpeter, J. 282
Serafini, S. 9
sermaye mantığı 40
sermayenin dolaşımı 53,
180, 188, 193,
198, 210
sermaye olarak para 73,
75, 91, 122, 123,
129
sermayenin organik
bileşimi 27, 139,
157, 173, 190,
204, 285
sermayenin toplumsal-
laşması 28, 157,
188-190, 203,
258
sınıf bileşimi 12, 59, 61,
186, 254, 260,
274, 275, 296,
297, 299, 302,
306, 319
sınıf çıkarı 31
sınıf kını 76
sikke 197
silahlı mücadele 39, 291,
293, 320
sivil toplum 300, 303, 304
Smith, A. 88, 127
sosyal demokrasi 293
sosyal devlet 283, 304
sosyalizm 13, 29, 30, 50,
74, 80, 138, 151,
254, 278, 285,
292, 299, 308
Sovyet Marksizmi 68
Sovyetler 13, 310
soyut emek 60, 134, 248,
256, 271, 289,

306, 307
Sömürü 80, 121, 123, 125,
127, 129, 131, 133,
135, 137, 139, 141,
143, 145, 147, 149,
151, 177, 258, 262,
301

Sraffa, P. 76
süreksizlik 313

Ş

şiddet 31, 38, 260, 268,
275, 283, 290, 314

T

tahakküm 20, 23-26, 29,
34, 68, 121, 123,
124, 139, 142, 144,
154, 159, 180, 188,
189, 202, 216, 231,
285, 292, 304, 308,
310, 314

tarihsel gelişim yasası 183
tarihsel materyalizm 57,
100-112

tarihsel uzlaşma 299

Taylorizm 278, 284

tekelci devlet kapitalizmi
293, 308

terörizm 31, 38, 40, 319

toplumsal artı değer (kâr)
155, 157, 160

toplumsal birey 226, 227,
233

toplumsal fabrika 13

toplumsal işgünü 162, 163

toplumsal işçi 13, 34, 42,
46, 204

toplumsal oluşum 183,
184, 186

toplumsal sermaye 27, 28,
49, 58, 59, 78, 89,
157, 160, 174, 176,
179, 180, 190, 191,
199, 200, 206, 232,
309

toplumsal ücret 34, 294,
303, 309, 310

toplumsal yeniden üretim
25

toplumsallaşma 12, 13, 25,
78, 88, 114, 157,
158, 179, 189, 206,
261, 262, 264, 266,
277, 294, 299, 311

Tronti, M. 9, 33

Ü

ücret 13, 22, 28, 33, 34, 56,
61, 62, 104, 115,
136, 137, 141, 142,
145, 146, 163, 173,
174, 203, 205, 207-
212, 214, 216, 220,
230, 232, 270, 282,
285, 289, 291, 292,
294, 295, 301-303,
309, 310, 312, 313,
314

ücret biçimi 104, 140, 142,
207, 208, 212, 213

ücretli emek 56, 58, 60, 80,
83, 92, 95, 97, 104,
110, 115, 125, 136,
151, 156, 170, 184,
207, 211, 213, 250,
251

üretici güçler 13, 35, 51,
92, 138, 147, 161,
162, 167, 168, 180,
183, 184, 192, 195,
199, 214, 226, 228,
242, 244-246, 251,
288-290, 299, 302,
315, 318, 319

üretken emek 22, 34, 121,
126-128, 271, 272,
286, 294, 304

üretken sermaye 223, 224

üretkenlik 13, 159, 293,
309, 310

üstbelirlenim 78, 86

ütopya 61, 235, 237, 239,
317

V

Vygodski, V. 14, 50, 57,
58, 60, 68, 69, 100,
141, 147, 180

Y

Yaban Kuraldışılık 317,
318

yabancılaşma 90, 113,
151, 242, 251

yaklaşan kriz 49-51, 57,
59, 74

yapısalcılık 7

yer değiştirme 224, 239

Marksist yöntemin devrimci

içeriğini özgürleştirmeliyiz. Grundrisse'nin açtığı patika, bunun için bize asli bir temel sunuyor. Bu patikada ilerleyerek ve Marksist düşünceleri ileri iten mekanizmaları yeniden keşfederek nihayet ulaştığımız temel nokta şudur: bütün diyalektik biçimlerin Marksist eleştirisi. Sonunda Marx'ın düşüncesinin pratik niteliğini bulduğumuz yer burasıdır.

Diyalektiğin sonu mu? Evet, çünkü burada düşünme eylemi, kolektif güçten, özneyi komünizme yönelen bir dinamizm olarak kuran kolektif praksiyenin bağımsız bir otonomiye sahip değildir. Düşman yıkılmalıdır. Sadece komünist pratik, komünizmin zengin, bağımsız çok yönlülüğünü özgürleştirerek, bunu başarak ve kendini geliştirerek bunu yıkabilir, ve yıkılmalıdır.

Antonio Negri

www.ozgurayincilik.com
iletisim@ozgurayincilik.com

Yeni Çarşı Caddesi Kıkıran Han
No: 36/6 Galatasaray
İstanbul
34433

Tel: 0212 2448704
Faks: 0212 2922366

ISBN 975-6056-04-5

